



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

### Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

### About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Bibl. Ind. 1.5









Īśā. p. 1.

Īśa, or Talavakāra p. 29.

Kātha p. 73.

Prasna p. 161.

Mūṇḍa p. 258.

Māṇḍūkya. p. 326.

९/

BIBLIOTHECA INDICA;  
A  
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE  
Hon. Court of Directors of the East India Company,  
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE  
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
VOL. VIII.—Nos. 24, 26, 28, 29, 30, 31.

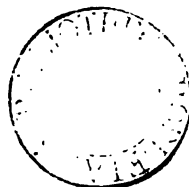
5 ~~~~~

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलितेशाकेन-  
कठप्रश्नमुण्डकमाण्डुकोपनिषदः ।

—  
THE ISĀ, KE'NA, KĀTHA, PRASNA, MUṆḌA, MAṆḌU-  
KYA, UPANISHADS,

WITH THE  
COMMENTARY OF SANKARA ĀCHĀRYA, AND THE GLOSS OF  
ANANDA GIRI.

EDITED BY DR. E. RÖER.



CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,  
CIRCULAR ROAD.

1850.



## ॐ परमात्मने नमः ॥

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषा-  
मकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं  
चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वमित्यत्राशरीरत्वसर्वगत-  
त्वादि वक्ष्यमाणं । तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका ।

आ० वेनात्मना परेक्षेष्टा व्याप्तं विश्वमशेषतः । सोऽहं देहद्वयोः  
साक्षी वर्जितो देहतदुष्यैः ॥ १ ॥

ईशावास्यमित्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकार-  
स्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावत् श्रुदस्यति । तथा हि कर्मजडाः  
केचन मन्यन्ते ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वा-  
विशेषादिष्वे त्वादिमन्त्रवत् ॥ अतः एतत्प्रयोजनाद्यभावाद-  
व्याख्येया इति तान् प्रत्याह । ईशावास्यमित्यादय इति ॥ कर्मस्व-  
विनियुक्ता इति ॥ इषे त्वेति शाखां हिनत्तीत्यादिवत् विनियो-  
जकप्रमाणादर्शनात्प्रकरवान्तरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ औतविनियोगा-  
भावेऽपि बहिर्देवसदनं ददामीत्यस्य बहिर्ज्वनप्रकाशनसाम-  
र्थ्यात् बहिर्ज्वने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसा-  
मर्थ्येन कर्मस्वेषां विनियोग इत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह । तेषा-  
मिति ॥ शुद्धादिविशेषवत्त्वात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्  
याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगि किन्तु कर्मणा विरुध्यत  
इत्याह । याथात्म्यञ्चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतो न तु केनापि पाप्मना  
विद्धः सर्वत्रैको शरीर व्याकाशेयम इति जानन् कटाक्षेऽपि

भा० कर्मस्वविनियोगः । न चैवंलक्षणमात्मनो याथाक्यमुत्पाद्यं  
विकार्यमायं संस्कार्यं वा कर्तृ भोक्तृ वा येन कर्मशेषता  
स्यात् । सर्वसाधुपनिषदामात्मयाथाक्यनिरूपणेनैवोपच-  
यात् । गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मा-  
दात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि  
सोपादाय लोकबुद्धिसिद्धकर्माणि विहितानि । यो हि  
कर्मफलानर्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना

आ० कर्म वीक्ष्यते । किन्वापातप्रतीपान्तरेष्येतादृशी निबन्धोव  
कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो  
यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः ।  
संस्कार्यो ग्रीष्मादिस्ततःखण्डाघातादिरूपत्वं व्यापकं व्यावर्तमा-  
नमात्मयाथाक्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति । तथात्मया-  
थाक्यं षट् भोक्तृ च न भवति । येन ममेदं समोहितसाधनं  
ततो मया कर्तव्यमित्यङ्कारान्वयपुरःसरः कर्त्ताऽन्वयः स्यादि-  
त्याह । न चैवमिति ॥ ननु उपनिषदि जपोपयोगित्वा-  
दन्यस्य च प्रमादस्यादर्शनान्न निरूप्यमेव । एतादृशमात्मया-  
थाक्यं तच्चाह । सर्वसाधुमिति ॥ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ  
इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वसाधुपनिषदाच्चैकाग्र्ये तात्पर्य-  
दर्शनान्न जपोपयोगित्वमुपनिषदां शब्दं वक्तुं । तथा हि  
इंशावास्तमित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छुक्रमित्युपसंहारादनेजदेकं  
तदन्तरस्य सर्वस्येत्वभ्यासदर्शनमैतदेवा आप्नुवन्नित्यपूर्वता-  
सङ्गीर्तनात्त्रो मोक्षः क्रः शोक एकत्वमनुपपन्न इति फलवत्त्वा-  
सङ्गीर्तनात्पूर्वज्ञेवेहेति जिजीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरत्वानु-  
वादेनासुख्यं नाम त इति निन्दयैकाग्र्यदर्शनस्य कृतत्वात्त-  
स्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीत्यभिधायिन्वाच्चास्यास्तावदुपनिषदै-  
काग्र्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसं-  
हारैकस्याभ्यासापूर्वताफलवत्त्वार्थवादयुक्त्युपपादनानि षट्  
तात्पर्यकिङ्कानि विकल्पेन समुच्चयेन वास्मान्नित्यत्वाद्येके दर्शि-

भा० च द्विजातिरहं न काणकुण्डलाद्यनधिकारधर्मवानि-  
त्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्त्विति हि अधिकार-  
विदो वदन्ति । तस्मादेते मन्वा आत्मनो याथाव्यप्रका-  
शनेनात्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञानं निवर्त्तयन्तः शोक-  
मोहादिसंसारधर्मविहितिसाधनमात्यैकत्वादिविज्ञानमु-  
त्पादयन्तीति ॥ एवमुक्ताभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्वान्  
सङ्केपतो व्याख्यास्यामः ॥

आ० तानोवि नेह प्रतन्यन्ते किञ्च प्रत्ययसंवादोऽपि वक्तव्यत्वारणं ।  
प्रसिद्धे विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्प्रद-  
समन्वयेनावगम्यमानमैकार्थ्यं न प्रमाखान्तरानुपपन्नमविरोधे-  
नोपपन्नमीयं ॥ यथेन्द्रियान्तरेखानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषा  
गम्यमानं नापङ्गुवते तथैकात्म्यमपि नापङ्गुवार्हमित्याह । गीता-  
नामिति । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्व-  
विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यतीत्यादिगीता । एक एव हि  
भूतात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः । एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जल-  
चन्द्रवदित्वादिमोक्षशास्त्राणाञ्चैकार्थ्यपरत्वादित्यर्थः ॥ बध्येता-  
दृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकादित्वात्कर्मकाण्डमुच्छिद्येतेत्यपि  
नाशङ्कनीयमित्याह । तस्मादिति ॥ चोपनिषदात्मयाथाव्यं च  
तीव्रक्रोधाक्रान्तस्नानं प्रत्येव श्रेणादिविधिप्रामाण्यं । तथा मिथ्या-  
दर्शनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ अत्र जैमिनिप्रभृतीनां  
सम्प्रतिमाह । यो ह्रीत्वादिना । अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्य-  
धिकारः षष्ठे प्रविष्टापितः । अर्थित्वादि च मिथ्याज्ञाननिदानं ।  
न हि नभोवन्निष्क्रियस्य खत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्द-  
स्वभावस्य सुखं मे सादुःखं मे माभूदित्यर्थित्वं । शरीरेन्द्रियस-  
मर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥  
यस्मादात्मयाथाव्यप्रकाशका मन्वा न कर्मशेषभूता न च भा-  
नान्तरविवक्षास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह ।  
तस्मादेत इति ॥

। ॐ । वाजसनेयसंहितोपनिषत् ॥

उ० ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्

भा० • ईशा । इष्टे इतीदं तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमिष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् । तेन खेनात्मनेशावास्यमाच्छादनीयं । किं । इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत् । सर्वं खेनात्मनाऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानुतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चन्द्रनागर्वादेरुदकादिसम्बन्धजलोदादिजं दौर्गन्ध्यं तत्त्वरूपनिघर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तददेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोग्यत्वादिलक्षणं जगद्देवतत्त्वं पृथिव्यां जग-

या० आख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपदं आचष्टे । ईशेति ॥ ईश ऐश्वर्ये । ऽस्य धातोः क्विप् कृते छदन्तरूपमीदृ तस्य ढतीयेकवचनमीशेति ॥ ननु कर्षदि क्विप्प्रधानात्परमेश्वरस्य चाक्रियत्वात्कथं क्विप्प्रत्ययवाच्यतेति तत्राह । ईशतेति । मायोपाधीश्वरकर्तृत्वसम्भवाच्छब्दवाच्यता न विवध्यते निरुपाधिकस्य च ज्ञातृत्वं भविष्यतीत्यर्थः । ईशित्वीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्गाह । सर्वजन्तूनामिति । यथा दर्शादिषु प्रतिनिव्यानामात्मा विम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति तथा कल्पभेदेनेशित्वीशितव्यभावसम्भवाद्वास्तवभेदानुमानं सम्भवतीत्यर्थः । वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्तवत्वं ईशरात्मकमेव सर्वं आख्यायदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमेश्वर एवास्मैवेति ज्ञानेनाच्छादनीयं सर्वमात्मक ईशरोऽस्मीति ज्ञातव्याश्चेत्यतस्त्वोपदेशाद्देश्ये तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । अस्मैव सर्वमात्मने सत्यमाशा विज्ञेयतः । ज्ञेयोपादेयभावोऽयं न सत्त्वप्रवदीक्यते । १ । उक्तम् ।



उ० तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विन्नं ॥ १ ॥

भा० त्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्मास्थं विकार-  
जातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरा-  
त्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसञ्ज्ञास एवाधिकारो  
न कर्मासु तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः  
पुत्रो मृत्यो वा आत्मसम्बन्धितयाऽभावादात्मानं पाल-  
यत्यतस्त्वागेनेत्ययमेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं  
त्यक्तैषणस्य मा गृधः मृधिमाकाङ्क्षां माकार्षीर्धनविषयां ।  
कस्य स्त्रित्कस्य चित्परस्य धनं स्वस्य वा धनं माकाङ्क्षी-  
रित्यर्थः । स्त्रिदित्यनर्थको निपातः । अथवा मागृधः

भा० न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्र-  
काश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वर इति ॥ २ ॥ यस्यैषादेशिकज्ञा-  
नमात्रेणादृतदृष्टिर्न निराक्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्व-  
प्रकाशे सत्यमृतदृष्टिस्तिरस्करिष्यत इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह ।  
यथेति ॥ चन्दनागर्वादेरदक्षादिसम्बन्धादात्रीभावादिना जातं  
यद्दौर्गन्धमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्त्वरूपनिर्घर्षाभित्यक्तेन  
स्वाभाविकेन गन्धेनाप्लाव्यते तद्विचारादेः स्वरूपसङ्गावान्नि-  
ध्याबुद्धेर्बाधकत्वं सम्भवतीत्याह । तददेव हीत ॥ स्वभावोऽना-  
दिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिनाधत्ते योग्यत्वप्रदर्शना-  
र्थविशेषणं । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽमृतदृष्टिरित्यसम्भा-  
वनामुक्त्वा युक्त्यभिप्रेत्य सर्वविदहं चेश्वर एवेति भावनाया-  
मधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मास-  
ञ्ज्ञास एवाधिकार इह मन्ने विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागप-  
रामर्शवात् त्वमेव हि तज्ज्ञेयं त्वत्तुः प्रत्यक्षपरं पदमित्यन्य-  
त्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविशेषहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेतिभि-  
प्रेत्याह । एवमीश्वरात्मेति ॥ चिकीर्षितं सञ्ज्ञासं ज्ञेति ।

उ० कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः १

भा० कस्मात् । कस्य खिङ्गनमित्याद्येपार्थो न कस्यचिङ्गनमस्ति  
यद्गृध्येत । आत्मैव सर्वमितोश्चरभावनया सर्वं त्यक्तमत  
आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां  
गृधिं माकाषीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येपणाचयसत्त्यासेनात्मज्ञाननिष्ठ-  
तथात्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञत-  
यात्मयदृष्टाशक्त्येदमुपदिशति मन्त्रः । कुर्वन्नेव इह निर्वर्त्त-  
यन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेच्छीवितुमिच्छेच्छतं  
श्रतसङ्ख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमा-  
युरक्षितं । यथा प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि

आ० तेन त्वत्तेनेति ॥ त्यागेनात्मा रक्षितः स्यान्निष्क्रियात्मस्वरूपाव-  
स्थानानुकूलत्वात्प्रागस्त्येत्यर्थः । सद्भ्यासिनः शरीरसन्धारणोप-  
युक्तबौदीनाम्नादनभिच्छाशनादित्यतिरिक्तेऽपि कथञ्चिद्दृष्टपरि-  
यहे रागद्वेषात्तत्तन्निरोधे यत्नः कर्त्तव्यः ॥ तस्य प्रधानविरोधि-  
त्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह । एवं त्वत्तैषव इति ॥ खिदिति  
निपातस्य सामान्यार्थत्वेऽपि कस्य खिदिति चिन्तनार्थत्वमन्त्र-  
प्रसिद्धं तदिह न गृह्यते इत्यनर्थकमित्युक्तं । यवहारदृष्ट्यात्मनेवेदं  
सर्वशेषभूतं जडस्य धित्परतन्मत्वादतः प्राप्ते विषये नाकाङ्क्षा  
कर्त्तव्या ॥ १ ॥

परमार्थस्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः ।  
आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्व-  
ज्ञानस्य सद्भ्यासविधिब्रह्मचतुर्थपादेन सद्भ्यासिनो नियमविधि-  
ब्रह्म इति प्रतिपदं व्याख्याय सङ्गेपार्थमनुवदत्युत्तरस्य सम्बन्धाभि-  
धित्वया । एवमात्मविद इत्यादिना ॥ पूर्वमन्त्रेण ज्ञानं विहितं  
यस्य तस्मैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं

उ० एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते  
नरे ॥ २ ॥

भा० तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवम्प्रकारे त्वयि  
जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानीनि इत एतस्मादग्नि-  
होत्रादीनि कर्माणि कुर्वन्तो वर्त्तमानात्प्रकारादन्यथा  
प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते  
कर्माणा न लिप्यस इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्मा-  
ण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमव-  
गम्यते । पूर्वेषु मन्त्रेषु सप्तव्यासज्ञाननिष्ठतोक्ता द्वितीयेन  
तद्वक्तृस्य कर्मनिष्ठतेत्युच्यते । ज्ञानकर्माणोर्विरोधं पर्वत-

भा० मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति । कथं पुनरिति ॥ शुद्धब्रह्म-  
ज्ञानकर्म्मबोरेकाधिकारे विरुद्धत्वात् अतुगमनत्रिदश्विधकर्म्मव-  
दस्त्वेव तथापि कर्मेकैककर्मत्वमिति चेन्न । विशिष्टरूपभेदाद्वि-  
त्राधिकारत्वात् । यथोक्तं । ज्ञानकर्म्मबोर्विहितत्वे शुद्धिसाम्या-  
द्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । अतुगमनत्रिदश्विधकर्म्मयोरप्यवि-  
रोधप्रसङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तल्यमेतत्प्रति-  
षेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहापि न कर्म्मबो न प्रजया  
नानुध्यावेद्ब्रह्मव्यापित्वादप्रतिषेधकुल्यः केवककर्म्मविषयो नि-  
षेध इति न च वाच्यं केवकपदस्यवच्छेदाभावात् समुच्चयविधेर-  
स्याप्यनिश्चितत्वात्तस्माच्च समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह । ज्ञान-  
कर्म्मबोर्विरोधमिति । कर्मत्वाद्यभ्यासाम्यं कर्म शुद्धत्वादपमृ-  
द्यत इति सम्बन्धग्रन्थे यथोक्तं सज्ञानवस्थाननक्षयं विरोधं किं न  
स्मरसि येनैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः ॥ मन्त्रशिक्षादपि  
तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह । इहाप्युक्तमिति । जिजी-  
विषो दासिष्ठः कर्म विहितं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतस्यागो

भा० वदकर्म्यं यथोक्तं न स्मरसि किं । इहाप्युक्तं यो हि जिजी-  
विषेत् स कर्म कुर्वन् । ईर्ष्यावाद्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन  
भुञ्जीथा मागृधः कस्य खिद्भनमिति । न जीविते मरणे  
वा गृधिं कुर्वीताऽरण्यमियादिति च । ततो न पुनरेया-  
दिति सत्यासन्नासनात् । उभयोः फलभेदश्च वक्ष्यति ।  
इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरो भवतः क्रियापथस्यैवं  
पुरस्तात्सत्यासञ्च । तयोः सत्यास एवातिरेचयति । न्यास-  
एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके । द्वाविमावय पन्थानौ  
यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिसंक्षणे धर्मो निवृत्तौ च  
विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यामेन  
वेदाचार्येण भगवता । विभागज्ञानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

आ० विहितः । किञ्च धनसम्पन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्तार्था-  
धिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिवेधेन कर्माधिकारनिवेधः प्रतीयत  
इत्यर्थः ॥ जिजीविषा हि कर्माधिकारिण एव न ज्ञानाधिका-  
रिण इत्यत्र प्रमाद्यमाह । न जीवित इति ॥ अरण्यं स्त्रीज-  
नासङ्गीर्ष्यमात्मममियादृष्टेदिति वेदशास्त्रनिश्चितस्ततोऽरण्य-  
वासोपपक्षितात्यस्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकपक्षकामस्य  
ज्ञानकर्म्मशोरधिकारः प्रतिपत्तव्य इत्याह । उभयोरिति ॥  
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति स निदानार्थप्रज्ञां  
ज्ञानपक्षं वक्ष्यति । संसारमखण्डान्तरगतमेव देशान्तरप्राप्ता-  
पन्नं हिरण्यमर्भपदप्राप्तादिवक्ष्यं कर्मपक्षं वक्ष्यति । अग्रे नव  
सुपथेत्युक्तेनेत्यर्थः ॥ नारायणोपनिषदाक्यमपि भिन्नाधिकारत्वे  
सति प्रमाद्ययति । इमौ द्वावेवेति ॥ पुरस्तात्पृष्टिकाखेऽनुनि-  
ष्क्रान्ततरो भूतवृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारत्वात् द्वौ । तयोः  
सत्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थाव्यवधाना-  
दित्यर्थः ॥ व्यासवाक्यमपि संवादकमाह । द्वाविमाविति ॥ २ ॥

उ० असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽ-  
वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महने  
जनाः ॥ ३ ॥

भा० अथेदानीमविद्विन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । असूर्याः  
परमात्मभावमदयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता  
असूर्याः । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्माफ-  
सानि लोकान्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति ज्ञानानि । अन्धे-  
नादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादितास्तान्-  
स्यावरान्ताम् प्रेत्य त्यक्तेभ्यं देहमभिगच्छन्ति यथा कर्म  
यथा श्रुतं । ये केचात्महनः । आत्मानं हन्तीति आत्म-  
हनः । के ते । येऽविदांसः । कथं ते आत्मानं मित्यं हिंसन्ति ।  
अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनश्चिरस्करणात् । विद्य-  
मानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्नादिसंवेदनादि-  
लक्षणं तद् न तस्यैव तिरोभूतं भवतीति प्राज्ञता अविदांभो

भा० आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्विन्दा क्रियत इत्याह ।  
अथेति । ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथाश्रुतमिति  
येन येन यादृशं प्रतिविज्जं विहितं वा देवताविज्ञानमनुष्ठितं  
सत्तदनुरूपमेव योगिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ आत्महनृतत्वस्योदरभे-  
दिनि प्रसिद्धे कथमविदांस आत्महन इत्याह । कथं त इति ॥  
उदरभेदिनोऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादमुद्धताध्यासेन तिर-  
स्कार एवात्महनृतत्वमित्याह । अविद्यादोषेणेति । यथा कस्य-  
चिच्छुद्धस्य मिथ्याभिप्रायो शङ्कबध उच्यते तद्वदात्मनि पापि-  
त्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्नादिरुच्यतेऽहमिति  
संवेदनमभिधानञ्च यत्कार्यं तदपि हतस्यैव न दृश्यत इति  
हननमुपचर्जेत इत्याह । विद्यमानस्येति । अस्यात्मघातस्य प्राय-

उ० अनेजदेकम्मनसो जवीयो नैनदेवा आपुवन्

भा० जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः सरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते ते नात्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते । अनेजत् न एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनं स्थिरत्वप्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्व्वदा एकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्व्वभूतेषु मनसः सङ्कल्पादिलक्षणात् जवीयो जववत्तरं । कथं विरुद्धमुच्यते । भुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैव दोषः । निरुपाधुपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन रूपेणोच्यते अनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य सङ्कल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्त्तनादिह देहस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरस्थसङ्कल्पनं क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनो जविष्ठं लोके प्रसिद्धं । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मचैतन्याभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनदेवा द्योत-

भा० स्थितविधानादर्शनात्संसारमेव फलमित्याह । ते न हीति ॥ ३ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारयति । यस्यात्मन इत्यादि ॥ अविश्रयमेव ह्येदात्मतत्त्वं कथं केचन स्वर्गमागिनः केचन नरकमागिन इति सांसारिकव्यवस्था स्यात् मन उपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याह । मनस इत्यादिना ॥ उपाधेरनुवर्त्तमानात् विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वादिहर्गमनायोग्यात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याह । देहस्थस्येति ॥ जवीयत्वादन्त्यादिवर्त्ति चक्षुरादियाह्वत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । नैन-

उ० पूर्वमपेत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नपो  
मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

भा० नादेवासुक्षुरादीनीन्द्रियाणि एतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन्  
न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापारव्यवहित-  
त्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति ।  
यस्याव्यवनात्मनोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतं । व्योमवद्वा-  
पित्वात् । सर्व्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्व्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन  
निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्व्व-  
संसारविक्रिया अनुभवतीवाऽविवेकिनां मूढागामनेक-  
मिव च प्रति देहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह । तद्भावतो  
द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीनात्मविसृजणान्  
अत्येति अतीत्य गच्छतीव । इदार्थं स्वयमेव दर्शयति ।  
तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्म-  
तत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्त-  
रिच्छे असति गच्छतीति वायुः सर्व्वप्राणभृत् क्रियात्मको  
यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नेतानि प्रोतानि  
च यत्सूत्रसञ्ज्ञकं सर्व्वं जगतो विधारयिष्ट स मातरिश्वा ।

आ० देवा इति ॥ चक्षुरादिप्रकृते मनोव्यापारपूर्व्वकत्वात्तदविषयत्वे  
चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ मनसो वा कथं  
न विषय आत्मेत्यत आह । यस्मादिति ॥ यथा मनःस्थं परि-  
माणं मनसो न विषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथात्माप्यत्यन्ताव्यवधा-  
नात्मनसो न विषयस्तस्यापकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ उक्तात्मसाङ्गवचन-  
योगोपपत्तिमाह । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति ॥ श्रौतानि कर्माणि  
सोमाज्यपयःप्रभृतिभिरङ्घ्रिः सम्याच्यन्त इति सम्बन्धात्तादृशिनो

उ० तदेजति तनूजति तदूरे तद्वदन्तिके । तद-  
न्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वात्यतः ॥ ५ ॥

भा० अयः कर्माणि प्राणिनां चेष्टासूचकानि । अन्धादित्यादीनां  
व्यसनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिसूचकानि दधाति विभ-  
जतीत्यर्थः । धारयतीति वा । भीषास्यादातः पवते इत्या-  
दिभ्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैत-  
न्यात्मस्वरूपे सर्वस्यादभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि अर्थं पुन-  
राह । तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतमेजति चक्षति तदेव च नैजति  
स्वतो नैव चक्षति अचक्षमेव सचक्षतीवेत्यर्थः । किञ्च  
तदूरे वर्षकोटिघ्नैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर इव । तद्वद-  
न्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वाच्च केवलं दूरेऽ-  
न्तिके च । तदन्तरेऽभ्यन्तरे सर्वस्य । आत्मा सर्वान्तर इति  
भ्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदु  
सर्वस्यास्य वाङ्मतो व्यापित्वादाकाशवधिरतिश्रयसूक्ष्मात्वा-  
दतः प्रज्ञानघन एवेति शासनाच्चिरन्तरं ॥ ५ ॥

भा० उपशब्दः कर्मवस्तु प्राप्तिचेष्टावाञ्छावृत्तिमित्तत्वप्रसिद्धेः । कारक-  
वाचकः शब्दः कार्योपपत्त्यवयवा प्रयुक्त इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि हिर-  
ण्यगर्भस्य निश्चितप्रकृत्यवधानुपपत्त्याधिसत्ता परमेश्वरः सम्भा-  
व्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्वरहृत्तमुपपत्त्यवधार्यमादाय तात्प-  
र्यमाह । सर्वा इति ॥ ४ ॥

जामिता व्याप्यं व्यापित्वादाङ्मतोऽस्ति निरतिश्रयसूक्ष्मा-  
त्वादानुषेदसि तर्हि निरन्तरमेकदशं न स्यान्मानाभावादि-  
त्वाशङ्काह । प्रज्ञानघन एवेति ॥ ५ ॥



उ० यस्तु सर्वानि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।  
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥  
 यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

भा० यस्तु परिब्राह्मणः सर्वानि भूतानि अव्यक्तादीनि  
 स्थावरान्नान्यात्मन्येवानुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्य-  
 तीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेनैव चात्मानं तेषामपि भूतानां  
 स्वमात्मानमात्मनेन यथास्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्मा-  
 ऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेताः केवलो निर्गुणोऽनेनैव  
 स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्नामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु  
 चात्मानं निर्विशेषं यस्मिन्नुपश्यति स तत्सत्त्वादेव दर्श-  
 नाच्च विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यानु-  
 वादोऽयं । सर्वा हि घृणात्मनोऽन्यदृष्टं पश्यतो भवत्या-  
 त्मानमेवात्यक्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्त-  
 मस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ।  
 यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि  
 परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थ-  
 वस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन् काले तत्र चात्मानि वा कः शोकः

भा० उक्तात्मज्ञानस्य यत्नं विधिविधेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणाव-  
 ख्यानमित्याह । यस्मिन् ॥ इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मि-  
 न्निति । निरतिशयानन्दः सत् एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतो  
 भवति सा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न शेषमिति । ततः पुत्रादीन्

उ० तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥  
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्राविरं शुद्धमपाप-

भा० को मोहः । शोकश्च मोहश्च कामबीजमज्ञानतो भवति । न  
चात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः को मोहः कः शोक  
इति । शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरारोपेण सत्त्वप्रदर्शनात् ।  
सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥७॥

योऽयमतीतैर्मन्त्रैस्तु आत्मा स स्वेन रूपेणेत्याहायं  
मन्त्रः । सपर्यगात्स आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगाङ्गतवान्  
आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्गदीप्तिमानित्यर्थः ।  
अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमचतं ।  
अस्राविरं स्त्रावा शिरा यस्मिन् विद्यन्त इत्यस्राविरं ।  
स्राविरमव्रणमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलं ।  
अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितमिति । शुक्रमित्यादीनि  
वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेतानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य  
कविर्मनीषीति पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः कान्तदर्शी  
सर्व्ववृक् । नान्यतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईशि-  
ता सर्व्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्व्वेषामुपर्य्युपरि भवतीति  
परिभूः । स्वयम्बूः स्वयं भवतीति येषामुपरि भवति यस्यो-

भा० कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति तवात्मैकत्वं पश्यत-  
स्ततोऽन्वययति तेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणाम्भूषा-  
विद्यानिवृत्त्यैव शोकादेरात्मनिकनिवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विव-  
क्षिता ॥ अयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह । शोकश्च मोहश्चेत्या-

उ० विद्धं । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूयीथात-  
 ध्यतोऽर्थान् यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥  
 अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

भा० परि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य-  
 मुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथा-  
 तथ्यं यथाभूतकर्म्मफलसाधनतोऽर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान्  
 यदधाद्विहितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्व-  
 तीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य  
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्व्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता  
 प्रथमवेदार्थः । ईशावास्यमिदं सर्व्वं मातृधः कस्यस्त्रिद्वन-  
 मित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे कुर्व्वन्नेवेह-  
 कर्माणि जिजीविषेदिति कर्म्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ।  
 अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्दृष्टदरण्यके-  
 ऽपि प्रदर्शितः । सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।  
 अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्यात्मा वाग्जाये-

आ० दिना । योऽयमिति । सुप्रचरये धातुः । आवयन्ति शरीरमिति  
 आवा शिरा ॥ ९ ॥ १० ॥ ८ ॥

प्रकरणविभागं दिदर्शयिषुर्ब्रह्ममनुवदति । अत्राद्येनेति ।  
 यदुक्तं भास्करेण सर्व्वाप्युपनिषदेकब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रक-  
 रणभेदप्रकरणमनुचितं । तदसत् । प्राज्ञाद्युपासनविधानस्याप्युपनि-  
 षत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्गमिति वाच्यं । एतच्छब्दस्य-  
 वशात् । खेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रकरण-

उ० भूय इव ते तमो य उ विद्यायाऽ रताः ॥ ६ ॥

भा० त्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथाच तत्फलं सप्ताक्षसर्गास्तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपवस्त्वान् जायाद्येषणाचयसत्त्यासेन चात्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता । किं प्रज्ञया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः सत्त्यासिनस्तेभ्योऽसूय्या नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दादारेणात्मनो यायात्म्यं स पर्यगादित्येतदेतैर्मन्त्रैरुपदिष्टं । ते ज्ञानाधिकृतान् कामिन इति । तथाच श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिषङ्गजुष्टमित्यादि विभज्यानां । ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते । अन्धं तम

आ० भेदेनैवेष्टत्वाद्याकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा कर्मकाण्डेऽभिष्टोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्ट्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्तत्कर्मवस्तुधोपनिषत्सुपि भिन्नाधिकारकर्माविरोधाद्विद्वद्विद्याप्रकरणभेदो न विदध्यते । मन्त्रार्थं ब्राह्मणसम्पत्तिं दर्शयितुमुपक्रमते । अनयोश्चेत्यादिना ॥ तत्र वा कथमज्ञत्वं तमवगम्यत इत्याशङ्क्याह । मन एवेति ॥ जाया मे स्यादथ प्रजायेयाऽयं वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य बाह्यो जायादिर्यदा न सम्पद्यते तदाध्यात्मं जायादिसम्पत्तिं दर्शयति । मन इत्यादिना ॥ एतच्चाज्ञत्वकिञ्च मनसादिव्यात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकर्मत्वात् । यथा वा बाह्यकामिन्यज्ञाने सुप्ता मनोविण्मभितकामिनीमुपभुञ्जानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमधीत्यर्थः । तेवाच कर्मणां यच्च संसारातिरेकेत्यपि दर्शितमित्याह । तथा चेति ॥ एकं साधारणमङ्गं यदिदमद्यते हे देवानां ऊतप्रऊते दर्शयौर्ध्वासौ

भा० इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते नतु सर्वेषामित्युच्यते ।  
 अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन । यस्मिन्सर्व्वाणि  
 भूतानि आत्मैवाभूदिजानतः । तत्र को मोहः कः शोक  
 एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र केनचित्क-  
 र्मणा ज्ञानान्तरेण वा वाङ्ममूढः समुचिचीयति । इह  
 मध्ये तु समुचिचीययाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च  
 यस्य येन समुच्चयः सम्भवति व्यायतः शास्त्रतो वा तदि-  
 चोच्यते । तदैवं विस्तं देवतादिज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोप-  
 न्यस्तं न परमात्मज्ञानं । विद्यया देवलोक इति पृथक्-  
 फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्माणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा  
 समुचिचीयया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् ।

आ० वा श्रीकृष्णस्य भोगसाधनानि मनोवाक्प्राज्ञजज्ञानानि पञ्चयन्त्रेण  
 पथ इति सप्ताङ्गसर्गो दर्शितः । श्रुत्वा यत्सप्ताङ्गानि मेधया तपसा  
 जनवतीत्यादिना । अत्रैकैको यजमान एवं विहितप्रतिवि-  
 द्जज्ञानकर्माणुष्ठानात्सर्व्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जन-  
 कत्वात्पितोच्यते । कष्टेष्वेतेषु तस्य पितुरहं ममेदमित्यात्मत्वाध्या-  
 सेन मग्न्यादिद्वितरेषु च सम्बन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध  
 इत्यर्थः । एवं मग्नप्रदर्शिते निष्ठादये ब्राह्मणसम्पत्तिं दर्शयित्वा  
 प्रवरवविभागं दर्शयति । ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना । आत्मा-  
 मिथ्य इति उक्तमात्रमिथ्य इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्देन  
 यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्व्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधार-  
 णेनोक्तं पूर्व्वार्जेनोत्तरार्जेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न केन-  
 चिदमूढः समुचिचीयति । अन्यन्तम इत्यादौ तु समुचिचीयया  
 विद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः क्षिप्रतत्त्वाच्च । तत्र च यत्वेति ।  
 यस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः सम्भवतीत्यत आह । तदैवं  
 विचमिति । यथोक्तं भास्करेण । ईशावाक्यमिति मन्त्रे ब्रह्म-

भा० विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणां  
 यान्ति । कर्मणा पिढलोक इति । न हि ब्राह्मविहितं  
 किञ्चिदकर्तव्यतामिवाप्तव्यम् । अन्धनामः अदर्शनात्मकं तमः  
 प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां  
 कर्मेत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्नि-  
 होत्रादिसंश्रयामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठ-  
 नीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव  
 बद्धतरमेव तमः प्रविशन्ति । कर्म हिला ये उ विद्यायामेव  
 देवताज्ञाने रताः । तत्रावान्तरफलभेदविद्याकर्मणोः

आ० विद्यायाः प्रक्रान्तत्वात्तस्या एव समुच्चिचीयया निन्देत्पुत्र इति ।  
 तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता सम्बध्यते किन्तु सम्बन्धयोग्यं ।  
 शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तत्त्वध्यासोपमर्दकत्वान्नास्ति कर्मसम्बन्ध-  
 योग्यता । किञ्च यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं सम्भाव्यते  
 तस्यैव सहकारिसमुच्चय इच्छते । दर्शनादेरिवेष्टैकत्वमनुपपन्नतः  
 को मोहः कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालं मोहादिनिवृत्त्यभि-  
 धानान्न कालान्तरीयफलं । ततो न सहकारिसमुच्चिचीया ।  
 किञ्चास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ  
 तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिच्छमात्रवेदनकरत्वेन सम्बन्धः प्रतीयते ।  
 तत्त्वार्थं दुर्वशेन प्रकरणेन सहकारिसम्बन्धः कल्प्यते । प्रधानस्य च  
 विद्यायाः सहकारिसम्बन्धविधित्वया निन्देत्यप्युक्तं । अत एवा-  
 भीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समसमुच्चयश्च परेखापि नेष्यते ।  
 विरोधेन च परिणञ्जे तस्मात्कर्माविद्वद्देवताज्ञानस्यैव समुच्चयो  
 विधीयते ॥ ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलकतिरिक्तफलभावात्स-  
 मुच्चयो न सम्भवतीत्यत आह । विद्ययेति ॥ ननु समुच्चिचीयया  
 निन्दति किमिति व्याख्यायते अध्ययनविधेर्मोहादवैक्यकर्म-  
 सानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलभासत्वात्पञ्चाशैव निन्दा  
 र्थि नेष्यते तत्राह । तयोर्ज्ञानकर्मभेदेति ॥ यज्ञज्ञे मोक्षे कृते

उ० अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदेवाहुरविद्यया इति  
 शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥  
 विद्याश्चाविद्याश्च यस्तद्वेदोभयं सह । अवि-

भा० समुच्चकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः सन्नि-  
 दितघोरप्राप्तिरित्या जामितैव स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यतृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति ।  
 अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियत इति । तथोक्तं  
 कर्मणा पित्रलोको विद्यया देवलोक इति । एवं शुश्रुमः  
 श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनं । ये आचार्या नोऽ-  
 स्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानञ्च विचक्षिरे व्यख्यातवन्तस्तेषामय-  
 मागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवं विद्याश्चाविद्याश्च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः ।  
 यस्मिन्नेतदुभयं सदैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्मैदं समुच्च-  
 कारिण एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते । अवि-  
 द्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञा-

या० मोक्षमनिच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देव-  
 लोकादिमुपादित्यते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

चित्तान्मा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायान् प्रकृतिं विद्या-  
 न्मायिनन्तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धानासम्भूतिशब्देनो-  
 च्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतितत्त्वत्वानुपपत्तेः ।  
 भास्वरभिमतस्तु परिबामवादस्यत्वाजोक्ते निरस्त एवास्माभिः  
 सांसारिकदुःखानुभवाभावने च सुषुप्तिवत्प्रकृतिकस्य पुरुषेणा-  
 र्थमानताऽप्युपपद्यते । फलञ्च कर्म्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि  
 परमेश्वर एव दास्यति । ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदत्वानुपप-

उ० दया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥  
 अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।  
 ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याऽरताः ॥ १२ ॥  
 अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

भा० नञ् मृत्युश्च द्वाच्यमुभयं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवता-  
 ज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तस्मिन्मृतमुच्यते  
 च देवतात्मगमनं ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिषीषया प्रत्येकं  
 निन्देत्थते । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिं सम्भवनं  
 सम्भूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिः तस्यान्या अस-  
 म्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसम्भूतिमव्याकृताख्यं  
 प्रकृतं कारणमविद्यां कामकर्षवीजभूतामदर्शनात्मिकामु-  
 पासते चे ते तदगुरूपमेवान्वतमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति ॥  
 ततस्तस्मादपि भूयो वज्रतरं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूत्यां  
 कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनाभयोर्दोषासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलमे-  
 दमाह । अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं सम्भवात्सम्भूतेः कार्य-  
 ब्रह्मोपासनादपि माद्यैश्वर्यलक्षणमाख्यातवन्त इत्यर्थः ।

आ० तेवपास्यत्वाऽन्यपत्तिरित्यपि कुचोक्तमेव ॥ १० । ११ । १२ ॥  
 विकरेवोक्तमर्थज्ञानं सङ्क्षिप्तोपमंहरति । मानुषदेववित्तसाध्यमि-  
 त्यादिना ॥ शरीरपाटवं गोभूहिरण्यादिसाधनसम्यक्तीक्ष्णं मानुषं  
 वित्तं । दैवं वित्तं देवताज्ञानमुच्चरयन्नस्य सम्बन्धाभिधित्वयार्थं ॥



उ० इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥  
सम्भूतिश्च विनाशश्च यस्तद्वेदोभयं स ह ।

भा० तथा चान्यदाऽऽरसम्भवादसम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपास-  
नाद्यदुक्तमन्वन्तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिस्य इति च पौरा-  
णिकैरुच्यते इति एवं शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे  
व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्यः सम्भूत्यसम्भूत्युपासनयोर्युक्त एक-  
पदवार्धत्वाच्चेत्याह । सम्भूतिं च विनाशश्च । यस्तद्वेदोभयं  
सविनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते ।  
विनाश इति तेन तदुपासनेनाऽनैश्वर्यमधर्मकामादिदोष-  
जातञ्च न्यत्युं तीर्त्वा चिरस्थगर्भोपासनेन ज्ञप्तिमादिप्राप्तिः  
फलं । तेनानैश्वर्यादिन्यत्युमतीत्यासम्भूत्या चव्याकृतोपास-  
नया चन्यतं प्रकृतिस्यस्यस्यमन्त्रते । सम्भूतिश्च विनाश-

भा० विप्रेषमनुवदति । तत्र निषेधादिति । तदुक्तमिति प्रत्युक्तमन्त्रेण ॥  
विद्याच्चेत्याक्षिकामृतत्वं फलमित्युक्तमस्माभिरिति योजना ।  
व्याहृत्यवयव इति तस्य भूरिति शिरो भुव इति नात्र स्वरिति  
प्रतिष्ठे पादावित्यर्थः । मन्त्रान्पदशो व्याख्याय सङ्क्षेपतो विचार-  
मारभते । अविद्यया न्यत्युं तीर्त्वेत्यादिना ॥ अमृतत्वद्येतन्न्यत्युं  
मुख्यमेव कस्मान्न न्यत्युं इति सम्बन्धः । शास्त्रीययोजनकर्मणो-  
र्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयावेव यादौ न तर्कमात्रेणेति परेयोक्तं ॥  
सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह । दूरमेत इति ॥  
विषूची नानागती विद्याऽविद्ये दूरं विपर्योतेऽतिशयेन विरुद्धे  
इत्यर्थः । सहसम्भवानुपपत्तेरिति कानुपपत्तिः । काठके विरोध-  
अवभात् । तद्वत्विद्याऽविद्यायोर्विरोधोऽस्ति हेतुविरोधप्रवृत्त्या-

उ० विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥  
हिरण्येन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ।

भा० श्रेयसावर्णलोपेन विनिर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलक्षणं  
श्रुत्यनुरोधात् । मानुषदैवचित्तसाध्यं फलं ब्राह्मणलक्षणं  
प्रकृतिलयान्तं । एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्त-  
मात्मैवाऽभूदिजानत इति सर्व्यात्मभाव एव सर्वेष्वेकस-  
त्यासन्नानगिष्ठाफलं एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्ति-  
लक्षणो वेदार्थोऽयं प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य  
वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकारेण प्रवर्ग्यान्तं  
ब्राह्मणमुपयुक्तं । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकारेणेत ऊर्द्धं दृष्ट-  
दारण्यकं तत्र निषेकादिश्रान्तानां कर्म कुर्वन् जिजीवि-  
षेत् यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया । तदुक्तं विद्याया-  
विद्याञ्च यस्तदेदोभयं १४ ॥

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इत्युक्तं तत्र  
केन मार्गेशामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते । तद्यत्तत्सत्यमसौ स  
आदित्य च एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यस्यायं दक्षिणे-  
चक्षुर्दृष्ट एतदुभयं १५ सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृत् यः  
सोऽन्तकाखे प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं चाचते

भा० दविरोधो भविष्यतीति न वाच्यं विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन  
विक्षयसम्भवादुदितानुदितहेतुमयोर्हि पुरुषतन्माद्युक्तो वि-  
क्षय इत्युक्तं तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिवत्तादिति चेन्न ।  
मुख्यब्रह्मविद्याविषयोः श्रुतिविद्याविषयोदिव सप्तसम्भवानुप-  
पत्तेः समुच्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वत्तादवि-

उ० तत्त्वम्पूषन्प्रावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥  
पूषन्नेकर्वे यम सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्

भा० हिरण्यमेव पाचेष्ट । हिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्वाच-  
मित्येतत् । तेन पाचेष्टेवापिधानभूतेन सत्यस्यादित्य-  
मष्टस्रस्रस्र ब्रह्मणोऽपिहितं द्वादितं मुखं द्वारं तत्त्वं  
हे पूषन् अपावृणु सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्  
सत्यं धर्मा यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मङ्गं अथवा  
यथाभूतस्य धर्मास्यानुष्ठाचे दृष्टये तव सत्यात्मन उप-  
स्रम्भये ॥ १५ ॥

हे पूषन् जगतः पूषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति  
गच्छतीत्येकर्विः । हे एकर्वे । तथा सर्वस्य संचमनाद्यमः ।  
हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां स्वीकरणात्सूर्य्यः ।  
हे सूर्य्य । प्राजापतेरपत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य ।  
व्यूहं विगमय रश्मीन् खान् । समूह एकीकुर्व उपसंहर ते  
तेजस्तापकं ज्योतिः । यन्ते तव रूपं कस्याप्यतममत्यन्तशो-  
भनं तन्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्यामि । किञ्चाहं न तु त्वां

आ० रोधसिद्धिरविरिधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्या-  
दित्यर्थः । सहसम्भवानुपपत्तावपि क्रमेणैकाश्रयविद्याविद्ये  
स्यातामिति चेत् यदि पूर्व्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्ही-  
त्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसम्भव इत्याह । न विद्योत्पत्ताविति ।  
पूर्व्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्वस्यास्योत्पत्तौ कारणा-  
सम्भवाभूताभावेन अमसंग्रहाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्ति-  
रित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ माभूदविद्या कामकर्म तु भविष्यति

उ० समूह १ तेजो यत्ने रूपङ्कल्याणतमन्त्रे पश्यामि  
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान् शरीरं ।  
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं  
स्मर ॥ १७ ॥

भा० भृत्यवद्याचे योऽसावादित्यमण्डलस्यो व्याहृत्यवयवपुरुषः  
पुरुषाकारत्वात् पूर्णं । अनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति  
पुरुषः पुरिशयनादा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

अथेदानीं मम मरिच्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरि-  
च्छेदं हित्वाऽधिदेवतात्मानं सर्वात्मकमणिममृतं सूचा-  
त्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गच्छेदं ज्ञानकर्ष-  
संस्कृतं उत्क्रामलिति द्रष्टव्यं । मार्गयाचनसामर्थ्यादथेदं  
शरीरमग्नौ द्युतं भस्मान्नं भूयात् ॥ ओमिति यथोपा-  
सनं ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमन्याख्यं ब्रह्म भेदेनो-  
च्यते । हे क्रतो ब्रह्मण्यात्मक स्मर यन्मम स्मरन्तं तस्य  
कासोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर एतावन्नं कासं भावितं  
हृतमपे स्मर यन्मया वास्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर  
क्रतो स्मर । हृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थं ॥ १७ ॥

भा० विदुषोऽपि व्याख्यानभिच्छाटनादिदर्शनादित्याशङ्काह । अवि-  
द्यासम्भवादिति । योदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन  
सह तव समुपिचीविवं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षादनुभवो न  
योदना सम्भवति कामाभावात्कामिनो हि सर्वोयोदनाः ।  
अकामतः क्रियाः काचिद्भूयन्ते न हि कस्यचित् । यद्यपि कुर्वते

## उ० अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव

भा० पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गे थासते । हे अग्रे नय गमय सुपथा  
 शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृ-  
 त्त्यर्थं । निर्विघ्नोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो  
 याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय ।  
 राये धनाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान् यथोक्तधर्माफल-  
 विनिष्ठान् विश्वानि सर्वाणि हे देव वधुनानि कर्माणि प्रज्ञा-  
 नानि वा विद्वान् जानन् । किञ्च युयोधि विद्योजय विना-  
 शय अस्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं वचनात्मकमेव पापं ।  
 ततो वर्षं विप्रुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः ।  
 किन्तु वयमिदानीं ते न शक्नुमपरिचर्यां कर्तुं भूयिष्ठां  
 वज्रतरा । ते तुभ्यं नमोऽस्ति नमस्कारवचनं विधेम तव  
 नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः । अविद्यायां मृत्युं तीर्त्वा  
 विद्यायाऽमृतमश्नुते । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृत-  
 मश्नुत इति श्रुत्वा केचित्शेषं कुर्वन्ति अतस्तन्निर्द्धारणार्थं  
 सङ्क्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत् किं-  
 निमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्म-  
 विद्यैव कस्यापि मृद्यतेऽमृतत्वञ्च । ननुक्तायाः परमात्म-  
 विद्यायाः कर्माणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । इत्थं ।

भा० अस्तुस्तत्तामस्य चेदितमिति स्मरणात् । विद्वच्छरीरस्थितिस्त्व-  
 विद्यालेशाश्रया । कर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो मिथ्याठनादि न  
 कर्मचोदनाभावात्किन्तु यावत्तत्त्वच्छरीरसंयोगमवितर्कम-

## उ० वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जहुराणमेनो

भा० विरोधोऽस्तु नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाण-  
कत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपासनञ्च शास्त्रप्रमाणकं  
तथा तद्विरोधाऽतद्विरोधावपि । यथा च न हिंसात्मका-  
भूतानि इति शास्त्रावगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽध्वरे-  
ऽपि हिंसा स्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् ।  
विद्याकर्माणोश्च समुच्चये न दूरमेते विपरीते विपुष्पी  
अविद्या या च विद्येति श्रुतेः । विद्याञ्चाविद्याञ्चेति वचना-  
दविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्यावि-  
द्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासम्भवादविरोध एवेति चेन्न ।  
सहसम्भवानुपपत्तेः । क्रमेण स्यातां विद्याविद्ये इति  
चेन्न । विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः  
प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्ने-  
वाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेद्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि  
संग्रयोऽज्ञानं वा । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभू-  
द्विजानतस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति  
श्लोकमोहाद्यसम्भवश्रुतेः । अविद्यासम्भवान्तदुपादानस्य  
कर्माणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम । अमृतमश्रुत इत्यापेक्षिकम-  
मृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्यमेत्यादिना

आ० भासं तच्च विद्वान्न स्वगतं मन्यते कर्माध्यासोपादानाविद्याया  
असम्भवान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः । यदुक्तममृत-  
शब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन च परमात्म-

उ० भूयिष्ठान्ते नमउत्तिं विधेम ॥ १८ ॥ इति वाज-  
सनेयसंहितोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

भा० द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्यथाऽस्माभिर्यथाऽस्यात-  
एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्द-  
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीश-  
ङ्करभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णं ॥\*॥  
॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० विद्येति तत्राह । अमृतमिति ॥ मुख्यामृतत्वयहणे हिरण्ययादि-  
मन्त्रेण द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्य न प्राप्ता उत्कामन्त्यत्र  
ब्रह्म समन्वृते इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थबाधादौर्गार्थयहणं  
युक्तमित्यर्थः । यस्मादर्थान्तरं न सङ्गच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥  
॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ ईशाप्रभृतिसिद्ध्यर्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटं ।  
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपाद-  
शिष्यभगवदानन्दब्रह्मनकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका-  
समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतत्त्वकारोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ परमात्मने नमः । केनेषितमित्याद्योपनिषत्पर-  
ब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः ॥ प्रागेतस्मा-  
त्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च  
प्राणसोपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च । अन-  
न्तरस्य आद्यचसामविषयदर्शनं वंशान्कमुक्तं कार्यं सर्व-  
मेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानस्य सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य  
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धये भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य  
केवलस्य श्रौतानि स्मार्त्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्ग-  
प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ ॐ ॥ यज्ज्ञेत्त्रादेरधिष्ठानस्य चतुर्वैगाद्य-  
गोचरं । स्वतोऽध्यस्तं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिकां तत्त्वकारशाखोपनिषदं व्याचिख्या-  
सुर्भगवान् भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वादसं-  
सारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासम्भवात्त्रिविषयत्वादव्याख्ये-  
यत्वमित्याशङ्काहङ्कारसाक्षिणः संसारित्वग्राहकप्रमाणाविषय-  
त्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासम्भवात्त्रिविषयत्वाद्याख्येयत्वं प्रति-  
जानीते, केनेषितमित्याद्येति ॥ कस्तर्हि नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याय्या  
सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिजन्मः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतु-  
हेतुमद्भावस्य सम्बन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति । प्रागेतस्मादित्या-  
दिना । कर्माङ्गसाम पाद्यभक्तिकं सामभक्तिकञ्च तद्विषयास्तुपा-



भा० लक्षास्त्रीयया इदृश्या यस्यादिस्वावरास्ता अधोगतिः  
 स्यात् । तद्यैतयोः पथोर्न कतरे च न तानीमानि बुद्ध्यास-  
 क्तावर्त्तिषि भूतानि भवन्ति जायन्ते विद्यस्तेत्येतत्पुतीयं-  
 खानमिति श्रुतेः । प्रजा ह तिस्रोऽव्यायमीयुरिति मन्त्र-  
 वर्षादिऋद्धयन्तस्तु निष्कामस्यैव वाङ्मादनिष्ठायाध-  
 साधनसम्बन्धादिह कृतात्पूर्वकृतादा संस्कारविशेषोद्भवा-  
 द्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्त्तते तदेतद्वस्तु  
 प्रश्नप्रतिवचनसंक्षेपया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया ।  
 काठके चोक्तं । पराञ्चि खानि व्यहृणत्स्ययभूत्समात्पराङ्-  
 पश्यति नान्तरात्मानं । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनि मैत्रदा-  
 दृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्कादि परीक्ष्य लोकान् कर्मचि-  
 तान् ब्रह्मणो निर्मेदमापन्नास्मास्वकृतः कृतेन तदिज्ञानार्थं  
 स नृमेवाभिमुखेन समित्वाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि-

आ० सनाति पृथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राणदृष्ट्या गायत्रिसामोपासनम् ।  
 शिष्याचार्यसन्तानाविच्छेदो वंशस्तदवसानेन ग्रन्थेन कार्यरूप-  
 मेव वस्तुतत्त्वोत्तर्हि प्राणायामपासनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वात्  
 ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धो विधित्वित इत्या-  
 शङ्क्य नित्यकर्मणो तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति । सर्वमेत-  
 दिदं । काम्यानां प्रविष्टिज्ञानाच्च यत्तं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं  
 कथयति । सकामस्य त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये  
 केनापि मार्गेण वेन प्रवृत्तास्ते प्रतिविज्ञानुष्ठायिन इत्यर्थः ।  
 जायन्ते म्रियन्ते पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजाः  
 स्वेदजाः खजोद्भिज्जलज्जन्तयाः । पिठयानदेवयानज्जन्तभागमन-  
 दयमतीत्य कदास्येव गतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा  
 ततो विरक्तस्य विमुक्तसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्  
 हेतुहेतुमद्भावमाह । विमुक्तसत्त्वस्य त्विति । साध्यसधनसम्बन्धा-

भा० त्यादि । आथर्वणे च ॥ एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं  
 विज्ञानं श्रोतुं मनुं विज्ञातुञ्च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा ।  
 एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं काम-  
 कर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्त्तते । तत्र को मोहः कः  
 शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्षात् । तरति शोकमा-  
 त्मविद्भिद्यते हृदययन्त्रिम्बिद्यन्ते सर्वसंशयाः । चीयन्ते चास्य  
 कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहि-  
 तादपि ज्ञानादेतस्मिन्निवर्त्तते चेन्न । वाजसनेयके तस्या-  
 न्यकारणत्ववचनाज्ज्ञाया मे स्यादिति प्रस्तुत्य पुत्रेणाथं  
 लोको जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पित्रलोको विद्यया  
 देवलोक इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं ।  
 वाजसनेयके तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरक्तः । किं  
 प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा नायं लोक इति

आ० विरक्तस्येति सम्बन्धः ॥ तत्र निमित्तस्यादृष्टस्थानियतत्वमाह ।  
 इह कृतादिति ॥ कर्मफलविरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवती-  
 त्यत्र संवादमाह । काठके चेति । आदृतचक्षुरिति साध्यसा-  
 धनभावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्यहस्योपलक्ष्यार्थत्वात् । अन्व-  
 यत्यतिरेकसिद्धत्वमाह । एवं हीति ॥ नान्यथेत्वविरक्तस्य वहि-  
 र्विषयाक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथञ्चिज्ज्ञातापि न  
 फलानुपपन्ना स्यात् श्रुत्यागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः  
 कर्मकाण्डसम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषज्ज्ञानस्य निष्प्रयोजन-  
 त्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति ॥  
 समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्मसहितदपीति ॥ एका-  
 ध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं ततः  
 कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्प्रतिदानसंसारनिवृत्तिफलत्वं फलं सिद्ध-  
 तीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥ अथध्ययन-

भा० तत्रायं हेत्वर्थः । प्रज्ञाकर्मात्तत्संयुक्तविद्याभिर्भननुष्यपिद्व-  
 देवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तये कारणैः किं  
 करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्य-  
 मिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न  
 वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् नित्यस्य लोक इष्टः । स  
 च नित्यत्वात्साविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पा-  
 द्यस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्व्वेषणासन्न्यास एव  
 कर्त्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्म-  
 विज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा  
 प्रत्यक्षमितसर्व्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सह-  
 भावित्वमुपपद्यते । वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्मत्वाद्ब्रह्मवि-  
 ज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य  
 प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या

आ० विधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं  
 शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह । वाजसनेयक इति ॥  
 किञ्च यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानं विधित्वितं स्यात्तदा पारि-  
 ब्राज्यं नोपदिश्येत् ॥ श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थं  
 इत्याह । तत्रैव चेति ॥ प्रज्ञाशब्दस्योपलक्ष्यार्थत्वमादाय हेत्व-  
 र्यमाह । तत्रायमिति ॥ किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादे-  
 वेति शेषः । तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसम्भवात्किमिति प्रजादि-  
 खनादर इत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ इष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा  
 विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे बन्धमो-  
 क्षावस्थयोरविशेषापातादित्याशङ्क्याह । स चेति ॥ कर्ममोक्षो  
 कार्य्यस्योत्पाद्यादेरसम्भवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसि-  
 द्युपपत्तेर्न कर्मकार्य्यो मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यानुभवावसा-  
 नासिद्धये परोक्षनिश्चयपूर्व्वकः सन्न्यासः कर्त्तव्यः । सिद्धे चानु-

ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतत्त्वकारोपनिषत् ॥

उ० ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः

भा० प्रदर्श्यते ॥ श्रित्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनन्तु सूक्ष्म-  
वस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवस्तर्का-  
गम्यत्वञ्च दर्शितं भवति । नैषा तर्केण मतिरापनीयेति ।  
श्रुतेषु आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्वैव विद्या विदिता  
साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विद्वि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुति-  
स्मृतिनियमाश्च । कस्मिंशुरं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्य-  
गात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचक्ष-  
मिच्छन्प्रच्छेति कल्पते । केनेषितमित्यादि ॥ केनेषित-  
मिति केन कर्त्ता ईषितमिष्टमभिप्रेतं सम्मानः पतति  
स्वविषयं प्रति गच्छति इति सम्बध्यते । ईषेराभीष्टणार्थस्य  
गत्यर्थस्य चेष्टासम्भवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । ईषि-  
तमितीट्प्रयोगस्तु हान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं  
प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयित्वप्रेषण-

भा० भावावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावाप्राप्तः सत्यास इति द्रष्टव्यः ।  
इतश्च न कर्मब्रह्मात्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह । कर्म-  
सहभाविष्येति ॥ ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वादि-  
धेस्व विनियोज्यादिभेदापेक्षितत्वात्कथं सर्वभेददर्शनं प्रत्यस्त-  
मुच्यते ॥ ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्काह । वक्तुप्राधान्ये सतीति ।  
विधिजन्यं प्रयत्नं भाव्यो हि विधिविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति  
तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मतानिश्चयस्य

उ० प्रथमः प्रेति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति  
वक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

भा० विशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयित्वविशेषेण । कीदृशं  
वा प्रेषणमिति । ईषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं  
निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्द्धार-  
णाद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्ध-  
त्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यं । अपि च शब्दाधिकादर्थ-  
धिक्यं युक्तमितीच्छा कर्मणा वाचा वा केन प्रेषि-  
तमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रश्नसामर्थ्याद्देहा-  
दिसङ्घातादगित्यात्कर्मकार्यादिरक्तोऽतोऽन्यत्वात्त्वं नित्यं  
वस्तु बुभुक्षमानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतर-  
थेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेषयित्वं प्रसिद्ध-  
मिति प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थेन  
प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थ-

भा० परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न प्रामाणिकस्तस्मा-  
दित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपाद-  
नस्य तात्पर्यमाह । श्रित्याचार्येति ॥ आपनीया प्रापणीया  
हन्तव्या वा न भवतीत्यर्थः । साधिलं शोभनतमं फलं प्राप-  
यतीत्यर्थः । ईष आभीक्ष्ण्ये गतौ वेति धात्वन्तरसम्भवे कथमिच्छा-  
र्थस्यैव व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । ईषेरिति ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनः-  
पुन्यं तद्विषयताया मतिविषयताया वा मनसोऽनभिप्रेतत्वान्ननः-  
प्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुक्षितत्वादित्यर्थः । इट्प्रयोगे सति  
मतिगुणेन भवितव्यं । तदा यद्विषयमिति स्यात्तदभावाच्छान्द-  
सत्वाभिधानं न तु धातोर्निट्त्वादनुबन्धस्य विकल्पविधानाद-

भा० विशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य  
 प्रेषयित्वं किं वा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येष्टामात्रे-  
 षैव मग्न्यादिप्रेषयित्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं  
 पतति । प्रेषितं मग्न इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । न तु  
 स्वतन्त्रं मग्नः स्वविषये स्वार्थं पततीति प्रसिद्धं । तत्र कथं  
 प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्रं मग्नः प्रवृत्तिनिवृ-  
 त्तिविषये स्यात्तर्हि सर्वस्यानिवृत्तिनाम न स्यादनर्थे च  
 जानन् सङ्कल्पयति । अत्युपदुःखे च कार्यं वार्यमात्रमपि  
 प्रवर्तत एव मग्नस्तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन  
 प्राणो युक्तो निवृत्तः प्रेरितः सन् प्रैति गच्छति स्वव्यापारं  
 प्रति प्रतस्थे इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रिय-  
 वृत्तीनां । केनेषितां वाचमिमां ब्रह्मलक्षणां वदन्ति  
 सौकिकाः । तथा चक्षुर्होत्रश्च स्वे स्वे विषये क उ देवो  
 सोतनवान् युनक्ति युक्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

आ० न्वेषितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति ईषितमिति  
 पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना । ईष्टामात्रेणेति ।  
 प्रपतनमन्तरेण सन्निधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि  
 शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदक्यभिचारादित्याह । अपि  
 चेति । तदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातस्यैवेष्टादिभिः  
 प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह । न प्रश्नेति । म-  
 नसः स्वातन्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकसम्भावनाभावात्प्रश्नो न घटत  
 इत्याक्षिप्य समाधत्ते । ननु स्वतन्त्रमित्यादिना । अत्युपदुःखे  
 चेति ॥ १ ॥

उ० श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स

भा० एवं पृष्ठवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि ।  
मनसादिकरणमातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयितुं  
कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं  
ब्रह्मस्य अवयवं प्रति करणं ब्रह्माभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियं  
तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्ठस्युः श्रोत्रं क उ देवो  
युनक्तीति । असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुक्त इति  
वक्तव्ये न त्वेतदनुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष  
दोषः । तस्मान्न्यायाविशेषानवगमात् । यदि हि श्रोत्रादि-  
व्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनियो-  
क्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदिदमनुरूपं प्रतिवचनं  
स्यात् । न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो  
स्वविचारिवदधिगम्यते । श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां  
व्यापारेणाशेषनसङ्ख्याध्यवसायसङ्क्षेपेन फलावसान-  
सिद्धेर्नावगम्यते । अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्प्र-  
योजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो गृहादिवदिति संहतानां  
परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादनुर-

भा० अद्यतनीनदुःखे द्यूतादिकार्ये प्रतिवचनस्य प्रश्राननुरूपत्व-  
माशङ्क्य समाधत्ते । असावेवंविशिष्ट इत्यादिना । श्रोत्रादयः  
स्वविशेषाशेषाः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषो  
तावदवगम्यते सोऽपि संहतः स्यात् तर्हि गृहादिवदधेतनः स्यात् ।  
ततस्तस्याप्यन्यः शेषो कस्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गपरिहारा-  
यासंहतचेतनो गम्यते । अतः सर्वसाक्षिणं चक्षयितुं युक्तमेव

उ० उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रत्या  
स्मात्त्वोक्तादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

भा० रूपमेवेदं प्रतिवचनं ओचस्य ओचमित्यादिकं । पुनरत्र  
पदार्थः ओचस्य ओचमित्यादेः । न ह्यत्र ओचस्य  
ओचान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैव  
दोषोऽयमत्र पदार्थः । ओचं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं  
दृष्टं । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं ओचस्य चैतन्ये ह्यात्म-  
ज्योतिषि नित्ये संवृते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः  
ओचस्य ओचमित्याद्युपपद्यते । तथा च अत्यन्तरास्यात्मनै-  
वायं ज्योतिषस्ते तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्य  
क्षपति तेजसेद्भू इत्यादीनि । यदादित्यगतं तेजो जगद्भा-  
सयतेऽखिलं । ज्ञेयं ज्ञेयी तथा ह्यत्तं प्रकाशयति भारते-  
त्यादिगीतासु । काठके च । नित्योनित्यानां चेतनश्चेतना-  
नामिति । ओचाद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं  
तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विदुर्दुर्लभं सर्वान्तर-  
तमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं ओचादेरपि ओचादि  
तत्सामर्थ्यमिति प्रतिवचनं । शब्दार्थस्योपपद्यत एव । तथा  
मनसोऽन्तःकरणस्य मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्य-

आ० प्रतिवचनमित्यर्थः । यत्तावसानं यत्तन्निवृत्तिश्चिह्नं । यस्मिन्नव-  
गता हि करस्य व्यापारो चिह्नत्वे नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा  
यत्तावसानचिह्नव्यापारत्वेन तच्छेदी अक्षय इत्यर्थः । प्रतिव-  
चनस्य सङ्क्षेपतत्तात्पर्यमाह । ओचाद्येव सर्वस्येति । यस्या-



भा० ज्योतिषा दीपितं स्वविषयसङ्ख्याध्ववसायादिसमर्थं स्यात् ।  
 तस्मात्मानसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसो एकीकृत्य नि-  
 र्द्देशो मनस इति यदाचो ह वाचं यच्छब्दे यस्मादर्थे ओचा-  
 दिभिः सर्वैः सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य ओचं । यस्मान्मनसो  
 मन इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरि-  
 णम्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनादाचो ह वाचमित्येतद-  
 नुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति । कस्माद्वितीयैव न क्रियते ।  
 न । बह्वनामनुरोधस्य युक्तादाचमित्यस्य वागित्येता-  
 वदक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति ॥ शब्दद्वयानुरोधेनैवं हि  
 बह्वनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्पृष्ठञ्च वस्तु प्रथमार्थैव  
 निर्द्देशुं युक्तं । स यस्तथा पृष्ठः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशे-  
 षस्य प्राणस्त्वक्तव्यं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यं । न ज्ञातृना  
 नधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्  
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्द्ध्वप्राणमुन्नमयत्यपानं  
 प्रत्यगस्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणः  
 प्रसीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति । ओचादीन्द्रियप्रस्तावे  
 प्राणप्राणस्य न तु युक्तं ग्रहणं । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु

भा० दक्षि ओचस्य ओचं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः सन्त्यक्तयेति शेषः ।  
 प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानाधिष्ठानपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वाप्रथादि-  
 प्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ज्ञातृनाधिष्ठितस्येति । ज्ञात्वेतिप्रदा-  
 ध्याहारे कारवमाह । प्रलुः पृष्ठस्येति । सामर्थ्यादिति । ओ-  
 चाद्यात्मभावत्वागमन्तरेणान्यतत्वासम्भवाज्ज्ञानवशाच्छ्रोत्राद्यात्म-  
 भावं तत्त्वाऽऽस्ता भवन्तीति सम्बन्धः । एतत्पुटयति । ओचादौ  
 हीत्वादिना । सत्येति विदेहमुक्तिर्विबक्षिता प्रारब्धभोगक्षये

उ० तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम  
पूर्वेषां ये नस्तद्वाचवक्षिरे ॥ ३ ॥

भा० च्छिद्वाद्येत्यभिप्रायः । यद्वि करणगोचरान्तदन्यस्मै उप-  
देष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तस्मात्त्यादिविशेष-  
णवद्ब्रह्म । तस्माद्विषयं श्रित्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति ।  
उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति न  
विनेत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तद-  
पवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः  
प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत एव प्रत्या-  
ययितुं । तदुपदेशार्थमागममाह । अन्यदेव तद्विदितादथो  
अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं ओचा-  
दीनां ओचादीत्युक्तमविषयञ्च तेषां तद्विदितादन्यदेव हि  
विदितं नाम यद्विदि क्रियायाऽतिशयेनाप्तं तद्विदि क्रिया-  
कर्माभूतं कश्चित्किञ्चित् कस्यचिद्विदितं स्यादिति तस्मादिति  
सर्व्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अवि-  
दितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह । अथोऽप्यविदिताद्विदि-  
तविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणाद्व्याकृतवीजादधीत्युप-

भा० तातिशयत्वादित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति ॥ वाक्यस्य पदार्थान्  
ख्यात्वा तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदस्यमित्या-  
दिना ॥ यदेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितञ्चेति द्वयोर्गतिः । ततो  
विदितत्वाविदितत्वनिवेष्टेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्य-  
मागमस्येत्याह । न ह्यन्यस्येति ॥ उक्तवाक्यार्थं जैमिनितात्किञ्च-  
मीमांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति । विदितादन्य-

भा० र्यर्थं स्वस्वया अन्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादनुपरि  
 भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पम-  
 त्यानादुःखात्मकञ्चेति हेतुं ॥ तस्माद्विदितादन्यद्रह्येत्युक्ते  
 त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्व-  
 मुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयतेऽतश्च  
 न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं न भवतीत्येवं  
 विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेतोपादेयप्रतिषेधेन स्वा-  
 त्मनोऽन्यत्वाद्ब्रह्मविषया जिज्ञासा त्रिव्यस्य निर्व्वर्त्तिता  
 स्यात् । न अन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं  
 वस्तुनः सम्भवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । अयमात्मा  
 ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य  
 आत्मा सर्व्वान्तर इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्व्व्यात्मनः  
 सर्व्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपाद-  
 कस्य वाक्यस्याचार्य्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इति  
 श्रुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैतन्यमाचार्य्योपदेशपरम्परयैवा-  
 धिगन्तव्यं न तर्कतः । प्रवचनमेधावज्जुश्रुततया यज्ञा-  
 दिभ्यश्चेत्येवं श्रुश्रुमः श्रुतवन्तो वयं पूर्व्वेषामाचार्य्याणां

भा० त्वप्रपञ्चनाव । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना ॥ अहंस्तु स्वाने-  
 श्विति ॥ अष्टौ स्थानानि वर्त्तमानाः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वा मूत्रं  
 च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तावु चेति एतेष्वाकाशप्रदेशेष्वन्यतमि-  
 त्वनेनाकाशोपादानत्वं सूचितं । आग्नेयमित्त्वभिदेवताकमित्वर्थः ।  
 न केवञ्च करञ्चं वागुच्यते वर्त्तमानोच्यन्त इत्याह । वर्त्तमानेति ॥ तदुक्तं  
 बावतो बाहृशा ये च यदर्थप्रतिपादका वर्त्तमानाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते  
 सद्यवावबोधका इति । गौरिति पदं गकारौकारविसर्जनोया

भा० वचनं । ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्या-  
 तवन्तो विस्मृतं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः । अन्यदेव तदि-  
 दितादयो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति  
 प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथनस्यात्मा ब्रह्म ।  
 आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मो-  
 पासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्तु-  
 मिच्छति तत्तस्मादन्यत् । उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो  
 वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् ।  
 यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मा इत्याचक्षते तथा  
 कर्मिणोऽमुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते ।  
 तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक  
 इति तामेतामाशङ्कां शिव्यलिङ्गेनोपलक्षिततद्वाक्यादा  
 मैवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति  
 जिह्वामूलादिव्यवृत्तसु स्थानेषु विषक्तमज्ञेयं वर्षानामभिव्य-  
 ञ्चकं करणं वर्षास्यार्थसङ्केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एव क्रम-  
 प्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यञ्ज्यशब्दः पदं वागित्युच्यते ।

आ० एवं क्रमविशेषावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोट-  
 वादिनोऽनुसारेण । तदभिव्यञ्ज्य इति । स्फुट्यते व्यज्यते  
 वक्षेरिति स्फोटः पदादिबुद्धिप्रमायक एकरूपाया बुद्धेरनेक-  
 वर्णावलम्बनत्वासम्भवादिति भावः । उक्ते वाच्यार्थे श्रुतिसम्भति-  
 माह । अकार इति ॥ अकारप्रधानोऽकारोपलक्षिता स्फोटाख्या  
 विच्छिन्नाः सर्वा वाक्सैवा स्पर्शाग्निभिर्व्यव्यमाना कादयो माव-  
 सानाः स्पर्शाः । यद्वज्रवा अन्तस्थाः । श्वसहाः उद्याताः तैः क्रम-  
 विशेषावच्छिन्नव्यव्यमाना नानारूपा विवर्तन्ते । मितं अग्रादि ।

उ० यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव  
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

भा० अकारो वै सर्वा वाक् सैषाऽस्य सर्वाऽन्तस्त्रिभिर्व्यञ्ज्यमाना  
बह्वी नानारूपा भवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः ॥ ३ ॥

सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परि-  
च्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं येन  
ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणे वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा  
प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वद-  
न्वाक् यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । या  
वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मण  
इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा वाग्यया स्वप्ने भाष्यत  
इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ।  
न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिचोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्म-  
स्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं दृष्टत्वाद्ब्रह्मेति विद्धि  
विजानीहि त्वं यैर्वागाद्युपादिभिः । वाचो ह वाक्चुषश्चक्षुः  
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता

आ० पादावसाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजुरादि । अनियताक्षरपा-  
दावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिप्रधान्यात् । सत्त्वं यथा दृष्टार्थ-  
वचनं । अन्तर्दं तदिपरीतं । अक्षरं वागिन्द्रियं । गुण उपसर्जनं  
यस्याः सा अक्षरगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु  
वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्वज्रत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवेत्येवकारस्य सत्त्वमाह । यैर्वागाद्युपाधिभिरिति । नियमा-  
र्थमिति यच्चे अनात्मन्यपि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं

उ० यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा  
न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण

भा० नियन्ता प्रज्ञासिता विज्ञानमागन्द् ब्रह्मेत्येवमादयः संख्य-  
वहारा संख्यवहार्ये निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते  
तान् व्युदस्थात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवब्रह्मार्थः ।  
नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपा-  
सते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्य-  
नात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्यद्ब्रह्मबुद्धिपरि-  
सङ्ख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसो-  
रेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्व्वकरणसाधारणं ।  
सर्व्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विशिक्तित्वा अङ्का  
धृतिरधृतिर्द्वािर्द्वािर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति श्रुतेः । कामा-  
दिदृष्टिभेदमनस्येव मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं  
न मनुते न सङ्ख्ययति नातिनिश्चिनोति । मनसोऽवभा-  
सकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्व्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि  
न वर्तन्तेऽन्तःकरणं । अन्तस्त्वेन हि चैतन्यज्योतिषाऽव-

षा० नियन्तृमित्यर्थः । अन्यस्मिन्मुपास्ये वा ब्रह्मबुद्धिस्त्रिदशार्थं वायु-  
नरब्रह्मात्ममुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उ० न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतं । तदेव ब्रह्म त्वं  
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न  
 प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं  
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः  
 खण्डः ॥ १ ॥

भा० भाषितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सृष्ट्तिकं मनो  
 ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।  
 तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्षेतयितारं ब्रह्म विद्धि ।  
 नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीक-  
 रोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षूंषि अन्तःकरणवृ-  
 त्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा  
 विषयीकरोति व्याप्नोति ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्दे-  
 वताधिष्ठितेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयी-  
 करोति श्रोत्रो येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्म-  
 ज्योतिषा विषयीकृतं तदेव पूर्ववत् ॥ यत्प्राणेन प्राणेन  
 पार्थिवेन नासिकापुटान्तरारविस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-  
 त्तिभ्यां सहितेन यच्च प्राणिति गन्धवच्च विषयीकरोति  
 येन चैतन्यात्मज्योतिषावभासत्वेन स्वरविषयं प्रति प्राणः  
 प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥  
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आ० सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रथमः खण्डः ॥

उ० यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा  
न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण

भा० नियन्ता प्रज्ञासिता विज्ञानमागन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संख्य-  
वहारा संख्यवहार्ये निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते  
तान् व्युदस्थात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवब्रह्मार्थः ।  
नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपा-  
सते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्य-  
नात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्यद्ब्रह्मबुद्धिपरि-  
शङ्कानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसो-  
रेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्व्वकरणसाधारणं ।  
सर्व्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विचिकित्सा अङ्गा-  
धृतिरधृतिर्द्भिर्धीर्भिरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति श्रुतेः । कामा-  
दिदृष्टिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं  
न मनुते न सङ्कल्पयति नातिनिश्चिनेति । मनसोऽवभा-  
सकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्व्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि  
न वर्तन्तेऽन्तःकरणं । अन्तस्तेन हि चैतन्यज्योतिषाऽव-

षा० नियन्तृमित्यर्थः । अन्यस्मिन्मुपास्ये वा ब्रह्मबुद्धिस्तन्निवृत्त्यर्थं वाबु-  
न्दब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥



उ० न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतं । तदेव ब्रह्म त्वं  
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न  
 प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं  
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः  
 खण्डः ॥ १ ॥

भा० भाषितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सृष्टित्त्वं मनो  
 ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।  
 तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्षेतयितारं ब्रह्म विद्धि ।  
 नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीक-  
 रोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षूंषि अन्तःकरणवृ-  
 त्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा  
 विषयीकरोति व्याप्नोति ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्दे-  
 वताधिष्ठितेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयी-  
 करोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्म-  
 ज्योतिषा विषयीकृतं तदेव पूर्ववत् ॥ यत्प्राणेन घ्राणेन  
 पार्थिवेन नासिकापुटान्तरारविस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-  
 त्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति  
 येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन स्तविषयं प्रति प्राणः  
 प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥  
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आ० सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रथमः खण्डः ॥

उ० यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं

भा० एवं हेयोपादेयविपरीतस्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः  
 श्रित्योऽहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति मा गृहीयादि-  
 त्याश्रयादाहाचार्यः । श्रित्यबुद्धिविचालनार्थं यदीत्याह ।  
 नन्विष्टैव सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः । सत्यमिष्टा  
 निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु  
 विषयि भवति तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं दाह्यमिव दग्धुम-  
 ग्नेर्दग्धुर्नत्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा  
 ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव  
 प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिवचनोक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यया ।  
 यदाचानभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारितं । ब्रह्मवित्स-  
 म्यदायनिश्चयस्योक्तोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदिता-  
 दधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञा-  
 तमविजानतामिति । तस्माद्युक्तमेव श्रित्यस्य सुवेदेति  
 बुद्धिभिराकर्तुं । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्नि-  
 रिव दग्धुरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति  
 यस्य वेद्यमन्यस्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञाचित्यन्यो

भा० वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो माभूद्विषयत्वं । स्वरूपत्वे मानाभा-  
 वात् । अतिरिक्तस्य विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । सर्वस्य  
 हीति । यदिशब्दप्रयोगे किं कारणमित्यत आह । कदाचिदिति ।  
 अक्षिणि शरीरस्य प्रतिष्ठाया दृश्यते इति प्रसिद्धवदुपदेशात्-  
 शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । छायाव्यभिचारित्वं बुद्धेत्यर्थः । सन्नदिति  
 य एवोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्येकवादमुक्तं य एव सन्ने मही-

उ० वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु

भा० विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रति-  
पत्तिर्मिथैव । तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि  
कदाचिन्नान्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्य-  
थाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः समेधाः कश्चिन्नप्रतिपद्यते  
कश्चिन्नेति साप्रकृमाह यदीत्यादि । दृष्टञ्च य एषोऽक्षिणि  
पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-  
तद्ब्रह्मेत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड्विरोचनः  
स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं ब्रह्मरमा-  
त्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्विस्त्रिहृत्क्षयाप्रतिप-  
द्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव  
ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चि-  
द्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिदिपरीतं कश्चिन्न  
प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वं । अत्र हि  
विप्रतिपन्नाः सदसदादिनस्तार्किकाः सर्व्वे । तस्माद्विदितं  
ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यसे

आ० यमागच्छरतीति द्वितीयोक्तं तद्यच्चैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रपन्न इति  
त्रिरक्तमप्यात्मानमप्रतिपद्यमानः । इन्द्रो ब्रह्मचर्य्येणाधर्म्मोदिदोष-  
क्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय  
परं व्योतीरूपं सम्प्रद्योत्पन्न प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवा-  
नित्यर्थः । अर्म्मकाणि चेति अल्पानि न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्म  
इत्युक्तं तदाक्षिपति । ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो  
निरूप्यमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह । चैतन्यमिति ।  
भूतानां समस्तानां वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्म्मो न

उ० मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितं ॥ ६ ॥ १ ॥ नाहं

भा० इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाचार्थस्य दहरमस्यमेवापि  
नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो  
रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाह दहरमेवेत्यादि। वाढं।  
अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न  
स्वतः। स्वतस्तु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्य-  
मगन्धवच्च यत्। यदि शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषि-  
ध्यन्ते। ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति  
ब्रह्मणोऽपि येन विशेषणेन निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत  
उच्यते। चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विप-  
रिणतानां वा धर्मो न भवति। तथा ओचादीनामन्तः-  
करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म  
रूप्यते चैतन्येन। तथाचोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। विज्ञा-  
नघन एव। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं  
निर्दिष्टं श्रुतिषु सत्यमेव तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियो-  
पाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वा-

भा० भवतीति बहिरनुपपन्नमाप्तजडमत्वे रूपादिवत्साधकत्वाभावा-  
प्रसङ्गाच्च। तथा ओचादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यधर्मो  
न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपं। तत्र श्रुतिस-  
म्भतिमाह। तथाचोक्तमिति। सत्यमेव चैतन्यं पारमार्थिकं  
ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यगम्यं तथापि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं ना-  
स्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्दिष्टनं न स्वत  
इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणायभिव्यक्तिमुपपन्नं हि यदुपाध्यभिव्यक्ति-  
निमित्तं चैतन्यं तद्ब्रह्मेति निर्दिश्यत इत्यर्थः। ननुपाधिबहिर्हित-

उ० मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्त-

भा० देहादिवृद्धिसङ्कोचच्छेदादिषु नाशेषु च न खतः । खत-  
स्त्वविज्ञातं जानतां विज्ञातमविजानतामिति खितं भवि-  
ष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । न  
केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमस्य  
केव यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं  
देवेषु वेत्य त्वं तदपि नूनं दहरमेव वेत्य इति मन्येऽहं ।  
यदध्यात्मं तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निव-  
र्त्तते । यत्तु विध्वस्तसर्व्वोपाधिविशेषं ज्ञान्तमनन्तमेक-  
मदैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः ।  
यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांसं विचार्य्यमेव ते  
तव ब्रह्म । एवमाचार्य्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन्ध-  
योक्तमाचार्य्येणागममर्थतो विचार्य्य तर्कतस्त निर्द्धार्य्य स्थानु-  
भवं कृत्वाऽऽचार्य्यसकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमयेदानीं  
विदितं ब्रह्मेति । कथमिति । श्रुणु । नाहं मन्ये सु वेदेति  
नैवाहं मन्ये सु वेदेति ज्ञानविषयं ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं  
त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह । नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च

भा० सम्बन्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिवृद्धिरित्याश-  
ङ्गाह । तदनुकारीत्यादिना ॥ यथा जने कम्पमाने सविता  
कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यात्वधर्मभागित्वात्सवि-  
तुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु सम्बन्धादूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात्तद-  
देहादेर्वृद्धिसङ्कोचच्छेदादिषु दाहादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्या-  
देहधर्मभागित्वादेहादेरुपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न

उ० वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥  
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः १

भा० शब्दान्न वेद त्वं ननु विप्रतिषिद्धं बाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सु विज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संग्रहविपर्ययो वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संग्रहितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यं । संग्रहविपर्ययो हि सर्वत्रागर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धो । एवमाचार्येण विचार्यमानोऽपि शिष्यो न विचचार । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयित्वात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं स ब्रह्मचारिणां मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु तदेव अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न

आ० स्वतन्त्रतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याह-  
ञ्चाह । स्वतन्त्रतया ॥ अविषयतयैव विषयानुपपत्तिरूपमुर-  
ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतन्त्रेति वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादि-  
प्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति निर्दोष्य-  
आनसंग्रहाद्यभावेन स्वानुभवं ह्येत्यर्थः ॥ आचार्यवचनादन्य-  
देव वचनं शिष्य उवाचेति नात्र त्रुणीयमित्याह । यदेवान्यदेवेति ।

उ० अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां ॥

११ ॥ ३ ॥

भा० वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादायं मन्दबुद्धि-  
यश्चव्यपोहार्थश्च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो  
नस्यदेदेति ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥

शिक्षाचार्यसंवादात्प्रतिनिवर्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः सम-  
स्यसंवादनिरुक्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना ।  
यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः  
निश्चयस्यास्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं  
ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव स न ब्रह्म  
विजानाति च । विदद्विदुषोर्यथोक्तौ पञ्चावधारयत्यवि-  
ज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विज्ञानतां सम्यग्विदि-  
तवतामित्येतद्विज्ञातं विदितं ब्रह्माविज्ञानतामसम्यग्दर्शि-  
नामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनमित्यर्थः । न त्वत्यन्त-  
मेवाव्युत्पन्नबुद्धीनां । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति  
मतिर्भवति । अतीन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिस्यात्मादर्शिनान्तु  
ब्रह्मोपाधिविवेकानुपसम्भात् । बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञा-  
तमाविदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शन-

भा० तथा चेत्ताचार्यबुद्धिसंवादे सत्त्वर्थान्तरागमिषां सतीत्यर्थः ।  
अथवा चेत्त्वर्थ इति कोके श्रुत्यादितत्त्वं विज्ञानतां यतोऽध्य-  
क्षव्याप्त्यविज्ञातमभवति । अज्ञानतामेव तु अध्यक्षविज्ञानम-  
वधीनि प्रसिद्धं । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याव्यक्तात्वादेव तत्त्वविदो

## उ० प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

भा० पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविज्ञानतामिति । अथवा हेत्वर्थं उत्तरार्द्धेऽविज्ञातमित्यादिः ॥ १९ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विज्ञानतामित्यवधृतं । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदाद्याविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धं । कथन्तु तद्ब्रह्म सम्बन्धिवदितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितं । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययेरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यदारात्तरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोप-

प्या० न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्थने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्किमनयेच्छकावाहकानां रत्नपेटकचर्चितया ज्ञातस्य व्यवहाराकृत्यं वदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराकृत्यस्येष्टत्वादात्मवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्युत्पन्न्युत्पादनाय चोद्यमुद्भावयति । अविज्ञातमित्यादिना । नीलपीताद्याकाराणां जडानां यच्चैतन्मथ्यातत्वेनाजडवदवभासस्तं साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यादविषयतयैव यो वेति स ब्रह्मविदुच्यते ॥ तेन नाविशेषप्रसङ्गादिचोद्यावकाश इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्येव विशिष्टतयानुगतत्वेनेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्रसाक्षी तस्य सर्वत्राविशेषाभैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदेत्याद्यादीनां साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वमित्यत्वादिकमपि सिद्ध-



उ० आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतं ॥

१२ ॥ ४ ॥

भा० जननापायवर्जितदृक्स्वरूपतानित्यत्वं विबुद्धस्वरूपत्व-  
मात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वञ्च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्सङ्ग-  
भेदाभावाद्भोक्त्वा इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदि-  
ताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसं-  
हृतो भवति । दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्त्रा विज्ञाते-  
र्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरं । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्त्तृति  
बोधक्रियासङ्गणेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधसङ्गणेन  
विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो  
दृक्शस्त्रास्त्रासयति स वायुरिति तदत् । तदा बोधक्रिया-  
शक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते  
विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह  
विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं  
निर्विशेषः । तच्चैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध

भा० तीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति ॥ विदितत्वाविदितत्वयोः  
साध्यव्रतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे सम्भवतीत्याह । विदितावि-  
दिताभ्यामन्यदिति ॥ एकदेशिव्याख्यानमुद्गाथ दूषयति । यदा  
पुनरित्यादिना ॥ अग्निसंयोगाद्घटजैर्हित्यवन्मनःसंयोगादसम-  
वायिकारत्वादात्मन्यचेतने चैतन्यमुपपद्यत इत्येतन्न केवलं श्रुति-  
विरुद्धमसम्भावितत्वञ्चेत्याह । आत्मनो निरवयवत्वेनेति ॥ प्रदे-  
शवता प्रदेशवतो बोधो संयोगो दृष्टः । आत्मनो निरवयवत्वा-  
न्मनसा संयोगो न भवतीत्युक्तं तदयुक्तं ॥ युगपत्सर्वमूर्तसंयोगित्वं  
सर्वव्रतत्वमात्मनश्छतो मनसः संयोगोऽपीति चेत्तत्राह । नित्येति ॥

भा० इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणा-  
 दानामात्मनः संयोगजो बोध आत्मनि समवैति । अत  
 आत्मनि बोद्धुं न तु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमा-  
 चस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन् पक्षेऽप्यचे-  
 तनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति ज्ञानमानन्दं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्याः  
 श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेजा-  
 भावाभित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः स्वरूपत्पत्तिनियमानुपपत्ति-  
 रपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृति-  
 न्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । असङ्गो न हि सञ्जते । सत्त्वं  
 सर्व्वभूदिति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणवद्गुणवता संसृज्यते  
 नातुल्यजातीयं । अतो निर्गुणं निर्व्विशेषं सर्व्वविलक्षणं केन-  
 चिदपि अतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतद्व्यायविरुद्धं भवेत् ।  
 तस्माभित्यालुप्तज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः ।  
 सर्व्वबोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात्प्रति-  
 बोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः ।

भा० ग्रहणकाणादन्यकाण एव स्मृतीनां क्रमेणैवेत्यतिरिति नियमो  
 वैशेषिकस्य नेत्युच्यते ग्रहणकाणेषुपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्का-  
 रवदात्मनः संयोगस्याविशेषादित्यर्थः ॥ सर्व्वमत्रतत्त्वञ्च सर्व्वान्वय-  
 धानमात्रं न तु संयोगमित्त्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वञ्चेति ॥  
 व्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति । न्यायञ्चेति ॥ एकदेशि-  
 त्वागान्तरमनूय दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ वक्ष्ये तदे-  
 दितुर्व्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीनि आत्मिबिरोधाद्भ्रमसंवेद्यत्वं  
 वास्तवं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्यात्मना तस्य  
 वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिरिति स्यादित्याह । तत्र  
 भवति बोधाधिक्यमिति ॥ काणादस्य सर्व्ववेद्यत्वानङ्गीकार-

भा० चत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो  
वर्ष्यते तत्र भवति सोपाधिकत्वमात्मनो बुद्ध्युपाधिसवरूपत्वेन  
भेदं परिक्रम्यात्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । आत्मनैवात्मानं  
पश्यति स्वयमेवात्मानात्मानं वेत्त्य संपुद्बोधोक्तमेति न तु  
निरुपाधिकस्यात्मान एकले स्वसंवेद्यता वा सम्भवति । संवेद-  
नस्वरूपत्वात्संवेदनात्तरापेक्षा च न सम्भवति । यथा प्रकाशस्य  
प्रकाशान्तरापेक्षाया न सम्भवत्यदत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्य-  
तायामु चक्षुभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वञ्च विज्ञानस्य स्यात् । न  
हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणोपोविद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं  
विभुं सर्वगतं स एवैव महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृ-  
तोऽभय इत्याद्याः श्रुतयो बाधेरन् । चत्पुनः प्रतिबोधश-  
ब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं

आ० वशात्प्रवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह । संवेदनस्वरू-  
पत्वादिति । बौद्धेन स्वसंवेद्यसंविज्ञानमित्युक्तं तव किं स्यादित्यस्य  
आह । बौद्धयस्य इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानाभासकत्वात्प्रत्यक्षा-  
न्तरविशिष्टे स्वात्मनि ज्ञानान्तरविशिष्टं तदेव विज्ञानं ब्रह्माभि-  
व्यक्तस्य न सम्भवति अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं  
चेदन्तर्भावस्तत्राभावं सत्यं स्यात् । स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽन-  
ज्ञोपायाभिरात्मत्वञ्च स्यादेव तच्छ्रुतिविशङ्कमित्यर्थः । प्रतिबो-  
धवाक्यस्यार्थान्तरं गच्छते । यत्पुनरिति । ब्रह्माहमस्मीति  
चिन्तयतो वाच्यतेतो व्यापृतिस्वावस्थस्य घातसमाधिर्निवृत्तयेतो-  
व्यापारे यः परमानन्दसाक्षात्कारः साधुमानन्दसाक्षात्कारवत्सो-  
ऽसम्प्राप्तवत्समाधिप्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं बार्हस्पिक्ये । अप-  
रायकबोधो हि निदिध्यासनमुच्यत इति । अथवा क्रियाब्रह्मा-  
त्मनानुभवे कति प्रमाद्वत्त्वानुपपत्तौ मुगर्धनासम्भवात्तद्यो मुक्ति-  
कारकं सज्जविज्ञानं प्रतिबोध उच्यते सज्जत्वव्याप्यं नृदातिक्रिया-

उ० महती विनष्टिः १ भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः  
 प्रेत्यास्मात्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥  
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥  
 ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो वि-

भा० तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशः अन्धजलम-  
 रणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुण-  
 दोषौ विजानन्तो ब्रह्मणो भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्वाव-  
 रेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं विचिन्त्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य  
 धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावर्त्य ममाहंभावलक्षणादविद्या-  
 रूपादस्मात्लोकादुपरम्ह्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः  
 सन्तोऽमृता भवन्तीत्यर्थः । स चो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद  
 ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः  
 खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विजानतां विज्ञात-  
 मविजानतामित्यादिश्रवणाद्यदक्षि तद्विज्ञातं प्रमाणैर्य-  
 स्माक्षि तद्विज्ञातं ब्रह्मविषाणकल्पमत्यन्तमेवासदृष्टं । तथेदं

भा० निजमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं वचनित्यर्थः । उत्तर-  
 वाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कदा क्षणिति । लौकिकमपि सत्त्वं  
 चिरं जीवनधनवत्त्वं सद्भावः साधुभावः स्याति । एतदपि सर्वं  
 ब्रह्मविदो भवन्तीति सुत्वर्थमुच्यते परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिषु  
 पञ्चमवक्ष्यमवधीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ द्वितीयः खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

उत्तरयन्त्रस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मोत्पादिना ।  
 अभिप्रेतं तात्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति । उत्तमाधिकारिभ्यो

### उ० जये देवा अमहीयन् त ऐक्षन्तास्माकमेवायं

भा० ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो माभू-  
दिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्र-  
कारेण प्रभास्य देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो  
दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं  
नास्तीत्येतत्कार्यस्यानुकूलानि श्रुतराणि वचांसि दृश्यन्ते ।  
अथवा ब्रह्मविद्यायाः श्रुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानाद्यन्वादयो  
देवानां श्रेष्ठत्वं जग्युस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा  
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते । येनान्यादयोऽतितेजसोऽपि  
क्षेत्रेणैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि  
सन्निति वक्ष्यमाणोपनिषदिधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्यायति-  
रेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्यैतद्दर्शनार्थं वा  
ऽऽख्यायिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तदिति । ब्रह्म  
यथोक्तस्तत्त्वं परं च किञ्च देवेभ्योऽथ विजिग्ये जयं  
स्त्ववदेवानामसुराणाञ्च संग्रामेऽसुरान् जित्वा जगद-  
रातीनीश्वरमेतुमेतद्देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्राप्यच्छत्  
जगतः सीम्ने । तस्य च किञ्च ब्रह्मणो विजये देवा अन्यादयो  
महीयन्तो महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदात्मसंज्ञस्य प्रत्यगात्मन  
ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां

आ० चरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्वज्ञोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारि-  
मोचरं समुद्यत्प्रक्षोपासनं वक्ष्यते तत्परं वक्ष्यमाणं सर्ववाक्य-  
जातस्तत्त्वविशिष्टदर्शनादतोऽप्येव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु  
सम्भावनामात्रेणेति द्रष्टव्यं । ईश्वरस्य सेतवो मर्त्यादा बर्ह्याम्-

उ० विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥  
 तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न यजानन्  
 किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥  
 तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानोहि

भा० सर्वज्ञत्वेर्जगतः स्थितिं चिकिर्षौरयं जयो महिमा चेत्य-  
 जानन्तस्य देवा ऐक्षन् ईक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपरि-  
 श्रित्वात्मकतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमा  
 अग्निवाय्विन्द्रादिलक्षणे जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते  
 नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां  
 तद् कसौषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षित-  
 हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानाञ्च मिथ्याज्ञानमुप-  
 खम्भमेवासुरवन्मिथ्याभिमानात्पराभवेचुरिति तदनुक-  
 म्यया देवाम्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुशुचीयामिति तेभ्यो  
 देवेभ्यो ह किसान्धाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्दि-  
 तेनात्यहुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे  
 प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न यजानन् नैव विज्ञातवन्तः  
 देवाः । किमिदं यच्च पूज्यं महद्भूतमिति ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयात्तद्विजिज्ञासवोऽग्नि-  
 मयगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पयन्ब्रुवन्तवन्तो हे जात-

था० नादिधर्मास्तद्देवान् जगतः सोमः खीय्याय सत्त्वरजस्तमसां  
 जवाणां गुणाणां योगो युक्तिर्घटनमाया तस्मादाव्येनेत्यर्थः ॥  
 १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

उ० किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रव-  
 तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वाऽहमस्मीत्यब्रवी-  
 ज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिं-  
 स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं  
 पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधा-  
 वेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक

भा० वेद एतदस्मद्गोचरत्वं यत् विजानीहि विप्रपतो बुध्यस्व त्वं  
 नखोजखी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत्त-  
 त्प्रतिगतवाग्निः । तं च गतवन्तं पिष्ट्स्विष्टं तु तस्मीपे ऽग्र-  
 स्त्वात्तूष्णीभूतं तद्यक्षमभ्यद्रवदग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति ।  
 एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वै अग्निनामाहं प्रसिद्धो  
 जातवेदा इति च । नामदयेन प्रसिद्धतयात्मानं साधय-  
 क्षिति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मोवोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनाम-  
 वति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं  
 दहेयं भस्मीकुर्यां । यदिदं स्त्रावरादिपृथिव्यामिति । पृथि-  
 व्यामित्युपलक्षणाद्यै यतोऽन्तरिक्षस्यमपि दह्यत एवाग्निना ।  
 तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म द्रव्यं निदधौ पुरोऽग्नेः स्त्रापि-  
 तवद्ब्रह्मैतत्तृणमाहं ममाग्रतो दह नचेदस्य दग्धं समर्थो  
 मुच्च दग्धलाभिमानं सर्वचेत्युक्तः तत्तृणमुपप्रेयाय द्रव्यस-  
 भीपं गत्वा सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन गत्वा न ब्रह्माक नात्र-

उ० दग्धुं स तत एव निववृते नेतदशक्रं विज्ञातुं  
यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमे-  
तद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-  
भ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-  
रिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि  
किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथि-  
व्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेत-  
दादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाका-

भा० कद्गुं स जातवेदास्तृणं दग्धुमब्रुवन् प्रीडितो हतप्रतिष्ठा-  
स्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान् प्रतिनिववृते निवृत्तः  
प्रतिगतवान् नेतद्यक्षमश्वक्रं ब्रूतवानहं विज्ञातुं विज्ञेयतो  
यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्ने वायो एतद्विजा-  
नीहि इत्यादि समानार्थं पूर्वेषु । वागाद्ब्रमगाद्ब्रमगाद्वायुः ।  
मातर्यन्तरिक्षे अयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याद-  
दीयं ऋक्षीयां । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव । अथे-  
न्द्रमित्यथेन्द्रमब्रुवन्मधवजेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः  
परमेश्वरो मधवाब् बलवत्प्राप्तयेति तदभ्यद्रवत्तस्मा-  
दिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्र-  
त्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमाच-  
मपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकात्रे आकाश-



उ० दातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-  
तद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्ने-  
तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्र-  
वत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवा-  
काशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं  
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥  
तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

भा० प्रदेष्टे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रस्य ब्रह्मणस्ति-  
रोधानकाशे यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्यस्त्रिजेवा-  
काशे तस्यै । किं तद्यक्षमिति आचक्ष निववृतेऽन्यादिवत्त-  
त्वेन्द्रस्य यथे भक्तिं बुद्ध्या विद्या उमाहृषिणी प्रादुरभूत्  
स्त्रीरूपा । स इन्द्रस्यामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि  
शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति  
विशेषणमुपपन्नभवति । हैमवतीं हैमकृताभरणवतीमिव  
बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा उमैव हैमवतो दुहिता  
हैमवती नित्यमेव सर्वश्रेष्ठेन ईश्वरेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं  
समर्था इति कृत्वा तामुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां  
किञ्चोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं  
यक्षमिति ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥  
॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयखण्डभाष्यं ॥  
॥ ३ ॥

उ० सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीय-  
धूमिति ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥२६॥१॥  
तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्  
यदग्निवीयुरिन्द्रस्ते स्वेननेदिष्टं पस्पशुस्ते स्वेनत्  
प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥२७॥२॥ तस्माद्वा  
इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स स्वेननेदिष्टं

भा० सा ब्रह्मेति होवाच इ किञ्च ब्रह्मण ईश्वरस्यैव वि-  
जये ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तच्च निमित्तमात्रं  
तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एत-  
दिति क्रियाविशेषणार्थं । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महि-  
मेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्वा एव विदाश्चकार ब्रह्मे-  
तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण । यस्मादग्नि-  
वाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समीप-  
मुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव ब्रह्मिणुषादिमहा-  
भाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिब्रजेन श्रेयते इवैने देवाः ।  
इवब्रह्मेऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निवीयुरिन्द्रस्ते हि  
देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमन्निकं समीपं प्रियतमं पस्पशुः  
स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च  
हेतोरेतद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदा-

भा० विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्वनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयं  
व्योतिष्ठात्पराधीनप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि व्योतनं कृतव-  
दित्वनुपपन्नमन्यामयस्य विद्योतनस्यान्यकार्त्तवानुपपत्तेरतो यथा

उ० पस्पृशं स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥  
 २८ ॥ ३ ॥  
 तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति  
 न्यमीमिषदा इत्यधिदैवतं ॥ २९ ॥ ४ ॥

भा० चकार विदाञ्चक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति । यस्मादग्निवायू अपी-  
 ऋवाक्कादेव विदाञ्चक्रुस्त इन्द्रेण शुभावाक्कात्प्रथमं श्रुतं  
 ब्रह्मेत्यतस्तस्मादै इन्द्रोऽतितरामतिशयेन श्रेत इवान्या-  
 न्देवान् स ह्येनमेदिष्टं पस्पृशं यस्मात्स ह्येनप्रथमो विदा-  
 चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यं ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एव आदेश उपमोपदेशो निरु-  
 पमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽद्यमादेश इत्यु-  
 च्यते । किन्नाद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्यो-  
 तनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति  
 कस्यते । आ इत्युपसर्गार्थं । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः ।  
 यथा सकृद्विद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि  
 सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽथवा विद्युत-  
 खोज इत्याद्याहार्यं व्यद्युतद्विद्योतितवत् आ इव विद्युतखोजः

आ० श्रुतासम्भवादन्वयं तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥  
 ॥ २८ ॥ ३ ॥

प्रतिनिर्देशार्थं इति परामर्शार्थः । यद्युतो निमेषकं श्रुतं  
 भवतीति प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं दृष्ट्यादौ प्रतिबन्धा-  
 भावेनोपासनाभावेन च श्रुतकारित्वं धर्मः अधिदैवतं यज्ञेयं  
 ब्रह्मरूपं तद्यथा विद्युतः प्रकाशो युगपदिश्वस्वापकस्य निर-

उ० अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-  
दुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्करूपः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तत्र तद्वनं

भा० सहादिद्योतितवदित्यभिप्रायः । इतिशब्द आदेशप्रतिनि-  
र्देशार्थ इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अय-  
च्चापरस्तस्यादेशः । कोऽसौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमी-  
मिषन्निमेषं कृतवत् स्वार्थे णिच् । उपमार्थे एवकारः ।  
चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्य-  
धिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनं ॥ २८ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयमादेश उच्यते ।  
यदेतद्गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म लौकत इव विषयीकरोतीव  
यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति  
साधकोऽभीक्ष्णं भ्रष्टं सङ्करूपस्य मनसो ब्रह्मविषयो मन  
उपाधिकत्वाद्धि मनसः सङ्करूपस्यत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते  
ब्रह्मविषयीक्रियमाण इव वातः स एष ब्रह्मणोऽध्या-  
त्ममादेशो विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्मा  
अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्मीत्येष आदेशः ।  
एवमादिभ्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण  
आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धि-

भा० तिष्ठत्यज्योतीरूपं द्रुतं सकलवृद्ध्यादिकारि परमैश्वर्यसम्पन्नमि-  
त्युपमानोपदेशेनोक्तं ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाभिन्नक्तिः स्थापनोपदि-  
श्यत इत्याह । अथानन्तरमिति ॥ एतत्प्रकृतज्योतीरूपं ब्रह्म प्रति  
मदीयं मनो गच्छन्तीति इति चिन्तयेदित्युपदेशः । स आध्यात्मि-

उ० नाम तद्वनमित्युपासितं स य एतदेवं वेदा  
 ऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥  
 उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्वालीं  
 वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै

भा० भिराकुल्यितुं शक्यं । किञ्च तद्ब्रह्म इ किल तदनं नाम  
 तस्य वनं तदनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वादन-  
 नीयं सम्भजनीयमतस्तदनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तदनमिति  
 यतस्तस्मात्तदनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितं चिन्त-  
 नीयमित्यनेन नाखोपासकस्य फलमाह । स यः कश्चि-  
 देतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्ते इ एवमुपासकं  
 सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति इ प्रार्थयत एव यथा  
 ब्रह्म एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रदस्यं यच्चिन्तं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्त-  
 वति शिष्ये आह आचार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनि-  
 षत् । का पुनः सेत्याह । ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मन इत्यन्तां

आ० कोऽभीष्टं पौनःपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो ब्रह्मविषय एवेति  
 ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह । मन उपाधिक-  
 ताद्धीति । उक्तममर्थं सङ्क्षिप्याह । विद्युन्निमेषवदिति । सगुण-  
 ब्रह्मोपासनमैश्वर्यफलकमुक्तं । तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परम-  
 रदस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनुशिष्ट इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

परमरदस्यं श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन  
 विद्याप्राप्त्युपायविधानार्थमुक्ताविद्यागिरपेक्षवेत्यवधारयति ।  
 अवधारणार्थं प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्पुटयति । परमात्म-  
 विषयामित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषद्वैतयान्यदपेक्ष्यते ।

उ० तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वज्ञानि

भा० परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषदम-  
 ब्रूमेत्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्यु-  
 क्तरार्थं । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं  
 मे ब्रूहीतीच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुत-  
 स्त्वार्यस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः  
 प्रश्नः स्यादसावशेषोक्तोपनिषत्स्यान्ततस्तस्याः फलवचने-  
 नोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्मात्लोकादमृता भवन्तीति ।  
 तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशे-  
 पितत्वात् । कस्यार्थमभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तो-  
 पनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ  
 निरपेक्षैव सापेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा  
 चेदवधारय पिप्पलादवज्जातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः ।  
 एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता त उपनिषदिति ।  
 ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यदक्तव्यमित्याह । तस्यै तपो-  
 दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण नतुक्तोपनिष-  
 च्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा । किन्तु

भा० शेषशब्देन फलोपकार्यं विवक्षितं । सहकारिशब्देनानुप-  
 सर्जनमपि समुच्चयार्थं विवक्षितं । एवं वेदवेदाङ्गैः शिष्या-  
 भिप्रायमुपबर्त्य समाधानमाह । एतदुपपन्नमिति । विद्या-  
 कृतत्वहीनैरिति पाठात्तपःप्रवृत्तीनां विद्याकृतत्वं नास्तीत्युक्तं । तत्र  
 योग्यतावशेन शेषशेषीभावः सहपाठस्य निश्चित्य इति शङ्कते ।  
 सहपठितानामपीति । अभिरिदं हिरिदुवत् अवीर्यवत्-

उ० सत्यमायतनं ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं

भा० ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैसदङ्गैश्च सह पाठेन समोकरणात् तपःप्रभृतीनां । न हि वेदानां त्रिषाद्य-  
ज्ञानाच्च शाखाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनं वा सह-  
पठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्यादिति  
चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथा दैवतं विभागस्तथा  
तपो दमः कर्म सत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसा-  
धनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदज्ञानाच्चार्थप्रकाशकत्वेन  
कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं स्याद्यं विभागो द्रव्यते । अर्थस-  
म्बन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न स्याद्यं विभागो  
घटनां प्राप्नोति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धि-  
तिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधन-  
सम्बन्धो वा द्रव्यते ॥ सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषय-  
निष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्कालस्य च निःश्रेयसस्य मोक्ष-  
मिच्छन् सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनं त्यजेतैव हि तज्ज्ञेय-  
नयन्तुः प्रत्यक्परं पदं । तस्मात्कर्माणां सहकारित्वं कर्मशेषा-

भा० महो व्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां । अवीरुधेतां  
महो व्यायोऽकृतामित्यादिनेव सूक्तवाक्येन सर्व्वत्वात्मसमाप्तौ  
देवता तु मन्त्रेण क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाक्ये ब्रह्मो देवताः  
यजन्ते तथापि यस्मिन्मन्त्रे वा देवता ऊता तस्या एव विसर्जने  
योग्यतावशादस्य सूक्तवाक्यस्य यथा विनियोगस्तथा तपःप्रभृती-  
नामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत् सूक्तवा-  
क्यस्य विनियोगो योग्यतासम्भवात् । न कर्मणां विद्याविबुद्धत्वेन  
योग्यताऽयोग्यतादित्वाच्च । नायुक्तेरिति । विद्याया विषय-

उ० वेदापहत्य पाप्मानमनस्वे स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-

भा० पेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्र-  
णवद्यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थतैव प्रश्न-  
प्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्तान्यनिरपेक्षा-  
मृतत्वाय । यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रे ब्रूमेति तस्यै-  
तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्नुयाच्चभूतानि तपश्चादीनि ।  
तपः कार्येन्द्रियमनसां समाधानं । दम उपशमः । कर्माग्नि-  
होत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-  
र्दृष्टा । अद्य मृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरी-  
तप्रतिपत्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनां । तस्मादिह वा  
ऽतीतेषु वा वज्रेषु जन्मान्तरेषु तपश्चादिभिः कृतसत्त्व-  
शुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतं । यस्य देवे परा भक्ति-  
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता अर्थाः प्रकाशन्ते  
महात्मन इतिमन्त्रवर्षात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां यथा-  
त्पापस्य कर्मण इति स्मृतः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्श-  
नार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकममानिल-  
मदम्बिलमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादा-  
विवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते ।

आ० पथ्यालोचनया यत्तपथ्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः सम्बन्धयो-  
ग्यता प्रत्युत कर्मबामनुपयोगात्कर्मबां त्याग एव मुमुक्षूणां  
कर्तव्य इत्याह । सर्व्वविषयेति ॥ सर्व्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः कम्म-  
जोषरेभ्यो व्याहृतो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया स्वाव-  
र्त्तको विषयस्तन्निष्ठत्वादिव्यायास्तत् यत्तस्य च कर्मवैचक्षण्यादि-



उ० तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः

भा० पद्मामिव पुरुषो वेदाश्चत्वारः सर्व्याणि चाङ्गानि त्रिधा-  
दीनि षट्कर्माङ्गानप्रकाशकत्वाद्देवानां तद्रक्षणार्थत्वा-  
दङ्गानां प्रतिष्ठात्वं । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्प-  
नार्थत्वाद्देवास्वितराणि सर्व्याङ्गानि शिरश्चादीन्यस्मिन् पक्षे  
त्रिधादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येत्यं । अङ्गिनि  
गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानां ।  
सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति ।  
अमायिता अकौटिल्यं वाङ्मनःकायानान्तेषु ह्याश्रयति  
विद्या । ये अमायाविनः साधवो नासुरप्रकृतिषु माया-  
विषु । न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति श्रुतेः । तस्मात्सत्य-  
मायतनमिति कल्प्यते । तपश्चादिव्येव प्रतिष्ठालेन प्राप्तस्य  
सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थं ।  
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं । अश्वमेधसहस्राद्धि  
सत्यमेकं विब्रियत इति सूतेः । यो वै एतां ब्रह्मविद्यां  
केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभगां ब्रह्म ह देवेभ्य  
इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदाम्नातत्वं हि विन्दत

आ० तर्कः ॥ तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं पूरयति । यामिमामिति ॥  
प्राप्तां समुच्चयिषयां निर्गुणब्रह्मात्मविषयाच्चेत्यर्थः । पादरूपकल्प-  
नेति प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वादितदैरप्यङ्गैः कल्पनारूपै-  
र्भवितव्यमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्मैत्यनेतिशब्दस्योपलक्ष-  
णार्थत्वात्सत्यमपि सङ्गृहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्काह ।  
तपश्चादिव्येवेति ॥ समुच्चयिषयाः क्रममुत्तरार्थत्वात्क्रमेण प्राप्यं

उ० खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ इति सामवेदीयतलव-  
कारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्त्रे निगमयते । अपहृत्य  
पाप्मानमविद्याकामकर्माखण्डं संसारवीजं विधूयानन्तेऽप-  
र्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मलीयेतदनन्ते इति विवे-  
चनाञ्च त्रिपिष्टपेऽनन्तब्रह्म औपचारिकोऽपि स्यादित्यत  
आह । ज्ये इति ॥ ज्ये व्यायसि सर्वमहन्तरे स्वात्मनि  
मुख्य एव प्रतीतः । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ।  
इति श्रीगेविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका-  
चार्यस्य श्रीब्रह्मरभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्पदभाष्यं  
समाप्तं ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥ \* ॥

आ० यत्कैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्तमिहोपसंक्रियते इत्याह ।  
यो वै शतामित्रादिना ॥ योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्व-  
दर्शनः । युद्धो बोधामुधिः साक्षात्सोऽहं नित्यात्मकः प्रभुः ॥  
॥ ३२ ॥ ० ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति औपरमहंसपरिव्राजका-  
चार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दानन्दकृतायां श्रीम-  
न्ब्रह्मरतनवकारोपनिषद्भाष्यटिप्पणं सम्पूर्णं । ॐ तत्सत् ॥  
ॐ । हरिः ॐ । \* ।

॥ ॐ तत्सत् ॥

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ परमात्मने नमः । ॐ नमो भगवते वैवस्वताय  
मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च । अथ कठोप-  
निषदस्त्रीणां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पयन्या वृत्तिरारभ्यते ।  
सदेर्धतोर्विब्ररणगत्यवसादनार्थस्योपनिषूर्णस्य । किंप्रत्य-  
यान्तस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषच्छब्देन च व्याचि-  
ख्यासितयन्त्रप्रतिपाद्यवेषवस्तुविषया विद्योच्यते । केन  
पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति । उच्यते । ये  
मुमुक्षवो बृहदानुग्राविकविषयविरहणाः सन्त उपनिषच्छ-  
ब्दाभ्यां वक्ष्यमाणसत्त्वार्थं विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठ-  
तया निश्चयेन ग्रीहयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य  
विब्ररणाङ्गिंसनादिनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनि-  
षदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । निष्काम्य तं मृत्युमुखात्ममु-

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यटीका ॥

भा० ॐ । धर्माधर्माससंखलं कार्यकारवर्जितं । जाजादिभि-  
रविष्टिर्ब्रह्म वत्तन्नमाप्स्यं ॥ १ ॥

यः साक्षात्कृतपरमानन्दो यावदधिकारं बाधे पदे वर्तमानो  
कर्तृब्रह्मात्मज्ञानुभववन्तो भूतयातनानिमित्तदोषैरचित्तस्यभाव  
आचार्यो वरप्रदानेन परब्रह्मात्मैकविद्यामुपदिदेश । यस्मै चोप-  
दिदेश ताभ्यां नमस्तुभंभाचार्यभक्षेर्विद्याप्राप्तकृतं दर्शयति ।  
ॐ नमो भगवते वैवस्वतायेति । अथब्रह्मो मङ्गलार्थः ।

यजुर्वेदीयकठोपनिषत् ।

उ० ॥ ॐ ॥ उशन ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददौ ।

भा० अत इति पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षून् वा परं ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति । ब्रह्म प्राप्नो विरजोऽभूदित्युति । लोकादिब्रह्मयज्ञो ऽग्निस्त्रिषथाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थमानावाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृद्धस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादचितृत्वेन त्रैविद्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्यायुपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त इत्यादि । ननु उपनिषच्छब्देनाध्येतारो गन्धमप्यभिलषन्ति । उपनिषदमधोमयेऽध्यापयाम इति च । एवं नैव दोषोऽविद्यादिसंसारहेतुर्विग्रहरणादेर्धात्वर्थस्य गन्धमापेऽसम्भवाद्विद्यायाश्च सम्भवात् । गन्धस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः ।

आ० चिकीर्षितं प्रतिजानीते । काठकेति । ननुपनिषदो इतिर्गौरवव्याप्राप्तिर्ना कामकषुषितचेतसामुपनिषच्छब्दात्पराङ्मुखादिशि-कृष्टाधिकारिणो दुर्गिरूपत्वाद्भ्रमस्य च सत्यस्य कर्मभ्य एव निवृत्तेरुपनिषज्जन्मविद्याया निष्प्रयोजनत्वाच्चीवस्य च संसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन निर्विषयत्वाच्चेत्याश-ङ्गोपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विविक्ताधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकस्य यज्जस्यापि विविक्ताधिकार्यादिमत्त्वेन आख्येयत्वं दर्शयितुं प्रथममुपनिषच्छब्दस्वरूपसिद्धिं वावदाह । उपनिषूर्जस्येति । ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दोपनिषदं भो ब्रूषोक्तादिप्रयोगदर्शनात् धात्वर्थमाह । उपनिषच्छब्देनेति ।

उ० तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तं ह

भा० आद्युर्वै घृतमित्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्योप-  
निषच्छब्दो वर्तते । अन्ये तु भाष्येत्येवमुपनिषद्विषयस्यैव  
विशिष्टोऽधिकारी विद्याया उक्तः । विषयस्य विशिष्ट उक्तो  
विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं प्रयोजनस्यासा उपनि-  
षद् आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । सम्बन्ध  
सैवभूतप्रयोजनेनोक्तोऽतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयो-  
जनसम्बन्धाया विद्यायाः करतसम्बन्धसामख्यवत्प्रकाशक-  
त्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धा एता वक्ष्यो  
भवन्तीत्यतस्मा यथा प्रतिभानं व्याचक्षते । तथास्यायिका  
विद्यास्त्यर्था ॥ उन्नन् कामयमानो ह वै इति वृत्तार्थसं-  
रक्षार्थो निपातो वाजमयं तद्दानादिनिमित्तं भवो यस्य स  
वाजमवा रुद्धितो वा तस्यापत्यं वाजमवसः किञ्च विश्व-  
विता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः । स चैतस्मिन् क्रतौ

आ० कृतावववशस्त्वैव प्रयोगसम्भवे समुदायशक्तिरुपनिषच्छब्दस्य  
न कल्पनीयेत्याह । केन पुनरिति । यदु विश्वरूपमवसादने-  
मिति आतोर्विश्वरूपमर्चमादाय योगवृत्तिमाह । उच्यते इति ।  
विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिसदृशदर्शनादिरक्ताः केचन मुमुक्षवः  
प्रसिद्धा न सर्वे भवादृशाः कामुका इवेति यच्छब्देन प्रसिद्धाव-  
सोत्पत्तेन कथयति । आमुकविकाः शब्दप्रतिपत्ताः स्वर्गभोगादय  
उपसर्गेष्वप्यर्थोपदेशास्तन्वा यावत्साक्षात्कारं शीलयन्ति संसार्य-  
संसार्यैक्यासम्भावनादि निरुक्तान्तोत्तर्यः । मत्प्रपूर्वोक्तेति अधि-  
विद्यायामप्यवसादनमादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह । जोका-  
सीति । भूरादिकोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मजो जातो ब्रह्मजः

उ० कुमारं सक्तं दक्षिणासु नीयमानासु ब्रह्माऽऽवि-  
वेश सोऽभ्यन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरि-

भा० सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह  
नचिकेता नाम पुत्रः क्लिष्टास बभूव ॥ १ ॥ तं ह नचि-  
केतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बाह्य-  
मेव ब्रह्माऽऽस्तिकी बुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश  
प्रविष्टवती । कस्मिन् काल इत्याह । अस्तिग्भ्यः सदस्तेभ्यश्च  
दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणा-  
र्थासु गोषु स आविष्टब्रह्मो नचिकेता अभ्यन्यत ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते पीतोदका इत्यादिना । दक्षिणार्था गावो  
विश्रेयस्ते । पीतमुदकं चाभिखाः पीतोदकाः । जग्ध  
भक्षितं द्रव्यं चाभिखा जग्धद्रव्याः । दुग्धो दोहः क्षीराब्धो  
बाष्पा ता दुग्धदोहाः । निरिन्ध्रिचा अप्रजननसमर्था जीर्णा

आ० स एव जानातीति च्छः । ग्रन्थे तु भाक्त्येत्युपचारेणोपनिषच्छब्द-  
प्रयोग इत्यर्थः । उपनिषच्छब्दनिर्वचनेन सिद्धमर्थमाह । एव-  
मित्यादिना । आत्यन्तिकी निदाननिवृत्त्या निवृत्तिर्विवक्षिता ।  
निदानस्यान्वयव्यतिरेकशस्त्रन्यायेभ्यः संसारस्यात्मैकत्वाविद्या ।  
सा च न कर्मणा विनिवर्ततेऽतो विद्यायाः प्रयोजनेन साध-  
साधनभावकक्षयः सम्बन्ध इत्यर्थः । वशं कान्तावित्तस्य प्रवक्त-  
व्यमुपश्रुतिः । अवः कीर्तिः । सर्वमेवेन सर्वस्य दक्षिणेनेन यजनं  
कृतवानित्यर्थः । सदसि बह्वसभायां वेऽग्रे निषिता ब्राह्मणा-  
स्तेभ्यश्च ॥ १ ॥ २ ॥

पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकाणं यानशस्त्रिरप्यस्तीत्यर्थः ।

उ० न्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति  
ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत कस्मै  
मान्दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयश्च होवाच  
मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमे

भा० निष्कसा गाव इत्यर्थः । पीता एवभूता गा अलिग्भ्यो  
दक्षिणाबुद्ध्या ददत्यच्छदन्दा अनानन्दा असुखा नामे-  
त्येतत् । ये ते लोकास्तान् स यजमानो गच्छति ता ददत् ॥  
॥ ३ ॥ तदेदं कृतसम्पत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया-  
पुत्रेण यता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि कृतसम्पत्तिं  
कृतेत्येवं मत्वा पितरमुपागम्य स होवाच पितरं हे तत  
तात कस्मै अलिम्बिन्नेषाच दक्षिणार्थं मां दास्यसीति  
प्रयच्छसीति । एतदेवमुक्तेनापि पित्रोपेक्षमाणोऽपि द्वितीयं  
तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति ।  
नाथं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पिता तं ह पुत्रं  
किसोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वां ददामीति ॥ ४ ॥  
स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयाज्ञकार । कथमित्यु-  
च्यते । बहूनां त्रिव्याणां पुत्राणां वैमि गच्छामि प्रथमः  
समुत्स्रया त्रिव्यादिष्ट्येत्यर्थः । मध्यमानाञ्च बहूनां  
मध्यमो मध्यमयेव वृत्त्वैमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं  
विनिष्ठगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे ददामीत्युक्तवान्पिता । स

आ० यथावदं गुरोरिष्टं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिर्मुखा । आश्चावज्ञेन  
मध्यमा तदपरिपाचनेनाधमा । मया दत्तेन यत्कर्त्तव्यमस्य यमस्य

उ० बहूनामेमि मध्यमः । किं स्विद्यमस्य कर्त्तव्यं  
यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथापरे ।  
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥  
॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिब्रीहणो गृहान् ।  
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकं ॥ ७ ॥  
आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृताञ्चेष्टापूर्ते पुत्रपशून्

भा० किंस्विद्यमस्य कर्त्तव्यं प्रयोजनं मया प्रप्तेन किं करिष्यति  
यत्कर्त्तव्यमस्य नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्  
पिता । तथापि तत्पितुर्वचो नृषा माभूदित्येव मत्वा परि-  
देवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मयोक्तमिति ॥ ५ ॥

अनुपश्नाऽऽलोचय निभासयानुक्रमेण यथा वेन  
प्रकारेण वृक्षाः पूर्वोऽतिक्रान्ताः पिष्टपितामहादयस्तव  
ताम् दृष्ट्वा च तेषां वृक्षमास्त्रातुमर्हसि । वर्त्तमानास्यापरे  
बाधवो यथा वर्त्तन्ते तांश्च प्रतिपश्नालोचय तथा । न च  
तेषु नृषा करणं वृक्षं वर्त्तमानं वासि । तदिपरीतमवताश्च  
वृक्षं नृषा करणं । न च नृषा कृत्वा कश्चिद्वरामरो  
भवति । यतः सस्यमिव मर्त्यो मनुष्यः पच्यते जीर्णो विद्यते ।  
नृत्वा च सस्यमिव आ जायते आविर्भवति पुनरेवमनित्यग्री-

या० करिष्यति तत्किं कर्त्तव्यमासीन्नासीदेव विधानाभावात् । कथं  
तर्ह्युक्तवानित्यत आह । नूनमिति ॥ १ ॥ ३ ॥ ५ ॥

अथानुक्तपूर्वभावादिकमपि कथावामपेक्षितं दूरयति । स



उ० सखीन् । एतदृक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यान-  
ग्रन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ६ ॥

भा० वसोके किं नृवाकरणेन । पाश्यात्मनः सत्यं । प्रेषय मां  
यमायेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ स एवमुक्तः पिताऽऽत्मनः सत्य-  
तायै प्रेषयामास । स च यमभवनं गत्वा तिष्ठो रात्रीहवास  
यमे प्रेषिते । प्रोक्षागतं यमममात्या भार्या वा ऊचु-  
र्वीधयन्तो वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्  
ब्राह्मणो गृहान् दहन्निव तस्य दाहं ब्रमयन्त इवाग्नेरेतां  
पाद्यासनादिदानसञ्चयां ब्रान्तिं कुर्वन्ति सन्तोऽतिथ-  
योऽतो हराहर हे वैवस्वतोदकं नचिकेतसे पाद्यार्थं ।  
यतश्चाकरणे प्रत्यवायः भूयते ॥ ७ ॥ आत्राप्रतीचेऽनिर्ज्ञात-  
प्राप्ती । इष्टार्थप्रार्थनाऽऽत्रा । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं  
प्रतीक्षा ते आत्राप्रतीचे । सङ्गतं ससंयोगजं फलं । सङ्गतां  
च सङ्गता हि प्रिया वाक्त्वन्निमित्तञ्च । इष्टापूर्णे इष्टं  
यागजं । पूर्णमारामादिक्रियाजं फलं । पुत्रपशून्स पुत्रांश्च  
पशून्स सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं दृष्ट्वा आविर्जयति विनाश-  
यतीत्येतत् पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानग्रनभु-  
ञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्व-  
वस्त्रास्त्रयतिथिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

भा० एवमुक्तः पितेभि । ६ । ७ । ८ ।

उ० तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनघ्नन् बलन्-  
तिथिर्नमस्यः । नमस्तेऽस्तु बलन् स्वस्ति मेऽस्तु  
तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ६ ॥ शाक्तसङ्कल्पः  
सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ।  
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतन्नयाणां प्रथमं

भा० एवमुक्त्वा मृत्युदवाश्च नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरः-  
सरं । किमदित्याह । तिस्रो रात्रीर्यद्यस्मादवात्सीरपित-  
वानसि मृहे मे ममानघ्नन् हे ब्रह्मजतिथिः सन्नमस्यो  
नमस्कृताहं च तस्मात्प्रमस्यो तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्  
स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु । तस्माद्भवतोऽनघनेन मङ्गुदवाचनिमि-  
त्तादोषात्प्राप्त्युपशमेन यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम  
स्वस्ति स्नात्तद्यापि तदधिकसम्प्रसादनार्थमनघनेनोपो-  
षितामेकैकां रात्रिं प्रति जीम्वरान्मृषीज्वाभिप्रेतार्थ-  
विशेषान् प्रार्थयस्व ॥ ८ ॥ अतो नचिकेतास्त्वाह ।  
यदिदिसुर्वरान् ब्रान्तसंकल्पः । उपब्रान्तः सङ्कल्पो यस्त-  
मां प्रति क्षमं प्राप्य किञ्च करिष्यति मम पुत्र इति स  
ब्रान्तसङ्कल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्नाद्वीतमन्युर्वि-  
गतदोषश्च गौतमो मम पिता माभि मां प्रति हे मृत्यो

आ० प्रेतीभूतोऽभ्युपगतो नावजोक्तनीय इति मलोपेक्षा यथा न  
करोति तथा प्रसादं कुर्वित्वाह । निश्च तत्प्रसृष्टमिति ।  
सौदाचनिरिति । तद्वितः स्वार्थे आत्मातोऽप्यन्वार्थे आत्मेव  
इत्याह । क्षामुखावयो वेति । अमुष्य प्रस्तावस्थापत्वमामुखावयो ॥

उ० वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत  
औद्दालकिरासृणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखं रात्रीः  
शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्र-  
मुक्तं ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र त्वं न

भा० किञ्च तत्प्रसृष्टं तथा विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति माम-  
भिवन्देत्प्रतीतो सम्बन्धतिः स एवायं पुनो ममागत इत्येवं  
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं चचाणां वराणां प्रथ-  
ममाद्यं वरं वृणे प्रार्थयेयं ॥ १० ॥ यत्पितुः परितोषणं  
मृत्युर्वाच यथा बुद्धिस्तच्च पुरस्तात्पूर्वमासीत्त्रेहसम-  
न्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव  
प्रतीतः प्रतीतवान्सौद्दालकिः । उद्दालक एवौद्दालकिः ।  
अर्द्धस्य आपत्यमार्द्धिर्द्यौमुध्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मया-  
ज्जुह्वातः सन्नितरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता  
सुप्तो वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्नात्वा पुनं ददृ-  
शिवान्मृत्युवान् स मृत्युमुखांमृत्युगोचरात्प्रमुक्तं सर्वं नचि-  
कोता उवाच ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं मयं किञ्चिदपि नास्ति । न  
च तत्र ते मृत्यो बहुसा त्रमेवस्थितो ज्ञरया युक्त इह लोक-

भा० दयोः पित्र्योः पूर्वभावादिना सम्बन्धी चासावामुध्यायवच्च न  
कारण इत्यर्थः । ८ । १० । ११ ।

सर्वसाधनमभिज्ञानं प्रदुः स्वर्गसंख्यं तावदाह । स्वर्गे लोक-

उ० जरया बिभेति । उभे तीर्त्वाऽश्नायापिपासे  
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स त्वमग्निं  
स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मत्तं ।  
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन् एतद्वितीयेन वृणे  
वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्य-

भा० वक्तव्यो न बिभेति कुतश्चित्तत्र किञ्चोभेऽश्नायापिपासे  
तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सम्मान-  
सेन दुःखेन वर्जितो मोदते इत्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥ १२ ॥  
एवं गुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकास्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं  
स्वर्ग्यं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो  
यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय अद्धानाय अद्भावते मत्तं स्वर्गा-  
र्थिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गलोको येषाम्ने  
स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणात्तां देवत्वं भजन्ते  
प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥ १३ ॥  
मृत्योः प्रतिज्ञेयं प्र ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । यत्तया प्रार्थितं  
तत् उ मे मम वचो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्ग्यं  
स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन्  
विज्ञातवानहं सनित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च  
श्रित्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनं । अधुनाऽग्निं स्मृति अमृत-  
लोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत् । अथो अपि

उ० मग्निनूचिकेतः प्रजानन् १ अनन्तलोकाप्तिमथो  
प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेननिहितं गुहायां ॥ १४ ॥

लोकादिमग्निस्तमुवाच तस्मै या इष्टका याव-  
तीर्वा यथा वा १ स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम-  
थास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवी-  
त्प्रीयमाणो महात्मा वरक्षवेहाद्य ददामि भूयः १

भा० प्रतिष्ठामाश्रयं अगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मथोच्यमानं  
विद्धि जानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ  
निविष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं श्रुतेर्वचनं लोकादिं लोकानामादिं प्रथमब्रवी-  
रित्वादग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्यु-  
स्तस्मै नचिकेतसे । किञ्च या इष्टकाद्येतव्याः स्वरूपेण ।  
यावतीर्वा सङ्ख्याया । यथा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण  
सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिकेतास्तत्प्रत्यवदद्य-  
थोक्तमथास्य तन्मृत्युनोक्तं यथा यत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युचा-  
रितवान् । तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सम्मृत्युः पुनरेवाह  
वरक्षय्यतिरेकेणाऽन्यं वरं दितुः ॥ १५ ॥ कथं तं  
नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्ययोग्यतां पश्यन् प्रीय-  
माणः प्रीतिमनुभवन्महात्मा शुद्धबुद्धिर्वरं तव चतुर्थ-

भा० याजुर्वेदेति श्रुतेरभिवाद्यादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव  
व्यवस्थित इति ॥ १२ ॥ ११ ॥ १० ॥

तेन विराड्रूपेणाभिर्जगतः प्रतिष्ठेन्मुच्यते । सप्रपञ्चमभिमान-

उ० तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्गाञ्चैवामनेक-  
रूपाङ्गहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत-  
रति जन्ममृत्यू १ ब्रह्मजज्ञन्देवमीशं विदित्वा

भा० मिह प्रीतिनिमित्तं । अयेदानीं ददामि भूयः प्रयच्छामि ।  
तवैव त्रिचिकेतसो नास्माभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयो-  
च्यमानोऽयमग्निः । सृङ्गां ब्रह्मवतीं रत्नमयीं मास्मामिमा-  
मनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्त्रीकुल । यदा सृङ्गामा-  
कुलितां गति कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञान-  
मनेकफलहेतुत्वात्स्त्रीकुर्वित्वर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्मश्रुतिमेवाह । त्रिणाचिकेतस्त्रिः छलो  
त्रिचिकेतोऽग्निरिति येन स त्रिणाचिकेतस्य विज्ञानस्य द-  
नुष्ठानवान् वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं  
सन्धानं सन्मन्त्रं मातापुत्रपितृभ्यो यथावत् प्राप्येत्येतत् ।  
तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते । यथा मातृ-  
मानित्यादिर्वेदस्य त्रिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो  
हि विशुद्धिप्रत्यक्षात् त्रिकर्मस्य विज्ञानाध्ययनदानानां कर्त्ता  
तरत्यतिक्रामति जन्ममृत्यू ॥ किञ्च ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो  
चिरस्थगर्भाज्जातेः ब्रह्मजः । ब्रह्मजस्यासौ जज्ञेति ब्रह्म-

या० चयनप्रकरणादुक्तमिति श्रुतिरस्मान्नोपपत्तीत्याह । इदं श्रुते-  
र्वाचनमिति । विशुद्धिरिति धर्माद्यवयवमितिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

इहा चात्यभावेनेत्यर्थः । विंशत्यधिकानि सप्तप्रतानि इत्युक्तानां

उ० निचाय्येमां शास्त्रिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥ त्रिणा-  
चिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा च एवं विद्वांश्चिनुते  
नाचिकेतं । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणेद्य शोका-  
तिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्न-  
चिकेतः स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

भा० जज्ञः सर्वज्ञो ज्ञसौ । तं देवं श्रोतवाञ्छानादिगुण-  
वन्तमीशं स्तुतं विदित्वा प्राप्नोते निचाय्य दृष्ट्वा  
चात्मभावेनेमां स्रबुद्धिप्रत्यक्षां प्राप्तिमुपरतिमत्यन्तमेति  
अतिप्रबलैति वैराजं पदं ज्ञातकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन  
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीमग्निविज्ञानचयनफल-  
सुपसंहरति । प्रकरोत्यस्य त्रिणाचिकेतस्त्रयं अयोनां या  
दृष्ट्वा चावतीर्षा यथा वेद्येतद्विदित्वा ज्ञानञ्च चक्षैव-  
मात्मारूपेषाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्त्तयति नाचिकेतमग्निं  
कृतुं च मृत्युपाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिसंशयान्पुरतो-  
ऽप्यतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः । प्रणेद्यापहाय ।  
शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतन्मोदते स्वर्गलोके  
वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥ १८ ॥ एष ते  
तुभ्यमग्निर्वरो हे नाचिकेतः स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो यमग्निं  
वरमवृणीथाः प्रार्थितकवसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्नि-  
र्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः । किञ्चित्तमग्निं तवैव नास्ती  
प्रयच्छामि जनायो जना इत्येतदेष वरो दत्तो मया

भा० सङ्गा संयत्सरसाहोदात्मनि च वावत्सङ्गात्मेव सङ्गासा-

उ० एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वर-  
नृचिकेतो वृणीष्व ॥ १६ ॥

येयम्प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाय-  
मस्तीति चैत्रे । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं

भा० चतुर्थः । तृष्टेन तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । तस्मिन्  
अदत्ते अष्टवानहमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

एतावद्व्यतिक्रान्तेन विधिप्रवेधार्येण मन्त्रब्राह्मणेनाव-  
गन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु नात्मतत्त्वविषयद्याद्यात्मवि-  
ज्ञानं । अतो विधिप्रतिषेधार्थस्य विषयस्यात्मनि क्रिया-  
कारकफलाधारोपलक्षणस्य स्वाभाविकसाक्षात्ज्ञानस्य संसा-  
रबीजस्य निवृत्त्यर्थं तदिपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रिया-  
कारकफलाधारोपलक्षणस्य न्यूनमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयो-  
जनं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तमेतमर्थं  
द्वितीयवरप्राप्त्याप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानम-  
न्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति । यतः पूर्वस्मात्कर्मांगो-  
चरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्यादिरक्तस्यात्मज्ञानेऽधिकार  
इति तस्मिन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रसोभनं क्रियते ।  
नचिकेता उवाच तृतीयं वरं नचिकेता वृणोष्वेत्युक्तः

आ० मान्यात्तैरिष्टकास्यानीदृशितोऽभिरहमित्यात्मभावेन ध्यातेति ॥  
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पितायुत्रयेहादिस्वर्गलोकावसानं यद्वरद्वयसूचितं संसार-  
कृत्यं तदेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्निवर्त्तकसात्त्व-  
ज्ञानमित्यध्यारोपायवादभावेन पूर्वोक्तस्य श्रेयोः सम्बन्धमाह ।  
एतावद्वीति ॥ प्रथमब्रह्मसमाप्तिपर्यन्तावस्थाविकाया अवान्तर-



उ० वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि  
विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष  
धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोप-  
रोत्सीरति मा सृजेनं ॥ २१ ॥

भा० सन् । येयं विचिकित्सा संग्रहः प्रेते मृते मनुष्येऽस्तीत्येके  
ऽस्ति वरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसम्बन्धा-  
त्मा इत्येके नायमस्तीति चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैकेऽ-  
तश्चास्माकं न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन निर्णयविज्ञानमेत-  
द्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्येतद्विद्यां विजा-  
नीयामहमनुब्रिष्टो ज्ञापितस्त्वया वराणामेष वरस्तृती-  
योऽवब्रिष्टः ॥ २० ॥ किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाध-  
नात्मज्ञानार्थो न वेत्येतत्परीक्षार्थमाह देवैरप्यचैतस्मिन्  
वस्तुनि विचिकित्सितं संग्रहितं पुरा पूर्वं न हि सुज्ञेयं सुदु-  
ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतेर्जनैर्यतोऽणुः सूक्ष्म एव आत्मास्थो  
धर्मोऽतोऽन्यमसन्दिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मां  
मोपरोत्सीरपरोधं माकार्षीरधमर्णमिवोत्तमर्णः । अति-  
सूज विमुञ्चैनं वरं मां प्रति ॥ २१ ॥

आ० सम्बन्धमाह । तमेतमर्थमिति । देहव्यतिरिक्तास्तित्वे वादिविप्रति-  
पत्तेः संग्रहश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयज्ञानसम्भवा-  
त्तन्निर्णयस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च न तदर्थः प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याश-  
ङ्गाह । अतश्चास्माकमिति ॥ प्रत्यक्षेण स्याद्वै निर्णीते पुरुषो  
न वेति सन्देहादर्शनाद्यविदित्वात्मास्तित्वे च देहदर्शनात्  
प्रत्यक्षेण निर्णयः परलोकसम्बन्धात्मना च कस्यचिद्विज्ञानावि-  
नाभावादर्थानामनुमानेनापि निर्णय इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

उ० देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो  
यन् मुविज्ञेयमात्थ १ वक्ता चास्य त्वाद्गन्धो न  
लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥  
शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्ति-  
हिरण्यमश्वान् १ भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च

भा० एवमुक्तो नचिकेता आह देवैरत्रापि विचिकित्सितं  
किञ्चेति । भवत एवमुपश्रुतं त्वञ्च मृत्यो यद्यस्मान् मुञ्चेय-  
मात्मतत्त्वमात्थ कथयस्यतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वादक्ता  
चास्य धर्मस्य त्वाद्गन्धोऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्विष्य-  
माशोऽप्ययं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरतो नान्यो वर-  
स्तुल्यः सदृशोऽस्त्वितस्य कश्चिदप्यनित्यफलत्वादप्यस्य सर्व-  
स्वैवेत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभय-  
शुवाच मृत्युः । शतायुषः व्रतं वर्षाण्यार्ष्षि चेष्टा तान्  
शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किञ्च नवादिसंश्लेषान् बहू-  
न्पशून् । दक्षिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यञ्च हस्तिहिरण्यं ।  
अश्वान् । किञ्च भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतन-  
माश्रयं मण्डलं साम्राज्यं राज्यं वृणीष्व । किञ्च सर्वम-  
प्येतदनर्थकं स्वयञ्चेदस्याचुरित्यतश्चाह । स्वयञ्च जीव त्वं  
जीवं धारय शरीरं समयेन्द्रियकलापं शरीरं वर्षाणि

भा० इक्ष्वाकं पुत्रघनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुचितमिदानीमुपन्य-  
स्यति । किञ्च वित्तं प्रभूतमिति । अथ भुवीति आतोर्वाप्य-

३० जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं  
यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च ।  
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानान्त्वा काम-  
भाजं करोमि ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाँ-  
च्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सत्तूर्या  
नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रताभिः

भा० यावदिच्छसि जीवितुमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यमेतेन  
अथोपदिष्टेन बहुमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि  
वृणीष्व । किञ्च वित्तं प्रभूतं चिरस्मरत्नादि चिरजीविकाञ्च  
सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं वृज्जना महाभूमौ महत्यां  
भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किञ्चान्यत्कामानां  
दिश्यानां मनुष्याणाञ्च तां तां कामभाजं कामभागिनं  
कामाँ करोमि सत्यवक्त्रो ह्यहं देव इतिभावः ॥ २४ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके  
सर्वान् कामाँच्छन्दतः प्रार्थयस्व । किञ्चेमा दिव्या  
अस्मरसो रमयन्ति पुदषाजिति रामाः सह रथैर्बर्जना  
इति सरथाः । सत्तूर्याः सदादिनासाश्च नहि लम्बनीयाः  
प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरसदादिप्रसा-

भा० मध्यमपुद्गलैकवचनान्तस्य निपातः । यधीति ततो भवेति  
आस्तातं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

ॐ० परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुषाक्षीः ॥ २५ ॥  
 श्वो भावा मर्त्यस्य यदक्षवेत्तत् सर्वेन्द्रियाणाञ्चुर-  
 यन्ति तेजः । अपि सर्वजीवितमस्यमेव तवेव  
 वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्प-  
 णीयो मनुष्यो लप्स्यामहे विप्रमद्राक्ष्य चेत्वा ।

भा० दमनरेषाभिर्मत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः  
 परिचारयस्वात्मानं पादप्रक्षालनादिभ्यः कारवा-  
 त्मान इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणवस्तुं प्रजं प्रेषाञ्चि  
 नाक्षीति काकदन्तवरीशोक्तं मानुषाक्षीर्मेव प्रवृत्तहंसि  
 ॥ २५ ॥ एवं प्रक्षोभमानोऽपि नचिकेतो यथाह्रदव-  
 दक्षोन्नाह । सो नचिकेति न भविष्यति चेति संदिग्ध-  
 मान एव येषां भावो भवत्वं तयोऽन्यस्यानां भोगानां  
 मे योमायाः । किञ्च मर्त्यस्य मनुष्यान्तक हे भृत्यो  
 यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजसाश्चरयन्ति अक्षयंति अक्ष-  
 यः प्रवृत्तयो भोगा अनर्थयैवेते । धर्मवीर्यप्रज्ञातेजो-  
 यज्ञः प्रवृत्तीनां अवयवत्वान् । आद्यापि दीर्घजीविकां तं  
 हित्सि तत्रापि शृणु वन्द्ये । यद्रक्ष्योऽपि जीवितसायुर-  
 त्वमेव विभुतादादि दीर्घजीविकां । अतस्तवैव निष्ठतु  
 होव हंसाद्वक्ष्यता तव नृत्यगीते च ॥ २६ ॥ किञ्च  
 न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि सोको  
 वित्तदाभः कस्यचित्तुन्निकरो हृष्टः । यदि नामात्माकं  
 वित्तदृष्ट्या स्वात्मानमहे प्राप्तामहे इति । इति वित्तम-

उ० जीमिष्यामो यवदोशिवमि स्वं वरस्तु मे वरः  
मीशः ॥ २७ ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्णान्मन्त्र्यः सुधः-  
स्थः प्रजानन् । अभिधायन् वजीरमिष्यमो-  
रानतिदीर्घे जीविने कोरमेत ॥ २८ ॥ यस्मि-

॥ २७ ॥ इत्यत्र वृद्धकृते वरं श्रेयाः तां जीमिषमपि तथैव  
जीमिष्यामीत्याद्यर्थे वरे तन्मीमिष्यमि तन्मीमिष्यसे  
क्रमः श्लाः । कथं हि मन्त्र्यः स्वमात्रनेत्याप्यप्यत्राचुर्भवेत् ।  
वरस्तु मे वरर्षियः ॥ इव यदात्मविज्ञानं ॥ २८ ॥

इत्यत्र जीर्यतां कर्मोक्तानिमज्जनामनर्थानां  
समाश्रमप्रेक्षोपन्यासकृत उक्तं प्रसोक्तमन्त्रं प्राप्त्यं  
नेमः प्रवृत्तामुपलब्धमनः स्वयम् जीर्यमन्त्रां वराम-  
रचयन् कथं सः सुः पृथिव्यमन्त्रादिस्त्रिणाहिलेभ्यश्चया  
मन्त्रां तिष्ठतीति कथं सः यन् कथमेवं विवेकिभिः प्रार्थनीयं  
पुत्रवित्तदिरसाक्षिरं वृणीते । न तदा स इति वा  
प्राठात्तरं । अस्मिन् प्रवेष्टारकोजना तेषु पुत्रादिभ्यासा  
प्राप्तिरित्येतन्मन्त्रेण कर्तव्यं यस्मात् तदास्तस्मै अधिकतरं  
पुत्रादयं दुष्टाप्रमयि प्रापयिषुः न तदास्या भवेत्  
कश्चिन्नद्वयप्रवृत्तार्थी आदित्यर्थः । सर्वे सुपुरुषार्थेव  
बुभूवति लोकसत्ताय पुत्रवित्तादिषोभैः प्रलोभ्योऽहं

॥ २८ ॥ इत्यत्र वृद्धकृते वरं श्रेयाः तां जीमिषमपि तथैव

उ० त्रिदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति  
ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्य-  
तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २६ ॥ इति प्रथमा  
वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः

भा० किञ्चाक्षरः प्रमुखान् वर्णरतिप्रमोदान् अनवस्थितरूप-  
तयाऽभिधायन् निरूपयन् यथा वदति दीर्घे जीविते को  
चिकेको रमेत अतो विद्यायानित्यैः कामैः प्रसोभनं  
यस्याया प्रार्थितं ॥ २८ ॥ अस्मिन् प्रेते इदं विचिकित्सनं  
विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं हे मृत्यो साम्पराये  
परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो  
निर्णयविज्ञानं यत्तद्ब्रूहि कथय नोऽस्माभं किं ब्रूना  
योऽयं प्रकृतात्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्नो-  
ऽनुप्रविष्टः । तस्मादरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीयमनि-  
त्यविषयं वरं नचिकेता न वृणीते मनसापोति श्रुतेर्वच-  
नमिति ॥ २९ ॥ इति कठवल्ली प्रथमवल्लीभाष्यं ॥ १ ॥

परीक्ष्य त्रिव्यं विद्यायोग्यताज्ञावगम्बाह । अन्यत्पृथ-  
गेव श्रेयो निःश्रेयसं तथाऽन्यदुतैवापि च प्रेयः प्रिय-  
तरमपि ते प्रेयः श्रेयसी उभे नानार्थभिन्नप्रयोजने सति

आ० स्यां ततोऽपि मम स एव वर इत्याह । यतश्चाजीर्णतामित्रा-  
दिना ॥ इति प्रथमवल्लीभाष्यव्याख्या ॥ २९ ॥ १ ॥

अभ्युदयनिशेवसविभाजप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याप्रदर्शनेन च

उ० सिनीतः १ तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति  
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च  
मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः १ श्रेयो

भा० पुरुषमधिष्ठतं वर्षाश्रमादिविशिष्टं सिनीतो बभूवस्ताभ्यां  
विद्याऽविद्याभ्यामात्मकर्त्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः ।  
श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभुदद्यादृतत्त्वार्थी पुरुषः प्रवर्त्तते । अतः  
श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्त्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते । सर्वः  
पुरुषश्चे यद्यथैकैकपुरुषार्थसम्पन्निनी विद्याऽविद्यारूपत्वा-  
दिबद्ध इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातु-  
मशक्यत्वात्तयोर्हिवा विद्यारूपं प्रेयः श्रेय एव केवल-  
माददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शोभनं त्रिवं भवति ।  
यस्तदूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यते अर्थात्पुरुषार्था-  
त्यारमार्थिकाप्रयोजनान्नित्यात्मच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ  
य उ प्रेयो वृणीते उपादत्त इत्येतत् ॥ १ ॥ यद्युभेऽपि  
कर्त्तुं स्थायन्ते पुरुषेण किमर्थं प्रेय एवादत्ते बाहुल्येन  
लोक इत्युच्यते । सत्यं स्थायन्ते तथापि साधनतः फलतश्च  
मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनु-  
ष्यमेतं पुरुषं आ इतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो ह्यस्य  
इवात्मनःपयस्यौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्परीत्य सम्बन्धपरि-  
मस्य सम्बन्धनसाऽऽलोच्य गुरुत्वाच्च विविनक्ति पृथक्-

भा० केवलविद्यार्थितया शिष्यं प्रथमं स्वीतीत्याह । परीक्षेति ।  
श्रेयःप्रेयसोरन्यतरपरित्यागेनैवान्यतरापादाने हेतुमाह । ते

उ० हि धीरोऽभिप्रेयतो वृणीते प्रेयो मन्दो वेगक्षेमा-  
द्वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान्प्रिथ्व्ययन्-  
विकेतोऽत्यक्षाक्षीः । नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्नो-  
यस्याम्भज्जक्षि बहवो मनुथाः ॥ ३ ॥ दूरमेते

आ० रोति भीरः भीमान्विष्य भ्रष्टो हि भ्रष्ट एवामिदृ-  
शीते भ्रष्टोऽभ्यर्चितमात् । कौऽवो धीरो वषट् मन्दो  
ऽत्यक्षुद्धिः स चिवेकावामर्थ्यात् प्रिथ्व्ययमाक्षो गच्छेन्नमिभित्ते  
वरीराधुपचरचरणमिभित्तमित्येतकीयः प्रष्टुमादिष-  
वणं वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं पुनः पुनर्मया प्रलोभ्यमानोऽभि प्रियान् पुत्रा-  
दीन् प्रियरूपांश्चाप्यः प्रवृत्तिवचणम् कामान्प्रिथ्व्यायं-  
श्चित्तयन् तेषां प्रमित्यन्तावाप्त्यादिदोषान् हे नविकेतो  
ऽत्यक्षाक्षीरनिस्रष्टवावृत्तित्वान्वि भ्रष्टोऽक्षुद्धि मत्ता तव  
कैतामवासवान्वि वृङ्गां वृत्तिं वृत्तितां मूढमग्नवृत्तां  
वित्तमयीं भग्नप्राप्तां । वृङ्गां वृत्तौ मय्यन्ति कीदृग्नि ब्रह्मो  
वैके मूढा मनुष्यास्तयोः श्रेय आदृशमन्तावापु भवति  
वोचतेऽर्थात् ॥ ३ ॥ य एव प्रेयो वृणीत इत्युक्तं तत्तत्ता-  
द्यतो दूरं दूरेण महतामरेष्यते विपरीतेऽप्येवमन्तावृ-

आ० वक्ष्यतीति । ते वक्ष्येयैकमुपवक्ष्यन्तिनी तत्रापि विवक्षे ॥  
॥ २ ॥ २ ॥



उ० विषयीते विषूची अविद्या या व विद्येति ज्ञाता ।  
 विद्याभीप्सिननुचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो  
 लोत्सुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वय-  
 म्धीराः पण्डितमन्यमानाः । दन्द्रम्यमानाः परि-  
 शसि मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

आ० नरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमः प्रकाशाविह । विषूची  
 विषूची कामावती निजफले संसारभोगहेतुत्वेनेत्येतत् ।  
 के ते इत्युच्यते । आ चाविद्या प्रेयोविद्या विद्येति च  
 ज्ञेयोविद्या । ज्ञाताऽनिर्ज्ञाताऽवगता पण्डितैस्तत्र  
 विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनचिकेतसं त्वामहं मन्ये । कक्षा-  
 यस्यादुद्धिप्रसोमिनः कामाऽप्यरः प्रधतयो बहवोऽपि ता  
 तां व लोत्सुपन्तो न विच्छेदं हतवन्तः ज्ञेयोमार्गादा-  
 लोपभोगाविवाग्वासादनेन । अतो विद्यार्थिनं ज्ञेयो-  
 जनं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ ये तु संसारभाजो जना  
 अविद्यायामन्तरे मये घनीभूत एव तमसि वर्त्तमाना  
 वेन्मनाः पुत्रपत्यादिदृष्ट्यापाशव्रतैः क्लृप्तं धीराः प्रज्ञा-  
 वन्तः पण्डिताः शास्त्रकुत्रसाक्षेति मन्यमानास्ते दन्द्रम्य-  
 माणा अत्यर्थे कुटिलामवेकहृषां नतिं गच्छन्तो बरा-  
 मरचरोमादिदुःखैः पर्यङ्कि परिगच्छन्ति मूढा अवि-  
 वेकिवोऽन्धेनैव दृष्टिविधीनेनैव नीयमाना विषये पथि  
 यथा बहवो अवोधा महान्तमनर्थक्यं तददत्त एव  
 मूढत्वात् ॥ ५ ॥

उ० न साम्परायः प्रतिभाति बालम्प्रमाद्यक्षं वित्त-  
मोहेन मूढं । अयं लोको नास्ति पर इति मानी  
पुनः पुनर्वृशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहु-  
भिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यन् विद्युः ।  
आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्य्यो ज्ञाता

भा० न साम्परायः प्रतिभाति । सम्यरेयत इति साम्परायः  
परलोकस्थत्वातिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः साम्प-  
रायः स च बाह्यमविवेकिनं प्रति न भाति न प्रकाशते  
नोपतिष्ठत इत्येतत्प्रमाद्यक्षं प्रमादं कुर्वन् पुनपुन्यादि-  
प्रयोजनेष्व्यासक्तमनस्तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेना-  
विवेकेन मूढं तमसाच्छ्रितं सन्तमयमेव लोको योऽयं  
दृक्कमानः स्थूलपादादिविशिष्टो नास्ति परोऽदृष्टो लोकः  
इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जन्तुना वशमधी-  
नतामापद्यते मे मृत्योर्मम जन्ममरणादिसंज्ञदुःखप्रव-  
न्धानुरूढ एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण सर्वविध एव लोकः  
॥ ६ ॥ यस्तु श्रेयोऽर्थो सर्वज्ञेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति  
तद्विधो यस्माच्छ्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि येन  
सम्बन्ध आत्मा ननुभिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये  
यमात्मानं न विद्युर्न विन्दन्त्यभागिनोऽसंज्ञतात्मानो न  
विजानीयुः । किञ्चास्य वक्ताप्याश्चर्य्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चि-

भा० सम्यक्प्राज्ञात्वे देहपातादूर्ध्वमेव ईयते गम्यत इति साम्प-  
रायः । ६ । ० । अमुत्तं परोक्षत्वं मया जानतामि वक्तावासं कर्म

उ० कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष  
सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते  
गतिरत्र नास्त्यणीयान् क्षतवर्कमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

भा० देव भवति । तथा श्रुत्वायस्यात्मनः कुशलं निपुण एवा-  
नेकेषु सन्धः कश्चिदेव भवति । यस्मादाश्चर्यं ज्ञाता कश्चि-  
देव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः  
सन् ॥ ७ ॥ कस्माच्च हि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण  
हीनेनेत्येतदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि । न हि सुदु-  
र्लभ्यम्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्मादुक्तं अस्ति नास्ति  
कर्त्ताऽकर्त्ता शब्दोऽशब्द इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो  
वादिभिः । कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते । अनन्यप्रोक्तोऽनन्ये-  
नापृथग्दर्शिनाचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते  
आत्मनि गतिरनेकधा अस्ति नास्तीत्यादिखण्डना चिन्ता  
गतिरस्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्य-  
क्षमितत्वादात्मनः । अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि  
प्रोक्ते अत्र गतिरन्यस्यावगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् ।  
ज्ञानस्य ज्ञेया निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानं । अतोऽवगन्तव्या-  
भावाच्च गतिर्वाच नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नास्तीत्य-  
कल्पात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानब्रह्मा-  
त्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मन्यवगतिः । अनवबोधोऽपरि-

भा० क्षतं त्वं दीवमानमपि तत्पत्रं न गृह्णासि मत्तोऽधिकमप्योऽ-  
शीति सन्तोषात् कौतुकीत्याह । पुनरपि तुक्तं आचेति । यच्च त्वय

उ० नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा-  
नाय प्रेष्ठ १ यान्त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादङ्गे  
भूयान्नुचिकेतः प्रष्टा ॥ ६ ॥

भा० ज्ञानमत्र नास्ति । भवत्येवावगतिस्तद्विषया 'ओतुस्तद-  
नन्योऽहमित्याचार्यस्तेत्यर्थः । एवं सुविज्ञेय आगमवता  
ऽऽचार्येणानन्यतया प्रोक्त इत्यर्थः । अणोयानणुप्रमाणादपि  
सम्पद्यते आत्मा । अतर्क्यमणुप्रमाणो न तर्क्यः । खबुद्ध्यभूहेन  
केवलेन तर्क्यमाणोऽणुपरिमाणे केनचित्स्थापिते आत्मनि  
ततोऽणुतरमन्योऽभूहति ततोऽप्यन्योऽणुतममिति । न हि  
तर्कस्य निष्ठा कश्चिद्विद्यते ॥ ८ ॥ अतोऽनन्यप्रोक्ते आत्म-  
न्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिर्नैषा तर्केण  
खबुद्ध्यभूहमात्रेणापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतया  
वा न हन्तव्या । तार्किको ज्ञानागमज्ञः खबुद्धिपरिकल्पितं  
यत्किञ्चिदेव कथयति । अत एव च येयमागमप्रसूता  
मतिरन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकात्प्रोक्ता सती  
सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुनः सा तर्कागम्या  
मतिरित्युच्यते । सां त्वं मतिं मद्वरप्रदानेन प्राप्तवानसि ।  
सत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तत्र स त्वं सत्यधृतिर्वता-  
सीत्यनुकम्पयन्नाह नृत्युर्नचिकेतसं । बध्यमाणविज्ञानस्तुत-  
ये त्वावृत्तुषो नोऽस्मभ्यं भूयात् भवताङ्गवत्तन्यः पुत्रः

भा० देहव्यतिरिक्त आत्मा पृथक्सत्त्वैव परमार्थस्वरूपज्ञानं सनिदा-

उ० जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न लध्रुवेः प्राप्यते-  
हि ध्रुवस्तत् १ ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निर-  
नित्येद्र्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यं ॥ १० ॥ काम-  
स्याप्तिञ्जुगतः प्रतिष्ठां कृतोरनन्त्यमभयस्य पारं १

भा० त्रिष्यो वा प्रष्टा । कीदृग्यादृक् त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥ ८ ॥

पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शेवधिर्निधिः कर्त्त-  
फलस्य चो निधिरिव प्रार्थत इत्यसावनित्यमिति जा-  
नामि । न हि यस्मादनित्यैर्भुवैर्नित्यं भुवं तत्प्राप्यते  
परमात्मास्थं । शेवधिर्यस्य नित्यः सुखात्मकः शेवधिः स  
एवानित्येद्र्यैः प्राप्यते हि यतस्तस्मान्मया जानतापि  
नित्यमनित्यसाधनेन प्राप्यत इति । नाचिकेतश्चितोऽ-  
ग्निरनित्येद्र्यैः पश्चादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निर्नि-  
र्वर्त्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं धाम्  
स्वानं स्वर्गास्थं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥  
त्वं तु कामस्त्राप्तिं समाप्तिं अत्र हि सर्वे कामाः परि-  
समाप्ताः जगत आध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामा-  
श्रयं सर्वमात्कृतोः फलं हैरण्यगर्भं पदं आनन्दं । अभ-  
यस्तु च पारं परां निष्ठां । सोमं स्रुत्यं महदणिमाद्यै-  
श्वर्याद्यनेकगुणसहितं सोमञ्च तन्महच्च गिरतित्रयत्वा-

भा० नवम्यनिवर्त्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनं धाम्ने च नातःपरं शेषा-  
साधनमस्तीति ॥ ८ ॥ ८ ।

पुष्टञ्च वज्रुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसन्ति । यत्वं चातु-

उ० स्तोममहदुरुगायम्प्रतिष्ठान्दृष्ट्वा धृत्या धीरो न-  
चिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

तन्दुर्दर्शङ्गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितङ्गद्वरेष्मपु-  
राणं । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो  
हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा सम्प-  
रिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । समोदते

भा० त्वोममहत् । उरुगायं विस्तीर्णी गतिं । प्रतिष्ठां स्थितिमा-  
त्मन उन्नतमपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरो नचिकेतो  
भीमाश्रयत्यस्त्राक्षीः परमेवाकाङ्क्षन्तिदृष्टवानसि सर्व-  
मेतत्संसारभोगजातं । अहो वतानुत्तमगुणोऽसि यं त्वं ज्ञातु-  
मिच्छस्यताम् ॥ ११ ॥

तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शं अतिसूक्ष्मात् ।  
गूढं गहनं । अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छ-  
न्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्य-  
मात् । गङ्गरे विषममनेकानर्थसङ्कटे तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठं ।  
यत एव गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्च अतो गङ्गरेष्ठः । अतो  
दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः  
प्रतिमंहत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगसंस्थाधि-  
गम्येन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षा-

भा० मिच्छसीत्तादिना ॥ १० ॥ ११ ॥

यदि देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः प्रथमं दृष्टस्य परमार्थज्ञ-  
ानमप्यन्यथा न भवेत्तर्हि तदेव ब्रूमीमाह । यद्यहं

उ० मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेत  
सम्मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मीदन्यत्राधर्मीद-  
न्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भयाच्च  
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

भा० पक्षधोरभावाज्जहाति ॥ १२ ॥ किञ्चित्तात्मतत्त्वं यदहं  
वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यसकाशात्मन्यगात्मभावेन परिगृह्य  
उपादाय मर्त्या मरणधर्मी धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृत्तोद्यम्य  
पृथक्कृत्य त्रयीरादेः अणुं सूक्ष्मं एतमात्मानमाय प्राप्य  
स मर्त्या विद्वान्मोदते मोदनीयं हि हर्षणीयमात्मानं  
लब्ध्वा तदेतदेवमिदं ब्रह्मसप्तभवनं नचिकेतसं तां प्रत्य-  
पादृतदारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये मोक्षार्हं तां मन्य-  
इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा नचिकेताः पुनराह ।  
यद्यहं योग्यः प्रसन्नस्यासि भगवन्मां प्रत्यन्यत्र धर्माच्छा-  
स्त्रीयाद्दुर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमि-  
त्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं  
कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किञ्चान्यत्र भूताच्चातिक्रा-  
न्तात्कालाद्गुण्याच्च यत्तद्गविव्यतश्च । तथा वर्तमानात्काश-  
चक्षेण यच्च परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यव-  
हारमोक्षरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मया ॥ १४ ॥

भा० योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरेकेण पूर्वोऽयं  
पन्न इति नात्रादानीयं पूर्वपक्षस्यैव बाधतत्त्वप्रसङ्गः पृथक्  
वस्तुनेरविशेषबाधनं ज्ञानसाधनं वस्तुमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उ० सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि  
च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यचरन्ति तत्र  
पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥  
एतद्वेवाक्षरम्ब्रह्म एतदेवाक्षरम्परं । एतद्वे-  
वाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

भा० इत्येवं पृष्ठवते मृत्युर्वाच पृष्ठं वस्तु विवेक्षणान्तरञ्च  
विवचन् । सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयमविभागेनामनन्ति  
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थाणीत्यर्थः । यदि-  
च्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं गृहकुलवासलक्षणमन्यदा ब्रह्मप्राप्त्यर्थञ्च-  
रन्ति तत्र तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपतो  
ब्रवीमि ॐ इत्येतत् तदेतत्पदं यदुभुक्षितञ्च वा । यदेतदे-  
मित्यो ब्रह्मवाच्यमो ब्रह्मप्रतीकञ्च ॥ १५ ॥ अत एतद्वेवा-  
क्षरं ब्रह्मापरमेतद्वेवाक्षरञ्च परं तयोर्हि प्रतीकमेतद-  
क्षरमेतद्वेवाक्षरं ज्ञालोपाख्यब्रह्मेति यो यदिच्छति  
परमपरं वा तस्य तद्भवति । परस्मैदातथ्यमपरस्मैत्प्राप्त्यर्थं  
॥ १६ ॥ अत एव अत एवैतदाख्यमनं ब्रह्मप्राप्त्याख्य-  
मनां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं । एतदाख्यमनं परमपरञ्च ।  
परापरब्रह्मविषयत्वात् । अत एतदाख्यमनं ज्ञात्वा ब्रह्म-

भा० सर्वे वेदा इति वेदैकदेशा उपनिषदः । तेनोपनिषदो  
ज्ञानसाधनत्वेन साक्षाद्विनियुक्तास्मांसि तेषां कर्माणि श्रद्धि-  
दादेवावगतिसाधनानि । मन्दाधिकारिणो विचारात्मन्यस्य  
क्रमेणावगतिसाधनं सङ्क्षिप्यात् । सङ्ग्रहेणेति । वस्तु शब्द-  
लोपाख्ये यत् स्फुरति तत्तस्य वाच्यं प्रसिद्धं समाहितप्रतिबन्धो-



उ० एतदालम्बनं<sup>११</sup> श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परं १ एतदा  
लम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥  
न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्

भा० लोके महीयते । परस्मिन् ब्रह्मण्यपरस्मिन् ब्रह्मभूते  
ब्रह्मवदुपाख्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषर-  
हितस्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोद्धारो निर्दिष्टः । अपरस्य  
च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तुन् प्रति । अथेदानीं तस्योद्धार-  
ालम्बनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिष्येदमुच्यते ।  
न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो  
वस्तुनोऽनित्यस्थानेकविक्रियास्तासामाद्यन्ते जन्मविनाश-  
क्षणे विक्रिये दृष्टात्मनि प्रतिविद्योते प्रथमं सर्वविक्रियाप्र-  
तिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी सर्वज्ञः ।  
अपरिच्छिन्नचैतन्यस्वभावात् । किञ्च नायमात्मा कुतश्चित्का-  
रणान्तराद्भव । अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तर-  
भूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शान्ततोऽपचयविवर्जितः ।  
यो ह्यशान्तः सोऽप्यपचीयते । अयन्तु शान्ततोऽत एव  
पुराणः पुरापि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभि-

भा० शान्तोऽशान्तश्च यद्विषयानुपदत्तं संवेदनं स्फुरति तदोद्धारम-  
वगम्य तद्वार्थं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत्तत्राप्यसमर्थं ॐ शब्द एव  
ब्रह्मदृष्टिं कुर्व्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

साधनहीनोपदेष्टोऽनर्थक इति मत्तोच्चावचमवगतिसा-  
धनमुक्त्वा ब्रह्मस्वरूपं वत्पदं तदभिधानोपक्रमत इत्याह ।

उ० बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो  
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतमेन्मन्यते हतं । उभौ  
तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

भा० निर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिसुदिपरीतस्वात्मा  
पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो न हन्यते न  
हिंस्यते हन्यमाने ब्रह्मादिभिः शरीरे । तत्स्योऽप्याकाशवदेव  
भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवम्भूतमप्यात्मानं शरीरमावात्मदृष्टिर्हन्ता चेद्यदि  
मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति सोऽप्यन्यो हतः  
सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमित्युभावपि तौ  
न विजानीतः स्वमात्मानं यतो नायं हन्ति अविक्रिय-  
त्वादात्मनस्तथा न हन्यते आकाशवदेवाविक्रियत्वादेव ।  
अतोऽनात्मश्चविवक्ष्य एव धर्माधर्मादिसङ्क्षणः संसारो न  
ब्रह्मस्य श्रुतिप्रामाण्यादप्यायाम् धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः ॥  
१९ ॥ कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते अणोः

भा० अन्यत्र धर्मादित्वादिनेति ॥ यद्यात्मनोऽन्यद्वृत्त्या स्यात्तत्र अन्मा-  
दिप्रात्मभावादप्राप्तनिवधः स्यादतो अन्मादिप्रतिषधेन ब्रह्मोप-  
दिशमात्मस्वरूपमेवोपदिशतीति गम्यते । मरणादिनिमित्तास्ति-  
त्वाद्यन्मात्मनो मरणाभावेऽस्तित्वविवक्षयन्नस्याप्येतदेव वचनं  
भवतीति प्रवृत्त्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यविक्रिय एवात्मा तर्हि धर्माद्यधिकात्मभावात्तदसिद्धौ  
संसारोपपन्न इव न स्यादित्याशङ्क्याह । अनात्मश्चविवक्ष-  
यतीति । यदज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यात्तज्ज्ञानात्मा कुतो भवेदिति

उ० अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जज्ञो-  
निहितो गुहायां । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको  
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

भा० सूक्ष्मादणीयान् श्चामाकादेरणुतरः । महतो महत्परिमा-  
णान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेरणु महदा यदस्ति लोके  
वस्तु तन्नेनैवात्मना नित्येनात्मवत्सम्भवति । तदात्मना  
विनिर्मुक्तमसत्सम्पद्यते । तस्मादसावेवात्मा अणोरणीयान्म-  
हतो महीयान्महत्त्वनामरूपवस्तुपाधिकत्वात् । स चात्मास्य  
जज्ञोर्ब्रह्मादिसम्पत्त्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये  
निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवण-  
मननविज्ञानलिङ्गं अक्रतुरकामोऽदृष्टवाङ्मविषयोपरत-  
बुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनश्चादीनि करणानि  
धातवः प्ररीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीति । एषां धातूनां  
प्रसादादात्मनो महिमानं कर्म्मनिमित्तवृद्धिचयरहितं  
पश्यति वीतशोकः । धातुप्रसादान्महिमानमात्मनोऽयम-  
हमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो विगतशोको भवति ।  
अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतैः पुरुषैः ॥ २० ॥

भा० न्यायाच्चात्मज्ञस्य धर्म्मोदि नोपपद्यते अत आत्मज्ञः सदा मुक्त एवे-  
त्याह । न्यायाच्चेति ॥ सदुक्तं । विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वन्ते  
नास्ति कष्टता । शोकवार्द समाश्रित्य श्रीकृष्णजनको यथेति ।  
अकामत्वादिसाधनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति । कथं  
युनरिति । एकस्याकुलं च विवर्जं कथमनूद्यत इत्याशङ्क्याकु-  
लाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादित्यवहारो न तत्त्वत इत्यविरोधमाह ।  
अकुर्महमेति ॥ १८ ॥ २० ॥

उ० आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।  
कस्तम्भदामदन्देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

भा० यस्मादासीनोऽवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति शयानो  
याति सर्वत एवमसावात्मा देवो मदाऽमदः समदोऽम-  
दश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवानतोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कस्तं  
मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मादादेरेव स्रग्मा-  
बुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यादि-  
विरुद्धानेकविधर्षोपाधिकत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वादिस्वरूप इव  
चिन्तामणिवदवभासत इति दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति । कस्तं  
मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः व्रयनं  
करणजनितसौक्यदेशविज्ञानस्योपशमः व्रयानस्य भवति ।  
यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा  
विशेषविज्ञानस्यः स्नेह रूपेण स्थित एव सन्मनश्चादिगतिषु

आ० विरुद्धानेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयत्वेदात्मा कथं तर्हि पण्डित-  
स्यापि सुज्ञेयः स्यादित्याशङ्क्याह । स्थितिगतोति । विग्रहरूपो  
महियंथा नानारूपोऽवभासते परं नानाविधोपाधिसन्निधा-  
नात् न स्ततो नानारूपः । चिन्तामणौ वा यद्यचिन्त्यते तत्तच्चिन्तो-  
पाधिकमेवावभासत न तत्त्वतः । तथा स्थितिगतनित्यनित्यादयो  
विरुद्धानेकधर्मता येषां तदुपाधिवशादात्मा विरुद्धधर्मवनि-  
वावभासत इति योजना । इति तस्य सुविज्ञेयो भवति ।  
उपाध्वविबिम्बदर्शिनस्तु दुर्विज्ञेय इत्येत्यर्थः । स्ततो विरुद्धधर्मत्वं  
नास्तीत्येतदेव श्रुतियोगनया दर्शयति । करणानामित्यादिना ।  
एकदेशविज्ञानस्येति ॥ मनुष्योऽहं नीलं पद्मामीत्यादिपरिच्छिन्न-  
विज्ञानस्येत्यर्थः । न वज्रना श्रुतेनेत्यात्मप्रतिवादीसौमित्रिदि-

उ० अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । महान्नं  
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥ नाय-  
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

भा० तदुपाधिकत्वाद्दूरं व्रजतीव । स चेद्वैव वर्त्तते ॥ २१ ॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्स्वयं इत्यधिदर्शयति । अश-  
रीरं स्वेन रूपेणाकाशकक्ष आत्मा तमशरीरं शरीरेषु  
देवषिष्टमनुष्णादिशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेव-  
वस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत् । महान्नं महत्त्वस्वापेक्षिकत्व-  
ज्ञायामाह विभुं व्यापिनमात्मानं । आत्मयद्द्वयं क्षतोऽनन्य-  
त्वप्रदर्शयार्थं । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्वामीदु-  
श्चमात्मानं मत्वा अयमहमिति धीरो धीमान् न शोचति ।  
न श्लेष्मिन्धस्मात्माविदः शोकोपपत्तिः ॥ २२ ॥ यद्यपि  
दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह । ना-  
यमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो नापि  
मेधया ग्रन्थार्थधारणाग्रत्वा न बहुना श्रुतेन केवलेन । केन  
तर्हि लब्ध इत्युच्यते । तमेव स्वमात्मानमेव साधको दृणुते

आ० चाराविरिक्तमात्रश्रवणेन न लब्ध उपनिषद्विचारेणापि केवले-  
नेति सिद्धोपदेशरहितेन न लब्धत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

परमेष्ठराचार्यानुग्रहेन तु लब्धत इत्याह । यमेवेति । आत्मान-  
मेव साधकः अवयवमननादिभिर्वर्तुते सम्भजते अवस्थादिज्ञातेऽपि  
सोऽहमित्युपायेनैवानुसन्धत इत्यर्थः । तमेवेति लक्ष्यतया पर-  
मात्मानुग्रहेणैव वरिष्ठाऽभेदानुसन्धानवता यथानुसन्धानमात्म-  
सन्धानुसन्धानवता यथानुसन्धानमात्मतथैव परमात्मा लब्धो

उ० यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते  
तनूँ स्वां ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशासो नासमाहितः ।  
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

भा० प्रार्थयते तेनैवात्मना वरिचा स्वयमात्मा स्वभ्यो ज्ञायत  
इत्येतस्मिन्कामस्वात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्मा स्वभ्यत  
इत्यर्थः । कथं स्वभ्यत इत्युच्यते । तत्स्वात्मकामस्यैष आत्मा  
विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वां तनूं स्वकीयं  
याथात्म्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्चान्यत् । दुश्चरितात्यतिषिद्धाच्छ्रुतिसत्यविहिता-  
त्पापकर्षणो नाविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियसौख्यादभ्रान्त  
उपरतः । नाप्यसमाहितो नैकाग्रमना विशिष्टचित्तः  
समाहितचित्तोऽपि सन् समाधानफलार्थित्वात् । नाप्य-  
ज्ञान्तमानसो व्यापृतचित्तो वात्मानं प्राप्नुयात् । केन  
प्राप्नुयादित्युच्यते । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन । एनं प्रक-  
तमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरितादिरत इन्द्रिय-  
सौख्याच्च समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपज्ञान्त-

भा० भवतीत्यर्थः । वैपरीत्येन वा योजना । आत्मा त्वेव प्रकरबोपर-  
मान्तर्यामिरूपेण वा अवस्थितोऽयमेव मुमुक्षां भजते उपगृ-  
ह्णाति । तेनैव परमेस्वरानुगृहीतेनाभेदाननुसन्धानवता स्वभ्यत  
इत्यर्थः । २२ । २२ ॥

दुश्चरितं आधिकं पापं । यस्त्वेवम्भूत उक्तसाधनसम्पन्नो न  
भवति स कथं वेदेति सम्मन्वः । अशनत्वेऽप्यपथ्यात् इत्यत्रत्वेऽप्य-  
समर्थः श्राकस्यानीय इत्यर्थः । यत्र खे महिषि स विनोपस-

उ० यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं । मृत्यु-  
र्यस्योपसेवनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥  
इति कठोपनिषदि द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥  
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ

भा० मानसस्याचार्यवान् प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नो-  
तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मिन्नेवभूतो यस्यात्मनो ब्रह्म च  
क्षत्रञ्च ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारकेऽपि सर्वप्राणभूते उभे  
ओदनं अन्नं भवतः स्यातां । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्यो-  
पसेवनमेवोदनस्यान्नत्वेऽप्यपर्याप्तत्वं प्राप्तवद्विर्यथोक्त-  
साधनरहितः सन् क इत्या इत्यमेवं यथोक्तसाधनवा-  
नित्यर्थः वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥ २५ ॥  
इति द्वितीयवल्लीभाष्यं ॥ २ ॥

ऋतमपिबन्तावित्यस्या वक्ष्याः सम्बन्धो विद्याविद्ये नाना-  
विद्वद्भूत इत्युपन्यस्ते न तु सफले ते यथावन्निर्णीते ।  
तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पना तथा च प्रतिपत्तिर्लौकिक्यं ।  
एवञ्च प्राप्तुं प्राप्यगन्तुं गन्तव्यविवेकार्थं रथरूपकद्वारा

आ० हर्षो वर्णते तथाभूतं तं को वेदेति सम्बन्धः ॥ २० ॥ २५ ॥ इति  
द्वितीयवल्लीभाष्यटीका ॥

रथरूपककल्पनेति प्रसिद्धरथसादृश्यकल्पनेत्यर्थः । ऋत-  
पानकर्त्ता जीवस्तावदेकचेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां लोके  
सङ्ख्याश्रयणे समानश्चभावे प्रथमप्रतीतिदर्शनाच्चेतनतया समा-  
न्यभावः परमात्मैव द्वितीयो प्रतीयते । तस्य चोपचारादृतपाट-  
त्वमित्यर्थः । वाङ्मयवाक्याश्रयसंज्ञानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः ।

उ० परम परार्द्धे १ ह्यायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति  
 पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥  
 यः सेतुरीजानानामक्षरम्ब्रह्म यत्परं १ अभयं

भा० हावात्मानावुपन्यस्येते । अतमिति । अतं सत्यमवशम्भावि-  
 त्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबन्ति भुङ्क्ते नेत-  
 रस्तथापि पादसम्बन्धात्पिबन्तावित्युच्यते । ह्यन्वितायेन  
 सुकृतस्य स्वयं कृतस्य कर्मणः अतमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।  
 लोकेऽस्मिञ्चरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे  
 वाङ्मपुरुषाकाशसंस्थानायेत्यथा परमं । परार्द्धे परस्य च  
 ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानं परार्द्धं हार्दाकाशं तस्मिन् हि परम्ब्रह्मो-  
 प्रलक्ष्यते । तस्मिन् परमे परार्द्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावि-  
 त्यर्थः । तौ च ह्यायातपात्रिव विलक्षणे संसारित्वासंसारि-  
 त्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्षिण  
 एव वदन्ति । पञ्चाग्रयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः  
 त्रिःकलो नाचिकेतोऽग्निश्चितो वैश्वे त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्षिणां  
 दुःखसन्तरणार्थत्वाच्चाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निसं वयं ज्ञातुं

आ० पञ्चाग्रय इति गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सञ्चाग्रसथ्यौ-  
 चेत्तेते पञ्चाग्रयो येषां ते तथोक्ताः । शुपर्जन्यदधिवीपुदव-  
 बोधित्सप्रिट्टिं ये कुर्वन्ते तेऽग्निहोत्राधिकारिबन्तो वा पञ्चाग्रय  
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु न सन्ति ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च साधुतमन्युतमन्मा-  
 दित्याश्रया पूर्वविदद्वयभयविरोधमाह । यः सेतुरिवेत्ता-



उ० तितीर्षताम्पारं नाचिकेतः शक्वेमहि ॥ २ ॥  
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।  
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

भा० चेतुश्च ब्रकेमहि शक्नुवन्तः । किञ्च यच्चाभयं भयशून्यं  
 संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्त्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्पर-  
 माश्रयमचरमात्मास्थं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं ब्रकेमहि परावरे  
 ब्रह्मणा कर्मब्रह्मविदाश्रये वेदितव्य इति वाक्यार्थः । एत-  
 योरेव द्युपन्यासः कृतः । अतन्मिवन्ताविति ॥ २ ॥ तच्च य  
 उपाधिक्षतः संसारी विद्याविषयोरधिष्ठतो मोक्षममनाय  
 संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कस्यत  
 इत्याह । तच्चात्मानमृतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं  
 विद्धि विजानीहि । शरीरं रथं इव तु रथबद्धहयस्वानी-  
 षेरिन्द्रियैराकृत्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अथवसाय-  
 स्रवणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेहप्रधानत्वाच्छरीरस्य । सार-  
 थिनेहप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धि-  
 कर्त्तव्यमेव प्रायेण । मनःसङ्कल्पविकल्पादिस्रवणं प्रग्रहमेव  
 च रत्ननामेव विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रेयादीनि  
 करणानि प्रवर्त्तन्ते रत्ननयेवाश्वाः ॥ ३ ॥

आ० दिना ॥ पूर्वार्धे यदिपि ब्रह्मविद्यादि सम्भवति प्रभावातिश-  
 यात्तथापि नाधुनिकानामख्यप्रज्ञानां सम्भवतीत्याशङ्क्य चेतनत्वा-  
 त्त्वाभाविनी चाहत्तयोक्त्यास्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह । परा-  
 वर इति ॥ २ ॥ ३ ॥ तजेति तयोः प्रथमग्रयोक्त्योरात्मनो-  
 र्मध्यं आत्मा रथस्वानी ।

उ० ईन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।  
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥  
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।  
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चा इव सारथेः ॥ ५ ॥  
 यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

भा० इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहुः रथकल्पनाकु-  
 शलाः शरीररथाकर्षणसामान्यात् । तेष्वेवेन्द्रियेषु हयत्वेन  
 परिकल्पितेषु गोचरान् मार्गान् रूपादीन् विषयान्  
 विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं  
 मयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः ।  
 न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति बुद्ध्याद्युपाधिहृतमेव  
 तस्य भोक्तृत्वं । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव  
 दर्शयति । ध्यायतीव लेखायतीवेत्यादि । एवञ्च सति  
 वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्ति-  
 रूपपद्यते नान्यथा स्वभावानतिक्रमात् ॥ ४ ॥ तच्चैवं  
 सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवाजनिपुणोऽविवेकी  
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति । यथेतरो रथचर्याया-  
 मयुक्तेनाप्रवृत्तीतेनासमाहितेन मनसा प्रवहस्यानीयेन  
 सदा युक्तो भवति तस्याकुशलस्य बुद्धिसारथेरिन्द्रिया-

आ० यः कल्पितस्य भोक्तृत्वञ्च न स्वाभाविकमित्याह । आत्मे-  
 न्द्रियमनोयुक्तमिति । उपाधिके भोक्तृत्वे अन्यव्यतिरेकी शास्त्रस्य  
 प्रमाद्यमित्याह । न हि केवलस्येति । वैष्णवपदमातिशुद्ध्यप-  
 य-

उ० तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदस्या इव सारथेः

॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।  
न स तत्पदमाप्नोति संसारश्चाधिगच्छति ॥ ७ ॥  
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

भा० अथ स्वाधीनान्यवस्थान्यवस्थान्यनिवारणीयानि दुष्टाश्वा  
आदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवति ॥ ५ ॥ यस्तु पुनः  
पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति विज्ञानवान् निपुणो विवेक-  
वान् । युक्तेन मनसा प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा  
तस्याश्वास्वाधीनान्द्रियाणि प्रवर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं वा  
वश्यानि वश्यानि दान्ताः सदस्या इवेतरसारथेः ॥ ६ ॥

तत्र पूर्वोक्तस्वाविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह ।  
यस्त्वविज्ञानवान् भवति । अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः  
सतत एवाशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमश्वरं  
यत्परं पदं आप्नोति तेन सारथिना । न केवलं तत्  
माप्नोति संसारश्च जन्ममरणलक्षणमधिगच्छति ॥ ७ ॥  
यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् भवति विज्ञानवत्सारथ्युपेतो  
रथिविद्वानित्येतद्युक्तमनाः समनस्कः सतत एव सदा  
शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति । यस्मादाप्तात्पदादप्रश्रुतः सन्  
भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥ ८ ॥ किन्तत्पदमित्याह ।

आ० त्वयि न स्वाभाविकं भोक्तृत्वं वाच्यमित्याह । इदं सतीति

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उ० स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥  
 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रयहवान्नरः । सोऽध्वनः  
 पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदं ॥ ९ ॥  
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

भा० विज्ञानसारथिर्यस्तपोविवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनः-  
 प्रयहवान् प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सन् शुचिर्नरो  
 विद्याभ्योऽध्वनः संसारगतेः पारम्परमेवाधिगन्तव्यमित्ये-  
 तदाप्नोति मुच्यते सर्वैः संसारबन्धनैस्तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य  
 ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृतं पदं स्थानं  
 तत्त्वमित्येतत्तत्पदमेवाप्नोति विद्वान् ॥ ८ ॥

अधुना चत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्मृत्तान्वारम्भ  
 सूक्ष्मातरतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्त्तव्य इत्येव-  
 मर्थमिदमारभ्यते । स्मृत्तानि तावदिन्द्रियाणि तानि यैः  
 रथैरात्मप्रकाशनाचारम्भानि तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्ये-  
 भ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च ।  
 तेभ्यो ह्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मातरं महत्प्रत्यगात्मभूतञ्च मनः ।

आ० प्रत्यगात्मभूतास्तेति । अप्रत्यग्मनपायिस्वरूपभूता इत्यर्थः ॥  
 । ७ । ८ । ९ ॥

नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परं । तस्माद्ब्रह्मात्मकं  
 भूतसूक्ष्मं पदमिति न युक्तं । कार्योपेक्षया ह्युपादानमुपचिताव-  
 यवं व्यापकमनपायिस्वरूपञ्च प्रसिद्धं । यथा घटादेर्मृदादिः ।  
 न चेह भूतसूक्ष्माणां पदस्य रकार्यकारणभावे मानमस्ति । सत्त्वं  
 तथापि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोऽधीनतादर्शनात्मनस्ताव-

उ० मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥  
महतः परमथत्तमथत्तात् पुरुषः परः । पुरु-

भा० मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं सङ्कल्पविकल्पा-  
धारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्य-  
गात्मभूता बुद्धिः । बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाधारम्भकं  
भूतसूक्ष्मं । बुद्धेरात्मा सर्व्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वा-  
दात्मा महासर्व्वसहत्वादव्यक्ताद्यप्रथमं जातं हैरक्ष्यगर्भ-  
तत्त्वं बोधा बोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥ १० ॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्व्वमहत्तर-  
ज्ञाव्यक्तं सर्व्वस्य जगतो वीजभूतमव्याकृतनामरूपसतत्त्वं

आ० ह्यापकं कथ्यते । तच्च परमार्थत एवात्मभूतमिति । केवाचि-  
त्तनस्तन्निरासायोक्तमनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्ममिति । अन्नमर्थं  
हि सोम्य मन इत्यादिभ्युतेर्भौतिकत्वावगमादन्नभावाभावाभ्या-  
मुपचयापचयदर्शनाद्वैतिकमेव तत् । तस्य च सङ्कल्पादिजज्ञ-  
त्याध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धिस्ततः परमिति । बुद्धिश्चात्मेति केवा-  
चिदभिमानस्तदपनयनार्थमाह । बुद्धिशब्दवाच्यमिति । करञ्ज-  
त्वादित्त्रियबुद्धेर्भौतिकत्वं सिद्धं । करञ्जत्वं च स्वबुद्ध्याहमुपकम्भ  
इत्यनुभवत्सिद्धं । ततो भूतावयवसंस्थानेव्येवार्थादिभूतरोत्तरं  
परापरत्वं कथ्यते परमपुरुषार्थदिदर्शिवया । न त्वर्थादीनां  
परत्वं प्रतिपादयित्वं । प्रयोजनाभावादात्मभेदप्रसङ्गाच्चेति ।  
सुरनरतिर्व्यर्मादिबुद्धीनां विधारकत्वात्सातत्वगमनादात्मोच्यते ।  
सूक्ष्मसूक्ष्मं हैरक्ष्यगर्भतत्त्वमित्यर्थः । बोधाबोधात्मकमिति ज्ञान-  
किवाज्ञात्मात्मकमित्यर्थः । अथवाऽधिकारिपुरुषाभिप्रायेण बोधा-  
त्मकत्वमव्यक्तस्यास्यः परिणाम उपाधिरपञ्चीकृतभूतात्मकस्येन  
रूपेण बोधात्मकत्वं चैरक्ष्यगर्भस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रकये सर्व्वकार्यकारञ्जस्त्रीनामवस्थानमभ्युपगम्यं शब्दा-

उ० घान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः ॥ ११ ॥

भा० सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमव्याकृताकाशादि-  
नामवाच्यं परमात्मन्येतत्प्रोक्तभावेन समाश्रितं । वटकशि-  
कायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतमः  
सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च मह्यं च अत एव पुरुषः  
सर्वपूरणान्ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह । पुरुषाच्च  
परं किञ्चिदिति । यस्माच्चास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं  
किञ्चिदपि वस्त्वन्तरं तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वाणां  
सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानं । अत्र हि इन्द्रियेभ्य आरभ्य  
सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां  
संसारिणां सा परा प्रकृष्टा गतिः । यद्गत्वा न निवर्त्तत  
इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

आ० यंसर्वशक्तिजक्षयस्य नित्यत्वनिर्वाहाय । तासां शक्तीनां समा-  
हादो मायातत्त्वं भवति । ब्रह्मणोऽसङ्गत्वादिति शक्तिसमाहार-  
रूपमव्यक्तमित्यर्थः । तज्ज्ञेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदेतस्मिन् खण्डे  
गार्ग्याकाशश्चेतश्च प्रोक्तम् । मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु  
महेश्वरमित्वादिश्रुतिप्रसिद्धेष्टाव्यक्तस्य ॥ तस्य साक्षादभिमतप्रधा-  
नादैनक्षय्यमाह । परमात्मनीति ॥ शक्तित्वेनाद्वितीयत्वाविरोधि-  
त्वमाह । वटकशिकायामिवेति । भाविवटकवृक्षशक्तिमदटवीजं  
खण्ड्यमा न सहितीयं कथ्यते तद्वृक्षापि न मायाशक्त्यसहितीयं ।  
सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिस्य नास्तीत्यर्थः । ततोऽव्यक्त-  
शब्दादप्यद्वैताविरोधित्वं प्रकृत्यं । सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारण-  
मव्यक्तं । तस्य परमात्मपारतन्त्र्यात्परमात्मन उपचारेण कारणत्व-  
मुच्यते न त्वव्यक्तवद्विकारितयाऽनादित्वादव्यक्तस्य पारतन्त्र्यं च  
प्रपञ्चसत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावस्थाचेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उ० एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते  
त्वग्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

भा० ननु गतिस्तेदगत्यापि च भवितव्यं कथं यस्माद्भूयो न  
जायत इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादेव गतिरेव  
गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वञ्च दर्शितमिन्द्रियमनो-  
बुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूपं गच्छति  
अनात्मभूतं न विपर्ययेण । तथा च श्रुतिः । अनध्वगा  
अध्वसु पारयिष्याव इत्याद्याः । तथाच दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं  
सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः  
संवृत्तो दर्शनश्रवणादिकर्माविद्यामायाच्छन्न आत्मा  
न प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचिद्भेदातिगम्भीरा दुरव-  
गाद्या विचिन्ना माया चेयं । यदयं सर्वो जन्तुः पर-  
मार्थतः परमार्थमतत्त्वोऽप्येवमोध्यमानोऽहं परमात्मेति न  
गृह्णात्यनात्मानं देहेन्द्रियादिसङ्घातमात्मनो दृष्टमान-  
मपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुख्य पुन इत्यनूच्यमानोऽपि  
गृह्णाति । नूनं परस्मैव मायया मोमुक्ष्यमानः सर्वो  
लोकोऽयं बन्धमीति । तथा च स्मरति । नाहं प्रकाशः

आ० पारयिष्याव इति संसारपाटं गता इत्यर्थः । न प्रकाशते चेत्तर्हि  
नास्त्येवेति न वार्थं किङ्कदर्शनादित्याह । दर्शनश्रवणादीति ।  
कर्माग्न्यस्येति तथोक्तेः । जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ब्रह्मात्मत्वे सत्यपि  
योऽयं ब्रह्मस्वरूपाऽनवभासः स केनापि प्रतिबन्धेन द्यत इति  
कथ्यते । तच्च प्रतिबन्धकं न वक्तुं शक्यम् । श्रुतेर्बाधप्रस-  
ङ्गात् । ततोऽविद्यैव प्रतिबन्धकित्याह । अविद्यामायाच्छन्न इति ।  
निदिध्यासप्रचयेनैकाग्र्यमायतनान्तरात् वदा सहकारि सम्भ-

उ० यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।  
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान् आ-  
त्मनि ॥ १३ ॥

भा० सर्व्वस्य योगमायासमावृत इत्यादिः । ननु विद्बुद्धिमिद-  
मित्युच्यते । मत्वा धीरो न शोचति न प्रकाशत इति च ।  
नैतदेवमसंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वात् प्रकाशत इत्युक्तं । इत्युच्यते  
तु संस्कृतयाऽप्ययागमिवाग्या तथा एकाग्रतयोपेतयेत्येतत्स-  
त्त्वाया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः । सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रि-  
येभ्यः परा द्यर्था इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्श-  
नेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषाम्ने सूक्ष्मदर्शिनस्तैः  
सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरिति ॥ १२ ॥ एतत्प्रतिपत्त्युपाय-  
माह । यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । किं ।  
वाग्मात्रं । वागचोपलक्षणार्था सर्व्वेन्द्रियाणां । क । मनसी  
मनसि । हान्दसं दैर्घ्यं । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे  
बुद्ध्यावात्मनि । बुद्धिर्हि मनश्चादिकरणान् प्राप्नोती-  
त्यात्मा तेषां प्रत्यग् ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे  
नियच्छेत् । प्रथमजवत्सूक्ष्मभावमात्मनो विज्ञानमापा-  
दयेदित्यर्थः । तच्च महान्तमात्मानं यच्छेज्ज्ञाने सर्व्व-

आ० यते तदा तत्सहस्रताम्बहावाक्यादहं ब्रह्मास्मीति या बुद्धि-  
वृत्तिरत्ययते तस्यामभिव्यक्तो ब्रह्मभाव इति ज्ञातोऽपरोक्षतया  
अवक्रियत इति दृष्टान्तमुपचर्य्यते । वो हि यत्तदुक्तव्यवहारः  
स तद्गृह्य इति प्रसिद्धं । क्रमेणैवं विषयबोधदर्शनेनाभासेन च  
वाक्यवरणान्तःकरणव्यापारप्रविशायने सति प्रविशायनकर्तुः



उ० उत्तिष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधत । सुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गम्पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमवयवं तथा ऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्महत्तः

भा० विज्ञेयं प्रत्यक्षमितरूपमविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धि-  
प्रत्ययसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि ॥ १३ ॥

एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविशत्य नामरूपकर्षत्रयं यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफलक्षणं स्वात्मया-  
द्यात्मज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमखानीव मरीचि-  
रज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रज्ञान्तः कृतकृत्यो भवति  
यतोऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तवः  
आत्मज्ञानाभिमुखा भवत जायत अज्ञाननिद्राया  
घोररूपायाः सर्वानर्थवीजभृतायाः क्षयं कुरुत ।  
कथं । प्राप्य उपगम्य वरान् । प्रकृष्टानाचार्यास्तदिदं दुप-  
दिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधत अवगच्छत ।  
न क्षुपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पयाऽऽह । माहवदति-  
स्वप्नबुद्धिविषयत्वाद्विज्ञेयस्य किमिव स्वप्नबुद्धिरित्युच्यते  
सुरस्य धारायं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया । दुःखे-  
नात्ययो यस्याः सा दुरत्यया यथा सा पद्मा दुर्गम-  
नीया । तथा दुर्गे दुःसम्पाद्यमित्येतत्पथः पन्थानं तत्त्वज्ञा-

आ० कः पुरुषार्थः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । पुरुष इत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥  
यावद्यावदुक्तप्रत्यक्षावसावत्तारतन्त्रेण सौन्दर्यं दृष्टं पृथि-

उ० परन्धुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥  
 नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं । उक्त्वा  
 श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य  
 इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्ध-

भा० नल्लक्षणं मार्गे कवयो मेधाविनो वदन्ति ॥ १४ ॥ श्रेय-  
 स्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसम्पाद्यत्वं  
 वदन्तीत्यभिप्रायस्तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं श्रेयस्येत्युच्यते ।  
 सूत्रा तावदियं मेदिनी ब्रह्मसूत्रपरसगन्धोपचिता  
 सर्वेन्द्रियविषयभूता । तथा शरीरं तत्रैकैकगुणोपकर्षेण  
 गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमवच्छिन्नविशुद्धत्वमित्यत्वादितारतम्यं  
 दृष्टमवादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः सर्वे एव  
 सूक्ष्मत्वादिकाराः ब्रह्मान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य  
 सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः ।  
 अब्रह्मसूत्रमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदे-  
 तद्भाष्यार्तं ब्रह्माव्ययं यद्वि ब्रह्मादिमत्तद्वेतीदम्ब्रह्मा-  
 दिमत्त्वादव्ययं न व्येति न शीयतेऽत एव च नित्यं यद्वि व्येति  
 तदनित्यमिदन्तु न इतस्य नित्यमगन्धविद्यमानमनादि  
 कारणमस्य तदिदमनादि । यच्चादिमत्तत्कार्यत्वादित्यं  
 कारणे प्रलीयते । यथा पृथिव्यादि । इदन्तु सर्वकारण-  
 त्वादकार्यमकार्यत्वास्त्रित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिंस्ती-  
 येत तथाऽऽनन्त्यमविद्यमानोऽन्तो यस्य तदनन्तं यथा

भा० व्यादिषु परमात्मनि तु गुणानुमत्तताभावाग्निरतिशयसौक्ष्म्यं

उ० काले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय  
कल्पत इति ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया  
वल्ली ॥ ३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भा० कदम्बादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं । न च  
तथाप्यन्यवत्त्वं ब्रह्मणोऽतोऽपि नित्यं महतो महत्त्वान्तदु-  
द्याख्यात्परं विखण्डनं नित्यविघ्नमिस्वरूपत्वात्सर्वसाधि हि  
सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं शेषे सर्वेषु भूतेष्वित्यादि । भुवश्च  
कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वं । तदेवभूतं  
ब्रह्मात्मानं निराय्यावगम्य तमात्मानं मृत्युमुखाभृत्युगो-  
चरादविद्याकामकर्षणलक्षणात्प्रमुच्यते वियुज्यते ॥ १५ ॥ प्रसू-  
तविज्ञानस्यत्यर्थमाह अतिः । नाधिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं  
नाधिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तमिदमाख्यानं वसीचय-  
लक्षणं समाप्तं चिरन्तनं वैदिकत्वादुक्ता ब्राह्मणेभ्यः श्रुता  
ऽऽचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव सोको ब्रह्मलोकस्थिग् ब्रह्म-  
लोके महीयते आत्मभूत उपाख्यो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यः  
कश्चिदिमं शब्दं परमं प्रकृतं गुह्यं गोप्यं आवधेद्ब्रह्मन्तोऽर्थतश्च  
ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः ऋचिर्भूला आङ्गकाखे  
वा आवधेद्ब्रह्मज्ञानं । तच्छाङ्गमस्यागन्धाधाननाफलायकल्पते  
समर्थते । दिर्वचनमथायपरिसमाप्यर्थं ॥ १७ ॥ इति श्रीगेवि-  
न्दभगवत्पूज्यपादत्रिष्यपरमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीब-  
ह्मरभगवतः कृतो कठोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### उ० पराश्वि खानि यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-

भा० एष सर्वेषु भूतेषु गूढाऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते  
 मध्यथा बुद्ध्या इत्युक्तं । कः पुनः प्रतिबन्धोऽध्याया बुद्धेर्येन  
 तद्भावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था  
 वक्षी आरभते । विज्ञाते हि अेचःप्रतिबन्धकारणे तदप-  
 नचनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नाव्ययेति ॥ पराश्वि परा-  
 गच्छन्ति गच्छन्तीति श्लोपकृतानि ओचादीनीन्द्रियाणि  
 खानीत्युच्यन्ते । तानि पराङ्मयेव ब्रह्मादिविवक्षप्रकाश-  
 नाय प्रवर्तन्ते । ब्रह्मादेवं स्वाभाविकानि तानि ब्रह्म-  
 द्विंशितवान्दननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयम्भूर्यःपरमे-  
 श्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति ।  
 तस्मात्पराङ् प्रत्ययूपानगात्प्रभूतान् ब्रह्मादीन् पञ्चात्युप-  
 सभते । उपसम्भ्रा नाम्नरात्मान् नाम्नरात्मानमित्यर्थः ।  
 एवंस्वभावेऽपि सति लोकाश्च कश्चिन्नद्याः प्रतिश्रोतः-  
 प्रवर्तनमिव धीरो धीमान्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्  
 चावाभात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीत्ये वात्प्रब्रह्मो रुढो  
 लोके नाम्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तच्चैवात्मब्रह्मो वर्तते ।

षा० अनादिरविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुप्रतिबन्धदर्श-  
 नाद्योत्तरवचन्यारम्भ इति सम्बन्धमाह । एष सर्वेष्विन्द्रा-  
 दिना । इन्द्रियाण्यन्तर्मुखानि व्युत्पदा तान्मात्मनिकृतवाऽव्यव-  
 त्तमापुरत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि कृतानीति वक्तव्यं हन-  
 नमेव कृतमित्यर्थः । आत्मा स्वाभाविति धात्वर्थानुसारेण व्यापक  
 आत्मशब्दार्थः । ब्रह्मादावते संहरति आत्मन्वेव सर्वमिति

उ० पश्यति नाशरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-  
नमैशदावृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति

भा० यथाप्नोति यदादत्ते यथाति विषयानिह यथास-  
क्ततो भावस्यसादात्मेति कीर्त्तयत इत्यात्मशब्दव्युत्पत्ति-  
स्वरसात् । तं प्रत्यगात्मानं सख्यभावमैशदपश्यत्यप्यतीत्यर्थः ।  
शब्दसि काशानिवृत्तात् । कथं पश्यतीत्युच्यते । आदृत्त-  
चक्षुरादृत्तं आदृत्तं चक्षुःश्रोत्रादिकमिन्द्रियमातममेववि-  
षयाद्यस्य स आदृत्तचक्षुः स एवं संकृतः प्रत्यगात्मानं  
पश्यति । न हि वाङ्मयविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षण-  
शैकस्य वक्ष्यतीति । किमिच्छन् पुनरित्यं भवता प्रयासेन  
सभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा भीरः प्रत्यगात्मानं पश्य-  
तीत्युच्यते । अदृत्तत्वममरषधर्मानं मित्यस्यभावतामिच्छ-  
न्नात्मान इत्यर्थः ॥ १ ॥

यथायत्नाभाविकं परामेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्श-  
नस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाद्या च परामे-  
वान्विषयोपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दृष्ट्वा ताभ्या-  
मविद्यादृष्ट्याभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचो बहिर्गता-

भा० अगदुपादानं लभ्यते विषयानतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या स्ववैतन्याभा-  
सेनोपलब्धत्वमात्मशब्दार्थः । येन कारणेनास्यात्मानः सक्ततो  
निरन्तरो भावः । कश्चित्तस्याधिष्ठानसत्त्वानन्तरेण सत्ताभावा-  
द्यया दृष्ट्यनध्यासे सर्वे दृष्ट्वा सातत्वं तथा कश्चित् सर्वं  
येन सख्यस्यस्य आत्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

उ० विततस्य पाशं । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा  
 ध्रुवमधुवेष्टिह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥  
 येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।

भा० नेव कामान् काम्यान् विषयाननुचिन्ति अनुगच्छन्ति वासा  
 अक्षप्रज्ञासो तेन कारणेन मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदा-  
 यस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य  
 पाशं पाशते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवि-  
 योगलक्षणमनवरतं जन्ममरणत्रारोगाद्यनेकानर्थप्राप्तं  
 प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः  
 प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं । देवाद्यमृतत्वं  
 स्रुवमिदम् प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं भुवं । न कर्मणा  
 वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुतेः । तदेवभूतं कूटस्थमवि-  
 चास्यममृतत्वं विदित्वाऽभ्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु ब्राह्मणा  
 इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किञ्चिदपि । प्रत्य-  
 गात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात् । पुनर्विस्तृतोऽकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठ-  
 न्नेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अविज्ञानात् न किञ्चिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः कथं तद-  
 धिगम इति । उच्यते । विज्ञानस्य भावेनात्मना रूपं रसं गन्धं  
 स्पर्शान् शब्दान् मैथुनामैथुननिमित्तान् सुखप्रत्ययान्

आ० समानमन्त्रव् ॥ २ ॥

कथं सदधिगम इति किं वैदिकत्वात्कर्मवत्यरोक्षत्वेन शिवा  
 यटादिवत्सिद्धत्वादपरोक्षत्वेनापीत्याकाङ्क्षावामात्मत्वाद्ब्रह्मबोऽपरो

उ० एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एत-  
देतत् ॥ ३ ॥

भा० विजानाति विस्मृतं जानाति सर्व्वो लोकाः । ननु नैवं प्रसि-  
द्धिर्लोकस्यात्मना देहादिविषयणेनाहं विजानामीति ।  
देहादिसङ्गातोऽहं विजानामीति तु सर्व्वो लोकोऽवग-  
च्छति । नन्वेवं देहादिसङ्गातस्यापि ब्रह्मादिस्वरूपत्वावि-  
शेषादिज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वं । यदि देहादि-  
सङ्गातो रूपाद्यात्मकः सञ्चूपादीन्विजानीयात् तदा  
वाङ्मा अपि रूपादयोऽन्यान्यं खं खं रूपञ्च विजानीयुर्न  
चेतदस्ति । तस्माद्देहादिसङ्गेषां च रूपादीनेतेनैव देहादि-  
व्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोकाः ।  
अथा येन लोको दहन् दहति सोऽग्निरिति तद्देहात्मनो  
ऽविज्ञेयं किमवाप्तिर्लोकैः परिब्रिज्यते न किञ्चित्परिब्रिज्यते  
सर्व्वमेव त्वात्मना विज्ञेयं । अस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किञ्चित्प-  
रिब्रिज्यते स आत्मा सर्व्वज्ञः । एतदेतत् । किमस्यअचिकेतसा  
बृहत् देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्म्मादिभ्योऽन्वद्विष्णोः  
परमं पदं अस्मात्परं नास्ति तदेतदधिगतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० ज्ञानेनैवावगमः सम्यगवगम इत्युच्यते । येनेत्यादिना । मूढानां  
व्यतिरिक्तेनात्मना देहादेर्ब्रह्मत्वं यद्यपि न प्रसिद्धं तथापि वि-  
चारकाणां व्यतिरिक्तेनैव वेद्यत्वं प्रसिद्धं ततो यच्छब्देन प्रसिद्ध-  
वत्परामर्शो न विद्यत इति परिहरति । नन्वेवं देहादीना-  
दिना । दैहिकाः ब्रह्मादयो न स्यान्नात्मनश्च विजानीयुः । ब्रह्मा-  
दित्यादृशत्वाच्च वाङ्मवत् । विपक्षे बाधकमाह । यदि हीति ॥ ३ ॥

उ० स्वप्नात् जागरितान्नेत्राभौ येनानुपश्यति ।  
महान् विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥  
य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमक्षिकात् ।  
ईशानम्भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-

भा० अतः स्वप्नात्तद्विज्ञेयमिति मत्वेतमेवार्थं पुनः  
पुनराह । स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा  
जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं चोभौ स्वप्न-  
जागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति शोक इति सर्वं पूर्वं  
वक्तुं महान्तं विभुमात्मानं मत्वावगम्यात्मभावेन साक्षा-  
दहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ किञ्च यः  
कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकक्षापक्ष  
धारयितारमात्मानं अक्षिकादनित्ये समीपे ईशान-  
मीशितारं वेद विजानाति भूतमव्यस्य काष्ठचवस्य तत-  
स्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमि-  
च्छति अभयमाप्तत्वात् । चावद्धि भयमव्यस्योऽनित्यमात्मानं  
मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानं । यदा तु नित्यमद्वै-  
तमात्मानं विजानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितु-  
मिच्छेदेतदेतदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥ यः प्रत्यगात्मेश्वर-

भा० यः कश्चित्पूर्वं तपसो जातं पश्यति स प्रकृतं प्रज्ञैव पश्यतीति  
सम्भवः । अज्ञः पूर्वमित्यादिना हिरण्यप्रभस्य विशेषजन्यः कर-  
काक्षो न जीवावच्छेदकत्वाज्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषबलं प्रत्या-  
दीनुपलभमानमिति । यदिति यस्माद्धोत्रे सुवर्णाज्जातं कुण्डलं



उ० द्वैतत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वमपसो जातमग्नः पूर्व-  
मजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन् यो भूतेभि-  
र्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां  
प्रविश्य तिष्ठन् या भूतेभिर्यजायत । एतद्वै-

भा० भावेन निर्दिष्टः स सर्व्वात्मेत्येतद्दर्शयति । यः कश्चिन्मुमुक्षुः  
पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिब्रह्मणा ब्रह्म इत्येतज्ज्ञात-  
मुत्पन्नं हिरण्यगर्भं । किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह । अग्न्यः पूर्व-  
मप्यहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽग्न्य इत्यभिप्रायः ।  
अजायत उत्पन्नो अस्मिन् प्रथमं देवादिशरीराण्युत्पाद्य  
सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन् ब्रह्मादीनुप-  
सभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणसंघैः सह तिष्ठन्  
यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्यर्थः । य एवं पश्यति स एतदेव  
पश्यति यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥ ६ ॥

किञ्च या सर्वदेवतामयी सर्वदेवात्मिका प्राणेन  
हिरण्यगर्भरूपेण परब्राह्मणः सम्भवति ब्रह्मादीनाम-  
दनाददितिसां पूर्वबहुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदिति । तामेव  
विशिष्टमिष्टि । या भूतेभिर्भूतैः समन्विता अजायत उत्प-  
न्नेत्येतत् ॥ ७ ॥ किञ्च योऽधिवश्य उत्तराधिरारण्यो-

भा० स्वसंभवे भवति तद्व्याख्यो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक  
इत्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ १॥ ६ ॥

उ० तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव  
 सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृ-  
 वद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुषेभिरग्निः । एतद्वैतत् ॥  
 ८ ॥ यतश्चेदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।  
 तन्देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कथन । एतद्वै-  
 तत् ॥ ९ ॥

भा० निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्वंहविषां भोक्ता  
 ऽध्यात्माश्च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तवस्त्रीभिरग-  
 र्हिताश्चभोजनादिनाऽयं यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु  
 सम्यग्भृतो लोक इवेत्यमेव अतिगौर्योगिभिश्च सुभृत  
 इत्येतत् । किञ्च दिवे दिवेऽहन्यहनि ईड्यः सुत्यो वन्यश्च  
 कर्षिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृतवद्भिर्जागरणस्त्रीसै-  
 रप्रमत्तैरित्येतद्भविष्मद्भिराध्यादिमद्भिर्ध्यानभावनावद्भिश्च  
 मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतद्वैतस्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥ ८ ॥ किञ्च  
 यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निश्चोचनं च  
 यत्र यस्मिन्नेव च प्राणेऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमा-  
 त्मानं देवाः सर्वेऽन्यादयोऽधिदैवतं वागादयस्याध्यात्मं  
 सर्वं विभे अपर्षिताः सम्यवेक्षिताः स्थितिकाशे सोऽपि ब्रह्मैव  
 तत्सर्वात्मकं ब्रह्म उ नात्येति नातीत्य तदात्मकतां  
 तदन्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

आ० हिरण्यगर्भस्यैव विभेवयान्तरमाह । किञ्चेति । । ७ । ८ । ९ ।

उ० यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः  
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

भा० यद्ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वाद्-  
ब्रह्मवदवभासमानं संसार्यन्यः परस्माद्ब्रह्मण इति मामू-  
त्कस्थितिद्वयब्रह्मेतीदमाह । यदेवेह कार्यकारणोपाधि-  
समन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव  
स्वात्मस्वममुच नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्म-  
वर्जितं ब्रह्म । यच्चामुचास्मिन्नात्मनि स्थितं तदन्विह तदेवेह  
नामरूपकार्यकारणोपाधिमनुभासमानं नान्यत् । तच्चैवं  
सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिस्तद्विषयाऽविद्यया मोहितो यः  
सन्निह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽहं मतोऽन्यत्परं  
ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते स मृत्योर्मरणा-  
मृत्युर्मरणं पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते ।

आ० सर्व्वात्मनं ब्रह्मोक्तं तदसदुपाध्यवष्टिन्नचैतन्यस्य जीवस्य  
संसारित्वाद्ब्रह्मस्यैव संसारित्वाद्विबद्धधर्माकान्तयोरेक्ययोगादि-  
त्याशङ्क्य विबद्धधर्मत्वोपाधिनिबन्धनत्वात्स्वभावैक्येन किञ्चिद-  
नुपपन्नमित्याह । यद्ब्रह्मादीनादिना । अमुच्छिन्नगतत्वात्स्वलोपा-  
धावुपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारकतया लक्ष्यत इत्यु-  
पाधिस्वभावभेददृष्टिस्तद्विषया न ज्ञानात्कारकाद्युपाधेर्भेददृष्टे-  
रानिर्व्याप्यविद्यामन्तरेण सम्भवः कार्यकारकभावस्य सन्निवृ-  
त्त्यस्य च दुर्निवृत्त्यत्वात्तानेवेत्युपमायं इवशब्दः । यथा खल्वे-  
नानात्वाभावेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्त्वाभिनिवेष्टेन यो  
यवहरति तथा जामरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्त्वाभिनि-

उ० मनसैवेदमाप्नुयन्नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः  
 स मृत्युङ्गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥  
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।  
 ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-  
 दैतत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा

भा० तस्मात्तथा न पश्येद्विज्ञानैकरसं नैरन्तर्येषाकाशवत्परि-  
 पूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंज्ञातेन मनसैवेदं ब्रह्मै-  
 करसमाप्तव्यमात्मैव नान्यदस्तीत्याप्ते च नानात्वप्रत्युप-  
 स्थायिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना  
 नास्ति किञ्चन अणुमात्रमपि । यद्यु पुनरविद्यातिमिर-  
 दृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति स मृत्योर्भूत्युं  
 गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ पुन-  
 रपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह । अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमाणं ।  
 हृदयपुष्परीकं तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रो  
 ऽङ्गुष्ठमात्रवत्प्रपञ्चमध्यवर्त्यन्तरवत्पुरुषः पूर्वमनेन सर्वमिति  
 मध्ये आत्मनि प्ररीरे तिष्ठति यस्मात्मात्मानमीशानं  
 भूतभव्यस्य विदित्वा न ततो विजुगुप्सते । एतदैतत्पूर्व-

भा० वेषेन यो व्यवहरति तस्य निन्दितत्वादेवदत्तं ब्रह्मैवास्मीति  
 प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

हृदयपुष्परीका कथं ब्राह्मणेयविधानं इत्यादिज्ञानं प्रति कल्पि-  
 तं भेदेनेत्याह । प्रागेकत्वविज्ञानादिति । अङ्गुष्ठपरिमाणं

उ० धूमकः १ ईशानो भूतभयस्य स एवाद्य स उ श्रुः १  
एतद्वैतत् ॥ १३ ॥

यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्षितेषु विधावति एवं  
धर्मीन् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

भा० वत् ॥ १२ ॥ किञ्चाङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधू-  
मकोऽधूमकमित्युक्तं ज्योतिःपरत्वात् । यस्मैवं सचितो  
योगिभिर्दृष्ट इशानो भूतभयस्य स एव नित्यः कूट-  
स्थोऽद्येदानीं प्राणिषु वर्णमानः स च श्रोऽपि वर्णिष्यते  
नान्यस्तत्समोऽन्यस्य जनिष्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनेन नायमस्मीति चैके इत्ययं पक्षो न्यायतः प्राप्नो-  
ऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा चक्षुर्भङ्गवादश्च । पुनरपि  
भेददर्शनाच्च वादं ब्रह्मण्य आह । यथोदकं दुर्गे दुर्गमे  
देवे सञ्चिते दृष्टं वित्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निक्षप्रदेवेषु  
विधावति विकीर्णं सदिनश्नति एवंधर्मीनात्मनो भिन्नान्  
पृथक् पश्यन् पृथगेव प्रति शरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदा-  
नुवर्त्तिनोऽनुविधावति शरीरभेदमेव पुनः पुनः प्रति-  
पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्तु पुनर्विधावतो विध्यस्तो-  
पाधिकृतभेददर्शनस्य विष्णुविज्ञानधर्मेकरसमद्वयमा-  
त्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं

आ० जीवमनस्य ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रस्या-  
विवक्षितत्वाद्ब्रह्मपदमेव वाच्यमित्याह । पुनरपि वदेवेति ॥ ११ ॥  
॥ १२ ॥ १३ ॥

उ० यथोदकं शुद्धे शुद्धमासित्वाद्देवे भवति । एव-  
 म्मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥  
 इति चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥  
 पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनु-

भा० कथं सभावतीत्युच्यते । यथोदकं शुद्धे प्रसवे शुद्धं प्रसव-  
 मासितं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्मा-  
 येवमेवात्मा भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मनमग्रीक्ष्य हे  
 गौतम । तस्मात्कृतार्किकभेददृष्टिं नास्मिककुदृष्टिद्वो-  
 ज्जिह्वा मादृपित्सहस्रेभ्योऽपि क्षितैषिणा वेदेनोपदिष्ट-  
 मात्मैकलदर्शनं ग्रान्तदर्यैरादरणीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इति  
 कठवल्ली चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थोऽप्यय-  
 मारम्भः । दुर्विशेषत्वाद्ब्रह्मणः पुरं पुरमिव पुरं द्वारं  
 द्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसम्पत्तिदर्शनाच्छरीरं  
 पुरस्य उपकरणं स्वात्मना संवृतं स्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टं ।  
 तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंवृतं शरीरं स्वात्मना  
 संवृतराजस्वानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तथेदं शरी-  
 राख्यं पुरमेकादशद्वारमेकादशद्वाराख्यं सप्तग्रीष्मिण्यनि  
 नाभ्या सहस्रार्धोच्चं चीणिं शिरस्त्रेकं तैरेकादशद्वारं

भा० यौगबल्यं परिहरन् सन्त्यमाह । पुनरपीति । भूयोऽपि  
 पथं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेण ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया  
 एव भिद्यन्ते । नोपेयस्य भेदोऽस्तीति पुरेवासंज्ञितत्वं सामिनः

उ० षाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै-  
तत् ॥ १ ॥

हंशः मुचिषदसुरनरिषसज्जोता वेदिषद-

भा० पुरं । कस्याजस्र जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनो राज-  
स्थानीयस्य पुरधर्मविखण्डणस्यावक्रचेतसः । अथक्रमकुटिल-  
मादित्यप्रकाशवस्तित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानम-  
स्येत्यवक्रचेतास्तस्यावक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः ।  
यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्थामिगमनुष्ठाय ध्यात्वा ध्यानं  
हितस्थानुष्ठानं सम्यग्निज्ञानपूर्वकं तं सर्वेषणाविनिर्मुक्तः  
सन् समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तदिज्ञानाद-  
भयप्राप्तेः शोकावसराभावात् । कुत इहैवाविद्याकृतकाम-  
कर्मावन्धनैर्विमुक्तो भवति । किमुक्तश्च सन्विमुच्यते पुनः  
शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ १ ॥

य तु नैकशरीरपुरवर्त्तेवात्मा किन्तर्हि सर्वपुर-  
वर्त्ती कथं हंसः इति गच्छतीति । शुचिषदुषो दिव्यादि-  
त्यात्मना शीदतीति । वसुर्वासयति सर्वानिति । वाय्मात्मना  
अन्नरिषे शीदतीत्यन्नरिषसत् । ज्योता अग्निरग्नौ ज्योतेति

भा० पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यं तत्त्वत्वाप्रतीतिमन्त-  
रेण सत्ताप्रतीतिमत्त्वं ज्ञातव्यं ॥ १ ॥

या कृत्ते प्रसिद्धा वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः परस्वभाव इति  
वेद्यः । पृथिवीस्वभावत्वसङ्गीर्तनात्पृथिवी वेदिश्चन्द्रवाद्या भव-  
तीत्यर्थः । असौ वाऽऽदित्यो हंसः शुचिषदि ब्राह्मणे नादित्यो

उ० तिथिर्दुरोणसत् । नृषड्वरसदृतसद्योमसदब्रा  
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत् ॥ २ ॥

भा० श्रुतेः । वेषां पृथिव्यां ऋदतीति वेदिवत् । इत्थं वेदिः  
परोऽक्तः पृथिव्या इत्यादिमन्त्रवर्षात् । अतिथिः योमः  
सन्नेषे कक्षत्रे ऋदतीति दुरोणसत् । ब्रह्मणोऽतिथिरू-  
पेण वा दुरोणेषु ऋदेषु ऋदतीति । नृषत् नृषु मनुष्येषु  
ऋदतीति नृषत् । वरेषु देवेषु ऋदतीति वरसत् । ऋतसदृतं  
सत्यं यज्ञो वा तस्मिन् ऋदतीति । योमसत् योन्याकाशे  
ऋदतीति योमसत् । अक्षा अशु ब्रह्मशक्तिमकरादि-  
रूपेण जायत इति । गोजाः गवि पृथिव्यां ग्रीह्यवादि-  
रूपेण जायत इति । ऋतजाः यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति ।  
अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्व-  
त्मापि सनृतमवितयस्त्रभाव एव दृढमाहान् सर्वकारण-  
त्वात् । यदाप्यादित्य एव मन्त्रेषोऽन्ये तदाप्यात्मस्वरूपव-  
त्त्वमादित्यस्याङ्गीकृतत्वाद्ब्रह्मणो व्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्व-  
व्याप्येक एवात्मा जगतो नात्मभेद इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

आ० मन्त्रार्थतया व्याख्यातः कथं तद्विद्वद्भिर्दं व्याख्यानमिवात्र-  
ज्ञात् । यदाप्यादित्य एवेति । सर्वं आत्मा जगतस्तत्पुत्रचेति  
मन्त्रात्मत्वोपपन्नितस्य चिदातोऽदित्य एव सर्वमात्मत्वमि-  
त्यर्थः ॥ २ ॥



उ० उर्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनम्बिभ्रे देवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहादिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ४ ॥

भा० आत्मनः स्वरूपाधिगमे सिद्धमुच्यते । ऊर्ध्वं हृदया-  
ग्राथं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयति ऊर्ध्वं गमयति । तथाऽपानं  
प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति । च इति वाक्यशेषः । तं मध्ये  
हृदयपुण्डरीकाकारे आसीनं बुद्धावबिभ्रन्नविज्ञानप्र-  
काशनं वामनं सन्नजनीयं बिभ्रे सर्वे देवास्यचुरादयः  
प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विप्र इव राजा-  
नमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥  
यदर्थं यत्प्रयुक्तासु सर्वे वायुकरव्यापाराः सोऽन्यः  
सिद्ध इति वाक्यार्थः । किञ्चास्य शरीरस्थआत्मनो विस्रं-  
समानस्यावसंसमानस्य अंशमानस्य देहिनो देहवतो  
विस्रंसनवद्वार्थमाह देहादिमुच्यमानस्येति । किमत्र परि-  
शिष्यते प्राणादिकक्षापे न किञ्चन परिशिष्यतेऽव देहे  
पुरस्त्रामिनि विद्रवण इव पुरवासिनं यस्यात्मनोऽपगमे-  
चक्षमाप्ताकार्यकारणकक्षापं सर्वमिदं हतवसं विध्वंसं

आ० येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति याऽपूर्वविचिकित्सा प्रप्रभू-  
तत्वेनाद्वाविता सापि निष्पूर्वेत्येतद्वर्गयितुं देहव्यतिरिक्तात्मा-  
क्षितं साधयति । आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना ॥ सर्वे  
प्राणकरव्यापारास्तेनार्थास्तयुक्ता भवितुमर्हन्ति नञ्चेष्ट-

उ० न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।  
 इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥  
 हन्त त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यम्ब्रह्म सनातनं । यथा

भा० भवति नष्टं भवति मोऽन्यः सिद्धः । स्यान्नतं प्राणापानाद्य-  
 पगमादेवेदं विध्वंसं भवति न तु व्यतिरिक्तात्मापगमा-  
 त्प्राणादिभिरेवेह मर्त्या जीवन्तीति ॥ ४ ॥

किञ्च न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो  
 मनुष्यो देहवान् कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न  
 श्लेषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते ।  
 स्वार्थेन संहतेन परेषु केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं  
 न दृष्टं । यथा दृष्टादीनां लोके तथा प्राणादीनामपि  
 संहतत्वाद्भवितुमर्हत्यत इतरेणैव संहतप्राणादिविषयक्षणेन  
 तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । यस्मिन्  
 संहतनविषयक्षणे आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ  
 चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ । यस्यासंहतस्वार्थे प्राणा-  
 पानादिः सर्वव्यापारं कुर्वन् वर्तते संहतः सन् स ततो  
 ऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ हन्तेदानो पुनरपि  
 ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं प्रव-

षा० त्वाग्रयणेष्टावदित्यर्थः । अरोरं चेतनशेषं तद्विगमे भोगानहंत्वा-  
 प्राजपुरवदित्यर्थः । किञ्चाख्येयव्यासिद्धिं ब्रह्मते । स्यान्नतमिति  
 ॥ १४॥

ननु जीव प्राणधारय इति धातुस्वरत्नाच्छरीरस्य जीवनं  
 नाम प्राणधारयं प्राणसंयोगश्च प्राणधारयं कुञ्चे दधिधारय-

उ० च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥  
 योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणु-  
 मन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं ॥ ७ ॥

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो

भा० ज्ञामि । अदिज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति अविज्ञा-  
 नाच्च अद्य मरणं प्राप्य अथा आत्मा भवति अथा सं-  
 रति तथा श्रुते हे गौतम ॥ ६ ॥ योनिं योनिद्वारं  
 शूद्रवीजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो मूढाः  
 प्रपद्यन्ते प्रविशन्ति शरीरत्वाय शरीरपदार्थं देहिनो  
 देहवन्तः । स्थाणुं स्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं  
 प्राप्यानुसंयन्ति अनुगच्छन्ति अथा कर्म । अद्यस्य कर्म  
 तद्यथा कर्म वैद्यादृष्टं कर्षेह जन्मनि ज्ञानं तदग्नेनेत्येतत् ।  
 तथा अथाश्रुतं चादृष्टञ्च विज्ञानमुपार्जितं तदनुसृतमेव  
 शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथा प्रज्ञं हि सम्भवा इतिमुत्थन्तराद्यतिज्ञातं गुह्यं  
 ब्रह्म तत् प्रवक्ष्यामीति तदाह । अ एष सुप्तेषु प्राणादिषु ।

भा० सच च प्राणस्यैव हेतुत्वं संयोगाभवत्वात् कथमुच्यते । जीवनहेतुत्वं  
 प्राणादीनां न सम्भवतीति तत्राह । चार्थनासंहतेनेति । आदा-  
 धित्वस्य प्राणशरीरसंयोगस्य अभावतोऽनुपपत्तेः सङ्घातस्य च  
 योके परप्रवृत्तस्यैव दर्शनाद्भवितव्यमन्येन सङ्घातप्रयोगमेतत्पर्यः ।  
 तेऽयं प्रेत इति प्रकृत्यः परचोकास्तितेऽपि सन्नेह आसीत् । विज्ञे-  
 यतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यत इत्याह । इदानीमिति । ५ । ६ । ७ ।

जननमरकदहानां प्रति निवन्मादसुमपत्यकृतेषु पुनरववर्जलं  
 सिद्धं । वैमुखविपर्ययाच्चेति ज्ञानात्मानो अवस्थिता इत्यनेककार्ति-

उ० निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्रूपं तदेवामृतमुच्यते ।  
तस्मिँल्लोकाः त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥  
एतद्वैतत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो  
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूता-

भा० जागर्त्ति न स्वपिति । कथं । कामं कामं तं तमभिप्रेतं  
स्वाप्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयन् जागर्त्तिं  
पुरवः । तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्रूपं नान्यहुच्चं ब्रह्मास्ति ।  
तदेवामृतमविनाशमुच्यते सर्वशास्त्रेषु । किं च पृथि-  
व्यादयो लोकास्तस्मिँल्लेव सर्वे ब्रह्मणा त्रिताः सर्वलोका-  
कारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥ ८ ॥  
अनेकतार्किकबुद्धिवाहितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्न-  
मप्यात्मैकत्वविज्ञानमसंख्यदुष्टमानमयनृजुबुद्धीनां ब्राह्म-  
णानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती  
श्रुतिः पुनः पुनराह । अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्  
भुवनं भवन्त्यस्मिन् भूतापीति भुवनमयं साकल्यमिमं  
प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः । रूपं रूपं प्रति दार्वादिदाह्यभेदं प्रती-  
त्यर्थः । प्रतिरूपस्य च तत्र प्रतिरूपवान् दाह्यभेदेन वज्र-  
विधो बभूव एक एव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं  
सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्मा अतिसूक्ष्मादावादि-  
विव सर्वदेहमिति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव वदिस्य

भा० कबुद्धिबिरोधात् सर्वपुरवर्त्यैकत्वात्सेव न विचक्ष्यैवं सम्भव-  
तीत्याशङ्क्योपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनं साभाविकभेदसाधने  
चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रयत्नमत इत्याह । अनेकतार्किकेत्यादिना ॥

उ० सरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिष ॥ ९ ॥  
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो  
बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्नरात्मा रूपं रूपं प्रति-

भा० खेनाविक्रतेन रूपेणाकाशवत् ॥ ८ ॥ तथाऽन्यो दृष्टान्तः ।  
वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं  
प्रतिरूपो बभूवेति समानं ॥ १० ॥ एकस्य सर्व्वात्मकत्वे  
संसारदुःखित्वं परस्मैव तदिति प्राप्तं अत इदमुच्यते ।  
सूर्यो यथा चक्षुष आलोकनोपकारं कुर्वन् मूचपुरी-  
षाद्यशुषिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः सर्व्वलोकस्य चक्षुरपि सञ्च  
क्षिप्यते चाक्षुषैरमुष्यादिदर्शनमिन्मिन्तैरव्यात्मिकैः पाप-  
दोषैर्वाक्षैरमुष्यादिसंसर्गदोषैः । एको बाह्यः । तथा  
सर्व्वभूतान्नरात्मा न क्षिप्यते लोकदुःखेन । लोको  
क्षयिष्यथा स्वात्मन्यवस्थया कामकर्षणोद्भवं दुःखमनुभवति  
न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जुशुम्भिकोपरगम-  
नेषु सर्परजतोदककमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो रूपाणि ।  
संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्या सनिमित्तत्वात्तद्दोषवदिभाष्यते ।  
न तद्दोषैस्तेषां स्वतो विपरीतबुद्ध्या यथा यथा हि ते । तथा-

आ० । ८ । ९ । १० । प्रतिरूपोपाधिसादृश्यचतुष्कोशत्वादिवर्त्मके  
हि दाबन्ति तद्रूपो वज्रिरपि लक्ष्यत इत्यर्थः । परमात्मा दुःखी  
स्वादुःखमिद्वत्त्वाद्यलोकवदित्याह । एकस्य सर्व्वात्मकत्वमिति ।  
अविद्यायाः प्रतिबिम्बतच्छिद्रातुरक्षो भान्तो भवति । आत्मन्य-  
चामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुर्वते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्यव-  
स्थिति । परमात्मा तु निरविष्यत्वादुःखसाधनशून्यत्वात्तु दुःखी  
ततो न प्रयोजको हेतुरित्याह । लोको क्षयिष्येति । अरूपेण

उ० रूपो वहिः ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकास्य चक्षुर्न  
लिप्यते चाक्षुषेर्वाद्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरा-  
त्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाद्यः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपम्बहुधा  
यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां

भा० तमनि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्वा-  
दिद्व्यानीयं विपरीतमध्यस्थ तन्निमित्तं जगज्जगत्तद्वि-  
दुःखमनुभवति नत्वात्मा सर्वलोकात्म्यापि सन्निपरीताधा-  
रोपनिमित्तैर्न लिप्यते लोकदुःखेन वाद्यो वहिः कृतो वाद्यो  
रज्ज्वादिवदेव । विपरीतबुद्ध्याश्वासवाद्यो हि सः ॥ ११ ॥

किञ्च स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एको न  
तत्समोऽभ्यधिको वाऽन्वोऽस्ति । वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशे  
वर्तते । कुतः सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सदैकरस-  
मात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यबुद्धेर्वापाधिभेद-  
वशेन बहुधा बहुप्रकारेण चः करोति स्वात्मसत्तामा-  
नेषाचिन्त्यवृत्तित्वात् । तमात्मस्थं स्वशरीरवदवकाशे  
बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिधत्तमित्येतत् । न हि शरीरस्वा-  
धारत्वमात्मनः । आकाशवदमूर्त्तत्वात् । आदर्शस्वमुखमिति

भा० अनाविषयत्वं विपरीतबुद्ध्याश्वासवाद्यत्वं रज्ज्वादीनां तथा  
चैतन्यस्यापाधिकरूपेणाभासाश्रयत्वेऽपि निरुपाधिकविशेषक-  
त्राक्षरूपेणाभासानाश्रयत्वात्तदुःखित्वाप्रतिरिक्तार्थः ॥ ११ ॥

परितोत्सर्गदर्शनं पारतन्त्र्यं च ह्यस्य हीनत्वं दुःखकारकं प्रसिद्धं  
वदन्नाद्यत्र परमात्मा दुःखी तत्त्वत्वात्तः परः पुनराद्यैः

उ० मुखं शाश्वतनेतरेषां ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्याना-  
 श्वेतनश्वेतनानामेको बहूनां यो विदधाति  
 कामान् १ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां  
 शक्तिः शाश्वती नेतरेषां ॥ १३ ॥

भा० चक्षत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तवाङ्मनसोऽनुप-  
 श्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु शाखादनुभवन्ति धीरा  
 विवेकिनस्तेषां परमेश्वरभूतानां आश्रितं नित्यं सुखमा-  
 त्मानन्दस्य च भवति नेतरेषां वाङ्मात्रबुद्धीनामविवे-  
 किनां स्वात्मभूतमध्यविद्याव्यवधानात् ॥ १२ ॥ किञ्च नि-  
 त्योऽविनाशी अनित्यानामविनाशिनां । चेतनश्चेतनानां चेत-  
 यिदृशां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमिव दाहकल-  
 मग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयिदृश-  
 मन्तेषां । किञ्च स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः कामिनां संसारिणां  
 कर्मानुरूपं कामान् कर्माफलानि स्वानुग्रहनिमित्ताश्च  
 कामान् य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति

भा० भविष्यतीत्याह । किञ्च स हीत्यादिना ॥ १२ ॥ इदानीं पर-  
 मात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनाद्यर्थाह । किञ्च नित्य इति । सूर्याचन्द्र-  
 मसौ धाता यथा पूर्वमक्षययदित्यादिभुतेरक्षतविप्रकाशप्रसङ्ग-  
 परिहाराच्च कल्पान्तरोयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजा-  
 तीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्वयद्यदि विनाशिनां भावानां  
 प्रक्षिप्तेषो जयः स्यात् । प्रकये विनश्यत्सर्वं यत्र प्रक्षिप्तेषो विधीयते  
 सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । बुद्धिमत्तामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परममन्दा-  
 भिमुखं हित्वा वा बहिर्मुखं चेतनोपलभ्यते सापि नियन्तारं  
 ब्रमवतीत्याह । चेतनश्चेतनानामिति ॥ ब्रह्मादिब्रह्मवाच्यानां

उ० तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्परमं सुखं ।  
 कथनु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥  
 ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकन्नेमा  
 विद्युतो भासि कुतोऽयमग्निः । तमेव भासम-

भा० इदाति प्रथच्छतीत्येतत्तमात्मसं येऽनुपपन्नानि धोरासेवां  
 भ्रान्तिरुपरतिः भ्रान्तिरिति नित्या स्वात्मभूतैव स्वाक्षेत्रेषा-  
 मनेवंविधानां ॥ १३ ॥

यत्तदात्मविज्ञानं सुखमनिर्देश्यं निर्देश्युमन्नकं परमं  
 प्रकृतं प्राकृतपुरुषवाङ्मनस्योरगोचरमपि सन्नितृप्तैवशा चे  
 ब्राह्मणास्ते तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते । कथञ्च केन प्रका-  
 रेण तत्सुखमहं विजानीयां । इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापा-  
 दयेयं । अथा नितृप्तैवशा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते  
 प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्त्रबुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्फुटं  
 दृश्यते किंवा नेति ॥ १४ ॥ तच्चोत्तरमिदं भाति च  
 विभाति चेति । कथं नु तच्च तस्मिन् स्वात्मभूते ब्रह्मणि  
 सर्वव्यावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः ।  
 तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भासि कुतोऽयमस्त्र-  
 बुद्धिगोचरोऽग्निः । किं वज्रना यदिदमादित्यादिकं सर्वं

आ० सङ्गातामां वा चेतयिष्यत्वं यच्चैतन्मिमिक्षं सोऽस्ति पर आत्मेत्यर्थः ।  
 विमर्तं कर्मफलं तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं अवहितयत्तत्वात्  
 सेवायवदित्याह । किञ्च स इति ॥ १५ ॥

विद्वदनुभवेऽपि परमात्मने प्रमाद्यमित्याह । यत्तदात्मवि-  
 ज्ञानमिति । तस्मादसम्भाविततया न जिज्ञासितव्यं परमा-



उ० नुभाति सर्वस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

उर्द्धमूलोऽवाक्शाख एषोऽप्युत्थः सनातनः ।

भा० भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदी-  
यते । यथा ज्वलोष्णकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु  
दहति न स्ततस्तदन्तश्चैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि  
विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च  
कार्यं गतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं  
स्ततोऽवगम्यते । न हि स्ततो विद्यमानं भासनमन्यस्य  
कर्तुं शक्यं । घटादीनामन्यावभासकत्वाद्वर्णान्गारूपा-  
शामादित्यादीनां तद्वर्णनात् ॥ १५ ॥ इति कठवल्लीभाष्ये  
पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

तूष्णावधारणेनैव मूलावधारणं दृश्यं क्रियते लोके  
यद्यैवं संसारकार्यदृष्ट्यावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरू-  
पावधारिष्यथा इत्वं पठी वल्ली आरभ्यते । ऊर्द्धमूलः  
ऊर्द्धं मूलं यत्तद्विष्णोः परमम्यदमस्येति सोऽयमव्यक्ता-  
दिस्त्वावरान्तः संसारदृष्ट्य ऊर्द्धमूलः । दृष्ट्याज्जगत्पर-

भा० तद्वर्णनं किन्तु अज्ञाधीनतया विचारवित्तमेवेत्याह । कथं  
न्यति ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

शास्त्राद्यादितूष्णदर्शनेनादृष्टमपि दृष्टमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते  
तददृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह । तूष्णावधार-  
णेनेति । दृष्टशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह । दृष्ट्यादिति ।  
यो दृष्ट्युद्देशेन यस्या धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं दृष्ट्य इति । हेत्यने

उ० तदेव शुक्लद्रुम तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंस्तोकाः

भा० अथरात्रोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिषेधमन्यथा स्वभावो  
मायामरीच्युदकगन्धर्व्वनगरादिवदृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने  
च दृष्टवदभावात्मकः कदलीसम्भवजिःसारो नैकव्रतपा  
वस्तुबुद्धिविकल्पास्पदः तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदं-  
तस्यो वेदान्तनिर्द्धारितपरब्रह्ममूल्यारोऽविद्याकामकर्मा-  
व्यक्तबीजप्रभवः परब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहि-  
रण्यगर्भाङ्कुरः सर्व्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धसृष्ट्याजलाग्रयसे-  
कोद्भूतदर्पे बुद्धीन्द्रियाविषयप्रवासाङ्कुरः श्रुतिस्यतिन्या-  
यविद्योपदेष्टृपलाशः यज्ञदानतपश्चाद्यनेकक्रियासुपुष्पः  
सुखदुःखवेदानानेकरसप्राप्त्युपजीव्यानन्तफलसत्त्वृष्ट्यासृष्टि-  
सावसेकप्रकृढजडीकृतदृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोक-  
ब्रह्मादिभूतपञ्चकृतगीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजा-  
तनृत्यगीतवादिषड्वेक्षितास्योदितहसिताकृष्टदितहाहा-  
मुच्चमुद्धेत्याद्यनेकब्रह्मकृततुमसीभूतमहारवो वेदान्तवि-

आ० युक्तिमाह । जन्मजरेत्यादिना । प्रसिद्धकृष्णसाम्बादा दृष्टशब्द-  
प्रयोग इत्यभिप्रेत्याह । अवसाने चेत्यादिना । प्रसिद्धो दृष्टः  
आयुर्वा पुत्रवो वेति विक्षय्यास्पदो दृष्टकृष्णाऽयमपि सङ्गा-  
तो वा परिहृतो वाऽऽरब्धो वा सदाऽसदेत्यादीनामनेकेषां  
व्रतसङ्गात्तया वस्तुबुद्धिविक्षयानां विषय इत्यर्थः । किं सङ्गस्यो  
ऽयं दृष्ट इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिदुक्तो दृष्टकृष्णाऽयमपीति  
साम्बान्तरमाह । तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति । परस्य ब्रह्मस्यो  
विज्ञानक्रियाद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थानेदोऽङ्गुटीऽ  
स्येति तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः ब्रह्मादयः प्रवासाङ्कुराः

उ० त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथन । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

भा० दितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गब्रह्मास्ततोऽर्द्धेदः । एष संसारवृक्षो  
ऽन्त्योऽन्त्यवत्कामकर्मावातेरितनित्यप्रचलितस्वभावः । स्व-  
र्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः ब्राह्माभिरवाक्ब्राह्मः अवाहः  
ब्राह्मा यस्य सः । समातनोऽनादित्वाचिरप्रवृत्तः ।  
यदस्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुक्रं शुक्रं ज्योति-  
मचैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं तदेव ब्रह्म सर्वमवस्थात् ।  
तदेवाव्यक्तमविनाशिस्वभावमुच्यते कथ्यते । सत्यत्वात् ।  
वाचरभ्यं विकारो वामधेयमनृतमन्वदतो मर्त्यं ।  
तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्व्यनगरमरीच्युद-  
कमाद्यासमाः परमार्थदर्शनाभावावगम्यमानाः त्रिता  
आत्रिताः सर्वे समक्षा उत्पत्तिस्थितिसंश्लेषु तदु तद्ब्रह्म  
नात्येति नातिवर्त्तते मृदादिकमिव घटादिकार्यं कस्यन  
कश्चिदपि विकारः । एतद्वैतस्यदिशानादव्यक्ता भवन्ती-  
त्युच्यते । जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्मासदेवेदं निःसृत-  
मिति ॥ १ ॥

भा० त्रिसप्तयान्त्रेति स तथोक्तः । अत्रादीनि पञ्चाशानि पञ्चाष्टस्येति ॥  
सुखदुःखे प्राप्तिवेदना एवानेको रसोऽस्येति प्रकटश्चैव सजिवा-  
वसेकस्येन प्रकटानि कर्मवासनादीनि सात्त्विकादिभावेन मिश्री-  
कृतानि दृढवन्धनान्धवान्तरमूषान्धस्य बटवृक्षस्येव तथोक्तः  
सत्त्वगमादिषु सप्तकोषेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव यस्मिन्स्यैः  
कृतं गीढं यस्मिन् प्राप्तिना सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षभोक्तौ ताभ्यां  
यथासङ्गो जातानि ब्रह्मादीनि वदितदिप्रव्याज तैः कृतकु-  
मुदीभूतो महारवो यस्मिन्निति विग्रहः ॥ १ ॥

उ० यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं ।  
 महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥  
 ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।  
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युधीवति पञ्चमः ॥ ३ ॥

भा० तत्र यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं जगत्सर्वं प्राणो परस्मिन्  
 ब्रह्मणि सत्येजति कल्पते तत एव निःसृतं निर्गतं सत्य-  
 सति नियमेन चेष्टते । यदेव जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म  
 तन्महद्भयं । महच्च तत् भयञ्च विभेत्यस्मादिति महद्भयं ।  
 वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रं । यथा वज्रोद्यतकरं स्नामिन्मभि-  
 मुक्षीभूतं दृष्ट्वा भूत्या नियमेन तच्छासने प्रवर्त्तन्ते  
 तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिखल्वपि जगत्सेसरं नि-  
 यमेन चण्डमप्यविग्रान्तं वर्त्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः  
 स्नात्प्रवृत्तिषाचिभूतमेकं ब्रह्माभूता अमरपदार्थाण्यस्ये  
 भवन्ति ॥२॥ कथं तद्भयाज्जगद्वर्त्तत इत्याह । भयाद्भीत्या  
 परमेश्वरस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च  
 वायुश्च मृत्युधीवति पञ्चमः । न हीमराणां लोकपाशानां  
 समर्थानां सतां नियन्ता चेदजोद्यतकरवच्च स्नात्स्नामिभ-  
 यभीतानामिव भूत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ ३ ॥

आ० कार्यस्य शून्यतापर्यन्तं गद्यस्यासत्त्वपूर्वकमेव जन्म ततो  
 नास्ति मूलमिति शङ्कते । यद्भिना ज्ञानादिति । तत्र श्रवणविद्या-  
 दादेरसतः समुत्पत्त्यदर्शनात्पूर्वकत्वप्रसिद्धेऽस्ति समुपं वस्तु  
 जगतो मूलं तच्च प्राणपदार्थं प्राणप्रवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः  
 । २ । २ ।

उ० इह चेदशकद्वौडुम्प्राक् शरीरस्य वित्तसः ।  
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥  
यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृ-

भा० तच्चेह जीवस्त्रेव चेद्यद्यत्रकच्छक्रीति व्रक्तः सन् ज्ञानात्ये-  
तद्भयकारणं व्रक्त्य बोद्धुमवगन्तुं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्र-  
ष्टोऽवसंसनात् पतनात्संसारबन्धनादिमुच्यते । न चेदव्रक्त-  
होर्द्धुं ततोऽनवबोधात्सर्गेषु सृज्यमाने येषु स्रष्टव्याः प्राणिन-  
इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीर-  
त्वाय शरीरभावाय कल्पते यद्यमर्थो भवति शरीरं गृह्णा-  
तीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविसंसनात्प्रागात्मबोधाय यत्र आ-  
त्येवः यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्यस्त्रेव मुखस्य स्पष्ट-  
मुपपद्यते न लोकान्तरेषु व्रक्त्यलोकादन्यत्र । यच्च दुष्प्राप्यः  
॥ ४ ॥ कथमित्युच्यते । यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं  
पश्यति लोकोऽत्यन्तविविक्तं तथेहात्मनि स्वबुद्ध्यावादर्शवन्नि-  
र्घोषीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा  
स्वप्ने विविक्तं आपदासनोद्भूतं तथा पित्रलोकेऽविविक्तमे-  
वात्मनो दर्शनं कर्षाफलोपभोगासक्तत्वात् । यथा वाऽपूस्त्र-  
विविक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिदृश्यत इव तथा  
गन्धर्व्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवञ्च लोका-  
न्तरेष्विति शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते । ज्ञायातपथोरिवा-

भा० सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या निबामकालेन सम्भावितं  
यत्पारमेष्ठ्यं रूपं तदवगमयैवेह यत्रः कर्तव्य इत्याह । तच्चेति ॥

उ० लोके । यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके  
छायात्तपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।  
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥  
इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमं । सत्त्वा-

भा० त्वन्नाविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । य च कुष्माण्डात्त्यक्त-  
विभिन्नकार्त्तमानवाभ्यत्नात् । तस्मादात्मदर्शनायेद्देव यत्नः  
कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

कथमयौ बोद्धव्यः किंवा तद्वद्वेदो धे प्रयोजनमित्यु-  
च्यते । इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयो-  
जनेन स्वकारणेष्व आत्मात्रादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानाम-  
त्यन्तविभुद्वात् केवलाचिन्मात्रात्मस्वरूपात् पृथग्भावं  
स्वभावविशेषणात्मकतां तथा तेषामेवेन्द्रियाणामुदयास्त-  
मयौ च यत्पृथगुत्पद्यमानानामुत्पत्तिप्रसङ्गौ च जाग्रत्स्वा-  
पावस्थावेवया नात्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो  
धीमान् न शोचति । आत्मनो नित्यैकत्वस्वभावमाद-  
व्यभिचाराच्छ्लोकादिकारणत्वानुपपत्तेः । तथा च मुत्यन्तरं  
तरति श्लोकमात्मविदिति ॥ ६ ॥ यस्मादात्मन इन्द्रि-

या० इहैव चैव चेद्भोक्तुं शक्तः सन्नैव चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति  
सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा अर्था इति पूर्वमुक्तं । इह त्वर्थानामयहवात्स-  
र्वप्रत्यक्षात्मत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह । अर्थानामिहेति । बुद्धि-  
सुखदुःखादिः साधवो मुखत्वाग्रूपवदिति वैश्वेदिकैरनुमीयते

उ० दधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमं ॥ ७ ॥ अव्य-  
क्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यज्ज्ञा-  
त्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

न सन्दृशेति षष्ठि रूपात्मस्य न चक्षुषा पश्यति

भा० आर्षां पृथग्भाव उक्तो नाऽसौ बहिरधिगम्यः । यस्मा-  
त्प्रत्यगात्मा सर्वस्य तत्कथमित्युच्यते । इन्द्रियेभ्यः परं  
मन इत्यादि । अर्थानामिन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रिय-  
ग्रहणेनैव ग्रहणं पूर्ववदन्यत् । सत्त्वगन्धादुद्गिरिहोच्यते ॥ ७ ॥  
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः  
सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गो लिङ्ग्यते गम्यते येन तन्निष्ठं  
बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्मेति सोऽयमलिङ्ग एव च । सर्व-  
संसारधर्मवर्जित इत्येतद्रूपं आत्माऽऽचार्यतः आस्तस्य  
मुच्यते जन्तुरविद्यादिदृश्यगन्धिभिर्जीवन्नेव पतितेऽपि  
अरीरेऽमृतत्वञ्च गच्छति । सोऽलिङ्गः परो व्यक्तात्पुरुष  
इति पूर्वेष्वसम्बन्धः ॥ ८ ॥

कथं तर्हि तस्यालिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते । न  
सन्दृशे दर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपं । अतो

भा० सदसत् । साव्यवत्प्रमाणसाधने सिद्धसाधनत्वात्मनस एव का-  
मादिद्रव्यवत्प्रमाणसाधनादात्माव्यवत्प्रमाणे च निर्गुणत्वशास्त्रविद्व-  
त्सादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाद्यज्ञात्वाच्च बुद्ध्यादि नात्मनि-  
ष्ठमित्याह । लिङ्ग्यते गम्यते येनेति ॥ ८ ॥ ७ । ८ ।

कथं दर्शनमुपपद्यत इति प्रष्टुः कोऽभिप्रायः किं विषयतया  
दर्शनं वस्तुतः असावित्यतश्चैव दर्शनेऽप्यसौ व्यापः । प्रथमं प्रमाणं ।

उ० कश्चनैनं । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्ता य एत-  
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ६ ॥

भा० न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण । चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् ।  
पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानं । कथं  
तर्हि तत्पश्येदित्युच्यते । हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा  
मनसः सङ्कल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तथा  
मनीषाऽविकल्पयिष्या । मनसा मननरूपेण सम्बन्धदर्शनेन ।  
अभिकृप्ताऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा

आ० न सन्दृष्ट इति ॥ रूपादिमत्तद्विशेषवच्च दर्शनविषययोग्यं  
भवति तदभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । कथं तर्हीति ।  
बाह्यकारव्याप्तोपरमेऽपि यदा मनो विषयान्सङ्गृह्यते तदा  
मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं त्वं पिशा-  
चवत्प्रधावसि । न तावत्प्रयोजनार्थं । तव जडत्वात्प्रयोजन-  
सम्बन्धानुपपत्तेर्विषयवाचां च कथिष्णुत्वादितोषदुष्टाणां सम्बन्धेन  
प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थं । तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस-  
भावत्वाच्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिमंगोदुच्यत इत्याह । मनस इति ।  
अविकल्पयिष्येति । विषयकल्पनाग्रन्थया ब्रह्मास्मीत्यविषयतयैव  
ब्रह्मीभावव्याञ्जकया महावाक्योक्त्या बुद्धिद्वया आतुं शक्यत  
इति सम्बन्धः । कथम्भूत आत्मेत्यत आह । मनसेति । यद्यन्मया  
दृश्यते बाह्यं घटादि तत्तदहं यथा न भवामि तथाऽस्मिन्नपि  
सङ्घाते यद्यद्दृश्यते तदहं न भवामि किन्तु योऽत्र सोऽस्मिन्नस्योऽस्मि  
सर्वशरीरेष्वेकैकव्यक्तितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं  
सम्भावित इत्यर्थः । सुतवेदान्तानामपि जेषाञ्चिद्ब्रह्मास्मीति बुद्धि-  
सौख्यादर्शनादस्ति किञ्चित्प्रतिबन्धकान्तरं तदपनयायोपायोऽप्यन्वो  
वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याह । सा हृदिति । अदृक्मननाम्नां प्रमाप्रमे-  
यासम्भावनागिरासेऽपि चित्तस्थानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः



उ० यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।  
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिं ॥ १० ॥

भा० ज्ञातुं ब्रह्मत इति वाक्यत्रेयः । तमात्मानं ब्रह्मतत्त्वे  
विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ८ ॥

कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते । यदा चक्षिन्  
काले स्वविषयेभ्यो निवर्त्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानार्थत्वात्  
गोचरादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्मुच्यन्तेऽवतिष्ठन्ते सह मनसा ।  
यदनुगतानि तेन सङ्कल्पादिव्यावृत्तेर्गान्तःकरणेन बुद्धि-  
साध्यवसायलक्षणा न विचेष्टते स्वव्यापारेषु न चेष्टते न  
व्याप्रियते तामाहुः परमाङ्गतिं ॥ १० ॥ तामीदृशीं तद-  
वस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तः । सर्वानर्थसं-  
योगवियोगलक्षणा हीनमवस्था योगिनः । एतस्यां स्व-  
स्वाध्यामविद्याधारोपबवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा स्मिरा-  
मिन्द्रियधारणां । स्मिरामचक्षामिन्द्रियधारणां वाङ्मा-  
नःकरणानां धारणामित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः  
समाधानं प्रति नित्यं प्रयत्नवांस्तदा तस्मिन् काले यदैव

आ० सम्भवति तदपनयाय योगोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यदनुगतानीति येन मनसाऽधिष्ठितानि तेन सदाऽवति-  
ष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः ॥ वियोगमेव सन्तः  
योगमिति विवक्ष्यलक्षयया मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्पष्टयति । सर्वो-  
नर्थेति । उपसंहृतं मनो यदि सुषुप्तिं गच्छेत्तदा स्वानर्थयोगा-  
वस्था भवति । तद्यावत्तये पूर्वं ब्रह्मास्मीत्यादौ योगवेदावतौ  
नियुक्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्प्राप्तदोषदर्शनेन ततो व्यावृत्तमपि

उ० तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां ।  
अप्रमत्तस्तदाभवतियोगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥  
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

भा० प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादि-  
चेष्टाभावे प्रमादसम्भवोऽस्ति । तस्मात्प्रामादबुद्ध्यादिचेष्टो-  
परमादप्रमादो विधीयते । अथवा चर्दैवेन्द्रियाणां स्थिरा  
धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयते  
ऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययौ  
उपजनापायधर्मका इत्यर्थोऽतोऽपायपरिहाराचाप्रमादः  
कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्मेदं तदिति विज्ञेयता यद्भूत  
बुद्ध्याद्युपरमे च यद्व्यवहारकाभावादनुपसम्भमानं नास्त्येव  
ब्रह्म चद्भि करणमोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके । विप-  
रीतश्चासदित्यतश्चावर्धको योगोऽनुपसम्भमानत्वाद्वा ना-  
स्तीत्युपसम्भवं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । अतः नैव वाचा

भा० तत्तत्तदर्थं चेत्साक्षात्पि यावत्प्रमादवस्था ततो निवृत्तं मनो  
यदा न जागर्ति न क्षपिति न चान्तरात्मावर्धं भवति पूर्व-  
प्रज्ञावभासकतयैव क्षीयं भवति तदा सर्वानर्थविमोक्ष-  
काया साऽवस्था भवतीत्यर्थः । योगादस्माकमेव प्रमादवर्जनं  
विधेयतया साक्षादानुवादपरतया व्यचष्टे । अथवेति ॥ विधि-  
पक्षे चेत्तु पश्यति । कुत इति ॥ १० ॥ ११ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारवितुं ब्रह्मासुहृदवति । बुद्ध्यादिचेष्टावि-  
वर्धयेति । यदोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुहुराभिघाता-  
दिघातने घटात्कार इव विधीयते । नास्तिर्लाभस्य कथाया-

उ० अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

भा० मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्य इत्यर्थः ।  
तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वा-  
दस्येव कार्यप्रविज्ञापनस्याक्षित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं  
कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठा-  
मेवावगमयति । यदापि विषयप्रविज्ञापनेन प्रविज्ञाप्य-  
माना बुद्धिस्तदापि सा सप्रत्ययगर्भेव विस्तीर्यते । बुद्धिर्हि  
नः प्रमाणं सदस्यतोर्थायावगमने मूलं चेज्जगतो न  
स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं दृष्टेयं न तेतदस्ति  
सत्सदित्येव तु दृष्टव्यं । यथा मृदादिकार्यं घटादि मृद-  
न्वितं । तस्माज्जगतो मूलमात्मास्तीत्येवोपलभ्यं । तस्मा-  
दस्तीति ब्रुवतोऽक्षित्ववादिन आगमार्थानुसारिणः अद-  
धानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा  
निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्नं प्रविस्तीर्यत इति मन्यमाने

आ० दावप्यनुवृत्तिदर्शनात् । अतः कार्यप्रविज्ञापनस्याक्षित्वनिष्ठत्वात्  
मूल्यतापत्यवसायी जग इत्युक्तमेतत् दृष्टव्यं । तथाहीति ॥  
सूक्ष्मस्य कार्यस्य विषये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विषये  
ततः सूक्ष्ममिति दावदर्शनस्यातिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्रापि  
मूर्धविषयस्यावश्यम्भावितात् सन्मात्रमेवामूर्तमवचितकृत इति  
कार्यमेव सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठां  
मुख्यस्य ज्ञेयतीत्यर्थः । ननु यद्दृश्यं तदसत् यथा स्वप्नदर्शनमिति  
आनिदर्शनादक्षित्वेन दृश्यस्यासत्त्वाद्विदमपि नास्त्येवेत्याश-  
ङ्गाह । यदापीति । सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवम्भूतः प्रतीत्याऽवश्य-  
मस्तीत्युपपन्नार्थः । अन्यथा निषेधस्य वृत्तारयोगात् । अतोऽन्तता  
गत्वा सद्बुद्धिः स्तीकता स्यादित्यर्थः । ततः किमिदं आह ।

उ० अस्तीत्येवोपलब्धयस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अ-  
स्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

भा० विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते न कथञ्च-  
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मादप्रोह्यासदादिपञ्चमा-  
सुरमसीत्येवात्मोपलब्धयः सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिः । यदा  
तु तद्ब्रह्मिहोऽविक्रिय आत्मा कार्यञ्च कारणव्यतिरेकेण  
नास्ति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-  
मिति श्रुतेः तदा तस्य निरुपाधिकस्यास्तित्वस्य सदस-  
दादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन  
च रूपेणात्मोपलब्धत इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपा-  
धिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतद्भावयोर्निर्द्धारणार्था षष्ठी ।  
पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मनः सत्कार्योपाधिहतास्तित्वप्र-  
त्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पञ्चान्प्रत्यक्षमितसर्व्वोपाधिरूप

भा० बुद्धिर्हीति । व्यभिचारिव्यपि विषयेषु सम्भावनबुद्धेरव्यभि-  
चारदर्शनाद्बुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सम्भावं वक्ष्यभ्युपगन्तव्यमि-  
त्यर्थः । इतश्च सदेव मूर्धं जगतो वाच्यमित्याह । मूर्धश्चेदिति ।  
नास्ति जगतो मूर्धं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञान-  
सम्भवत्वात् । किमिति मुमुक्षुषा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्ध-  
यमित्याह । कस्मादिति । प्रतियोगितया ज्ञानस्य निवेद्यत्वा-  
दात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति जगन्मूर्धमित्य-  
वगन्तव्यमेवेत्याह । अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना ॥ १२ ॥ सोपा-  
धिकस्यात्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसम्भवान्निरुपाधिकज्ञानाद्यापि प्रवति-  
तव्यमित्याह । यदा त्विति । सोपाधिके प्रथमं स्थिरीभूतस्य  
तद्वादेव वक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगतिः सम्भा-  
व्यत इत्याह । तत्राप्युभयोरित्यादिना । सदुपलब्धमानकार्य-

उ० यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।  
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

भा० आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽदयस्त्वभावो  
नेति अस्त्यूलमनस्तत्त्वमहम्मेऽनाम्मेऽनित्य इत्यादि-  
श्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखीभवति आत्मनः प्रकाश-  
नाथ पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत् इत्येतत् ॥ १३ ॥

एवं परमार्थदर्शिनः यदा चक्षिन् काले सर्वे कामाः  
कामचित्तव्यस्तान्वस्थाभावात्प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते येऽस्य  
प्राक् प्रतिबोधादिदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः ।  
बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा कामः सकृत् इत्या-  
दियुक्त्यन्तराच्च । अथ तदा मर्त्यः प्राक् प्रबोधादासीत् च  
प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मांशवत्तस्य मृत्योर्विनाशा-  
दमृतो भवति गमनप्रयोजकस्य वा मृत्योर्विनाशाद्गमना-  
नुपपत्तेः । अत्रैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्व्वबन्धनोपश्रमाद्ब्रह्म  
समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ कदा पुनः कामानां  
मूलतो विनाश इत्युच्यते । यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुप-  
यान्ति विगच्छन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव यन्त्र-  
यो यन्त्रिवद्बन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः । अह-

आ० मुपाधिर्यस्य कारकत्वस्य तत्त्वतो योऽस्तिप्रत्ययः कारकत्वादस्ति-  
यद आत्मेति तेनोपबन्धयेति योजना ॥ १३ ॥

सर्व्वे कामा इति । प्रवृत्तफलकर्मोपस्थापिते शरीरस्थिति-  
निमित्ताग्नयानादौ प्रवृत्तिकरणेष्वप्यतिरिक्ताः सर्व्वे कामाः  
काश्चेन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्स्यामि त्रैपुर्व्वाराधनेन जनं

उ० यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह मन्ययः १ अथ  
मर्त्यो मृतो भवत्येतावदनुशासनं ॥ १५ ॥

शतत्रैका च हृदयस्य नाउस्तासाम्भूद्गीनम-

भा० मिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमा-  
दिलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननाद्ब्रह्मैवाहमस्य-  
संसारतीति विनष्टेष्वविद्यापन्धिषु तन्निमित्ताः कामा मूलतो  
विगच्छन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्वेता-  
वन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्त्तव्या । अनुशासनमुशि-  
ष्टिदपदेशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

निरक्षशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसम-  
क्षाविद्यादिपन्थेष्विवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गति-  
र्विद्यत इत्युक्तं । अथ ब्रह्म सममृत इत्युक्तत्वात् तस्य प्राणा  
अनुक्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यन्तरात् । ये  
पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरब्राह्मिणश्च ब्रह्मलोकभाजो  
ये तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषामेव गतिविशेष उच्यते ।  
प्रकृतोक्तब्रह्मविदो विद्याफलसंस्तये । किञ्चान्यदग्नि-

भा० वशीकरित्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वप्यहमेव तिष्ठामि ।  
तद्भोग्याश्च प्राप्ता एवाप्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासा-  
विति विचारेण विशीर्यन्त इत्यर्थः । कामाश्च आत्मेति वैशेषि-  
कमतं श्रुतिवाक्यत्वाद्वादरबीयमेवेत्याह । बुद्धिर्हीति । कामप्र-  
विषयस्य सुषुप्तेऽपि भावादन्ततत्त्वचिह्नत्वं भवतीति मत्वाह ।  
कदा पुनरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रकरणविच्छेदेनोक्तस्य सम्बन्धं दर्शयति । निरक्षशेषे-  
त्यादिना । पदभाविभाष्यारेण प्रकरणाद्ब्रह्मविदिवैवेवं गति-

उ० भिनिःसृतैका १ तयोर्द्विमायन्नमृतत्वमेति विष-  
डुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥  
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां

भा० विद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य  
इति मन्मारम्भाः । तत्र अतश्च अतसङ्ख्याका एका च सु-  
षुप्ता नाम पुरुषस्य हृदयादिभिः सृता नाशः भिरासासां  
मध्ये मूर्द्धानं भिलाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुषुप्ता  
नाम तथाऽन्तकाशे हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् ।  
तथा नाशोर्द्धमुपर्यायन् गच्छन्नादित्यदारेणामृतत्वमम-  
रवधर्मात्ममापेक्षिकं । आभूतसंश्रवं स्थानममृतत्वं हि भाव्यत  
इति स्यतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्व-  
मेति भुक्त्वा भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान् विव्यक्  
नानाविधगतयोऽन्या नाश उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति  
संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं सर्ववर्णार्थोपसंहारार्थमाह । अङ्गुष्ठमात्रः  
पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां सम्यग्भिनि हृदये सज्जि-  
विष्टो यथा व्याख्यातसं स्यादात्मीयाश्चरीराग्रद्वेदुष-

आ० इति तदसङ्गतिस्त्वय्येन किङ्गेन परिच्छिन्ने चामानयोग्येऽस्या  
मतेः सम्यग्वाग्ने सुदुर्वर्णेन प्रकरणेन प्रकृतब्रह्मवित्त्वमन्वानु-  
पपत्तेः । नाशान्तरात्मासि सत्त्वमन्वप्रसङ्गाप्नुतिविरहप्रस-  
ङ्गात् । विहरत्य प्रकटार्थे प्रकृत्यः ॥ १६ ॥

आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं प्रत्यक्षरूपमेव ब्रह्म

उ० हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मु-  
 त्रादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं  
 विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तान्निवि-  
 केतोऽथ लब्धा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नं ।  
 ब्रह्मप्राप्ते विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो

भा० ऋषिः कर्षेण पृथङ्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते । मुञ्चा-  
 दिवेषीकां अन्तस्थां धैर्येणाप्रमादेन । तं शरीरात्प्रवृत्तं  
 चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रमं शुद्धममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति ।  
 तं विद्याच्छुक्रममृतमिति दिवश्च नमुपनिषत्समाप्त्यर्थमिति ॥  
 ॥ १७ ॥ विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारोऽधुना-  
 च्यते । मृत्युप्रोक्तां यमोक्तामेतां विद्यां ब्रह्मविद्यां योग-  
 विधिञ्च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतन्नाचिके-  
 तोऽथ वरप्रदानान्मृत्योर्लब्धा प्राप्येत्यर्थः । किञ्च ब्रह्म-  
 प्राप्तेऽभ्युत्थोऽभवदित्यर्थः । कथं विद्याप्राप्त्या विरजो  
 विगतधर्माधर्मो विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन् पूर्वमि-  
 त्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव अन्योऽपि य एवं नचिके-  
 तोवदध्यात्ममेवं निरूपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तमे-  
 वेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्ययूपं तदेवमध्यात्ममेवमुक्त-  
 प्रकारेण यो वेद विजानाति एवंविहोऽपि विरजः  
 सन् ब्रह्मप्राप्त्या विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

भा० प्राप्य विमृत्युर्भवति । नान्यद्रूपमर्षिरादिमार्गमप्यप्राप्य । संयोगस्य  
 विनिवोगवासनात्तादित्यर्थः । एवंशब्दस्य विशुद्धेन सत्त्वसम्बन्ध



उ० विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥ सहनाववतु सह नौ भुनक्तु  
 सह वीर्यं करवावहे तेजस्वि नावधीतमस्तु मा  
 विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः  
 ॐ ॥ १९ ॥ इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये  
 षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ ॥

भा० अथ त्रिव्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपा-  
 दननिमित्तदोषप्रमनार्थं शान्तिरभिधीयते । सह नावा-  
 वामवतु पास्यतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । स एव  
 परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किञ्च सह नौ भुनक्तु  
 तत्फलप्रकाशनेन नौ पास्यतु । सहैवावां विद्याकृतं वीर्यं  
 सामर्थ्यं करवावहे निष्पादयावहे । किञ्च तेजस्वि नौ तेज-  
 स्विनोरावयोर्धदधीतं तत्त्वधीतमस्तु । अथ वा तेजस्वि ना-  
 वावाभ्यां धदधीतं तदधीव तेजस्वि वीर्यवदस्वित्यर्थः । मा  
 विद्विषावहे त्रिव्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्भ्रामथ्ययना-  
 ध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहा इत्यर्थः ॥  
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिविचनं सर्वदोषोपश-  
 नार्थं ॥ इत्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीयोगविन्दभग-  
 वत्पूज्यपादत्रिव्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छ-  
 ऋरभगवतः छतौ काठकभाष्ये द्वितीयाध्याये षष्ठी वल्ली  
 समाप्ता ॥ ६ ॥ इति कठोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णं ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

आ० एवंविद्यः । एवंविदिति । इति श्रीमच्छ्रृरस्य कठोपनिषद्भाष्य-  
 टीका श्रीमदानन्दचानकता समाप्ता ॥ १० ॥ १८ ॥ ॐ हरिः ॐ ।

अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ नमः परमात्मने नमः । मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । अविप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्याश्रुतये एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादियुक्तैस्सपोयुक्तैर्याज्ञा पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकक्षीराचार्यैर्वक्तव्या च । न सा येन केनचिदिति विद्यां स्वीति । ब्रह्मचर्यादिषाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् ॥

आ० ॐ परमात्मने नमः । अथर्ववेदे ब्रह्म देवानामित्यादिमन्त्रैरेवात्मतत्त्वस्य निर्वृतिवत्तत्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राबोधासनादिसाधनसाहित्येनाभिधानात्त यौनबलमिति वदन् ब्राह्मणमवतारयति । मन्त्रेति । विस्तरेति । मन्त्रे हि द्वे विधे वेदितव्ये परा चैवापरा चेति उक्ता तत्रापरा ऋग्वेदाद्यभिधेयेत्युक्तं । सा चाविद्याकर्मरूपोपासनारूपा च । तत्र द्वितीया द्वितीयतृतीयप्रश्नाभ्यां विप्रीयते । आद्या कर्मकाण्डे विवृतेति नेह विप्रीयते । उभयोः पञ्चान्तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते । परविद्या च अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य कृत्स्नेन मुख्येन प्रतिपादिता । तत्रापि यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रथमो धनुरित्यनेक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तारानुवादीत्यर्थः । अत एव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुक्तव इति बोध्यः । आस्थायिकायाः ब्रह्मचर्यतपस्यादिसाधनविधानं पुराकल्पखरूपेण प्रयोजनान्तरास्तीत्याह । ब्रह्मचर्यादिसाधनेति ।

॥ अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषद्धारणः ॥

उ० ॐ नमःपरमात्मने ॥ हरिः ॐ ॥ सुकेशा च  
भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः  
कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वेदर्भिः कवन्धी  
कात्यायनस्ते हेते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं  
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति

भा० सुकेशा च नामतः भरद्वाजश्चापत्यं भारद्वाजः ।  
शैब्यश्च त्रिवेदपत्यं शैब्यः सत्यकामो नामतः । सौर्या-  
यणी सूर्यश्चापत्यं सौर्यश्चश्चापत्यं सौर्यायणिश्चान्दसः  
सौर्यायणीति गार्ग्यः गर्गमोचोत्पन्नः । कौशल्यश्च नामतः  
अश्वल्यश्चापत्यमाश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं  
भार्गवः वेदर्भिर्विदर्भैः प्रभवः । कवन्धी नामतः कत्य-  
श्चापत्यं कात्यायनः । विद्यमानप्रपितामहो यश्च सः ।  
युवार्थप्रत्ययः । ते हेते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गता-  
स्वदगुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः

आ० सौर्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं हान्दसमित्तर्यः । युवप्रत्यय इति  
कत्वस्य युवापत्ते विवक्षिते षष्प्रत्यये तस्यऽयनादेशे च कात्या-  
यन इति सिद्धातीत्यर्थः । ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषकमयुक्तमित्यत  
आह । अपरं ब्रह्मेति । नन्वपरब्रह्मान्वेषक्येनैव युववार्थसिद्धेः  
किं परब्रह्मान्वेषक्येनेत्याशङ्कते । किन्नादिति । तस्य कोऽतिशय  
इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वेन तस्यातिरूप्यमित्यहेतुत्वेनायुववार्थत्वात्  
परस्यैव नित्यत्वात्तस्यानेकब्रह्मानमात्रसाध्यत्वेनापि नित्यत्वाच्च तस्यै-  
वान्वेषक्यैवत्वमिति परब्रह्मपक्षकथनावाह । यदिति । पर-

उ० ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-  
सन्तोः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरूवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-  
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं सवत्स्यथ यथाकामं

भा० किमात् । यन्नित्यं विशेषमिति तन्मात्यर्थं यथाकामं  
धतिव्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमाय एव ह वै  
तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः । अथ । ते ह समित्पाणयः  
समिद्गारगृहीतदक्षाः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पला-  
दमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान् ह स किञ्च ऋषिरूवाच भूयः पुनरेव  
यद्यपि पूर्वं तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथापीह  
विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चास्तिष्वबुद्ध्याऽऽदरवन्तः  
संवत्सरं काशं संवत्स्यथ सम्यग्गुह्यश्रूवांपराः सन्तो  
वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य

भा० ब्रह्मान्वेषमात्राणां कोऽतिशय इत्यत आह । तन्मात्यर्थमिति ।  
तन्मात्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं धतिव्याम  
इत्येवमभिप्रायेत्यन्वयः । समिदिति । समिद्गृह्यं यथायोग्यं  
इत्तकाकाद्युपहारोपलक्ष्यार्थं ॥ १ ॥

तथापीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्वमा-  
न्वयः । निष्कृतमर्थमाह । यद्विषय इति । यथागाद्यर्थत्वा-  
भावे हेतुमाह । प्रप्नोति । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः । सर्व-  
ब्रह्मानीं निर्णयार्थमात्राणां सत्त्ववादित्यर्थः । परब्रह्मान्वेषमात्रा  
इत्युपमानोऽस्ति च ब्रह्मब्रह्मणि प्रजापतिर्ब्रह्मब्रह्मणि विषय-

उ० प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो  
वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कवन्धी कात्यायन  
उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः  
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

भा० चदिवसे चक्षुः शिखायाः तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ ।  
चदि तद्युक्तपृष्ठं विज्ञास्यामः । प्रमुद्रतमप्रदर्शनार्थो  
यद्विब्रम्हो नास्तीति संवत्सार्थः । प्रश्ननिर्णयार्थवशीयते सर्वं  
ह वो वः पृष्ठं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ संवत्सरा-  
दूर्ध्वं कवन्धी कात्यायन उपेत्यागत्य पप्रच्छ पृष्ठवान् । हे  
भगवन् कुतः कस्माद् वै इमाः प्राज्ञाश्चाद्याः प्रजाः  
प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुचितास-  
मुचितधोर्थत्वाच्च या नतिस्तद्वत्त्वमिति तदर्थोऽयं  
प्रश्नः ॥ ३ ॥

भा० प्रश्नप्रत्युत्तरेण तद्विज्ञास्यामः प्रश्नप्रत्युत्तिरूपमात्राः कुतश्चात्कर्माह ।  
अपरविद्येति । त्रेधात्मवै विद्वजो ब्रह्मचोक्त इति समुचित-  
कार्यस्य ब्रह्मचोक्तस्याधोत्तरेत्येति तदुत्तरे देवभावमार्गस्य चेह वक्ष्य-  
मावत्वादित्यर्थः । इदमुपपन्नं केवचकर्मणाद्येवमपि प्रकृतं ।  
केवचकर्म कार्यस्यापि केवचोक्तस्य तदुत्तरे पितृत्वानस्य च । तेवाने-  
वैव ब्रह्मचोक्तः । प्रजाकामा दक्षिणं प्रविपद्यन्त इति वक्ष्यमावत्ता-  
दिति । यद्यपीदमपि परब्रह्मविज्ञासावसरेऽवकृतमेव तथापि  
केवचकर्म कार्यस्यमुचितं कर्म कार्यस्य विद्वत्स्यैव तत्राधिकार-  
इति । ततो वैराग्यार्जनिदमुच्यते । यद्यपि मुक्ततः कृष्टिः प्रतीयते  
तथापि तदुक्तौ प्रबोध्यसाभावात्पृष्ठमुक्तिव्याजेन परविद्यापच-  
येवात्रोपाय इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

उ० ते ह समित्पाणयो भगवन् पित्पलादमुप-  
सन्तः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-  
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं सवत्स्यथ यथाकामं

भा० किन्नात् । यन्नित्यं विशेषमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं  
धत्तव्याम् इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्मन्त्रादधिगमाय एष ह वै  
तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः । अथ । ते ह समित्पाणयः  
समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन् पूजायानं पितृणा-  
दमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान् ह स किञ्च ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव  
यद्यपि पूर्वं तपस्विन एव तपसेऽग्निसंबन्धेन तथापीह  
विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चाक्षिप्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः  
संवत्सरं कालं सवत्स्यथ सत्यगुह्यश्रूणापराः सन्तो  
वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य

भा० ब्रह्मान्वेषमात्राणां कोऽतिशय इत्यत आह । तत्प्राप्त्यर्थमिति ।  
तत्प्राप्त्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं धत्तव्याम्  
इत्येवमभिप्रायेणोक्तम् । समिदिति । समिद्भूयं यथायोग्यं  
दन्तकाष्ठायुपहारोपजग्मुर्वाचं ॥ १ ॥

तथापीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्वजा-  
न्वयः । निष्कृतमर्थमाह । यद्विषय इति । यथाग्राधर्षत्वा-  
भावे हेतुमाह । प्रप्तेति । यत्र इतिशब्दोऽप्याहार्यः । सर्व-  
ब्रह्माणां निर्णयद्वन्द्वानासम्भवादित्यर्थः । परब्रह्मान्वेषमात्रा  
इत्युपज्ञानोक्तिम् । ब्रह्मब्रह्मद्वयं प्रजपनिकर्तृकब्रह्माकट्टिकविय-

उ० प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो  
वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कवन्धी कात्यायन  
उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः  
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

आ० अद्विषन्ने चक्ष जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ ।  
अदि तद्युक्तपृष्ठं विज्ञास्यामः । अमुद्धतमप्रदर्शनार्थो  
अद्विषन्ने जाज्ञाजसंज्ञार्थः । प्रश्ननिर्णवाद्दक्षीयन्ते सर्वे  
ह वो वः पृष्ठं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ संवत्सरा-  
दूर्ध्वं कवन्धी कात्यायन उपेत्यागत्य पप्रच्छ पृष्ठवान् । हे  
भगवन् कुतः कक्षाद् वै इमा प्राज्ञायाः प्रजाः  
प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुचितास-  
मुचितधोर्धत्काम्यं या गतिरुदकमयमिति तदर्थोऽयं  
प्रश्नः ॥ ३ ॥

आ० प्रश्नप्रत्युत्तेरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरप्यावाः सुवेकात्त्वर्थमाह ।  
अपरविद्येति । त्रेयामसौ विद्वो ब्रह्मचोक्त इति समुचित-  
कार्त्तस्य ब्रह्मचोक्तस्याधोत्तरेणेति तदुत्तेर्देवभावमार्गस्य चेह वक्ष्य-  
मावतादित्यर्थः । इदमुपपद्यते केवचकर्मवाच्येति प्रकृत्यं ।  
केवचकर्म कार्त्तस्यापि चेन्नचोक्तस्य तदुक्ते पितृव्यानस्य च । तेवामे-  
वैव ब्रह्मचोक्तः । प्रजाकामा दक्षिणं प्रविषद्यन्त इति वक्ष्यमावता-  
दिति । यद्यपीदमपि यदब्रह्मजिज्ञासावसरेऽकङ्कसमेव तथापि  
केवचकर्म कार्त्तस्यमुचितं कर्म कार्त्तस्य विद्वत्स्यैव तत्राधिकार  
इति । ततो नैरात्मार्त्तनिदमुच्यते । वद्यपि मुक्ततः कृतिः प्रतीयते  
तथापि तदुक्तौ प्रबोधसाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन यदविद्यापच-  
येवाप्रोच्यते इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

उ० तस्मै स होवाच प्रजाकामो वे प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।

भा० तस्मा एवं पृष्ठवते स होवाच । तदपाकरणायाह । प्रजा कामः प्रजा आत्मनः सिद्धिर्गुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सन् जगत् सञ्चक्षामीत्येवं विज्ञानवान् यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्दत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वाख्येयदत्तयत । अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वाख्येयं दृष्टिबाधनभूतं

आ० प्रश्न इति प्रतिवचनस्येत्यपि प्रष्टव्यं । ताभ्यामेव तदुत्तेरिति तस्मै स होवाचेति प्रतिष्ठातं विशेषतो दर्शयति । तदपाकरणावेति । आद्यस्य सन्नित्यस्य प्रकाशः सन्नित्यन्वयो यथोक्तकारी इति ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीत्यर्थः । तद्भावभावित इति प्रजापतिरहं सर्वात्मैक्यपासनकारीणप्रजापतिभावनायुक्त इत्यर्थः । पूर्वकल्पीयतद्भावभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्दत्तः प्रजापतिः सन् पश्चात्प्रजाकामः सन् तयो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थं विषयमाप्यत अन्वाख्येयविज्ञादिना तत्संस्कारमुद्देश्यं ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथममादित्य-चन्द्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्छब्दादित्यसाध्यसंवत्सरभाव-मापद्य एवमेव तदवयवाद्यनवयमासपक्षाहोरात्रभावमापद्य तत्सत्साध्यग्रीष्माद्यन्नभावं देतोभावश्चापद्य तेन देतसा प्रजाः सृजेवमित्येवं निश्चितं प्रथमं रथिं प्राक्शब्दितसूच्यं चन्द्रमुत्पादितवानित्याह । स एवमिति । रथिशब्देन घनवाचिना भोज्य-जातं चक्षवित्वा भोज्यस्य सोमक्षिरबामृतयुक्तत्वात्तद्वारा सोमो चक्षत इत्याह । रथिचेति । एवं प्राक्शब्देनापि । अहं वैश्व-वरो भूत्वा प्राविनां देहमाश्रितः । प्राक्शब्दमसमायुक्तः



उ० रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत  
इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा

भा० मैद्युनमुत्पादयते मिथुनं इन्द्रमुत्पादितवान् । रयिञ्च  
शोममक्षं प्राणञ्चाग्निमत्तारमेतावग्नीषोमावक्षाद्यभृतौ मे  
मम वज्रधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं सञ्चिन्त्या-  
खोत्पत्तिक्रमेष सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तच्चादित्यो ह वै प्राणोऽन्ता अग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः ।  
रयिरेवाक्षं शोम एव । तदेतदेकमन्ता चाक्षञ्च प्रजापति-  
रेकं तु मिथुनं । गुणप्रधानस्तौ भेदः कथं । रयिर्वै अक्षं वै  
एतत्सर्वं किन्तद्यमूर्त्तञ्च सूक्ष्मञ्च अमूर्त्तञ्च सूक्ष्मञ्च मूर्त्तामूर्त्ते

आ० यथात्मज्ञं चतुर्विधमिति स्मृतेः । अग्नेः प्राणसन्ध्यादग्निर्भोक्ता  
चक्षत इत्याह । प्राणश्चेति । अग्नीषोमयोरख्यानार्गतत्वेनाखो-  
त्पत्त्यन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाह । अखोत्पत्तीति । उद्यन्तं वा  
ऽऽदित्यमग्निरनुसमादोहतीति स्मृतेः । सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रे-  
त्याभिसूर्य्यपदेनाह । सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ ४ ॥

रयिप्राज्ञौ स्मृतिः सूर्यमेव व्याचष्ट इत्याह । तच्चादित्यं  
इति । प्रजापतेरेव संवत्सरादि प्रजापत्यन्तं सदृशं वस्तुं  
रयिप्राज्ञयोः संवत्सरचक्षुः । प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्यात्मत्वं  
माह । तदेतदेकमिति । कथमेकस्यात्ताम्रश्चेति भेद इत्याशङ्क्य  
तस्यैव मुख्यभावविवक्षयाज्ञत्वं प्राधान्यविवक्षया चाक्षुत्तमिति  
भेद इत्याह । मुख्येति । रयिप्राज्ञयोः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति  
ब्रह्मदे । कथमिति । तत्र रयेः सूर्यात्मकत्वात्प्रजापतित्वमित्याह ।  
रयिरिति । अमूर्त्तस्यापि वाग्यादेः केनचिदद्यमानत्वात्प्रवित्त-  
मित्यर्थः । ननु मूर्त्तामूर्त्तयोरक्षज्ञयोश्चभयोरयि रयित्वेऽग्नमेव

उ० रयिर्वी एतत्सर्वं यन्मूर्तिश्चामूर्तिश्च तस्मान्मूर्तिरेव  
रयिः ॥ ५ ॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति  
तेन प्राचान् प्राणान्श्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां  
यत्प्रतीचीं यदुर्वीं यदधो यदूर्ध्वं यदक्षरा दिशो

भा० अक्षररूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्तामूर्त्ताश्चैव स्व-  
र्त्तरूपं मूर्त्तिः सैव रयिरमूर्त्तिं अक्षाक्षमात्रमात्र ॥ ५ ॥

तथाऽमूर्त्तोऽपि प्राणोऽप्ता सर्वमेव यथायं । कथं यच्च  
आदित्य उदयन् उदयन् यस्याचीं दिशं प्रविशति तेन  
तस्याचीं दिशं सप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्म-  
व्याप्ता सर्वास्तस्यान् प्राचान् प्राचान्स्वभूतान् रश्मिषु  
स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमस्तु व्याप्तिमात्रादिभिः सन्निधत्ते  
सन्निवेशयति आत्मभूतान् करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रवि-  
शति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुर्वीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति  
यच्चान्तरा दिशो कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं

भा० रयिरिति अक्षरमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे विभागमकृत्वा  
सर्वस्य मुखभावरमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते । यद्वा उभे  
विभक्त्य मुखप्रधानभावेन विवक्ष्यते तदाऽमूर्त्तेन प्राणैव मूर्त्त-  
स्यात्मनस्तत्त्वमूर्त्तस्यैव रयित्वमित्याह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

रयिश्चन्द्रितस्मात्प्रकाश प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्रा-  
णैश्चैव दर्शयन् सर्व्वात्मत्वमुच्यते अथादित्य इति वाक्येनेत्याह ।  
तथेत्तादिना ॥ यथायं तदपि प्राणोऽप्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति  
सर्वज्ञत्व इत्यर्थः । सप्रकाशेनेति सप्रकाशेन सप्रभवेत्यर्थः ।

उ० यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु  
सन्निधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणो  
ऽग्निरुदयते । तदेतद्व्याभ्युक्तं ॥ ७ ॥ विश्वरूपं  
हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपसं ।

भा० प्रकाशयति तेन सप्रकाशव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्थानं  
प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥ स एषोऽप्ता प्राणो वैश्वा-  
नरः सर्वमात्मा विश्वरूपो विश्वात्मना च प्राणोऽग्निश्च स  
एवाऽप्तोदयते उद्भवति प्रत्यक्षं सर्वो दिव्य आत्मवा-  
त्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु च वा मन्येषाभ्युक्तं ॥ ७ ॥ विश्व-  
रूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिमग्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानं  
परायणं सर्वप्राणाग्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूत-  
मक्षितोत्तमं तपसं तापक्रियां कुर्वमाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो  
विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः । बह्वक्ष-

भा० अन्तर्भुत्वमिति यद्यपि प्राक्कालात्तत्त्वमुक्तं तथापि रश्मिर्वा एत-  
त्सर्वमित्यत्रामूर्तस्य प्राक्कालादि गुणभावविवक्षया अच्युत-  
मुक्तमिति । तयोक्तस्वाभावभावरूपेभ्योऽपि स्वात्मप्रभावरूपेषु  
रश्मिभिर्यथार्थं । आत्मत्वादिति सत्त्वबुद्ध्यादित्यर्थः । सत्त्व प्रत्य-  
क्षत्वात् । स एष इति । वैश्वानर इति नरा जीवा विन्ने च  
ते नराश्च विश्वानराः स एष वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः ।  
विश्वरूपः सर्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वक्ष्यति आदित्य-  
स्योक्तं नाशब्दमित्यर्थः । विश्वरूपमित्यादिवितीयाप्तानां सत्त्व-  
बुद्ध्यादिरिषादिप्रथमाप्तानां सामानाधिकरस्येनान्यवयोगा-  
दध्याहारं कृत्वा वाक्याभेदेन आचष्टे । स्वात्मानमित्यादिना ।  
अभिधुनमुत्पादयत इत्युपज्ञानं निधुनमुपसंहरति । यन्नासा-  
निति । यन्नासौ यन्त्रमा यन्मानूर्तः प्राक्कालदेकं निधुनं सत्त्व

उ० सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजाना-  
मुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिण-  
त्रोत्तरस्य । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपा-

भा० रश्मिरनेकरश्मिः शतधा अनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः  
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

यस्यासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽन्तादि-  
त्यस्यदेतदेकमेतन्मिथुनं कथं सर्व्वं प्रजाः करिष्यत इति ।  
उच्यते तदेव । काशः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्व्वर्त्य-  
त्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्व्वर्त्यतिथ्यहोराचसमुदायो  
हि संवत्सरस्यदन्यत्वाद्द्विप्राणस्तन्मिथुनात्मक एवेत्यु-  
च्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो हो  
दक्षिणं चोत्तरस्य । द्वे प्रसिद्धे ज्ञायने वण्णास्यस्यचषे चाभ्यां  
दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्षिणां ज्ञान-  
संयुक्तकर्षवताश्च लोकान् विदधत् । कथं तच्च च ब्राह्म-

षा० सर्व्वात्मकमित्यन्वयः । शतैः मे वज्रधाः प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं  
तन्नेन प्रकाशेति पृच्छति । कथमिति । ६ । ७ । ८ ।

यदिप्राणयोः सन्वत्सरादिद्वारा प्रजास्यदृतमित्याह । उच्यत  
इति । तदेव मिथुनमेव संवत्सरः काशः । स च प्रजापतिः प्रजा-  
पत्यात्मकमिथुनं निर्व्वर्त्यत्वादिनेत्याह । तन्निर्व्वर्त्यत्वादिति । तदु-  
पपादयति । चन्द्रेति । चन्द्रनिर्व्वर्त्यत्वादिथय आदित्यनिर्व्वर्त्यत्वा-  
द्यहोराचासीति विभागस्तन्निर्व्वर्त्यत्वेऽपि काशस्य कथं, तदात्मते-  
त्याश्रय्य कार्थकारणयोरभेदादित्याह । तदन्यत्वादिति ।  
न केवलं विद्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्व्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किन्त्वयन-

उ० सते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव  
पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं  
प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ६ ॥

भा० आदिषु चे वैतदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयश्च-  
ण्डः । इष्टं पूर्णं इष्टापूर्णे इत्यादि कृतमेवोपासते-  
नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्म-  
कस्यां रयिमवभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रम-  
सस्य । तएव च कृतवत्वात्पुनरावर्तन्ते इमं लोकं चीनतरं  
वा विजयीति श्रुतं । चण्डादेवं प्रजापतिमन्त्रात्मकं फलत्वे-  
नाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्णकर्षणा ऋषयः स्वर्ग-

आ० दारापीति बलुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रपूर्वकं व्याचष्टे ।  
तत्प्रथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्तत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः ।  
केवचकर्मिणां लोकान् विदधदक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्तकर्मवतां  
लोकान् विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः । स्वितेत्युपपन्नं चन्द्र-  
स्यापि ज्येष्ठादि दक्षिणायनं मार्गशीर्षाद्युत्तरायणमिति श्रुतिषु  
प्रसिद्धेः । ततश्च कर्मिणां लोकान् विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां  
बाह्योत्तरलोकाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्नि-  
र्वर्तत्वं तयोरनयोरेति तद्वारा सम्बन्धस्यापि तन्निर्वर्तत्वं  
मित्यर्थः । चन्द्रादित्योः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति ।  
कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्तत्वंदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोक-  
प्राप्तेः प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तदि-  
ष्टावकत्वमिति तद्ये ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति । तत्त-  
चेति । इष्टचेति । अधिहोत्रं तपः सत्त्वं वेदानामुपशमनं ।  
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते । बाधीरूपतडाग्रादिदेव-  
तावतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्णमित्यभिधीयत इत्युभयो-  
र्भेदः कृतमित्युपासत इति । कृतश्चोपरितनमिति शब्दमिष्टा-

उ० अथेतिरेण तपसा ब्रह्मचर्येण ब्रह्मया विद्यया-  
त्मानमन्विथादित्यमभिजयते एतद्वै प्राणाना-

भा० इष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो वृहत्साः । तस्मात्सूक्तमेव  
दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एव इ वै  
रक्षिमन्त्रं यः पितृवाचः पितृवाणोपलक्षितचन्द्रः ॥ ८ ॥

अथोत्तरेणाद्यनेन प्राजापत्यं प्राजमन्तारमादित्य-  
मभिजयते । केन । तपसा इन्द्रियजयेन विभेयतो ब्रह्मचर्येण  
अद्वया विद्यया च प्राजापत्यात्मविवक्षयात्मानं प्राजं सूर्यं  
जगतस्तुषुषश्चान्विधाहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिज-  
यतेऽभिप्राप्नुवन्ति एतद्वै आद्यतनं सर्वप्राणानां सामान्य-  
माद्यतनमाश्रयः एतद्व्युत्पन्नमविनास्ति अभयं अत एव भय-

षा० पूर्णे इति पूर्तशब्दोपस्थाप्य्यादिशब्दपर्यायतया व्याचष्टे ।  
इत्यादीति ॥ दत्तमादिशब्दार्थः । कृतमेवोपासते कार्यमेवा-  
नुत्तिरुन्तीत्यर्थः । इदञ्च विशेष्यं पुनराहती हेतुतयोक्तं । कृत-  
रूपेणादिशब्दत्वात्तस्यापि कृतत्वेनागित्वात्पुनराहतिरि-  
त्याह । कृतरूपत्वादिति । पुनराहती मन्त्रवाक्यं प्रमादयति ।  
इमं शोचमिति ॥ ८ ॥

अथेति मार्गान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । प्राजापत्यात्मविवक्षेति  
तत्तादात्म्यविवक्षेत्यर्थः ॥ आदित्यमभिजयन्त इति पूर्वमन्त्र-  
वाक्यमनुमिदानो व्याख्यानार्थमिति प्रकृत्यं । सामान्यमिति  
समष्टिरूपमित्यर्थः । विद्यावतामिति कर्मानधिकारिणां अत  
एव केवचोपासनवतामित्यर्थः । कर्मिणाञ्च ज्ञानवतामिति  
समुच्चयवतामित्यर्थः । ननु केवचकर्मिणामप्यादित्यप्राप्तावपुन-  
राहतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य वेद्यामादित्यप्राप्तिरेव मासीति  
बहुमित्येव इति वाक्यं व्याचष्टे । इति वक्ष्यादिति । तस्मात्ते-

उ० प्रायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्  
पुनरावर्तन इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥  
पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे

भा० वर्जितं न चन्द्रवत्स्यदृष्टिभयवदेतत्परायणं परागति-  
विधावतां कर्मिणाञ्च ज्ञानवतामेतस्मान् पुनरावर्तने  
यद्येतरे केवलकर्मिण इति यस्मादेवोऽविदुषां निरोध  
आदित्यादिनिदृष्टा अविदांश्चैते संवत्सरमादित्यमा-  
त्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । य हि संवत्सरः काष्ठात्मा  
ऽविदुषां निरोधः । तत्तन्नास्तिन्नर्थ एव श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्त्य संवत्सरात्मन  
आदित्यस्य तैरसौ पादैरिवर्तुभिर्वर्तते । हेमन्तत्रि-  
-

भा० यामादित्यप्राप्तिरनाश्रयेति शेषः । यदा तस्यावने इत्यादिभ्य  
इत्येव इति । अतः श्रुतिवाक्यमनयोः दधिप्राक्कृत्यप्रतिपादन-  
परतया आख्येवं । तथाहि संवत्सरस्य दधिप्राक्कृत्यप्रतिपादन-  
निर्णयत्वे दधिप्राक्कृत्यप्रतिपादनं वक्तव्यं तत्प्रथममिति पृच्छति ।  
कथमिति । तदवयवव्योदनव्योदाद्रूपत्वं वक्तुं तयोः प्रथमं  
प्रसिद्धिमाह । तस्येति । प्रसिद्धिमेवाह । यामामिति । यव-  
मपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह । कथमिति । दधिप्राक्कृत्यप्रतिपादनस्य  
दधित्वं वक्तुं कर्मिणां दधिरूपचक्रनिर्णयत्वमाह । तत्तमेति ।  
योक्तमिति योक्तव्यं ब्रूयितुमिति । तस्य कर्मिणस्तत् पुनरा-  
वृत्त्या साधयति । अतस्त्वपत्वादिति । दधिरूपचक्रस्य दधिप्राक्कृत्य-  
प्रतिपादनं प्राप्यतात्पर्यावयवस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्मिभिः  
प्राप्यत्वमाह । यस्मादिति । यवश्चेतस्य दधित्वं सिद्धमित्याह  
यव इति ॥ १० ॥

पिष्टवायोपश्रुति इति तत्राप्य इत्यर्थः । तत्तस्य तद्विषय-

उ० अर्द्धे पुरीषिणं । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं  
सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

भा० रावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं  
तस्य द्वादशमासा अतवोऽवयवा आकरणं वा अवय-  
विकरणमस्य द्वादशमासैस्त्वं द्वादशाकृतिं दिवः क सोका-  
त्यरे ऊर्द्धं ऊर्द्धस्थाने तृतीयस्यां दिवोत्यर्थः । पुरीषिणं  
पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कासविदः । विचक्षणं निपुणं  
सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे सततं गतिकाशात्मनि  
षडरे षट्पतुमति आहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पित-  
मरा इव रचनामौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वाद-

भा० ब्रह्मायनस्यापि दधितमित्यर्थः । इदानीमुत्तरायणस्य प्राबल-  
माह । अथेति । प्राबल्यादित्यप्रापकत्वादुत्तरायणस्य तस्यापि  
प्राबल्यमिति संबन्धस्य दधिप्राबल्यनिपुणात्मकत्वमिति तत्त्वा-  
र्थत्वं युक्तमिति भावः । अस्य सर्वसाध्यवन्नवैक्यस्यमाह ।  
इतदा इति । इतरस्यैव समानं । अस्मिन्नर्थे इति संबन्धस्य-  
व्य इत्यर्थः । एवं कथ्यतेति पञ्चधा कथ्यतेत्यर्थः । जनयितृत्वा-  
दिति संबन्धरात्मककाचस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः । सामाना-  
धिक्यरजवज्जरीहितवा आस्ता अधिकरजवज्जरीहितत्वाह ।  
आकरणं वेति । अवयविकरणमित्यवयवित्वेन करणमित्यर्थः ।  
यस्य हयेऽप्येव एवार्थः । इ सोकादिति । आकाशरूपादन्तरिक्षो-  
कादित्यर्थः । अन्वया खगोलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामि-  
ज्जननवापत्तेः । उदकवन्तमिति आदिताम्नायवे रुद्धिरिति  
क्षुतेरित्यर्थः । अग्रे इत्यस्य पूर्वोर्द्धमतेनाहुः इत्यनेन सम्बन्धः ।  
अ इति तु शब्दसमानार्थे विपातः । परे तु तमेव विचक्षणमा-  
हुः इत्यन्वयः । त्रिमाहुरित्यत आह । सप्तचक्र इति । तस्मि-  
न्विचक्षणे सप्तचक्राद्यात्मके सर्वमिदं जगदर्पितमित्याहुः-



उ० मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः ।

भा० ब्राह्मतिर्यदि सप्तचक्रः पञ्चरः सर्वथापि संवत्सरः  
काशात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यश्चक्षणेऽपि जगतः कारणं  
॥ ११ ॥

चक्षिभिर्दं त्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः  
स्त्रावचवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापति-  
र्ज्योतिस्तस्य एव । मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापते-  
रेको भागः कृष्णपक्षो रयिरक्षं चन्द्रमा अपरो भागः ।  
शुक्लः शुक्लपक्षः प्राक् आदित्योऽन्ताग्निर्व्यश्नाच्छुक्लपक्षा-  
त्मानं प्राक् सर्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राक्दर्शिन एते  
अवयवः कृष्णपक्षेऽपीष्टं द्यामं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति

भा० रित्यर्थः । मतद्वयेऽपि कीदृशोऽर्थभेद इत्यत आह । यदीति ।  
पूर्वमेतत् ऋतुनां मादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनया  
ऽऽदितात्मना संवत्सरः काश्च एवोक्तः । द्वितीये तु हेमन्तशि-  
शिरो पृथक्कृत्य यस्माच्छतुर्नामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिव-  
र्तनमुखयोगेन चक्रत्वकल्पनया काश्चप्राध्यायेन सर्वामयत्वेन च  
स एवोक्तः । यद्यद्वयेऽपि मुखभेदेन कल्पनाभेदेन च भेदो न  
व्यभिर्भेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणत्वे ज्योतिर्ज्ञं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह । चक्षिन्निति ।  
संवत्सरस्यापि मासाहोरात्रक्यव्यतिरेकेष्वैषाद्यादिजनकत्वा-  
भावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह । स एवेति । यद्योक्त्येति संव-  
त्सररूपो रविप्राग्भिपुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरपि दर्श-  
पूर्यमासादिचक्षुर्भानुष्ठानदर्शनात् । तस्मादेते ऋतव इत्यादि-  
वाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य शुक्लस्य प्राजात्मत्वज्ञानकुसिपरतया  
व्याचष्टे । यस्मादिति । यस्मात्प्राक् सर्वमेव सर्वमात्मकमेव  
पश्यन्ति यस्माच्च प्रागव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्यैव दृश्यते तस्मा-

उ० शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्तीतर  
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो  
रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये

भा० प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षसौर्ण दृश्यते यस्मादितरे तु  
प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनस्य कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति ।  
इतरदितरस्मिन् कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तो-  
ऽपि ॥ १२ ॥

योऽपि मायात्मा प्रजापतिः स्वाययवेऽहोरात्रे परि-  
समाप्यते । पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽन्ताऽग्नीरात्रिरेव  
रयिः पूर्ववत् प्राणमहरात्मानं वै एते प्रस्कन्दन्ति निर्ग-  
मयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्याऽपनयन्ति । के ।  
ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह क्षिया संयु-  
ज्यन्ते मिथुनमैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तत्र

आ० दित्यन्वयः । प्राक्स्य शुक्लपक्षात्मकत्वात्कृष्णपक्षादिसम्बन्धगतः  
प्रायात्मत्वात्प्रायद्वारा कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णे  
कुर्वन्तोऽपि प्रजाप्रात्मके शुक्ल एव कुर्वन्तीति शुक्लपक्षे प्रायत-  
न्नामस्य स्मृतिदित्यर्थः ॥ यतस्तु त्वर्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति ।  
इतरे इति ॥ ये तु सर्व्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्ल-  
पक्षः प्रायत्वेनाप्रायमानत्वादज्ञातात्मकः सन् कृष्णपक्षत्वमाप-  
द्यते अतः शुक्ले कुर्वन्तोऽपि अदर्शनात्मकत्वात्प्रायद्वारहिते कृष्ण  
एव कुर्वन्तीति ते निन्दन्त इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं अत्राहं करोति ।  
इतर इति ॥ १२ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरन्नं चन्द्रमा इत्यर्थः । अहः प्राय-

उ० दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ  
रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेतस्तस्मा-  
दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह

भा० कर्त्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । अद्रात्रौ संयुज्यन्ते  
रत्या अतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रब्रह्मसादृतौ भार्या-  
गमनं कर्त्तव्यमिति । अथमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृत-  
मूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्ब्रह्मिवाद्यज्ञात्मना  
व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

एवं क्रमेणाहोरात्रः प्रजापतिरन्ते विपरिणम्यते अन्नं वै  
प्रजापतिः । कथं । ततस्तस्याद्भु वै रेतो नृवीजं तत्प्रजाकारणं  
तस्याद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिस्रष्टव्याः प्रजाः प्रजा-  
यन्ते यत्पृष्ठं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं  
चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रात्तन्मात्ररेतोदारेणेमाः  
प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतं ॥ १४ ॥ तत्तच्चैवं सति  
ये मृहस्या ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थो निपातौ । तत्प्रजा-

षा० लोक्तिप्रसङ्गादङ्गि मैथुनं निषेधति । प्रायमिति ॥ कृतमिति ॥  
कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति एष्टमित्यर्थः । पूर्वोक्तं  
सर्वमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्कृतमिति भावः ॥ १५ ॥

एवं क्रमेणेति रयिप्रायसंबन्धरादिक्रमेण परित्यज्य ग्रीष्माद्या-  
त्मना व्यवस्थितः सन् अन्नं वै प्रजापतिरज्ञात्मको जातः प्रजापति-  
दित्यन्वयः । अथमिति ॥ अन्नकृत्यत्वेऽपि तस्य कथं प्रजायन्तत्व-  
मित्यर्थः । तत इति भक्षितादन्नादित्यर्थः । रेत इति ॥ ज्ञोषित-

उ० तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ।  
तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु  
सत्यं प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो

भा० पतेर्ब्रतं । अतौ भार्यागमनं चरन्ति क्षुर्वन्ति तेषां दृष्ट-  
फलमिदं किं । ते मिथुनं पुनं दृष्टितरक्षोत्पादयन्ते । अदृ-  
ष्टञ्च फलमिष्टापूर्त्तदत्तकारिणां तेषामेव । एष चान्द्र-  
मसो ब्रह्मलोकः पित्र्याश्चक्षुषो येषां तपः स्नातकव्रता-  
दीनि ब्रह्मचर्यं । अतावन्वच मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यं ।  
येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमभ्यभिचारितया वर्तते  
॥ १५ ॥ अस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राचा-  
त्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्ब्रह्मल्लो-  
कद्विजयादियुक्तोऽसौ । केषां तेषामित्युच्यते । यथा दृष्ट-  
स्नानागमनेकविद्ब्रह्मसंन्यवहारप्रयोजनवत्तामिह्यं कौटिल्यं  
वक्रभावोऽवश्यावि । तथा न येषु जिह्वा । यथा च दृष्ट-  
स्नानां क्रोडादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु

आ० स्थाप्यपञ्चकषं तुल्यत्वादिति । प्रजापतिव्रताचरन्तमनेवाह-  
यकं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खायामपि प्रसङ्गादत आह ।  
इष्टापूर्त्तेति ॥ चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मलः प्रजापते-  
रंशत्वाप्रविष्टयस्य चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः । इष्टादिशारिणां  
तप आदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत आह । येषां  
तप इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे ।  
वक्ष्यति । उत्तरायण इति । तेन प्राप्य इत्यर्थः । प्राचात्मभावोऽपर-  
ब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति तेषामसौ  
विरज इत्यत्र तेषामित्यनेव केषां निर्देश इति प्रसङ्गः । न

उ० ब्रह्मलोको न येषु जितमनृतं न माया चेति ॥

॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्  
कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्

भा० तत्तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया  
नाम वहिरन्यथात्मानं प्रकाशान्यथैव कार्यं करोति सा  
माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येऽधि-  
कारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्रभिषुषु निमित्ताभावाच्च विद्यन्ते  
तस्याध्वानुरूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञा-  
नयुक्तकर्मावतां गतिः । पूर्वोक्तस्य ब्रह्मलोकः केवलकर्माणां  
सुखलोक इति ॥ १६ ॥ इति प्रथम प्रश्नभाष्यं समाप्तं ॥ १ ॥

प्राणोऽन्ता प्रजापतिरित्युक्तं । तस्य प्रजापतित्वमन्तुल-  
झास्त्रिञ्चरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथा-  
नन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन् कत्येव  
देवाः प्रजां वरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धार-

णा० येषु जिज्ञासितव्यं जिज्ञादिशब्दं अतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे ।  
वर्धेत्यादिना ॥ मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणामुपलक्ष्यमिति  
वदन् वाक्यार्थं सङ्गृह्य दर्शयति । मायेत्येवमिति । भिक्षुञ्चिति  
परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचराणां ग्रहणं । तेषां ब्रह्मलोका-  
दपि विरह्यत्वेन तज्जनर्थितत्वात् । इतिशब्दार्थमाह । इत्येवेति ॥  
॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्यैवेन प्रश्नेन सङ्गतिमाह । प्राणोऽन्तेति ॥ अवधार-  
यितव्यमिति । अन्ता विश्वस्य सत्यतिरिक्तमन्तुलस्यैवोऽभिप्रायतोत्पा-  
रभ्या इव रथनाभौ प्राणे सर्व्वं प्रतिक्रितं । प्रजापतिश्चरसि  
मर्भे तमेव प्रतिजोयस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरं वक्ष्य-

३० प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥  
तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायु-  
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रश्च । ते

भा० चन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं  
समाहात्म्यप्रस्थापनं प्रकाशयन्ते । सोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः  
प्रधानः कार्यकारणसंघटनमिति ॥ १ ॥ एवं पृष्ठवते  
तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि-  
रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भ-  
काणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रि-  
याणि च शरीरं धारयन्ते । तन्मध्ये कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रि-  
याणि शरीरे समाहात्म्यप्रस्थापनं प्रकाशयन्ते । कार्यसंघटनः

भा० मायात्वादित्यर्थः । इदमुपलक्ष्यं पूर्वं गतिमवश्येन विरक्तस्यापि  
चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमायात्मना सिद्धेष्टदर्थे मन्दानां पञ्च-  
विशेषार्थं च प्रायोपासनार्थं प्रत्ययारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वात्तृ-  
त्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्द्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्या-  
दिनिर्द्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्न इत्यपि  
ब्रह्म । प्रकाशयन्ते शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्रायधारण-  
त्वेन तज्जायन्ताभावादित्याह । शरीरेति । विभक्तानामिति  
निर्द्धारणे बद्धी । समाहात्म्यप्रस्थापनमिति अवकाशदानादि-  
कमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य स्थापने तस्य शोभान् प्रति प्रक-  
टनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीति वदवकाशदा-  
नादिकं खलुकार्थं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्ती-  
त्यर्थः ॥ १ ॥ एष देव इति वक्ष्यमायाभिवदनादिवक्ष्यहारसि-  
द्ध्यर्थं चेतनत्वं सम्भावयितुं देव इति विशेषणं । अभिमानि-  
त्यपदेशस्तु विशेषज्ञानुपगमिण्यामिति आयेनाकाशाद्यभिमानिदे-  
वताप्रत्ययार्थः । तस्य विशेषणं वाङ्मादिभ्यश्चि सर्वत्र सम्बध्यते ।

उ० प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधा-  
रयामः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्य-  
थाऽहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्येतद्वाणमव-

भा० करणचक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिव-  
दन्ति स्पर्द्धमानाः श्रेष्ठतमैः । कथं वदन्ति । वयमेतद्वाणं  
शरीरं कार्यकारणसङ्घातमवष्टभ्य प्राणादमिव स्वभावा-  
द्वाऽविभिन्नविच्छिद्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः ।  
मयैवैकेनाद्यं सङ्घातो भिद्यत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ १ ॥

तामेवमभिमानवतो वरिष्ठः प्राणो मुख उवाचोक्त-  
वान् । मा मैवं मोहमापद्यथ अविवेकतयाऽभिमानं मा  
कुर्वत अस्मादहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधा  
ऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिदृष्टिभेदं स्वस्य कृत्वा विधार-

या० वाग्यहर्षं कर्मेन्द्रियोपपन्नकार्यं । चक्षुरादिग्रहणं चानेन्द्रियो-  
पपन्नकार्यमिति मत्वाह । कर्मेन्द्रियेति । कार्यपञ्चकाः शरीराका-  
रेण परिहृता आकाशादयः । करणचक्षणागोन्द्रियाणि । माहात्म्य-  
मिति आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारकदेशा-  
त्मकं प्रकाशं स्वकार्यं प्रकाशं सर्वलोकप्रकटं वक्ष्ये तथा कृत्वाभि-  
वदन्ति अभितः सर्वतः कृत्वां शरीरधारकं प्रत्येकं वयमेव कुर्म  
इति वदन्तीत्यर्थः । वाचमिति । वागीति वययोरभेदाद्वा । अति  
कुत्सितं ग्रन्थं वक्षतीति वा । विनाशं गच्छतीति वा । देशादेशान्तरं  
गच्छतीति वा वाचं । वाचमिव वाचं कार्यकरणसङ्घातं शरीरमि-  
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथमेतदिति । एतत्तु अहमेवैतदित्याधुक्तं । एवं यथाभूतं  
अथमित्यर्थः ॥ २ ॥ उत्प्राणवनिवेति । आत्मनोत्प्राणवभावा-

उ० षष्ठ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥ तेऽब्रह्मधाना बभूवुः  
 सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथे-  
 तरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व  
 एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-  
 नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठ-  
 माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः  
 श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

भा० यामीति ॥ ३ ॥ इत्युक्तवति चास्मिंस्तेऽब्रह्मधाना अप्रत्यय-  
 वन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति । स च प्राणः तेषाम-  
 अब्रह्मधानतामाह्वय्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इवोत्क्रामति  
 इवेदमुत्क्रामन्तवानिव सरेषास्त्रिरपेक्षस्त्रिभुक्क्रामति यद्वृत्तं  
 तद्वृत्तान्तेन प्रत्यक्षीकरेयति । तस्मिन्नुत्क्रामति सति अथा-  
 नन्तरमेवेतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुःश्रोत्रादय उत्क्रामन्ते  
 उत्क्रामन्ति उच्चक्रामुः । तस्मिंश्च प्राण्ये प्रतिष्ठमाने तूष्णीं  
 भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता  
 अभूवन् । तद्यथा लोके मक्षिका मधुकराः खराजानं  
 मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च  
 प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठन्ति । यथाऽयं  
 दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रश्चेत्यादयस्त उक्तव्याअ-  
 ब्रह्मधानतां बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

आ० दिवशब्दः । निरपेक्ष इति स्वयमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेति वक्त-  
 यथेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥



उ० एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघ-  
वानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चाभू-  
तञ्च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं  
प्रतिष्ठितं । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं  
ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति-

भा० कथमेष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैष सूर्य्यः सन्  
प्रकाशते । तथैष पर्जन्यः सन् वर्षति । किञ्च मघवानिन्द्रः  
सन् प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि । एष वायुरा-  
वहप्रवाहादिभेदः । किञ्चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः  
सन् मूर्त्तमसदमूर्त्तं क्षामृतञ्च यद्देवानां स्थितिकारणं किञ्च  
वज्रना ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ शुद्धादिनामान्तं  
सर्वं वरीरं स्थितिकाले प्राणे प्रतिष्ठितं । तथा ऋचो  
यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यस्य यज्ञः च चञ्च  
सर्वस्य पालयितृ ब्रह्मा च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतश्चैवैष  
प्राणः सर्व्य ॥ ६ ॥ किञ्च । यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे

भा० सूर्य्यः सन्निति तपतीत्यनुवक्तुः । सन्तापयतीत्यर्थः । आवह-  
प्रवाहादीत्यावहादयः सप्त वायुगुणास्तथा भूतः सम्भोगान्  
ज्योतिश्चक्रादींश्च वहतीति श्रेयः । एष देवः पृथिवी सन् सर्वस्य  
जगतो धारयिता । रयिश्चन्द्रः सन् सर्व्यं पुष्पातीत्यर्थः । शुद्धा-  
दीति । प्राणाच्छुद्धात् खं वायुर्ज्योतिराप इत्यादिना वक्ष्यमाण-  
बोडशकषात्मक इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्म चेति ब्राह्मणजातिरित्यर्थः ॥  
चञ्चद्वार्थमाह । यज्ञादीति । अधिकृतं सर्वमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥  
किञ्चेति यः प्रजापतिर्विराट् सोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे

उ० जायसे । तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा वलिं हरन्ति  
यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि  
वद्वितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणाञ्च-  
रितं सत्यमथर्षाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं

भा० चरसि पितुर्मातुश्च प्रति प्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे प्रजाप-  
तित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मादपिदत्तं सर्वदेहदेहाकृति-  
च्छन्न एकः प्राणः सर्वात्मासीत्यर्थः । तुभ्यं तदर्थाय इमा  
मनुव्याद्याः प्रजाः तु हे प्राणश्चक्षुरादिद्वारैर्वर्षिं हरन्ति ।  
यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्व्ववरीरेव्यत-  
स्तुभ्यं वर्षिं हरन्तीति युक्तं । भोक्ता हि यस्त्वं तवैवा-  
न्यत्सर्व्वं भोज्यं ॥ ७ ॥ किञ्च देवानामिन्द्रादीनामसि  
भवसि त्वं वद्वितमः इविषां प्रापयित्तमः । पितॄणां  
नान्दीमुखे आहुतेषां पितॄभ्यो दीयते स्वधाऽर्घं सा देव-  
प्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितॄभ्यः प्रापयि-  
ता तमेवेत्यर्थः । किञ्च ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानाम-

भा० रेतोरूपेण मातुर्गर्भे पुत्ररूपेण यच्चरति यश्चानयोरेव प्रति-  
रूपः सन् सदृशः सन् यः प्रजायते स तमेव प्रजायस इत्य-  
न्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः प्रतिरूपः समिति । ननु प्राणस्य  
पुत्ररूपत्वमेवोक्तं न तु पितॄमादृश्यत्वं तत्कस्मादत आह ।  
प्रजापतित्वादेवेति । तस्य सर्वात्मत्वादित्यर्थः । निष्कृष्टार्थ-  
माह । सर्व्वदेहेति । अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह । भोक्ता हीति ।  
अतस्तवैवेत्यतः शब्दाध्याहारेण योज्यं । ७ । इविषां प्रापयि-  
तम इति । वद्वितमो वहनादङ्गिरिति यौगिक इत्यर्थः ।  
प्रथमा भवतीति यच्चादिदेवकर्म्मणि प्रथमं नान्दीमुखआहु-

उ० प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्न-  
रिक्षे वरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥ ६ ॥  
यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः । आन-  
न्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायानुं भविष्यतीति ॥ १० ॥

भा० अत्रिरयामत्रिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव प्राणो वा  
ऽथर्वी इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधा-  
रणाद्युपकारलक्षणं तमेवाधि ॥ ८ ॥ किञ्चेन्द्रः परमे-  
श्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण । रुद्रोऽसि हरन् जगत् ।  
स्त्रितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पात्रयिता परिरक्षिता  
त्वमेको जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्नरिक्षेऽजस्रं चरसि  
उदयास्ममयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषाम्पतिः  
॥ ९ ॥ यदा पर्जन्यो भूताभिवर्षसि त्वं अथ तदास्रं  
प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा  
प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्द्धितास्त्वद-  
भिवर्षसदर्शनमात्रेण चानन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्ति-  
ष्ठन्ति । कामाय इच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

आ० स्वावश्वकर्त्तव्यत्वात्वा प्रथमेत्यर्थः । अथ मताविति धातोर्ज्ञानार्थ-  
त्वादिप्रत्ययस्य ज्ञानजनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः । अत्रिरस-  
भूतानामिति । प्राणाभावेऽङ्गानां शेषदर्शनात्तेषामत्रिरसत्वमि-  
त्यर्थः । मुख्यप्राणस्याथर्वत्वं श्रुत्यभिहितं यद्यपि तथापि  
चक्षुरादीनामपि तदंशत्वादथर्वशब्दार्थत्वमिति भावः । इहे-  
न्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मद्यबानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति  
भेदमाह । इन्द्रः परमेश्वर इति । वीर्येण संहारसामर्थ्येने-  
त्यर्थः । सौम्येनेति विष्णवादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ८ । ९ । १० ॥

उ० ब्राह्मणस्त्वं प्राणैकशृङ्गधिरता विश्वस्य सत्पतिः ।  
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥  
॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या ओत्रे  
या च चक्षुषि । या च मनसि सक्तता शिवां तां

भा० किञ्च प्रथमजत्वादन्यस्य संस्काररभावादसंस्कृतो ब्रा-  
ह्मणस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राण एक  
अविस्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिणामाग्निः सक्तता  
सर्व्वहविषां । तमेव विश्वस्य सर्व्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः  
सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनी-  
यस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्च नोऽस्माकं । अथवा  
मातरिश्चनो वायोस्त्वं । अतश्च सर्व्वस्यैव जगतः पित्रत्वं  
सिद्धं ॥ ११ ॥ किं वज्रता । या ते तनूदीयाः तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता  
वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्व्वती । या ओत्रे या च चक्षुषि या

भा० असंस्कृत इति ॥ संस्कारहीनो ब्राह्मण इति स्मृतेरित्यर्थः ।  
अनेन स्वतः शुद्धत्वं विवक्षितमित्याह । स्वभावत एवेति ॥  
मातरिश्चेति मातरिश्च इत्यत्र नलोपशब्दस इत्यर्थः । वायो-  
स्त्वमिति पितृत्वमुच्यते । अस्मिन्वाक्याने वयुमात्रपितृत्वाद-  
स्मादादिसर्व्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह । अथचेति । अस्म-  
दादिसर्व्वजनकत्वाद्वायोस्तत्त्वजनकस्याकाशात्मनः प्राणस्य सर्व्व-  
जनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ वाचि प्रतिष्ठितेति । वाच्यपानरूपा  
तनूः प्रतिष्ठिता । ओत्रे ध्यानरूपा । चक्षुषि प्राणरूपा । मनसि  
समानरूपा । स प्राणस्तचक्षुः स ध्यानस्तओत्रं सोऽपानः सा वाक्  
स समानस्तन्मन इति स्मृतेरित्यर्थः । उक्तक्रमेणेति प्राणोत्क्रमे  
सत्त्वपानाद्यात्मिका वामादिरूपा तनूः अग्निवा कार्यायोग्या

उ० कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे  
यत्प्रतिष्ठितं । मातेव पुत्रानृक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाश्च  
विधेहि न इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥  
अथ हैनं कौसल्यस्याश्वलायनः पप्रच्छ । भग-

भा० मनसि सङ्ख्यादिष्यापारेण सन्नता समनुगता तनूस्तां  
त्रिंशं ब्रान्तां कुरु मोत्क्रमीदत्कमणेनात्रिंशं माकार्षीरि-  
त्यर्थः ॥ १२ ॥ किं ब्रूना । अस्मिन्लोके प्राणस्यैव वशे सर्व-  
मिदं चत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्थां दिवि च  
यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव ईश्वरिता  
रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानृक्षस्व पाशवस्य । तन्नि-  
मित्ता हि ब्राह्मणः क्षत्रियाश्च श्रियस्तास्तु श्रीश्च प्रज्ञाश्च  
तत्किञ्चिदिति निमित्तां विधेहि नो विधत्सेत्यर्थः । इत्येवं  
सर्वोत्तमा यो वागादिभिः प्राणैः सुत्यागमितमहिमानः स  
प्रजापतिरेवेत्यवष्टत ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नभाष्यं ॥ ६ ॥

अथ हैनं कौसल्यस्याश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणैर्ज्ञेयं  
निर्द्धारिततत्त्वं उपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात् स्यादस्य

आ० स्यादित्यर्थः । ब्राह्मण इत्युगादिमन्त्ररूपा ब्राह्मणः त्रिंशः ऋचः  
सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । क्षात्र्यः  
प्रसिद्धा घनाद्यैश्वर्यरूपाः । अस्मिन्प्रश्ने निर्द्धारितं गुणं सङ्गु-  
ह्याह । इत्येवमिति । इदं वरिष्ठत्वादेवपणक्षयं ॥ ११ ॥ १२ ॥  
१३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नभाष्यटीका ॥ २ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तत्वादिगुणजातं निर्द्धार्यं प्राणस्योत्पत्त्यादि  
निर्द्धारयन् तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति । अथेति ।  
वैदर्भप्रश्नान्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति यैर्वागादिप्राणैराका-  
शादिभिश्च प्राणस्य तत्त्वमुपलब्धं तैरित्यर्थः । प्राणस्य पूर्वोत्तम-

उ० वन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मि-  
च्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते  
केनोत्क्रमते कथं वाद्यमभिधत्ते कथमध्यात्म-  
मिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नान् पृच्छसि  
ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

भा० कार्यत्वमतः पृच्छामि । भगवन् कुतः कस्मात्कारणादेव  
यन्नावधत्तः प्राणो जायते । आतस्य कथं केन दृष्टिर्विशेषे-  
षावात्यस्मिच्छरीरे । किन्निमित्तकमस्य शरीरवद्व्यभि-  
त्यर्थः । प्रविष्टस्य शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं  
कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतिनिष्ठति । केन वा  
दृष्टिर्विशेषेण कस्माच्छरीरादुत्क्रमते उत्क्रामति । कथं वा द्या-  
मधिभूतमधिदैवज्ञाभिधत्ते भारयति । कथमध्यात्म-  
मिति भारयतीति शेषः ॥ १ ॥ इत्येवं पृष्टुं कस्यैव होवा-  
चार्थः । प्राण इव तव दुर्विशेषत्वादिद्वयप्रकार्यकस्यापि  
जन्मादि त्वं पृच्छस्यतोऽतिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठो  
ऽसीत्यभिप्रेत्य त्वं ब्रह्मविद्वन्ब्रह्मोऽहं तस्मात्ते तुभ्यं  
प्रब्रवीमि चतुष्टं पृष्टु ॥ २ ॥

भा० हिमत्वादिदेवोत्पत्तिरङ्गाभावात्कुत इति प्रश्नानुपपत्तिश्चात्र-  
ज्ञाह । अपि संवत्सरादिवि । अनेककालात्प्रायस्यवत्सरादित्यर्थः ।  
शरीरवद्व्यभिधमिति शरीरप्रवेश इत्यर्थः । प्रातिष्ठत इत्युप-  
पत्तिर्वत्सं । दिवसेति दिवसं दुर्घटं यथा प्रचार्हमित्यर्थः । अति-  
प्रश्नमिति तद्वद्वेषां प्रश्नानतिज्ञात्वात्तन्मदीयप्रश्नामीश्वरान्  
कथमप्रश्नान् प्रकथयार्थवित्यर्थः । अतिप्रश्नेत्यपेक्षयाऽतिप्रश्नं  
मुक्तं । ब्रह्मविदिति प्रोक्ताहार्थं कौत्सीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

उ० आत्मन एष प्राणो जायते । यथेषा पुरुषे  
ह्ययैतस्मिन्नेतदाततं मनोऽकृतेनायात्यस्मिञ्छ-  
रीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुक्ते ।  
एतान् यामानेतान् यामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष  
प्राणः । इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्नि-

भा० आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्प्राणो जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोके एषा पुरुषे  
शिरःपाशादिवक्षणे निमित्ते ह्यावा नैमित्तिकी जायते  
तद्वदेतस्मिन् ब्रह्मक्षेतप्राणार्थं ह्यावास्त्रीयमनूतरूपं  
तत्त्वं सत्ये पुरुषे जाततं समर्पितमित्येतत् । ह्ययैव देहे  
मनोऽकृतेन मनः कृतेन मनःसङ्क्षेपेच्छादिनिष्पन्नकर्मानि-  
मित्तेनेत्येवमिति हि पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव सत्तः सह  
कर्माणेति च श्रुत्यन्तरात् । आवात्यागच्छत्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥  
यथा क्षेत्र प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव यामादिवधि-  
कृतान्विनियुक्ते । कथं । एतान् यामानेतान् यामानधिति-  
ष्ठस्वेति । एवमेव यथा दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान्

भा० दिष्टो ह्यनूर्तः पुरुषश्चक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जायते प्राण  
इति मनसो अत्र संवादयितुं तद्वतविशेषबान्वाह । परस्मा-  
दिति । अत्र दृष्टान्त इति तस्यावृत्तत्वात् दृष्टान्त उच्यते  
इत्यर्थः । ह्ययेति प्रतिविम्बादिरूपेत्यर्थः । एतस्मिन्निति ब्रह्म-  
तत्त्वमसि आत्मनि ब्रह्मसीत्यर्थः । कथमावातीत्यस्योत्तरमाह ।  
मनोऽकृतेनेति । सन्निरासः । तदेव सत्त इत्यस्य कर्मिणो  
मनो वक्षिन् कथे निवर्त्त संसर्गं जायतः सन् तदेव पञ्च  
कर्माणा सह एतीति श्रुतौ च शरीरसहस्रं कर्माणां सत्त्वमि-

उ० धत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः ।  
एष ह्येतद्भुतमन्नं समनूयति तस्मादेताः सप्ता  
स्त्रिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

भा० प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक् पृथगेव यथास्थानं  
सन्निधत्ते विनियुक्ते ॥ ४ ॥ तत्र विभागः । पायूपस्थे पायुश्च  
उपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषा-  
द्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति सन्निधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च  
श्रोत्रश्च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्याश्च  
मुखश्च नासिका च मुखनासिके ताभ्यां मुखनासिकाभ्याश्च  
निर्गच्छन् प्राणः स्वयं सप्ताट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतिति-  
ष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्यां समानमन्नितं  
पीतञ्च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भुतं  
भुक्तं पीतञ्चात्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादन्नित-

आ० त्वर्थः ॥ १ ॥ आत्मानं वा प्रविभज्येत्युक्तं दृष्टान्तेनाह ।  
यथेति । इतरानिति इतरांश्चक्षुरादीन् यथास्थानं अप्यादि  
गोक्ष्णस्थाने सन्निधत्ते सन्निधापयति । आत्मभेदान् मुख्य-  
प्राणस्य वृत्तिभेदान् प्राणापानादीन् पाष्वादिषु नियुक्त इत्यत्र  
श्रुत्वा नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानाणां स्पष्टत्वात्तानि गोक्ष्णाणीति  
प्रकृत्यं । यः कुर्वन्तिष्ठति तं सन्निधत्ते विनियुक्त इत्यर्थः ।  
मध्येति प्राणापानयोर्मध्ये वा नाभिलक्षां समानः प्रतितिष्ठती-  
त्यन्वयः । समानमन्नित्यर्थमुक्त्वा श्रुत्वाकृतं करोति । एष हीति ।  
आत्माप्राविति आत्मनि प्ररीरेऽपि सन्निधत्ते । एवं उतपदव-  
चादन्नस्य दधिहं जाठराभेदादन्नोदत्तप्रक्षेपस्य दोमत्त्वोक्त्वा



उ० हृदि लेष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां  
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति-

भा० पीतेभ्यनादग्नेरौदर्याङ्गुदधदेशादेताः सप्तसङ्ख्याका अर्चिषो  
दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति श्रीर्षणः । प्राणद्वारा दर्शन-  
श्रवणादिसप्तस्वरूपादिविषयप्रकाश इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इदि शेषः । पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृद-  
याकाशे एष आत्मा आत्मसंयुक्तो जिह्वात्मा जीवात्मेत्यर्थः ।  
अवास्मिन् हृदये एतदेकशतमेकोत्तरशतं सङ्ख्याया प्रधान-  
नाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्यां प्रधान-  
नाद्यां भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्दे दे सह-  
स्रेऽधिकसप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः  
प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रति प्रतिनाडीशतसङ्ख्याया  
प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु

भा० श्रीर्षणसप्तद्वाराभिर्गतानां ज्ञानानामर्चिङ्गं वक्तुं तस्मादेता  
इति वाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति । सतेति । अग्नेरौदर्याङ्गितोः  
प्राप्तपरिपाकादन्नरसादन्ननाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीज्ञानं  
हृदयं प्राप्तादन्नरसादिति शेषः । दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयं-  
मुखचैवं रसनामिति सप्तार्चिवः । जाठराभिप्रायकन्यान्नरसवचनेन  
दर्शनादीनां प्रवृत्तेः । तेषु तदर्चिङ्गारोप इत्यर्थः ॥ १॥ ५ ॥

ज्ञानस्य नाडीरूपं ज्ञानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं  
वक्तुमाह । हृदीत्यादिना । हृदयस्य जिह्वात्मस्थानलोके ।  
प्रयोजनान्तु केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य नाद्युत्पत्तिस्थानत्वं  
वदन्ति । तन्निराकरणं तत्रैव जिह्वात्मनः सङ्ख्यार्थं नाथः ।  
नाडीभिः प्रत्यवस्थेत्यादि श्रुतेः । ततश्च जिह्वात्मनो हृद-  
यस्थानलो तत्प्रचारमार्गभूतनाडीनामपि तदेवेत्युत्पत्तिस्थानं

उ० शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु ग्यानवरति ॥ ६ ॥  
अथैकयोर्द्ध उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

भा० ग्यानो वायुवरति । ग्यानो व्यापनात् । आदित्या-  
दिव रम्ययो हृदयात्सर्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्व-  
देहं संव्याप्य ग्यानो वर्तते । सन्निस्तम्भमर्षदेहेषु विग्रे-  
षेषप्राणापानवृत्तयोश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्षकर्त्ता  
भवति ॥ ६ ॥ अथ चा तु तथैकव्रतार्ता नाडीनां मध्ये  
ऊर्द्धगा सुषणा नाडी तथैकयोर्द्धः समुदानो वायुरापाद-  
तक्षमसकवृत्तिः सञ्चरन् पुण्येन कर्षणा ब्राह्मविहितेन पुण्यं  
लोकं देवादिस्थानसङ्घं गच्छति प्रापयति । पापेन तदिप-  
रीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिसङ्घं । उभाभ्यां सम-

खा० अन्यथा प्रदेशान्तरस्थाननाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद्वा सप्तति-  
सहस्राणि हृदयात्पुरीतवमभिप्रतिष्ठवमिव सुतेष्वेव निद्रा-  
ग्ररीरस्थात्मत्वमात्मोपाधित्वेन तद्योगादित्याह । आत्मसंयुक्त  
इति । यस्माद्विज्ञात्मा हृदि वर्तते तत्सञ्चारमार्गभूतनाडीनामपि  
तदेव स्थानमित्याह । अत्रेति । नाडीनां ग्ररीरविद्यारक्तत्वेन  
प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषः । तस्य स्पष्टताद्व्याख्येन व्याख्यानं ।  
यनैकस्या नाद्याः ब्राह्मणाद्याः शतं शतं भवतीत्याह । वासा-  
मिति । तस्य शतोत्तरमयुतं ब्राह्मणाद्य इत्यर्थः । ब्राह्म-  
नाडीनां च प्रत्येकं द्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रविश्राह्मणाद्यः  
सन्तीत्याह । पुनरपीति । सप्ततिरितिपदस्य सङ्ख्याप्रधानत्वे  
सहस्राधीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात् वक्ष्यतया  
आपद्यते । सहस्राद्यमिति । प्रविश्राह्येति । प्रतिश्राह्याभ्यो निर्ग-  
तास्वब्राह्मणाः प्रतिश्राह्याः । वासतकिरित्यत्र वीक्षार्थनाह ।  
प्रति प्रवीति । प्रतिनाडीशतमित्यन्यत्रनेकैकस्या इत्यनुवक्तुः ।  
तथा च प्रतिनाडीशतमेकैकस्या नाद्याः प्रतिश्राह्यानाडीनां

उ० पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकां ॥ ७ ॥  
आदित्यो ह वै वासः प्राण उदयत्येष क्षेत्रं चाक्षुषं

भा० प्रभाभाभ्यां बुद्ध्यापाभ्यामेव मनुष्यलोकां नयतीत्यनुवर्तते  
॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै प्रसिद्धो अग्निदेवतं वासः प्राणः  
स एव उदयत्युद्गच्छति । एव क्षेत्रमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं  
चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुसृजमानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आ-  
लोकां कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी वा देवता  
प्रसिद्धा येषां पुरुषस्थापानमपावदृष्टिमवदृष्ट्याकृत्य वशी-  
कृत्याथ हवापकर्षणेनानुययं कुर्वन्ती वर्तत इत्यर्थः ।  
अन्वया हि शरीरं मुक्त्वात्यन्तेत्यावकाशे वोद्वेष्टेत् ।

भा० हासततिलहस्तादि भवन्तीत्यर्थः । तथा मूलप्राणाप्रतिप्राणा-  
नायो निषिन्ना हासततोदयो हासततिलहस्तादि यदुक्तं यच्च  
प्रतिलहनेना च भवतीति प्रकृत्यं । एवं नाडीरक्षा आनस्य  
वत्स्थानमाह । आहिति । सूक्ष्मास्त नाडीषु विद्यमानस्य  
आनस्य कथं व्यावृत्तमित्याह नाडीनां सर्वदेहव्याप्तेस्तस्या-  
स्यापि आनस्य तद्वारा व्याप्तिरित्याह । व्याप्तिरित्येति ।  
यथाऽऽदित्यादिनिर्गतं रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतो  
गमिन्ना नाड्यात्मिदिति बोध्यं । सामान्येन सर्वशरीरव्याप्ता-  
वपि विज्ञेयस्यानमाह । सन्वीति । शरीरेष्वेतेष्वङ्गानिन्वा-  
सयोः प्राज्ञापावदृष्टोदभावे व्यावृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः । वीर्यव-  
दिति अथ यः प्राज्ञापावदोः सन्निः स आन इत्याह या नि  
वीर्यवन्ति कर्माणि नयवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायनना-  
दीनि तावत्प्राज्ञपानम् करोतीति श्रुतत्वेदोद्वेष्टित्यर्थः ॥ ६ ॥  
इदानीमुद्गानस्य आनं वदन् केनोत्पन्नत इत्यस्योत्तरमाह  
यमिति । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यामिति । अनेन मुख्याधिक्ये  
देवक्षेत्रं वापाधिक्ये नदक्षेत्रं नयतीति दूष्यं व्याख्यातं

उ० प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा  
पुरुषस्यापानभवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो

भा० यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्ध्वं आकाशस्तत्स्थो वायु-  
राकाश उच्यते । मच्चस्त्ववत् । स समानः समानमनुगृह्णानो  
वर्त्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराऽऽकाशस्त्ववसामान्यात् ।  
सामान्येन च यो वाद्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्वायु-  
व्याममनुगृह्णानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ यदाहं  
ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीरे उदानं वायुमनु-  
गृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजोभावो  
वाद्यतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्त्ता तस्माद्यदा सौक्तिकः

आ० भवति ॥ ९ ॥ कथं वाद्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममित्यस्योत्तर-  
माह । आदित्य इति । या देवता प्रसिद्धेति अग्निदेवता पृथिव्येव  
यस्यायतनमभिर्लोक इति श्रुतेरभिसम्बद्धावगमादित्यर्थः । अव-  
ष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाक्यं पूरयति । अथ एवापकर्षणे-  
नेति इत्यर्थं क्षम्भादेरुर्द्धमुखेन निष्ठातस्य परितो विद्यमान-  
रज्जुभिरध एवापकर्षणेन पतनाभाववदध एवापकर्षणेन शरी-  
रस्य पतनाभावः सिद्धतीत्यर्थः । अनुग्रहमिति शरीरधार-  
णक्षममित्यर्थः । अन्यथेति पृथिवीदेवताया विधारणाकरणे  
गुरुत्वादपानेनाथ आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रति-  
नन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः ॥ अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं  
व्याचष्टे । यदेतदिति ॥ यदिति ज्ञोवत् क्वान्दसमित्वाह । य  
आकाश इति ॥ मच्चस्त्ववदिति मच्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मच्चशब्देन  
मच्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वायुर्लक्ष्यत  
इत्यर्थः । समान इति ॥ सामानाधिकार्यमनुयाहानुयाहकयो-  
रभेदोपचारादित्वाह । समानमनुगृह्णान इति ॥ एवमुत्तर-  
त्रापि अनुग्रहहेतुमाह । समानस्येति ॥ शरीरान्तराकाशस्यैव

उ० वायुर्वायुः ॥ ६ ॥ तेजो ह वै उदानस्तस्मादु-  
पशासतेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्य-  
मानैः ॥ ६ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राण-

भा० पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजा  
यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमुर्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं  
शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथं । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः  
प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ६ ॥ मरणकाले यच्चित्तो भवति  
तेनैष जीवः चित्तेन सङ्कल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राण-  
वृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सम्मुख्या

भा० समानस्य द्वावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं वाह्यबाहोरिति अन्त-  
राकाशस्थत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः ॥ वायुर्वायु इत्यत्र त्वन्तराका-  
शस्थत्वविशेषरहितो वायुसामान्येन समुच्चीयत इति न पूर्वा-  
भेद इत्याह । सामान्येनेति ॥ ८ ॥ तेजो ह वाव इति वाक्यं  
आचष्टे । सदाहमिति ॥ पूर्वमादित्यात्मकं विशेषतेज उक्तं  
अत्र तेजःसामान्यमुच्यत इति न मौनवक्ष्यमित्याह । सामान्यं  
तेज इति ॥ एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणायान-  
समानोदानस्थानानुयाहकत्वोक्त्या ऽध्यात्मं प्राणादित्यनुयाहकत्व-  
मुक्तं । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन् वाह्यमधिदै-  
वमादित्यात्मकं धारयतीत्युक्तं । तद्रूपेणावस्थानमेव तज्जारखं  
प्राणायानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेस्तद्वारा तदाह्याधिभू-  
तविधारकत्वमुक्तं । स प्राणस्तचक्षुः सोऽपानः सा वाक् स  
स्थानस्तश्चोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति अत्यन्तरे  
चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुयाहकत्वोक्त्या चक्षुरा-  
दिरूपाध्यात्मविधारकत्वोक्तमिति कथं वाह्यमभिधत्ते । कथ-  
माध्यात्ममिति । अस्त्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ तेजस उदानवा-  
युननुयाहकत्वं अतिरेकप्रदर्शनेन साधयति । यस्मादिति । यस्मा-

उ० स्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथा सङ्कल्पितं  
लोकं नयति ॥ १० ॥

भा० प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातव्यं  
उच्छ्वसति जीवतीति । स च प्राणसंज्ञोदागवृत्त्या युक्तः  
सन् सहात्मना स्वाभिना भोक्ता स एवमुदागवृत्त्यैव युक्तः  
प्राणसंज्ञं भोक्तारं पुण्यपापकर्मावशाद्यथासङ्कल्पितं यथा  
ऽभिप्रेतलोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

भा० तेजःस्वभाव उत्क्रान्तिरुदप्युदागवायुर्वाह्यतेजोऽनुगृह्यतेः समेव  
शरीरे वर्तते तस्माज्जीवजीवनहेतुकर्मोपरमे बाह्यतेजोऽनुगृ-  
ह्यभावेनोपशान्ततेजो मुमूर्धुर्भवतीत्यन्वयः ॥ स्वाभाविकमिति  
जाठराग्निवृत्तं हस्तादिना स्वशरीरस्यार्धं सत्पुण्यत्वेनोपचक्ष्यमानं  
तेज इत्यर्थः ॥ भवत्युत्पद्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः ॥ शरी-  
रान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न सम्भवतीति शङ्कते । कथ-  
मिति ॥ इन्द्रियोपाधिवशादित्याह । सहेति । मनसि सम्प-  
द्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्व्वेष्टान्वयः ।  
उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यचित्त  
इत्यादि वाक्यं तदपेक्षिताध्याहारं कुर्व्वन् व्याचष्टे । मर-  
तेति । यचित्त इति यदेव तिर्यग्मादिशरीरं सम्पत्तिमिति चित्ते  
यस्य स यचित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकस्ववहारेण प्रथ-  
यति । तदेति । तेजसा तेजोऽनुगृहीतयोदागवृत्त्येत्यर्थः । एव-  
म्भूतो भोक्तोदागसंयुक्तः प्राणः कं नयतीत्यपेक्षायां तमेव  
भोक्तारं नयतीति वदन् वाक्यार्थमाह । स एवमिति । एवका-  
रस्य तमेवेत्यन्वयः । यथा सङ्कल्पितमिति कर्मक्षानादिसाध-  
नानुष्ठानदशायां सङ्कल्पितं मरत्यकाशे वासनाकूपेण पुनरभि-  
व्यक्तं लोकं देवादिशरीरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥

उ० य एवंविद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा  
 होयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥  
 उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा ।  
 अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञा-  
 यामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीय-  
 प्रश्नः ॥ ३ ॥

भा० यः कश्चिदेवंविद्वान् यद्योक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्या-  
 दिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुषिकस्यो-  
 च्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजाः पुत्रपौत्रादिसन्त-  
 णीयते हीयन्ते ह्रियन्ते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया  
 ऽमृतो ऽमरणधर्मा भवति तदेतस्मिन्नर्थे सङ्क्षेपाभिधायक  
 एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥ उत्पत्तिपरमात्मनः  
 प्राणस्त्वायतिमागमनं मनोऽकृतेन मनःकृतेन नास्मिच्छरीरे

आ० एवं प्राणस्वरूपं निर्द्धार्य तदुपासनं विधत्ते । यः कश्चि-  
 दिति । उत्पत्त्यादिभिर्यद्योक्तविशेषणैर्विशिष्ट आत्मनः प्राणो जा-  
 यते मनः कृतान्धां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णाति । आत्मानश्च  
 पञ्चधा विभज्य पावूपत्ययोरपानं स्वरूपं । प्राणं चक्षुःश्रोत्रयोः ।  
 नाभौ समानं । नाडीसमूहे स्थानं । उदानश्च सुषुम्नायां स्थापयति ।  
 उदानेनेत्यामन्ति वाक्चैः प्राणापानसमानस्थानोदानानुग्राहकैरा-  
 दिव्यपृथिवीदेवताक्ताश्चवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्यादिक्रमादि-  
 त्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमग्न्यक्षचक्षुरादियाज्ञ-  
 मधिभूतश्च धारयति । स एवोदानकृत्वा भोज्या च युक्तो भोक्तारं  
 शोकात्कारं नयति स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरुत्ताऽदे इत्येवं  
 प्राणं वेद इत्यर्थः । ऐहिकफलमुक्ताऽऽमुषिकफलमाह । यतित  
 इति । अमृतत्वं नाम मुख्यं किन्तु प्राणसायुज्यमेवेत्याह ।

उ० अथ हैनं सौख्यीयणो गार्ग्यः पप्रच्छ १ भगव-

भा० स्थानं स्थितिञ्च पाथूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वान्धमेव  
सञ्जाडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनं । वाङ्मादि-  
त्यादिरूपेणाध्यात्मञ्चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञा-  
यैवं प्राणममृतममृत इति । विज्ञायामृतममृत इति द्विर्व-  
चनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १९ ॥ इति तृतीयप्रश्नभाष्यं ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौख्यीयणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापर-  
विद्यागोचरं सर्व्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्य-  
साधनलक्षणमनित्यं । अथेदानीमसाधनलक्षणमप्राण-  
ममनोगोचरमतीन्द्रियमविषयं शिवं शान्तमविकृतमचरं

आ० प्रयेति ॥ इदन्तु कामिनः निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्ये तच्छुद्धि-  
द्वारा मुख्यमेवाव्यक्तत्वं भवतीति प्रत्यक्षं । आद्यतिमिति आद्याति-  
मित्यर्थः । ऋषं हान्दसं ॥ १९ ॥ १९ ॥ प्रश्नभाष्यविवरणे तृतीयः  
समाप्तः ॥ ३ ॥

एवं कर्म्मविद्यागतिश्रवणेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्यं  
तच्छुद्धिमतोऽत एव साधनचतुष्टयवतो मुख्यधिकारिणः पर-  
विद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभ्यते । अथ हैनमिति ॥ पूर्वं विद्यैवा-  
व्यक्तलोकोत्तरप्रश्नारम्भो अर्थ इत्यत आह । प्रश्नत्रयेणेति ॥  
संसारमित्यतो न तन्मुख्यमव्यक्तत्वमित्यर्थः । तस्य संसारत्वे  
व्याकृतत्वं हेतुमाह । व्याकृतविषयमिति ॥ व्याकृताश्रयं तदन्त-  
र्गतमित्यर्थः । साध्यसाधनलक्षणमिति साध्यसाधनसम्बन्धेन  
कथ्यतेऽभिप्रेत्यते उत्पद्यत इति तथा । यद्वाऽपरप्रश्नाच्च प्राणस्य  
साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा तस्मादनिव्यमित्यतोऽपि संसा-  
रत्वमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणात्मा तु न तथेत्वाह । असाध्येत्यादिना ।  
अतीन्द्रियमविषयमिति इन्द्रियविषयत्वमतिज्ञानमित्यव्याकृतम-  
कार्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः । अप्राणमिति । प्राणगोचरत्वेन तदात्म-



### उ० नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जा-

भा० सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाद्याभ्यान्तरमजं वक्तव्य-  
मित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते । तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मा-  
त्परादक्षरात्मत्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्रैवापि  
यन्तीत्युक्तं । द्वितीये मुण्डके के ते सर्व्वभावा अक्षरादि-  
भज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापि यन्ति । किंलक्षणं  
वा तदक्षरमिति । एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुज्ञावयति ।  
भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे श्रिरःपाष्ठादिमति कानि करणानि  
स्वपन्ति स्वार्पं कुर्व्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि

आ० क्मिन्द्रियागोचरत्वं मनोऽगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वमुक्तं ।  
सुखरूपतामाह । शिवमिति ॥ निवृत्तानर्थत्वमाह । शान्तमिति ।  
तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह । अविद्यतमिति ॥ अग्ने-  
नोत्पत्तिपरिणामवृद्धयो निविद्धाः । अक्षरमित्यपक्षयविनाशौ  
निविद्धौ । उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तरमाद्यस्तित्वं निविद्धं । अत्र  
सर्व्वत्र हेतुः । सत्यमिति । काण्वयेऽप्येकरूपमित्यर्थः । तत्र अथ  
परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्यादि वाक्यं मानमाह । परवि-  
द्यागम्यमिति । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह । पुरुषाख्य-  
मिति । कथं पुरुषश्चन्द्रेदितं पूर्य्यत्वं वाद्याभ्यान्तरवस्तुभेदादत  
आह । सवाद्येति । स एव वाद्याभ्यान्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं  
नास्तीत्यर्थः । प्रश्नत्रयमिति । यद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्या-  
विषय एव प्रबोधोपासनविषयत्वात्तथापि तस्य क्रममुक्तिपक्ष-  
त्वेन निर्विशेषात्ममेव सविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसाना-  
त्तोऽपि परविषय एवेति भावः । एवं सामान्येन प्रश्नत्र-  
यस्यापि सम्बन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्निकसम्बन्धमाह ।  
ब्रूतेति । यस्मादित्यस्य किं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनान्वयः ।  
उक्तमिति यथा प्रदीप्ताद्यावकादिरुफुलिङ्गाः सङ्ख्यशः प्रभवन्ति

उ० मति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्येतत्

भा० चास्मिन् जायति जागरणमनिद्रावस्थाव्यापारं कुर्वन्ति ।  
स्वप्नाव्यापारान् कुर्वन्तीत्यर्थः । कतरः कार्यकरणसं-  
णानां च एष देवः स्वप्नान् पश्यति । स्वप्नो नाम  
जाग्रद्भ्रमनास्मिदृप्तस्य जाग्रददन्तःशरीरे यद्भ्रमं । तत्किं  
कार्यसंज्ञेन देवेन निर्वर्त्यते किं वा करणसं-  
ज्ञेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्या-  
पारे यत्प्रसक्तं निरायाससंज्ञमनावाधं सुखं कस्यैतद्भ-  
वति । तस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः  
कस्मिन् उ सर्वे सम्यगेकीभूताः सम्प्रतिष्ठिताः । मधुनि-

आ० रूपाः तथाऽक्षरादि विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र  
चैवापि यन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः । एतद्विषयेति । मन्त्रोक्तार्थवि-  
स्तारानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अत्राक्षरस्वरूपस्यैव  
विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वप्नोक्तादिप्रश्नः जागरिता-  
दिना धर्म्मविशेषनिर्द्धारणार्थः अन्यथा तेषामात्मधर्म्मत्वश-  
ङ्कायां तन्निर्द्धारणत्वनिर्णयसिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागा-  
दिविवक्षा तु ताः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टान्तवशाद्यचैकी-  
भावः ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षरे एकीभूतानां पृथि-  
व्यादिकार्यकारणानामक्षरादिभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाव्ये उ-  
क्तं इत्यर्थः । तत्राद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्म्मी पृष्टः । स्वप्ने  
यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म्म इति निश्चेतुं  
शक्यत्वात् । द्वितीयेनावस्थाप्रत्ययेऽपि शरीररक्षकं यस्य धर्म्म इति  
पृष्टं । जाग्रतोऽन्यपरतव्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः ।  
तृतीयेन स्वप्नस्य धर्म्मी पृष्टः । चतुर्थेन सुषुप्तिधर्म्मी सुखमहम-  
साधुमिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शे सुखस्य सुषुप्तिसम्बन्धावग-  
मात् । पञ्चमप्रश्नेनावस्थाप्रत्ययविनिर्मुक्तमवस्थाप्रत्ययवशानभूमि-

उ० सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भव-  
न्तीति ॥ १ ॥

भा० रसवत्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता  
भवन्ति सङ्गताः सम्प्रतिष्ठा भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदा-  
चादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक् पृथगेव स्वात्म-  
न्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां  
करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः । प्रष्टुः युक्तै-  
वन्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि पर-  
तन्त्राणि च जायद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पार-

व्या० रूपं तुरीयमक्षरं पृष्ठमिति विवेकः । कार्येति कार्यं शरीरं प्राज्ञो  
वा । करणानि मनसादीनि ॥ पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं पिच्छो-  
च्छत्वाह । तन्निमित्तमिति ॥ तत्पदं पूर्वापरयोः सम्बध्यते । प्रसन्न-  
मिति विषयसम्पर्ककालुष्यराहित्यं । निरायासेन विज्ञेया  
भावमात्रेण । लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते । निर्वातस्थापितदीपाजोकावद-  
नाबाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एतदिति सुषुप्ते  
प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शमूलभूतमित्यर्थः ॥  
तस्मिन् काले इति यद्यपि पञ्चमेन प्रज्ञेन तुरीयं पृच्छ्यते न  
सुषुप्तिरुच्यपि संसारदशायां । सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्था-  
भावे कुत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्सुषुप्तवज्ज्ञाने सत्यपि इत-  
रोपाधिरहितत्वेन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रद-  
र्शनस्य सुकरत्वात्तस्मिन् काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसम्प्रतिष्ठि-  
तोक्तिः । सम्बन्धेकीभूता इति तदात्मभावप्राप्त्या विषयं गता  
इत्यर्थः । मधुनिरसवदिति यथा नानापुष्परसा मधून्येकी-  
भवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण दृष्टान्तावुक्ती ।  
तत्र सर्वोपात्मना कथाभावादित्याह । विवेकानर्हा इति । पूर्वं  
विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्सम्प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न जानेनापि

भा० तच्छेषैव कस्मिंश्चि सङ्गतिर्न्यायेति । तस्मादाशङ्कानुरूप एव  
प्रश्नोऽयं । अत्र तु कार्यकारणसङ्गातो यस्मिंश्च प्रसीनः  
सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुक्षोः स कोनृ स्यादिति  
कस्मिन् सर्व्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

आ० प्रश्नेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव एष्ट इति शङ्क्यं ।  
परे आत्मन्यक्षरे प्रतिष्ठन्त इति वक्ष्यमाद्यत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव  
सम्प्रतिष्ठानादेव हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बितस्य भोक्तुरपि  
प्रतिष्ठाया अभिधास्यमानत्वादव्यायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरी-  
यमेव एष्टमिति भावः । ननु कार्यकारणव्यतिरिक्ते सम्प्रति-  
ष्ठानाधिकरण्ये सामान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन् सम्प्रतिष्ठिता  
इति विशेषप्रश्नो घटते । न च तस्यावगतिरस्ति । न च सम्प्र-  
तिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणत्वावगतिरस्तीति  
वाच्यं । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरि-  
क्तस्य चेतनस्यासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ दात्रं नाम सत्या-  
दिवनार्थः शस्त्रविशेषः । स्वात्मनोति सोपादान इत्यर्थः ।  
सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि  
तेषामित्यर्थः । एव हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य  
वक्ष्यमाद्यत्वादा पुरुषाणामित्युक्तं अस्मिन् पक्षे करणानाञ्चेति  
चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कृतः प्राप्तिरित्यन्वयः । संहतानां  
परार्थेन व्यापृतत्वात्संहतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येना-  
वगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह । युक्तैव त्विति ॥ स्वाभ्यर्थानि  
सङ्गाताभिमान्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति मनसि विद्य-  
मानाशङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः ॥ अत्र सम्प्रतिष्ठान-  
विशिष्ट आत्मा न एष्टः किन्तु तदुपपन्नितः केवञ्च आत्मा एष्ट  
इति वाच्यतात्पर्य्यमाह । अत्र त्विति ॥ भवतीत्यनन्तरं एष्टमिति  
शेषः । यत्त्वया एष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तत्सौकर्य्यस्य ता मरीचय  
इत्यर्थः ॥ १ ॥

उ० तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-  
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकी-  
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह  
वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन

भा० तस्मै स होवाचाचार्यः । शृणु हे गार्ग्य चक्षुष्या पृष्ठं ।  
यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्यासमदर्शनं गच्छतः  
सर्वा अत्रैव एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकी-  
भवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति ता मरीचय-  
स्तस्मैवाऽर्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकी-  
र्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रिया-  
दिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदे-  
वानां मनस्तन्मत्वात् परो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्नकाले एकी-  
भवति मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति । जिजाग-  
रिवोस्य रश्मिवत्पण्डितान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापा-  
राद्य प्रतिष्ठन्ते । यस्मात्स्वप्नकाले औचादीनि शब्दाद्युप-  
लब्धिकरणानि मनस्तेकीभूतानीव करणव्यापारादुप-  
रतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन् स्वप्नकाले एव देव-

भा० स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावोऽसिद्ध इत्या-  
शङ्क्य वासनामयेन्द्रियव्यापारोपलब्ध्यावपि वाङ्मयशब्दादिश्रव-  
णादिव्यापाराभावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति ।  
यस्मादिति ॥ औचादीनामेकीभावो नाम स्वव्यापारं विहाय  
मनस्तन्मत्तयाऽवस्थानमात्रं न तु मुख्यमेतत् तेषां मनःप्रकृति-  
कत्वाभावेनाप्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः ।

उ० तर्लेश पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति  
 न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्द-  
 यते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥  
 प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जायति । गार्हपत्यो

भा० दत्तादिखण्डः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति  
 न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न  
 विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥ सुप्त-  
 वस्तु ओचादिषु करणेभ्येतस्मिन् पुरे नवदारे देहे प्राणा-  
 ग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जायति । अग्नि-  
 सामान्यं ज्ञाह । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह ।  
 यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोचकाले इतराग्निहोचकाले  
 इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयत यस्मा-  
 दिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निर्यथा तथा सुप्तस्थानावृत्तेः

आ० नेयायत इति इत्यो गत्यर्थस्य यङ् तस्य रूपमेतत् न गच्छतीत्यर्थः  
 ॥ २ ॥ कानि खपन्तीत्यस्य सविषयाणि वाङ्मकरानि खप-  
 न्द्युपरमन्तेऽतस्तेषामेष जागरखधर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाय-  
 तीत्यस्योत्तरमाह । सुप्तवत्त्विति । प्राणानामग्नित्वं गात्रमि-  
 त्वाह । अग्नय इवेति । अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणी-  
 यते प्रणयनादितिदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति ।  
 यस्मादिति ॥ प्रणयनादितिपदं गार्हपत्यविशेषवमित्याह ।  
 प्रणयनो गार्हपत्य इति । तत्सदृशमाहवनीयः प्राण इति  
 वाक्यसादृश्याभिधानपद्व्यं व्याचष्टे । तथेति । गार्हपत्यत्वेने-  
 त्तेऽपानेऽन्तर्गच्छति सति वह्निर्गच्छन् प्राण आहवनीय इत्यर्थः ।  
 परित्यक्तं यानोऽग्न्याहार्यपचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे ।  
 अनञ्जिति । छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां तस्य वा यतस्य

उ० ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यज्ञा-  
हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥  
यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति

---

भा० प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां सञ्चरत्याहवनीय-  
स्त्वानीयः प्राणः । व्यानस्तु हृदयादक्षिणसुषिरद्वारेण निर्ग-  
मादक्षिणदिक्स्त्वन्वाहन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

अत्र च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासा-  
वग्निहोत्राहुती इव गित्यं हितसामान्यादेव तु एता-  
वाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावात् नयति यो  
वायुरग्निस्त्वानीयोऽपि होता चाहुत्येर्नेद्वत्त्वान् । कोऽसौ च  
समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्मा-

---

आ० हृदयस्य पञ्च देवसुषिरा इत्युपक्रम्याथ वाऽस्य दक्षिणः सुषिरः  
स व्यानस्तुष्टोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुषिरतो निर्गमन-  
मुक्तमित्यन्वाहार्यपचनसादृश्यं दक्षिणदिक्स्त्वन्वितं व्यानस्येति  
व्यानोऽन्वाहार्यपचन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र चेति । अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्त्ता ऋत्विगुच्यते  
उत्तरवाक्येनेति शेषः । अत्रोच्छ्वासनिश्वासायोरहुतित्वस्य पूर्व-  
मसिद्धत्वेन सिद्धवग्निर्होत्रायोगात् स समान इति तच्छब्दान-  
न्वयाच्च वाक्यत्रयं क्त्वाऽन्वयत्रयेण योजयति । यद्यस्मादिति ।  
उच्छ्वासनिश्वासावित्यनन्तरमाहुतीति पदं भाष्येऽध्याहृतैता-  
वुच्छ्वासनिश्वासा आहुती । आहवनीयाधिकरत्नाग्निहोत्रा-  
हुतीवहितसामान्यादेवेत्येकोऽन्वयः । अनन्तरं भाष्ये तच्छब्दस्यार्थे  
श्रुतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थः । यस्मादेतावाहुती यस्माच्चेती  
समं नयति शरीरस्थितिभावात् साम्येन नयति प्रवर्त्तयति  
यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमकर्त्ता आहुतिद्वयमाहवनीयं प्रति

उ० स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो-

भा० द्विदाम्नाकर्षीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि  
भूतानि विश्वेभ्यश्चपि स्वपत इति हि वाजसनेयके ।  
अत्र हि जायन्तु प्राणाग्निषूपहत्य वाह्यकरणानि विषयां-  
स्याग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव  
यजमानो जायति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन  
संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रतिप्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः  
कल्प्यते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमि-  
त्तत्वाद्विष्टफलप्राप्तेः । कथं च उदानो मनश्चाख्यं यजमानं  
स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव  
ब्रह्माचरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

आ० समं गयति प्रापयति तद्वत् तस्मादाहुत्योर्नेष्टत्वात् वायुर्हेतेति  
यच्छब्दोद्देश्येऽप्युक्त्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः । कोऽसौ वायुरिति  
तद्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयान्वय इति  
विभागः ॥ ननु प्राज्ञाप्रय इत्यत्र सर्वेषां प्राज्ञानामभिलोको कथ-  
मिह समानस्य होतृत्वमुच्यत इत्याशङ्कोत्तं । अभिस्थानीयोऽपीति ।  
अभिलेनोक्तोऽपीति भावः । होता चेति चकारोऽवधारणे होतृ-  
वेत्यर्थः । आहुतिनेष्टत्वाद्भोतृत्वे स्थितेऽभिलोकोक्तः । कृषिन्यायेना-  
ग्न्यनभिसमुदाये काक्षिकोऽर्थः । अवस्थाप्रयवर्तिनामुच्छ्वासनि-  
श्वासप्राज्ञाणां चाभि होत्राऽवयवसम्पादनस्य नोपासनं प्रयोजनं ।  
निर्विशेषात्मप्रकरत्वात्तद्विभ्यदर्शनाच्च किन्विन्निसाक्ष्यपरमनो  
प्राज्ञा जायतीति । एवं त्वंपदार्थप्रोधनरूपस्य ज्ञानस्य क्षुतिरेवे-  
त्याह । अतस्तेति । सर्वदेति वाजसनेयके हि वाङ्मनः प्राज्ञश्चि-  
तश्चक्षुश्चित इत्यादिना सर्वप्राज्ञायापारेषु प्रत्येकमभिहिततद्वृत्ति-  
विधायैवं दृष्टिमतः सर्वाणि भूतान्यस्य स्थापकाद्येऽपि चयनं कुर्व-  
न्तीति सदृष्टिक्षुता तद्विद्वद्वापीत्यर्थः । अत्र हीति । अत्र मनो



उ० दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

भा० एवं विदुषः ओचाद्युपरमकासादारभ्य यावत्सुप्नोत्थितो भवति तावत्सर्व्वयागफलानुभवेनाविदुषामित्रानर्थायेति विद्वत्ता ख्यते । न हि विदुष एव ओचादीनि स्वपन्ते प्राणाग्नयो वा जायति । जायत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्व्वप्राणिनां पर्यायेण जायत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं अतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । अत्पृष्ठं कतर एष देवः स्वप्नान् पश्य-

भा० यजमानः कल्पित इति व्यवहितान्वयः । तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह । यजमानवदिति । हेतुद्वयं साधयति । जायत्विति । अत्र स्वप्नकाले विषयान् करणानि चोपसंहृत्य मनो जागर्ति । प्राधान्येन स्वप्नापारं कुर्व्वन्वर्त्तते । अभिहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिव शब्दे प्रकृतः । हवावशब्देन तत्प्रसिद्धमित्युक्तं । इष्टेति उदाननिमित्तकमरब्रह्मनन्तरं यागादिफलप्राप्तेः । तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कथ्यत इत्यर्थः । न केवलं मरब्रह्मद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किञ्चेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्व्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि । अहरहरिष्टफलप्रापकत्वमुदावसेति प्रश्नपूर्व्वकमाह । कथमिति । स्वर्गमिबेति स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्व्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माक्षरं जमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागद्विज्ञानामपि तत्प्राप्तेः तथापि ब्रह्म एव सर्व्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदानस्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शङ्कं । तस्य सुषुप्तानाडीचारित्वेन समस्तानाडीः प्रवेष्टव्यं उतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥ ननु त्राय्यं यतो वा श्वो ऽपान इति श्रुतिमारभ्य मनो ह वाक् यजमान इति श्रुत्यन्तेन

उ० अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं

भा० तीति तदाह । अत्रोपरतेषु ओचादिषु देहरावे जायतु प्राणादिवायुषु प्राक्स्फुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तराले एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि संवृतओचादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते । ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येषानुभवतीत्युच्यते स्वतन्त्रोऽपि चेन्नः । नैष दोषः । चेन्नस्व स्वातन्त्र्यस्य मनोउपाधिहृतत्वान्न हि चेन्नः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्त्ति वा । मनोउपाधिहृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नस्येत्युक्तं वाजसनेयके सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीवेत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव । मनोउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले चेन्नस्व स्वयं ज्योतिर्वृत्तं बाधत इति केचित् । तच्च श्रुत्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रान्ति-

भा० यत्रेण विद्वान् कर्म्मं न भवतीति स्मृतं इत्युक्तमस्तु । एवं तत्राग्निहोत्रादिकर्म्मप्रतीतिरद्वानस्य यागप्रत्यक्षानुभवलोकेन न तत्त्वज्ञानं तच्च कर्म्मप्रतीतेरत आह । एवं विदुष इति । विदुषेति ओचादीनि स्वप्ने उपरमन्ते प्राणा एव जायतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याच्च विद्याया जागरणं ओचादिवाद्येन्द्रियधर्मः । शरीररक्षकं प्राणधर्मो नात्मधर्म इत्येव त्वयदार्थविवेकरूपत्वात् कोतयत्येवमिति । अत एव प्राणजागरणस्याविदत्ताधारत्वात् त्वयं विदत्तास्तुतिरित्यपि शङ्का निरस्त्या तस्यैवम्भतविवक्षाभावादिति । ननु विद्याप्रकारत्वादस्य विदुषः ओचाद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किं कुत्वेत्याशङ्क्य विद्वद्विदत्ताधारणेन

उ० दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश-

भा० शेषा । यस्मात् स्वयंज्योतिर्वादिष्ववहारोऽप्यामोक्षान्तः  
सर्वोऽविद्याविषय एव मनश्चाक्षुषाधिजनितः । यच्च वा  
अन्यदिव स्वात्तचान्योऽन्यत्पक्षेन्मात्रं संसर्गस्वस्र भवति ।  
यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः ।  
अतो मन्दब्रह्मविदामेवेधमात्रज्ञा न त्वेकात्मविदा । नन्वेवं  
सत्यचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति विज्ञेयमनर्थकमचोच्यते ।  
अथमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्थोऽज्येत इति ।  
अन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयं ज्योतिष्टुं वाच्येत सत्य-  
मेवमर्थं दोषो यद्यपि स्वात्तस्वप्ने केवलतया स्वयं ज्योति-

भा० स्वयमेव भवतो न विधेयत्वमिच्छा । न हीति । विदत्ताश्रुतिरे-  
वेति । श्रोत्रादिकं परे देवे मनस्येकीभवति प्राज्ञाप्रयो जायतीत्यत्र  
पदार्थविवेककुर्यं चान्नं विवक्षितं तच्छान्नं गार्हपत्यो वा एषो  
ऽपान इत्यादिना स्तूयते उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन  
कतर एव इत्यादि सर्वः पश्यतीत्यन्तं व्याचष्टे । यदिति । कतर  
इति । अनेति औतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे । उपरतेष्वित्या-  
दिना अन्तराखे इत्यन्तेन । अनेनेति विषयिविषयाद्यनेकभा-  
वमनमितिर्थाः । इदञ्च महत्त्वव्याख्यानं सप्रमदुर्जीवस्य  
स्वातन्त्र्येवमन्त्रे देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः । सप्रो मनोधर्मा  
नात्मधर्मा । आत्मनि तु तदारोपमात्रं लोकस्थेति स्थापनार्थेति  
श्रुत्यापरिहाराभ्यामाह । नन्विति । मनोपाधिज्ञतमिति  
वाङ्मन्त्रिवप्रबुद्धं मनोपाधिज्ञतं जाग्रदव्यं केवलमनोपाधि-  
ज्ञतः सप्र इत्यर्थः । सप्रस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिचामत्वात् ।  
सप्रो भूतेति श्रुतौ सामानाधिकरस्यनिर्देश इति प्रकृत्यं ।  
नन्विदं श्रुतिर्विभूतनुभवेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति श्रुतान्तर-  
विरोधापत्तेः । अतोऽत्र देवशब्देन जीवश्च एवोच्यते । तस्यैव

उ० दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति

भा० द्वेनार्द्धन्मावदपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति-  
नाडीषु ज्ञेय इति श्रुतेः पुरीततिनाडीष्वन्वन्मात्तत्रापि  
पुरुषस्य स्वयंज्योतिर्द्वेनार्द्धभारापनयाभिप्राये मृषैव  
कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । अन्यत्रास्त्राला-  
दनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा  
सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुक्षितश्च । तस्मा-  
द्युक्ता स्वप्ने आत्मनः स्वयंज्योतिष्टोपपत्तिर्वक्तुं । श्रुते-  
र्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि श्रुतं श्रुत्यर्थं हित्वा

भा० स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते । मन इति । स्वयं ज्योतिर्इमिति  
स्वयंज्योतिर्बोधकश्रुतिरित्यर्थः । अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपा-  
दीनामिव वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे  
ज्योतिरन्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयं ज्योतिर्बोधनं  
न शक्यमिति श्रुतेः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेतः उत  
तद्बोधनरूपकार्यसिद्ध्यर्थं मनसोऽभावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ  
ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा । नाद्यः । मनसि सत्त्वमि एवं  
तर्हीति वक्ष्यमाणरीत्या मनसो दृश्यत्वेन ज्योतिर्वायोगेनात्मन एव  
स्वयं ज्योतिर्इस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह । तत्रेति । न द्वितीयः ।  
तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह । श्रुत्यर्थेति ।  
आत्मनो ज्योतिर्बोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाशादिसापेक्षत्वा-  
त्तस्मिन् सत्त्वेवैतद्बोधसाधने मनसादौ च सत्त्वेव तद्बोधयितुं  
शक्यते । नाग्येति । मनसाद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः तथा-  
सति तद्बोधनाशक्तेरित्याह । यस्मादिति । तत्र मानमाह ।  
यत्र वेति ॥ द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह ।  
मात्रेति । दृश्यमात्राशब्दार्थः अस्संसर्ग इति शब्देदः । दृश्यासंसर्गे  
सुषुप्तौ विषयविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्ती-

उ० दृष्ट्यादृष्ट्यु श्रुतस्याश्रुतस्यानुभूतस्याननुभूतस्य सर्वं  
पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

भा० सर्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं  
शक्यते सर्वैः पण्डितकानैः । यथा हृदयाकाशे पुरीतति-  
गाडीषु च स्वपतस्तत्सम्बन्धाभावात् ततो विविच्य दर्श-  
यितुं शक्यत इति । आत्मनः स्वयं ज्योतिष्यं न बाध्यते । एवं  
मनस्वविद्याकामकर्म्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्म्मनिमित्ता  
वासनाऽविद्ययाऽन्यदस्वप्नरमिव पश्यतः सर्वकार्यकर-

आ० अर्थः ॥ अतो न द्वितीयः कल्पः सम्भवतीत्याह । अत  
इति ॥ ननु यदि स्वयंज्योतिर्बोधनार्थं मनस्यासभावो नापे-  
क्षितः ज्ञातरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसम्भवादनेति स्वप्नवा-  
चिविशेषव्यमनर्थकमिति शङ्कते । नन्विति ॥ किं विशेषव्य-  
वसात्मनसोऽभावः सिद्धाद्यविधितः उत विशेषव्यस्य गतिमात्रं  
पृच्छते । नाद्यः । मनसोऽभावाद्गोकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य  
तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्यो-  
तिर्बोधनासम्भवात् । विशेषव्यमनर्थकं तुल्यमित्याह । अत्रो-  
च्यत इति । परिच्छेदोऽधिकोऽत्रोच्यत इति तैर्यं प्रयोगः । स्वयं  
ज्योतिर्बोधनमिति तद्बोधनमित्यर्थः ॥ यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य वाध-  
स्यानाशङ्कत्वादिति । यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्-  
स्वयं ज्योतिर्बोधयितुं न शक्यमिति दोषस्तुल्यस्तथापि स्वप्ने  
मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाददूरविप्रकर्षेण स्वयं-  
ज्योतिर्बोधनमिति तद्विशेषव्यमनर्थकमिति शङ्कते ।  
सत्यमिति ॥ स्यादित्यनन्तरं तथापीति शेषः । ज्ञेयकतयेति मन-  
सोऽभावेनेत्यर्थः । भारस्येति प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । ज्ञेयबोधनं तु  
सुषुप्ते भविष्यतीत्याभिराजः । एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभाव-  
माश्रित्य स्वप्नबोधनं विवक्ष्यमाणं न च तत्सम्भवति । तत्रापि

भा० णेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टृवासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन  
स्वयंज्योतिष्टुं सुदर्पितेनापि तार्किकेण न वारयितुं  
शक्यते । तस्मात्साधूनां मनसि प्रसीनेषु करणेष्वप्रसीने च  
मनसि मनोमयः स्वप्नान् पश्यतीति । कथं महिमानमनु-  
भवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावा-  
सितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रमित्रमिव चाविद्यया

आ० बद्धप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह । न तत्रापीति । सुषुप्ते  
ऽपीत्यर्थः । तत्रापीति स्वप्नेऽपीत्यर्थः । सुषुप्ते चेत्सर्व्वभारापनयः  
स्यात्तदा स्वप्नेऽर्द्धभारापनयाभिप्रायो वर्सयितुं शक्यते न च  
तदस्ति । अतोऽनेतिविशेषणं तदप्यनर्थककथनावसरे कैव श्रुति-  
गतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या ॥ प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धा-  
नैकदेशी कश्चिन्मन्दः शङ्कते । अन्येति ॥ सर्व्ववेदान्तप्रत्य-  
यन्यायेनाथर्वश्रुतिविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वर्सनीयत्वा-  
त्तदविरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्व्ववाद्याह । नार्थैकत्वस्येति ॥  
तर्हि वा एव श्रुतिरर्थाभावात्प्रव्यतामत आह । श्रुतेर्यथार्थेति ॥  
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थावबोधकत्वानुसृत्य च साध्य-  
दायिकमिति न्यायाच्चाक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायोगादित्यर्थः ॥  
एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धात्पुनरुक्तमाह । एवं तर्हीति ॥ तर्ह्या-  
दावेव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्व्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्का  
तन्निराकरणार्थाभिप्रायश्च पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थ-  
बोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावतारचिकीर्षया तदीय-  
नानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्व्वमभिमानं निरस्येत्वाद्युक्तं ।  
स्वयंज्योतिष्श्रुतेरनतिशङ्कत्वाद्भक्त्याप्राप्तौ हृदयाकाशादि-  
सत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीत्यभावाद्विद्यमानस्याप्यविद्यमानानुसृत्य-  
नात्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्योतिष्टुमिति बोधनीयं  
मनसोऽभावादिनाप्येवं मनसि सत्यपि तस्य वासनानामयगजतुर-  
गादिविषयतया परिग्रामादुपलब्धत्वाच्च द्रष्टुः । ततो भेदेन विवेकतः  
श्रुत्या स्वप्नकाशत्वं बोध्यत इत्याह । यद्येत्यादिना ॥ मनसीति

भा० पश्यतीव मन्यते तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयानुश्रुतोतीव  
 देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः  
 पुनस्तत्प्रत्यनुभवतो वा ऽविद्यया तथा दृष्टस्यास्मिन् जन्म-  
 न्यदृष्टञ्च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वास-  
 नानुपपत्तेः । एवं श्रुतस्याश्रुतस्यानुभूतस्यास्मिन् जन्मनि  
 केवलेन मनसाऽनुभूतञ्च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमि-

आ० सत्यपीति शेषः । ननु मनस्वेदविद्यादिनिमित्तवशाद्भूतजतुर-  
 गादिरूपेणाभिन्नकृत्वासनावर्तहिं जायतीव तस्याहन्तयैव  
 प्रतीतिः स्यान्नेदन्तयाऽत आह । कर्म्मनिमित्तेति ॥ तथा प्रतीतिं  
 विना स्वप्ने भोगासिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्म्मनिमित्तवशाज्जायति  
 गङ्गादीनामिदन्तयाऽनुभवेन तद्वासनानामपि तथैवानुभवार्ह-  
 त्वेन तद्वासनारूपाविद्यावशाच्च वासनान्तरस्य मनस इदन्तयैव  
 वस्तुन्तरवत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदञ्च विशेषणं मनसो विषयत्वेन  
 विषयित्वासम्भवाद्विषयिण्य आत्मन एव स्वप्नकाशरूपत्वमिति  
 वक्तुं जाग्रत्यादित्यादिकार्यं ज्योतिषां चक्षुरादिचरञ्ज्योति-  
 षाञ्च सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनात्मनः स्वयंज्योतिर्दुर्बोधं । स्वप्ने तु  
 तदभावात्सुबोधमिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादिविशेषणं । स्वप्ने  
 आदित्यादिकार्यंकरञ्ज्योतिषां भासमानत्वेऽपि तेषां वासनाना-  
 जत्वाद्भूतत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनान्तर  
 इति विशेषणं । एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एव एवम्भूतस्वयंज्योति-  
 रस्य बोधयितुं शक्यत्वादन्वयासम्भवादत्रावमिति श्रुतौ स्वप्नविशे-  
 षण्यद्वयमर्थवदित्युक्तमिति द्रष्टव्यं । स्वयंज्योतिर्इमिति सिद्ध-  
 मिति शेषः । अतः काण्वश्रुतौ स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकार-  
 णाभावेन तद्विरोधाभावादत्र देवशब्देन परदेवे मनस्येकीभव-  
 तीत्युक्तं ॥ मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥  
 नन्विन्द्रियाणामुपरतत्वाद्विषयसम्बन्धाभावात् कथं मनसो महि-  
 मानुभव इति शङ्कते । कथमिति ॥ पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्नो ज्ञाना-  
 तस्य वासनानात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्वाह । उच्यत इति ॥

उ० स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः  
स्वप्नान् पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं

भा० त्वर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि ।  
किं वज्रना उक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनो-  
वासनोपाधिः सन् एवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्  
पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन् काले सौरेण चिन्ता-  
ख्येन तेजसा नाडीशये सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृ-  
तवासनादारो भवति तदा सच्च करणैर्मनसो रम्ययो  
हृद्युपसंहृता भवन्ति । तदा मनोदामनो दावाग्नि-

भा० दिति यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्व्वं दृष्टवान् तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिवि-  
षयवासनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति । दृष्टवा-  
नित्यादिपदाध्याहारेण वाक्यं योज्यं । अन्यथा पुत्रमिति द्विती-  
यावा यच्छब्दस्य ज्ञानव्ययः स्यादिति । अक्षुरभावे तद्दर्शनायो-  
गान्मन्यत इत्युक्तं । तथेति ॥ अत्रापि बोऽर्थः अतस्तमेव अतमर्थमि-  
त्यध्याहारेणैव अतिर्बोद्ध्या । देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादि-  
दिति भेदः । प्रत्यनुभूतं प्रतिबार्तननुभूतं पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेक-  
सप्तेष्वनुभवतीत्यर्थः । जन्मान्तरदृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह ।  
अत्यन्तेति । अनुभूतस्त्वस्य प्रत्ययस्य प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुन-  
रुक्तिमाशङ्क्याह । केवलेनेति ॥ पूर्व्वमिन्द्रियद्वारकानुभव उक्त  
इत्यसौ पुनरुक्त इत्यर्थः । सर्वदर्शने हेतुमाह । सर्वं इति ॥ ५ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्नाह । स वदेति ।  
चिन्ताख्येति इदमुपपन्नं चिद्रूपेण ब्रह्मवाचेत्यपि प्रकृत्यं । तत्तमः  
प्राज्ञमेवोपमयत इति अनुत्तरदेव प्राज्ञप्रदिते ब्रह्मणि तस्य  
जयाभिधानातिरिक्त्येति वासनाभिजज्ञौ दारं ज्ञानभोगप्रदं कर्म



उ० भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं  
सम्प्रतिष्ठते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि  
सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा  
वापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च  
वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च

भा० वदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा  
सुषुप्तो भवति । अचैतस्मिन् काले एष मनश्चाख्यो देवः  
स्वप्नाक्षपश्यति दर्शनदारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैत-  
स्मिच्छरीरे एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशे-  
षेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्  
कालेऽविद्याकामकर्म्मनिबन्धनानि कार्यकरणाणि ज्ञा-  
नानि भवन्ति । तेषु शक्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा  
विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं ज्ञानं भवतीत्येतामेवावस्थां  
पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।  
स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सौम्य प्रियदर्शन वयांसि  
पक्षिणो वासार्थं वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति एवं यथा

भा० यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितं ब्रह्मचैतन्यसम्बन्धा-  
दितिरश्चय इति वासनेत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति सामान्यचैत-  
न्यरूपेणेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्यरूपेण वाऽनेन सुषुप्त-  
मुक्त इत्याह । तदेति । नन्वचैतत्सुखं भवतीत्युक्तं अन्यसुखस्य  
तदानीमसम्भवात्स्वरूपसुखस्य पूर्वमपि समत्वेन तदा भवती-  
त्यनुपपत्तेरित्याह ब्रह्म स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविशेषा-  
भावे निर्वातस्यदीपप्रभावत्वन्यत्रकाशते तदपेक्षमेव तद्वचन-

उ० श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसञ्च रसयि-  
तव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्तव्यञ्च  
हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च  
विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च मनश्च मन्त-  
व्यञ्च बुद्धिश्च बोद्धव्यञ्चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यञ्च चित्तञ्च

भा० दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं परे आत्मन्यचरे सम्प्रति-  
ष्ठते ॥ ७ ॥ किन्तत्सर्वं । पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ।  
आपश्च आपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च  
वायुमात्रा च । आकाशश्चाकाशमात्रा च । सूक्ष्मानि  
सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुरिन्द्रियं द्रष्टव्यञ्च ।  
श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च । घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च । रसश्च रसायित-  
व्यञ्च । त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च । वाक् च वक्तव्यञ्च । हस्तौ चादा-  
तव्यञ्च । उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च । पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च ।  
पादौ च गन्तव्यञ्च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तदर्थ-  
ज्ञाताः । मनश्च पूर्वोक्तं । मन्तव्यञ्च तद्विषयः । बुद्धिश्च

आ० मित्याह । यदिद्वानमिति ॥ विज्ञानरूपं स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥  
६ ॥ अनेनानन्दमयकोशप्रभृतिमनभिव्यक्तं मनश्चादिवासना-  
वृत्तानां सुषुप्तिधर्मीत्युक्तं ॥ पञ्चमप्रश्नस्योत्तरं तुरीयस्वरूपं  
विवेकसौकर्यादिविचारैर्वोच्यत इत्याह । एतस्मिन्निति ॥ पूर्व-  
मन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः । मात्रानुप्रवेशेनेति मात्राणां  
विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आपोमात्रा इत्यत्र विभक्त्य-  
जोपस्थान्दसः । सूक्ष्मानि चेति पक्षीकृतानि चेत्यर्थः । ततश्च  
पक्षीकरत्वेनेत्युतिसिद्धमित्युक्तमन्यथा आकाशमात्रयोः पृथ-

उ० चेतयितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च प्राणश्च  
विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता  
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परे

भा० निश्चयात्मिका । बोद्धव्यञ्च तद्विषयः । अहङ्कारस्याभिमा-  
नस्यक्षणमन्तःकरणमहङ्कर्तव्यञ्च तद्विषयः । चित्तञ्च  
चेतनावदन्तःकरणं । चेतयितव्यञ्च तद्विषयः । तेजश्च  
त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्त्या निर्भास्यो  
विषयो विद्योतयितव्यं । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन  
विधारयितव्यं सङ्गन्धनीयं सर्व्वं कार्यकारणजातं परा-  
र्थेन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जगत्कर्तृ सूर्यकादिवज्जोक्तु-  
कर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टं । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता  
रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषो विज्ञानं

आ० गुह्यनुपपत्तेरिति । यद्यपि मन्तव्यादयो मनसादिचतुष्टयवि-  
षया अपि द्रष्टव्यादिविषया एव न एवम् तथापि मन्तव्यादि-  
रूपेण एवमिति एवमुनिर्दिष्टा इति द्रष्टव्यं । प्रकाशविशिष्टा या  
त्वगिति त्वगाश्रयं चर्मं तत्प्रकाशनिर्भास्यञ्च तदेवेत्यर्थः । एषिवो  
चेत्यादिना विधारयितव्यस्येत्यन्तेनात्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं  
सर्व्वस्योक्तमित्याह । सर्व्वं हीति । ८ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपहितस्वरूपमुच्यत इत्याह । अतःपर-  
मिति । द्रष्टेत्युपाधिस्ततमपि द्रष्टव्यादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुप-  
हिते आत्मन्यारोपितं स्फटिके जौहिवदस्त्रीत्युपाधिभिन्नो  
ऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः । विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टेत्यादाविव कर्तृ-

उ० ऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं  
प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं  
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो  
भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह

भा० विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि इदं विज्ञानातीति  
विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्सम्भावो विज्ञातृस्व-  
भाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्यकरणसङ्घातोक्तोपाधिपूर्ण-  
त्वात्पुरुषः । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेश-  
वज्जलाद्याधारशेषे परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥  
तदेकत्वविदः फलमाह । परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशे-  
षणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्वेष-  
णाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितं । अशरीरं नाम-

भा० वाचकत्वेऽभावादिज्ञानं यच्च तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभि-  
धाने यौनवत्त्वमाशङ्क्याह । विज्ञानमिति । करणभूतमिति  
विज्ञानमय इत्यादावित्यर्थः ॥ एव हीति द्विशब्दश्चशब्दार्थकः  
स च स्यात्किञ्चित् इति क्रियानुकर्षणार्थं इति वदन् ब्रह्मरात्मनः  
एधियादिवत्स्वरूपेणाक्षरे जयो न सम्भवतीत्याशङ्कोपाधिजये  
उपहितरूपाभावमेवास्य जय इत्याह । स चेति । ९ ॥  
एवं जायदादीनामन्यधर्मत्वोक्त्या शोधिततुर्मात्मानुवादेन तस्या-  
क्षरैकाभिधानपुरःसरं तद्गानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येनेत्याह ।  
तदेकत्वेति । वक्ष्यमाणस्तत्त्वमक्षरं प्रतिपद्यते इत्येवं रूपं फल-  
माहेत्यन्वयः । उत्तरवाक्यमिति शेषः । उक्तमर्थं श्रुत्वाक्षरारूढ-  
माह । एतदुच्यत इति । स इत्यस्यार्थमाह । सर्वेति । अत्राधि-  
कारियो दुर्बलत्वं स यो ह वा इत्यनेनेति । स यः कश्चिदेवा-  
पूर्ववदच्छायादिनिशेबन्मक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयं ।

उ० देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र १  
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवा-  
विवेशेति ॥ ११ ॥ इति चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० रूपसर्वोपाधिहरिरीरवर्जितं । अलोहितं लोहितादिवासर्व-  
गुणवर्जितं । यत एवमतः शुभ्रं । स्वर्वविशेषणरहितत्वाद-  
क्षरं । सत्यं पुरुषाख्यं । अप्राणममनोगोचरं । त्रिवं ब्रह्मं स-  
वाङ्माभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति । यस्तु सर्वत्यागी सोम्य  
स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्सम्भवति । पूर्वमविद्यया  
ऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदा  
तस्मिन्नर्थे एव लोको मन्त्रो भवति ॥ १० ॥ उक्तार्थ-  
ब्रूहको विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणश्चक्षुरा-  
दयो भूतानि पृथिव्यादीनि सम्प्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति । यत्र

आ० यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्यमन्यथा यच्छब्द-  
पानन्यथादाद्यवाक्येऽष्टादिविशेषणचयेय कारकस्य स्थूलश-  
रीरत्रयनिराकरणेनावस्थात्रयनिराकरणेनावस्थात्रयरहितम-  
नूयते । लोहितादिगुणवर्जितमित्यनेन तद्रूपकस्थूलशरीरव-  
र्जितमिति प्रतीतेः शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूय तस्याक्ष-  
रसामान्याधिकारख्येनैकमुक्तमिति विवेकः । अत्राक्षरमि-  
त्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्त्वं सवाङ्माभ्यन्तरो ह्यजोऽप्राणो  
ह्यमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणान्वालोपणक्ष-  
त्रान्वालोपणक्षत्रार्थं सङ्गृहीतानीत्याह । सत्त्वमित्यादिना ॥  
यस्तु सर्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुवक्तुः । अत्र  
सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं  
भवतीति प्रतिज्ञातं सर्वविज्ञानमुक्तं । सर्वात्मनस्तस्य ज्ञानजन्य-  
त्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह । पूर्वमिति ॥ एवं चारोपनिष्ठतिद्वारा

उ० अथ हेनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ १ स यो ह

भा० यस्मिन्वचरे तद्वचरं वेदयते यस्तु सौम्य प्रियदर्शनः स  
सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेक आविब्रवीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रश्नोप-  
निषद्भाष्ये चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ हेनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । अथेदानीं  
चरापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोद्धारस्योपासनविधिस्यथा प्रश्न  
आरभ्यते । स चः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां  
मध्ये तदद्भुतमिव प्रायश्चान्तं मरणान्तं चावस्थीवमिष्येत-  
दोद्धारमभिधाषीत आभिमुख्येन चिन्तयेत् । वाङ्म-  
विषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेगित-

भा० ऽभूततद्भावो विवक्षित इत्याह । सर्वो भवतीति ॥ अग्न्यादिभि-  
रिति । ततश्च चक्षुश्च श्रुत्यश्चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्यु-  
पवक्षिता इति व्याख्यातं ॥ १० ॥ ११ ॥ इति चतुर्थप्रश्नोपनि-  
षद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ४ ॥

एवं चतुर्थप्रश्नोक्तोत्तमाधिकारिकाः प्रदार्थशीघ्रनपूर्वकवाक्या-  
र्चनेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽऽनधिकारिको मन्त्रवैराग्यवत् सोमि-  
त्वेवं ध्यायत आत्मानं प्रयवो वगुदित्यादिमन्त्ररूपितब्रह्मलोक-  
प्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोद्धारोपासनं वक्तुं प्रश्नप्रश्न-  
मवतारयति । अथ हेनमिति । इदानीमिति गार्ग्यप्रश्ननिर्बन्धा-  
नन्तरमित्यर्थः । परेतत्परब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण परब्रह्मलोकप्रा-  
प्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तदद्भुतमिवेति सदिति त्रिधाविशेषवत्  
वाङ्मन्त्रमभिधानमिति तेन विशेष्येनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भाती-  
त्यर्थः । अभिधानेन तत्पूर्वकाणीमे प्रत्याहारधारणे सूचित  
इत्याह । वाक्येति । भक्त्याऽऽदरेणोपचारेणैवाऽऽवेक्षित  
आदोषितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोद्गारे तस्मिन् समाहितचित्त  
इत्यन्वयः । अनेन चारयोक्ताऽऽनश्चार्थमाह । आत्मेति ।

उ० वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणात्मनोऽङ्गारमभिध्या-  
यीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥  
तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चा-

भा० ब्रह्मभावे ॐकारे आत्मप्रत्ययसन्तानाविच्छेदो भिन्न-  
जातीयप्रत्ययान्तरास्त्रिषीकृतो निर्वातस्तदीपब्रिह्मास-  
नोऽभिधानवद्भार्यः । अथ ब्रह्मचर्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागव-  
त्यासमौच्यनोषामाघाविनाशनेकयमनिबन्धानुगृहीतः स  
एवं चावज्जीवन्नतधारणः । कतमं वाव अनेके हि ज्ञान-  
कर्माभिर्जेतव्या लोकास्त्रिष्वन्ति तेषु तेनौङ्काराभिधानेन  
कतमं स लोकं जयतीति ॥ १ ॥

एवं वृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः । एतद्वै सत्य-  
काम । एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमचरं पुद्-  
गाल्पमपरञ्च प्राणास्थेप्रथमजं यत्तदौङ्कार एवौङ्कारा-

भा० सन्तानाविच्छेद इत्यविच्छिन्नसन्तान इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेण विजा-  
तीयप्रत्ययेनास्त्रिषीकृतोऽनन्तरितस्त्रितस्यात्मविषयस्यैव सत एक-  
देशविच्छेदं वारयति । निर्वातेति ॥ ध्यानेनैव यमादिसाधन-  
जातमपि सूचितमित्याह । सत्येति ॥ कतममिति इतमचे-  
र्त्ये वक्ष्यु निर्द्धारणं दर्शयति । अनेके हीति । ॐकाराभि-  
धानत्वाद्दृष्टाद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवेति परप्राप्तिसाधन-  
मपीति प्रकुरभिप्रायः ॥ १ ॥

वदभिप्रायश्चः पिप्पलादोऽपरात्मनस्तथा ध्यानचेदपरप्राप्ति-  
मात्रसाधनं परात्मन्यन्येन च क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तर-  
माह । एतदा इति । एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरोच्चारविशेषव-  
त्तायोमाह्मनिशेषवत्त्वमाह । एतद्ब्रह्मेति । किन्तु ब्रह्मेत्यत आह ।

उ० परञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनेवायतने-

भा० त्वकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणानि सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितमोङ्कारे तु विष्णादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेक्षितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते ब्राह्मप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म । तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनेवात्म-

आ० परञ्चेति । यदेतत्परञ्चापरं ब्रह्मास्ति तदुभयमोङ्कार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोङ्कारत्वविधाने ब्रह्मण्योङ्कारदृष्टिः प्रसज्येतेति शङ्क्यं । ब्रह्मदृष्टेस्तत्त्वार्थादित्युच्यते नोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निष्कृष्टे ओङ्कारे एव ब्रह्मदृष्टिः सिद्ध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्त्वयमैक्यमित्याशङ्क्योपचारादित्याह । ओङ्कारप्रतीकत्वादिति । अनेन सामानाधिकरण्यानोङ्कारस्य प्रतीकत्वमुपदिशत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधीयतामत आह । परं हीति । शब्दादीति शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः । आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य किङ्कत्वाभावादिति तत्र हेतुमाह । सर्व्वेति । न शक्यमित्यवगाहितमित्यन्वयः । तर्हि-न्द्रियैर्मनसा वा तद्गृह्येऽस्त्वित्यत आह । अतीन्द्रियेति । मनसेतीन्द्रियैर्वेत्यपि ब्रह्मं तर्हि तथाविधस्योङ्कारेऽप्यावेशाशम्भवात्किञ्चिद्विशेषमारोप्यावेशो वक्तव्यः । अत एव कुर्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यति । ओङ्कारतादात्म्ये च तत्त्वार्थं निर्विशेषताम अत आह । ओङ्कारे त्विति । प्रसीदतीति तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्मार्थिनास्तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरञ्चेति प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति प्रतीकत्वादित्यर्थः । तस्मादेव विद्वानिति ब्रह्मत्वाहत्वाद्ब्रह्मत्वाहमिति



उ० नैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्या-  
यीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभि-  
सम्पद्यते । तमृचो मनुथलोकमुपनयन्ते स तत्र

भा० प्राप्तिसाधनेनैव ॐकाराभिधानेनैकतरं परमपरमन्वेति  
ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्टं ह्यात्मनमोङ्कारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥  
स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति  
तथाप्योङ्काराभिधानप्रभावादिशिष्टाभेव गतिं गच्छति  
किन्तर्हि यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्राविभागश्च एव केवलो  
ऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्रविशिष्ट  
ॐकाराभिधानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्त्वं चिप्रमेव  
जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि

भा० विद्वानित्यर्थः । एतेनैवेत्यनन्तरमायतनेनात्मनेनेति पदद्वयं  
प्रमादतो गणितमिति ब्रह्मणः ॥ तस्य पदस्य पिण्डितार्थमाह ।  
ॐकारेति । न त्वेतच्छब्दार्थकचयनमेतदिति ब्रह्मणः ॥ २ ॥ अभि-  
धानस्यायतनत्वाभावाद्वितीतरोपासनावदस्याप्युपासनत्वात्परप्रा-  
पकत्वं न सम्भवतीत्यत आह । नेदिकृमिति । मनश्चाद्यपे-  
क्षयेदं नेदिष्टं समीपवर्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमात्मनमेतदात्मन्यं श्रेष्ठ-  
मेतदात्मन्यं परमित्यादिभूतेरित्यर्थः । नेदिकृत्वमेव संस्तुवन्नु-  
त्तरवाक्येन साधयति । स यदीति । विकल्पस्यापि फलजनक-  
त्वान्नेदिकृत्वमित्यर्थः । सकलेत्याकारादिमात्रात्रयात्मक ॐकारः  
स चोपासितस्य इति न जानाति किन्वाकारमात्रमुपासितस्य  
जानातीत्यर्थः । तथाप्येकदेशज्ञानवैगुण्यतया दुर्गतिं न गच्छति  
किं तर्ह्योङ्काराभिधानप्रभावादिशिष्टाभेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः ।  
तात्पर्यार्थमुक्तेरानीमन्तरार्थमाह । यद्यप्येवमिति ॥ यद्विशब्दे  
यद्यपीत्यर्थ आख्यातः । एवञ्च स तेनैवेत्यतः प्राज्ञयापि इतिपदं

उ० तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानम-  
नुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि

भा० जन्मानि जगत्यां तच्च तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोक-  
मेवोपगमयन्ते उपनिगमयन्ति । ऋषो ऋग्वेदरूपा श्रोत्रा-  
रस्य प्रथमा एका मात्राः । तदभिधानेन स मनुष्यजन्मानि  
दिजाय्यः सन्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं  
विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो घयेष्टपेष्टो भवति योग-  
भ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गातं गच्छति ॥ ३ ॥ अथ पुन-  
र्यदि द्विमात्राविभागश्चो द्विमात्रेण विभिष्टमोक्षारम-

भा० इदं । एकमात्रात्मकमोक्षारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्वात्त्रापि  
एकमात्रात्वविशिष्टेत्यर्थः । ऊँकारेति तदवयवेत्यर्थः । एकमात्रा-  
प्रधानमप्रधानीभूतमात्रादयं कृत्स्नमोक्षारमिति केचिद्याचक्षते ।  
दीपिकायां वाचस्पतिनैवाकारमात्रमित्येव व्याख्यातं । सम्बोधित  
इति तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः ॥ एधियां  
किमभिसम्पन्नत इति कर्म्मकाङ्क्षते किमिति मनुष्यलोक-  
मितिपदमिहाह्वयाकाङ्क्षां पूरयति । मनुष्येति । मनुष्यश-  
रीरमित्यर्थः । एधियां मनुष्यलोकस्यैव निवसानुदुक्तिवैयर्थ्य-  
मत आह । अनेकानि हीति । एन्धादीनि हीत्यर्थः । तर्हि तस्य  
नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह । तच्च तमिति ॥ ऋग्वे-  
दरूपा हीति एधीत्यकारः स ऋग्वेद इति ऋतेरकारस्य तद्रूप-  
त्वमित्वभिधानाकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः । तेनेति  
येन ऋषो मनुष्यलोकमुपगमयन्त इत्यर्थः । वीतश्रद्ध इति  
श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः । योगभ्रष्ट इति एकदेशज्ञानविकल  
इत्यर्थः । अनेन न हि कल्याणकृतकश्चिदिति गोसावाकसंवादः  
सूचितः । द्विमात्रेण विभिष्टमिति द्वितीयमात्रत्वेन विभिष्ट-  
मोक्षारं वक्तुमोक्षारमित्यर्थः । न नु मात्राद्वयमकारस्य पूर्वमेवो-

उ० सम्पद्यते सोऽन्नरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोम-  
लोकां स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनराव-  
र्तते ॥ ४ ॥

भा० भिध्यायीत संप्रात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदै-  
वत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो  
मृतोऽन्नरिक्षमन्नरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयमात्रा-  
रूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकां सौम्यं जन्म प्रापयन्ति  
तं यजुषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके  
मनुष्यलोकां प्रति पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

आ० कृत्वादत एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति । श्रुतौ द्वितीया  
द्वितीयार्थे औंकारमभिध्यायीतेत्युपक्रममिति भावः । अत्र मात्रा-  
भिधानं तादात्म्याभिमानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि सम्पद्यत इति  
वाक्यं तत्र साक्षात्मानः सम्पन्ने साधनत्वेन यज्ञत्वेन वाऽन्वया-  
त्मनः शब्देन तत्परिणामसंप्रादिवक्ष्यत्वाद्वा संप्रयजुराद्यात्म-  
त्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतोच्चार एव वक्ष्यत इत्याह । संप्रात्मक इति ।  
औंकारसम्पत्तिपर्यन्तमभिधानं यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः ।  
अत्र केचित्पदीत्यादिर्यः पुनरित्यन्तं श्रुतिः । किन्तुक्तपञ्चा-  
कारे विन्वाभिन्नविराडुपासन्नमोच्चारं तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भो-  
पासनञ्च विवक्षितमित्याहुः । तस्मत्ते मनःशब्देनाख्यपरिणाम-  
संप्राभिमागी हिरण्यगर्भ उच्येत इति वक्तुं संप्रात्मक इत्यादि-  
विशेषणानीति बोध्यं । दीपिकायाम्नु मात्राद्वयस्य निमित्तस्थोपा-  
सनं मनसि सम्पत्तिश्च मनसा एकाग्रतया चिन्तनमिति च  
वाक्यार्थः । ३ । ३ ।

उ० यः पुनरेतन्निमात्रेणैवामित्येतेनैवाक्षरेण परं  
पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः ।

भा० यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-  
विशिष्टेनैवामित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं  
पुरुषमभिधायीत तेनाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वात्मन्यन्त-  
प्रकृतमोङ्कारस्य परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुते-  
रोङ्कारमिति च द्वितीयानेकत्रः श्रुता बाधेत अन्यथा  
यद्यपि द्वितीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि  
प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेष्या।  
त्यजेदेकं कुलस्थार्थेति न्यायेन च द्वितीयो मात्रारूपस्ते-  
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो ऋतोऽपि सूर्या-  
त्मोमलोकादिवज्ज पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्र

आ० एवमोङ्कारं कृत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते यः  
पुनरिति । विज्ञानविशिष्टेनेति विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः ।  
मात्रात्रयात्मकज्ञानेनेति यावत् पूर्ववदत्रापि त्रिमात्रेणैव  
द्वितीयामात्रात्मकार उच्यत इति भ्रमं वारयितुमैवमित्येतेनैवाक्ष-  
रेणेत्युक्तं । पूर्वञ्च तत्तन्मात्राप्रधानोङ्कार एवोच्यत इति मते  
इहैवेदं विशेषब्रह्ममुपपन्नं । पूर्वत्रायोङ्कारस्यैवोक्तत्वादिति  
तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति द्वितीया । अवकादो-  
ङ्कारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्मतया । द्वितीया स्यात्  
किन्त्वभिधायकत्वेन करणत्वमेव द्वितीयावकादिति भ्रमं वार-  
यति । प्रतीकेति । तस्य कर्मत्वेऽपि कारकत्वेनाभिधानक्रिया-  
निर्वर्त्तकत्वेन हेतुत्वात्तन्मात्रविवक्षया द्वितीयोपपद्यत इत्यर्थः ।  
एवं व्याख्याने हेतुमाह । प्रतीकत्वेनेति । अभेदेति प्रती-  
कत्वे द्वाधिष्ठानाद्ब्रह्मस्यमानयोक्तादात्म्यारोपादभेदब्रह्ममुपप-

उ० यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स  
पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकां

भा० एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-  
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः  
स पाप्मना सर्पत्वक्स्नानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः  
सामभिक्षुतीक्ष्णमाचारूपैरुर्जमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-  
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यं । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां  
संसारिणां जीवावामात्मभूतः । स ज्ञानरात्मा सिद्धरूपेण  
सर्वभूतानां तस्मिन्निष्ठात्मनि संवृताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स

आ० धृते । करबले तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अनेकप्र इत्योङ्कारमभि-  
धायीत स यद्येवमात्ममभिधायीतेति दिवारमुतेरित्यर्थः ।  
अन्वयेत्यस्य बाध्येत्यनेनान्वयः । अथ यदि दिवाचेय यः पुनरेतं  
त्रिमाचेयेति च तृतीयापि दिवारं मुता हेतुत्वापेक्षया करबलेन  
खरसा च कारकविभक्तित्वात्तत्तस्या अपि बाधो न युक्त इति  
ब्रह्मते । यद्यपीति । द्वितीयादयस्यापि कर्मणि खारस्यादुपक्रम-  
णत्वाच्च तस्यैव प्रावच्यमित्याह । तथापीति । प्रकृतेति प्रकृमा-  
नुरोधेतित्यर्थः । किञ्च द्वितीयादयमुक्ताभेदमुतिः । एतेनैवा-  
यतनेनैकतरमन्वेति । आयतनेनैवाग्नेतीत्यात्मनवाच्यायत-  
नमुतिद्वयेति ब्रह्मन्मुत्वनुरोधेन तृतीयादयं ज्ञान्यमित्याह ।  
जज्ञेदेकमिति । तृतीयमाचारूप इति यद्यपि मात्रात्रयध्या-  
नान्मात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथापि तृतीयमात्राया एवेहा-  
साधारण्यत्वात्प्राधान्येन निर्देश इति बोध्यं । तृतीयमाचारूप  
इति सप्तम्यन्तापाठे तत्सूर्यविशेषणं मन्त्रारस्यादिब्राह्मकत्वादिति ।  
हिरण्यगर्भस्य जीवधनत्वमनामतावेक्ष्यन्वायेनोपपादयति ।  
स हिरण्यगर्भ इति । सिद्धरूपेयेति समष्टिनिष्कल्पेयेत्यर्थः ।

उ० स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुष-  
मीक्षते तदेता श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता  
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु वात्याभ्यन्तरमध्यमासु

भा० जीवघनः स विद्वान्निमाचोद्धाराभिन्नः । एतस्माज्जीव-  
घनाद्विरल्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते ।  
पुरिशयं सर्व्वगरीरानुप्रविष्टः पश्यति ध्यायमानः । तदेता-  
वस्मिन्वयोक्तार्थप्रकाशकौ मन्मौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारउकारमकाराख्या ऊँकारश्च  
मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचराद-  
नतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यान-  
क्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धाः ।  
अनविप्रयुक्ता विभेदेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तथा न  
विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । किन्तर्हि

भा० तस्मिन् हीति । समष्टिनिष्ठात्मनि हिरण्यगर्भे व्यष्टिनिष्ठाभि-  
मानिनः सर्व्वे जीवा मोक्षसामान्ये खलुमुखादय इव संहता  
इत्यर्थः । इदानीं वाक्यं योजयति । स विद्वानिति । स विद्वानि-  
दानीं ध्यायमानः पञ्चाद्विरल्यगर्भं प्रातः । तत्र ब्रह्मलोके व्यावर्-  
ज्यक्रमेणः पराज्जीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवती-  
त्यवयवः ॥ ५ ॥

यत्र यः पुनरेतन्मिच्छादिनोक्तेऽर्थे ध्यायं मनं योजयति ।  
तिस्र इति । मृत्युगोचरा इति प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिश्च विना तदुपा-  
सकानां । मृत्युर्नतिक्रमणीय इत्यर्थः । ब्रह्मदृष्ट्या संसृष्टत्वेन च  
सम्भूय च प्रयुक्ताच्चेन्नायं दोष इत्याह । किञ्चेति । नायदिति आय-

उ० सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं  
यजुर्भिरन्नरिचं स सामभिर्यज्ञतत्कवयो वेदयन्ते ।

भा० विघ्नेष्वैकस्मिन्ध्यानकाले ऽतिदृष्टासु क्रियासु वाङ्माभ्यन्त-  
रमध्यमासु जायत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिधानलक्षणासु  
योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु  
न कम्पते न चलते ज्ञः । ज्ञो योगी यथोक्तविभागश्च  
ॐकारस्त्वर्थः । न तत्सर्वं विदुस्तन्मनुष्ययते । यस्मा-  
ज्जायत्स्वप्नसुषुप्तिपुरुषाः सह स्थानैर्मात्राचयरूपेणोद्गारा-  
त्स्वरूपेण दृष्टाः ॥ ६ ॥ स ज्ञेयं विद्वान् सर्वात्मभूत  
ॐकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा । सर्वार्थसङ्ग्रहाच्चै-  
द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलब्धितं ।  
यजुर्भिरन्नरिचं सोमाधिष्ठितं । सामभिर्यज्ञतत्कवयो वेदयन्ते ।  
तं त्रिविधलोकमोद्गारेण साधनेनापरब्रह्मलक्ष-  
णमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोद्गारेण यत्तत्परं ब्रह्मा-

भा० तुरयो वैश्वानराभिज्ञो विश्वस्तत्स्थानं सूक्तं शरीरं जात-  
रितश्च । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नसौमसस्तत्स्थानं चिद्र-  
शरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमन्वाक्यं सुषु-  
प्तिश्च । तेजामकारादितादात्म्येन यदभिधानं तत्तत्सूक्तलक्षणासु  
योगक्रियासु प्रयुक्तास्त्वन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्तास्तिष्ठो मात्रा  
प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन सर्वात्मने परब्रह्मजीवदे-  
ॐकाराभेदेन ध्यानमन्त्रं । यथोक्तेति । तिष्ठो मात्रा इति श्लोको-  
क्तविभाग इत्यर्थः । कुतो वेति चकनं विक्षेपः स्वस्य सर्वात्मनेन  
स्वयतिरिक्ताभावाच्चकनं न सम्भवतीति कुतो हेतोः कस्मिन् वा

उ० तमोद्गारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यतच्छान-  
मजरममृतमभयं परश्चेति ॥ ७ ॥ इति पञ्चम-  
प्रश्नः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्  
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं

भा० चरं सत्त्वं पुद्गलाख्यं शान्तं विभक्तं जायत्सुप्रसुपुष्टा-  
द्विविधेष्वर्च्यप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं  
मृत्युवर्जितमेव । यस्याज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयं ।  
यस्यादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयं । तद्व्योद्गारेणायत-  
नेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इति ब्रह्मे वाक्परिसमा-  
प्त्यर्थः ॥ ७ ॥ इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ सम्यक् जन्मकार्थ-  
कारणसम्बन्धं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्चरे सुषुप्तिकाळे  
सम्प्रतिष्ठित इत्युक्तं । सामर्थ्यात्प्रत्ययेऽपि तस्मिन्नेवाचरे

भा० विषयं चोदितार्थः । अथ यत्र प्राप्तार्थं व ज्योत्स्नारः प्रसुप्तो नैव  
न पृथक्प्रसुक्तः परमपि प्रैति ब्रह्मलोके । उत्पन्ननिर्विघ्नेव ब्रह्म  
साक्षात्कारेणोक्तस्योद्गारस्य जन्ममुक्तिपक्षमादित्याह । तेनैवेति ।  
येनापरमन्वेति तेनैव परमज्ञानम्वेतीत्येवकारार्थः । तद्व्योद्गारे-  
णैवायतनविधेयकार्यं पुनरोद्गारग्रहणमिति व पुनरुक्तिरिति  
बोध्यं । ६ । ७ । इति प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमप्रश्नः  
पूर्वः ॥ ५ ॥

मताः कक्षाः पञ्चदशप्रसिद्धाः कर्माणि विज्ञानमवच्छेति मन्त्रे  
कर्माणि सप्त षोडशकलाणां परस्मिन् अवमुक्ता यथा नष्टाः  
स्यन्माना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परमातिवृत्ता तन्म-



उ० प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्स्य  
तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिम-  
मवेदिषं कथं ते नावश्यमिति समूलो वा एष

भा० सम्प्रतिष्ठते जगत् तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । च  
क्षकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तञ्चात्मन एव  
प्राणो जायत इति । जगतश्च चक्षूषं तत्परिज्ञानात्परं श्रेष्ठ  
इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अजगत्तत्त्वज्ञानं स सर्वज्ञः  
सर्वो भवतीति । वक्तव्यश्च न तर्हि तद्वचरं सत्त्वं पुरुषाख्यं  
विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । दृष्टान्ताख्या-  
नश्च विज्ञानस्य दुर्लभत्वव्यापनेन तत्त्वव्ययं मुमुक्षूणां यत्न-  
विशेषोत्पादनार्थं । हे भगवन् हिरण्यनाभो नामतः कौस-  
ल्यार्चा भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः ऋषियो मामुपे-  
त्योपगम्येतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडशस-  
ङ्गाकाः कक्षा अवसवा इवात्मव्यविद्याधारेणितरूपा

भा० नवोर्विस्तराभिधानार्थं षडं प्रश्नमारभते । अथ हैनमिति ।  
तस्य पूर्वोक्तं सङ्गतिमुक्ताऽर्थानुवादपूर्वकमाह । समस्तमि-  
त्यादिना । अक्षरस्य आरब्धत्वसिद्ध्यर्थं प्रचक्षेऽपि तस्मिन्नेव  
कथमाह । सामर्थ्यादिति । कथाधारत्वेन आरब्धत्वमाह । तत  
इति । तदुक्तेः प्रबोधनमाह । जज्ञत इति । अथर्थाद्वितीयात्म-  
ज्ञानाभ्युक्तिर्न आरब्धत्वात् तथापि तस्य आरब्धत्वे तद्विद्वेदेव  
कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिध्यतीति नादृष्टात्मज्ञानात्परं  
श्रेष्ठ इति । आत्मा वा इदमेव एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-  
मपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञानेनात्मना अमृतः सम-  
भवत् । सदैवैकमेवाद्वितीयमित्युपकथ्याचार्यवाच्यं पुरुषो वेद

उ० परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नाहीम्य-  
नृतं वक्तुं स तुष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा  
पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै सहो-

भा० अस्मिन् पुरुषे सोऽयं षोडशकससं षोडशकसं हे भारद्वाज  
पुरुषं वेत् । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्ठवन्तमनुवमुक्तवा-  
नस्मि नाहमिमं वेद यत्तं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मन्त्र-  
ज्ञानमसम्भावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषं । यदि कथ-  
ञ्चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथ-  
मत्यन्तत्रिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि  
न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवास्तस्यं प्रत्याययितु-  
मश्रुत्वा । समूहः सह मूलेन वै एषोऽन्यथा सन्तमात्मानम-  
न्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति  
त्रोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विगम्यति ।  
यत एवं जाने तस्मात्कार्हीम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स  
राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तुष्णीं ग्रीडितोरथमारुह्यप्रवव्राज

आ० अथ सम्पत्त्ये तमेवैकं जानय । अन्यतस्यैव सेतुः अहं ब्रह्मास्मीति ।  
तस्मात्तत्सर्व्वमभवदित्यादिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगा-  
त्मज्ञानादेव सर्व्वात्मभावः श्रेय उक्त इत्याह । अनन्तरमिति ।  
यत्तमनय वृत्तिष्यमात्रमाह । वक्तव्यमिति । तदर्थोऽयमिति  
तस्य शरीरात्मस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।  
प्रश्नमिति प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति अज्ञानसम्भाव-  
नायां कारणमित्यर्थः । अप्रत्ययमिति अविद्यासमित्यर्थः ।  
अन्यथा सन्तमिति ज्ञानिनं सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्ना-

उ० वाच । इहेवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मि-  
 नेताः शोऽशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥  
 स ईक्षान्मुने । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो

भा० प्रगतवान् यथा गतमेव । अतो न्यायत उपसञ्जाय योग्याय  
 ज्ञानता विद्या वक्तव्यैव अनृतञ्च न वक्तव्यं सर्व्वसाध्यव-  
 क्षास्त्रित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं ता तां पृच्छामि मम  
 यदि विज्ञेयत्वेन ब्रह्म इव मे यदि स्तितं कासौ वर्त्तते  
 विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्यै स होवाच । इहेवान्तः शरीरे  
 इदं पुरुषं शरीराकाकाग्रमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देवान्तरे  
 विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडशकलाः प्राणाद्याः  
 प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते इति षोडशकलाभिर्दुपाधिदुपाभिः सकल  
 इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते विद्यतेति ॥ १ ॥

तदुपाधिकलाधारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः  
 केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणा-

भा० रोपयन्नित्यर्थः । कथं ते नावस्थानित्वेन सूचितमर्थमाह । अत  
 इति । समूहो वा इत्यनेन सूचितमाह । अततच्चेति । खल-  
 पेक्ष शून्यत्वाभावादाह । विज्ञेयत्वेनेति । यावज्जिज्ञासितं न  
 ज्ञायते तावत्तद्वृद्धि शून्यवद्भासत इति शून्यमित्येतुङ्गं । पुरुषस्य  
 षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किन्तु कलाजनकत्वेन तदु-  
 पाधिमत्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्य्य-  
 माह । षोडशकलाभिरिति ॥ १ ॥ १ ॥

ननु केवल आत्मा प्रदर्शितां किं वक्ष्यमात्रमनोत्प्रेक्षत  
 आह । तदुपाधीति । तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह ।  
 अत्यन्तेति । अविद्याविषया इति अविद्याधीना इत्यर्थः । कालज-

उ० भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-  
मीति ॥ ३ ॥

भा० दीनामत्यन्तनिर्विघ्नेषु ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न ब्रह्मोऽध्यारो-  
पमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति  
कलानां प्रभवस्थित्ययथा आरोप्यन्ते अविद्याविवक्षाद्यैत-  
न्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रसीय-  
मानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसं-  
योगाद्भूतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिपद्यं जायते  
नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमिति । अपरे घटा-  
दिविवक्षं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते  
विनश्यतीति । अपरे चैतन्यमभूतधर्म इति । लोकाद्यति-  
काः अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधि-

ष्या० वेदेषु तासांचैतन्यरूपाधिष्ठानाव्यतिरेकादभ्युसर्पवन्भूवात्मि-  
न्याविद्याविवक्षत्वं साधयति । चैतन्येति ॥ चैतन्याव्यतिरेकेण  
लक्ष्यमात्रत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्यश्चाह दृढीकरोति । अत  
हवेति ॥ दृढं यथाऽग्निसंयोगाद्भूवावस्थां प्रतिपद्यते एवंमहि-  
माकारमात्मविविज्ञानमेव वासनावशादिविषयाकारेण जायत  
इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं जमयति  
अन्यथा तथा भ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । विषयायां चैतन्याव्यति-  
रेकेण प्रतीतिनिधमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषु-  
प्तादौ शून्यभ्रमो जातः केवास्तिदिति तदीयभ्रान्तापि चैत-  
न्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढीकरोति । तन्निरोध इति ॥ चैतन्य-  
स्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न सम्भवति । कलाकार्वात्वा-  
दिति । नैयायिकप्रतीतिभाजेन शङ्कते । घटादीति । भूतधर्म  
इति देहाकारेण संज्ञवभूतधर्म इत्यर्थः । चतन्यस्यारोपाधिष्ठा-

भा० धर्मैः प्रत्यवभासते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानमानन्दं  
 ब्रह्म । विज्ञानमन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यभिचारिषु  
 पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो  
 विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्या-  
 व्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुप-  
 पन्नं । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरितिवत् । व्यभिचरति  
 तु ज्ञानं श्रेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि । श्रेयाभावेऽपि  
 श्रेयास्तरेऽभावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽवति श्रेयं नाम  
 भवति । कस्यचित्सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञे-  
 यवज्ज्ञानं स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । श्रेयावभासकस्य  
 ज्ञानस्यासौकवज्श्रेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्गाभावे चासौ-

जा० न तसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमेकत्वञ्च वदन् तन्निराकरोति । अनया-  
 येति । प्रत्यवभासत इति । नानात्वेन कार्त्तव्यत्वेन चेति श्रेयाः ।  
 सत्यं ज्ञानमिति । तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा श्रेया इत्यर्थः ।  
 किञ्च ज्ञानकाशे विषयाणां सङ्कावनियमाभावादिवचनान्ते च  
 ज्ञानस्य सङ्कावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निरा-  
 कुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधवन्नैयायिकादिपक्ष-  
 मपि निराकरोति । स्वरूपेति । घटज्ञानकाशे घटाभावस-  
 म्भावादिवयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु विषयकाशेऽव-  
 द्यम्भावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पटकाशे घटज्ञानमपि  
 नास्तीति घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्या-  
 शङ्क्य स्वरूपेत्युक्तं । ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः ।  
 विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः । ज्ञानस्याव्यभिचा-  
 रित्वमुपपादयति । यथा यथेति । ननूत्पन्नविनष्टादेर्भेदमुदा-  
 हार्यन्तीत्याश्चायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि श्रेयाव्यभिचारोऽसिद्ध-  
 इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सङ्कावासिद्धेश्चाभासपदार्थोऽसिद्ध-  
 इत्याह । वस्तु चेति । अनुपपत्तिसेव दृष्टान्तेन रूपुटीकदेति ।

भा० काभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न चान्य-  
 कारे चक्षुषो रूपानुपपत्तौ चक्षुषोऽभावः प्रत्यक्षः कल्पयितु-  
 मयैनाश्रिकेन । वैनाश्रिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्ये-  
 वेति चेत् येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यते  
 इति वक्तव्यं । वैनाश्रिकेन तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे  
 तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञा-  
 नाभाव इति चेत् । न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभा-  
 वोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाश्रिकैर्नित्यस्य तदव्यतिरिक्त-  
 स्तेजःज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वा-  
 दभावत्वं वाच्यमत्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च  
 ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे

षा० रूपमेति । ज्ञेयस्य ज्ञानस्यभिचारित्वं ज्ञानकावे सत्त्वनियमा-  
 भावरूपं स्पष्टमिच्छाह । अभिचरति त्विति । घटज्ञानकावे  
 कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः । घटकावे घटज्ञानस्यापि अभिचार-  
 क्षम्य इत्याशङ्क्य विशिष्टरूपेण अभिचारेऽपि स्वरूपेणाभिचारं  
 पूर्ववत्सूचितमाह । न अभिचरतीति । ज्ञानमित्यस्योदात्तमु-  
 च्यते । पूर्ववत्वात्वे द्वितीयान्तं इह तु प्रथमान्तमिति विज्ञेयः ।  
 भावादिति स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सतमेव ज्ञेयान्त-  
 रस्य ज्ञेयत्वादेव साध्ययति । न हीति । स्वरूपेणाप्यभावं ब्रूते  
 सुषुप्त इति । भिन्नदर्शी ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यते उच्यते  
 ज्ञानस्य दर्शनादा आद्येऽपि ज्ञेयस्य अज्ञानत्वात्तदभावाद्यज्ञाना-  
 भाव इति । उभयोर्देव्याभाव इतराभाव इति । नाद्यो  
 अभिचारादित्याह । न ज्ञेयेति । अज्ञानानैककल्पस्य अज्ञानाभावे  
 ऽभाव उच्यते आलोकास्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चैवमिति । ज्ञानानुमेयत्व-  
 वादिनं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह । न हीति । वैनाश्रिकमते विज्ञा-  
 नस्यतिरिक्तालोकाद्यभावात् तत्र अभिचार इति ब्रूते । वैना-  
 श्रिक इति । कल्पयत्येवेत्युक्त्याभिचारस्याभावेन अभिचाराभा-

भा० किञ्चिच्छब्दं । ज्ञेयाभावो ज्ञेयोऽपि बन् ज्ञानव्यतिरिक्त  
इति चेत् । तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यति-  
रिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेत् । शब्दमात्रत्वा-  
दिज्ञेयानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वस्येदभ्युपगम्यते ज्ञेयं  
ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति  
तु शब्दमात्रमेव तदङ्गिरग्रिव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वक्रव्यतिरिक्त  
इति च ददभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे  
ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो  
ज्ञानस्येति चेत् । सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपग-  
म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानाशित्वं तथापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ।

आ० वादित्थं । एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गी-  
क्रियते न वा । आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धिरस्यैवाभावज्ञानस्य  
सत्त्वादित्याह । येनेति । येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य  
ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः ।  
न द्वितीय इत्याह । तदभावस्थापीति । ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञानस्य  
ज्ञानाभावकल्पकत्वासम्भवादवश्यं ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तद-  
नुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानमङ्गीकारपक्षो न युक्त इत्यर्थः ।  
आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते । ज्ञेयेति । वैनाशिकमतोऽप्य-  
भावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्बुद्धिबोध्यं त्रयादन्त्यं स्मृतं कश्चिन् च  
तदिति प्रतिसङ्गान्निरोधादाकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव कश्चि-  
कत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य निवृत्ताङ्गीकारेण तदभिन्नस्य  
ज्ञानस्यापि सुषुप्ते सत्त्वं निवृत्तं च प्राप्तमित्याह । नाभाव-  
स्येति । ज्ञानस्याभावाभिन्नत्वेनाभावत्वमेव स्यात्तु भावत्वम  
सत्त्वं निवृत्तं च स्यादित्याह । तदभावस्येति । अनित्यत्वञ्च  
ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुपपन्नः । वाङ्मात्रेणाप्यभाव-  
स्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन वाक्यसिद्धान्तसिद्धिरित्याह  
नामनाचेन तेन वाक्यनित्यत्वादिविरोधाभावात्तात्पर्यं सति-

भा० ज्ञानस्य स्वेनेवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं चाभाववि-  
शेषविषयस्य ज्ञानस्याभावशेषव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोर-  
न्यत्वं । न हि तस्मिद्धं न्यतमिवोक्तीवचितुं पुनरन्यथा कर्तुं  
शक्यते वैनायिकप्रतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्ये न  
तदप्यन्ये नेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोप-  
पत्तेः । सर्वस्य यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं  
ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैना-  
यिकैः । न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः । ज्ञानस्य

आ० रित्वाह । न चेति ॥ अभावनामेतन्नित्यनामेतपि द्रष्टव्यं ।  
एतद्वैतपरिहाराय ज्ञेयस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानाभेदे  
नास्तीक्रियत इति शङ्कते । अथेति । तर्हि ज्ञेयाभिन्नत्वेन हेतुना  
सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिध्यति घटाद्यभावसिद्धावपि अभा-  
वज्ञानाभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्वाह । न तर्हीति ।  
यदाऽभावस्य ज्ञेयस्य ज्ञानाद्वेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्विशेष-  
ज्ञेयभावात्तथाच न ज्ञेयाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्वाह । न  
तर्हीति । ननु ज्ञेयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वमस्तीक्रियते तथाचा-  
भावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वादित्यं सिध्यति । ज्ञानस्य  
न ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वं । तथाच ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावसिद्धिरिति-  
निबद्धमतिक्रम्यते । ज्ञेयमिति ॥ ज्ञानज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्यापि  
तद्व्यतिरेकावश्यम्भावादव्ययोभयोरन्यत्वं भेद इव स्यात् । भेदा-  
भेदयोर्विदोद्भादनुपपत्तेरिति दृष्टवति । न शब्दमात्रत्वादिति ।  
इदमुपपन्नत्वं । ज्ञानस्याभावाव्यतिरेकेन निवृत्तादिकस्य स्यादे-  
वेत्यपि द्रष्टव्यं । यद्येतद्वैतपरिहाराय तस्यापि भेद एवा-  
स्तीक्रियते तर्हि न सुषुप्ते ज्ञानाभावसिद्धिरित्युपसंहरति ।  
ज्ञेयव्यतिरेके त्विति । सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवाभाव इत्याद्ये  
द्वितीयं शङ्कते । ज्ञेयाभाव इति ॥ आनयविज्ञानसन्ततेर्निव-  
त्तास्तीक्रियते त्वथा तदापि तदभावो वस्तुं न शक्यत इत्याह । न  
सुषुप्त इति । अस्तित्वमिति तथाच ज्ञानस्यादर्शव्यतिरेकं सुषुप्ते



भा० खेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति चेत् सोऽपि दोषस्तस्यै-  
वास्तु किमभिवर्धयेनास्माकमनवस्थादोषस्य ज्ञानस्य ज्ञेय-  
त्वाभ्युपगमादवश्यमेव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयं । स्वात्मना  
चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिर्व्याख्या । समान एवायं दोष इति  
चेन्न । ज्ञानस्यैकलोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेक-  
मेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सविधादिवक्षादि-  
प्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति । नाऽनौ दोषः । तथा  
चेद्देदमुच्यते । ननु अतैरिद्वैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः

भा० ऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः । ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूपितस्य ज्ञान-  
स्यादर्शनमित्युच्यते मया सुमुक्ते च तस्यैव ज्ञेयत्वान्ज्ञान-  
दर्शनमप्युपपद्यते अस्मिन्मते । तन्मते तु ज्ञेयत्वानङ्गीकारा-  
त्सुमुक्ते ज्ञानस्याभावान्निरूपकाभावान्न ज्ञानदर्शनास्तितमुपप-  
द्यत इति शङ्कते । तत्रापीति । अभावस्य ज्ञेयत्वोभेदस्य  
साधितत्वात्तदङ्गीकारेण सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न ज्ञेयत्वं  
ज्ञानस्येत्याह । न भेदस्येति । अभावरूपो ज्ञेयो विषयो  
वस्तु तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्वतिरेकादित्यर्थः ।  
अभावस्य ज्ञेयत्वे भेदेऽपि न सर्वत्रेवाशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वात् तद-  
न्यथाकर्तुं शक्नोमित्याह । न हीति । ज्ञानस्य स्ववतिरित्तज्ञेयत्व-  
नियमवच्छेदगवस्थां वैनाशिकः शङ्कते । ज्ञानस्येति । ज्ञेयस्य  
स्ववतिरित्तज्ञेयत्वनियमाङ्गीकारादस्मिन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वा-  
नङ्गीकारात्त दोष इत्याह । न तदिति । सर्वस्य वस्तुमा-  
तस्य विभागोऽसङ्करः ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव  
न कदाचिदपि ज्ञानमित्येवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा  
विभागोपपत्तेरिति श्रेयः । ज्ञानज्ञेयरूपभागादयमेव राशि-  
दयमेवाङ्गीक्रियते न द्वयोर्वो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भाव-  
राशिरङ्गीक्रियत इत्यर्थः । तामेवाह । यदा हीति । यस्मिन्पक्षे  
ज्ञेयं सर्वं अतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यङ्गीक्रियत  
इति ज्ञेयपदादत्ता अतिरिक्तस्येतिपदाभावादेव च यदाहीति

भा० कुष्ठवदरवत्पुष्ट इति । न । प्राणादिकसाकारवत्त्वात् ।  
 न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य अङ्गादीनां कसानां  
 कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कसाकार्यत्वाच्च शरीरस्य ।  
 न हि पुष्ट्यकार्याणां कसानां कार्ये च शरीरे कारणका-  
 रणं सस्य पुष्ट्यं कुष्ठवदरमिवाभ्यन्तरः कुर्व्यात् वीजव-  
 त्त्वादिति चेत् । यथा वीजकार्ये वृक्षसत्कार्यस्य फलं  
 स्वकारणकारणं वीजमभ्यन्तरीकरोत्याद्यादि तदपुष्ट्यम-  
 भ्यन्तरीकुर्व्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्य-

भा० वाच्यं योग्यमवैनाशिकैरिति ह्येदः । तद्विषय इति ज्ञान-  
 विषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः । तर्हि तत्पक्षे ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मस्य  
 सर्वज्ञत्वं न स्यात् खेन सस्याज्ञानादिति शङ्कते । ज्ञानस्येति ।  
 ज्ञातुं योग्यस्य सर्वस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वहाणिः अन्यथा  
 ब्रह्मविद्यादेरज्ञानात्म्यं ज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्म-  
 ञ्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किन्तु वैनाशिकस्यैव तेन ज्ञानस्यावश्य-  
 ज्ञेयत्वाङ्गीकारात्वेन सस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं होति पूर्वग्रह्ये दूषित-  
 त्वादन्वज्ञेयत्वस्य ज्ञानङ्गीकारात्सर्वज्ञत्वबोधादिवाह । सोऽपीति ।  
 तर्हि तव मते कथं सर्वज्ञत्वनिर्व्याह इत्याशङ्क्यास्मभ्यन्ते तस्य  
 मायिकत्वेन तदनिर्व्याहेऽपि न दोष इत्याह । किन्नादिति ।  
 वस्तुतस्तु सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि  
 स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादस्ति ज्ञातुं योग्यत्वं सर्वज्ञानादा  
 तदस्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादेवोऽपि तस्यैवेत्याह । अन-  
 वस्येति । ननु तेन खेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकाराज्ञानवस्येत्वत आह ।  
 सात्मना चेति । सिद्धं होत्यत्र स्वज्ञेयत्वासम्भवस्योक्तत्वात् परि-  
 शेषादन्वज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्येत्यर्थः । ज्ञान-  
 स्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिः ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे ज्ञानवस्था तवापि  
 स्यादिति शङ्कते । समान एवेति । स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहा-  
 रसिद्धेर्ज्ञानभेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसङ्गिरेव  
 नास्तीति परिहरति । न ज्ञानस्येति । एकत्वपक्षे भेदप्र-

भा० त्वात् सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारखवीजादृक्फलसंघ-  
त्तान्यन्यान्येव बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारण-  
भूतः स एव पुद्बः प्ररीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजदृ-  
ष्टादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवस्य  
पुद्बः सावयवस्य कक्षाः प्ररीरस्य एतेनाकाशस्यापि प्ररी-  
राधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुद्बस्य तस्माद-  
समानो दृष्टान्तः । किन्दृष्टान्तेन वचनान्त् स्यादिति चेन्न ।  
वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे

आ० तीतिमुपापदयति । नामरूपेति । एवं चैतन्यस्यैकत्वेन नित्य-  
त्वाज्जगद्विज्ञानेन तस्य सत्त्वत्वाच्चाधिकृतानत्वोपपत्तेः । तस्मिन्  
कक्षानामध्यारोप आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह । तथा  
चेहेति । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिकृतानत्वे सतीह श्रुताविदं  
कक्षानामध्यारोपबन्धमुच्यत इत्यर्थः । ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं  
परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति शङ्कते ।  
तेन चेति । प्ररीरान्तरस्यत्वं प्रकृतविवक्षयोच्यते न परिच्छेद-  
विवक्षया तथा सत्त्वत्वरवाक्यविरोधादित्याह । नेति । अयोग्य-  
त्वादपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह । कचेति । सोऽत्यन्ते पूर्व-  
सस्याभावात्तत्कालीनपुद्बवं परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । बीज-  
कार्यस्य दृष्टस्य कार्यं यत् स्वकारखदृक्कारखबीजमभ्यन्तरी  
करोतीति दृष्टमिति नायोग्यमिति शङ्कते । बीजवदिति । तदि-  
द्वयोति । यचेति । दृष्टान्ते बीजव्यक्तिभेदादविरोधे यो हि  
पुद्बव्यक्त्यैकत्वात्कारखान्तरीभावयोर्विरोध इत्याह । नेति ।  
ननु कारखीभूतबीजस्यैव दृष्टयत्तदन्तर्गतबीजरूपेण परिचा-  
मात्तयोः कारखकार्यबीजयोरेकमाशङ्क्य एवमपि तस्य साव-  
यवत्वादृक्त्वस्याकारखे परित्यक्तावयवेभ्यो भिन्नावयवानामेव  
तदन्तर्गतबीजरूपेण परिचामात्तयोर्भेदेनाधाराधेयभावः स्यात्  
इह तु निरवयवत्वान्न तथात्वमित्याह । सावयवत्वाचेति ।  
आद्यं हेतुं विद्वदिति । दृष्टान्त इति । श्रूयत इति वक्षिमेताः

भा० व्याप्रियते किमर्हि यथाभूताधीवद्योतने । तस्मादतः शरीर  
इत्येतद्वचनं अष्टस्थानार्थमेतिवचनं द्रष्टव्यं । उपसम्भिनि-  
मित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिसिद्धिरन्तः शरीरे  
परिच्छिन्न इव सुपलभ्यते चात उच्यते अन्तः शरीरे सोम्य  
स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन् कुण्डवदरवच्छ-  
रीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत  
प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ती-

भा० षोडशकला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्थान्तःशरीरे सोम्य स  
पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः । द्वितीयं हेतुं विदुषोति ।  
बोधेति । निरवयवत्वेति तथाचैकदेशेन कलादिकल्पेन परि-  
चयान् एकदेशेन तत्रावस्थानं बीजवत् सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च  
कलानां सावयवत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तदिपरीतत्वादपरि-  
च्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाकारत्वं सम्भवतीत्याह । सावयवाच्चेति ।  
यदा सावयवत्वेन कार्यतया भवात्प्राग्निरवयवतया परमार्थ-  
सत्त्वपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह । सावयवाच्चेति । गन्धाका-  
शकार्यशरीरे आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरोभावो दृष्ट इत्या-  
ह । तस्यापि शरीराकारेणावस्थानमेव हिमादिविभिद्यत्यैव  
शरीरत्वात् न तु तदन्तस्तत्त्वमित्याह । एतेनेति । युक्तसहस्रमपि  
वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति शङ्कते । किं दृष्टान्तेनेति । वचन-  
स्यापि वक्तुर्नोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावात्कुलस्य पाविरोधेनैव  
बोधकत्वादन्वयाविचारवैयर्थ्यादिवद्भार्यो न बोधार्ह इत्याह ।  
वचनस्येति । तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य  
पुरुषस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीति-  
स्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति सदृष्टान्तमाह । तस्मादिति । अख्ये-  
त्यङ्कारस्य ख्योऽन्ना यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रतीति-  
स्तदिति त्वर्थः । यदा लोकभ्रमसम्बद्धं परिच्छिन्नत्वमनूयते श्रुते-  
त्याह । उपसम्बोधि । तथाभिषत्तेर्ना तदन्तर्गतत्वावपदेष्ट  
इत्याह । उपसम्भवते त्रेति । ननु यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभव-

### उ० स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योति-

भा० त्यक्तं पुद्गलविशेषणार्थं कलानां प्रभवः स चान्योऽर्थोऽपि  
भुतः केन क्रमेश्चादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च  
सृष्टिरित्येवमर्थे च पुद्गलः षोडशकलः पृष्टो यो भारदाजेन  
स ईशाक्षके ईश्वरं दर्शनं यत्ने लतवानित्यर्थः । सृष्टिफल-  
क्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादु-  
त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा प्ररीरे  
प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वात्माऽकर्त्ता प्रधानं कर्तृ अतः पुद्गलार्थे प्रयोजन-  
मुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण तच्चेदम-  
नुपपन्नं पुद्गलस्य स्वातन्त्र्येणैवापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादि-

षा० मीत्यनेनाध्यारोपस्थोक्तत्वात् स ईश्यामित्यादिना पुनःसृष्टिक-  
थनमधिकमित्यत आह । यस्मिन्निति ॥ अत इति क्रमप्रति-  
पत्त्यर्थे स ईश्यामित्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च चक्षोःप्रति-  
प्रतिपत्तिसौकर्याय विपर्ययेण तु क्रमत उपपद्यते चेति न्यायेन  
कार्यस्य साकारवक्रमेवापवादसौकर्यार्थचेत्यर्थः । ईश्वरोक्तेः  
प्रयोजनमाह । चेतनेति ॥ सृष्टीति ॥ सृष्टिः प्राग्भादेः सृष्टिकृत्स्या  
उत्क्रान्त्यादि यत्नं क्रमः प्राग्भाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तान्वयः । आदिश-  
ब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेनविशेषो गृह्यते । नन्वीक्ष्योक्त्या  
न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिः ॥ ३ ॥

न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विज्ञिया-  
वचनेन हेतुत्वे सति ईश्वरस्यान्यथा नेयत्वादिति साङ्ग्याः शङ्कने ।  
नन्वाप्तेति ॥ अकर्त्तृत्वस्य तच्चेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्त्ता ।  
तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किञ्च तस्य  
कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुः कुजावादेरिव सहचारसाधनान्त-  
राभावादात्मनो दुःसाध्यमर्थहेतुप्राग्वहिसंसारकर्तृत्वानुपपत्ते-

उ० रापः पृथिवीन्द्रियं । मनोऽन्नमन्नादीर्थ्यं तपो  
मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

भा० गुणसाग्रे प्रधाने प्रमाणोपपत्तेः दृष्टिकर्त्तरि सति ईश्व-  
रेच्छानुवर्त्तिषु वा परमाणुषु सत्त्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्त्तृत्वे  
साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि  
चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् । तस्मात्पुरुषा-  
र्थेन प्रयोजनेनेच्छापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने  
प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स ईशाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा  
राज्ञः सर्वार्थकारिणि ह्येत्ये राजेति तद्वत् । नात्मनो  
भोक्तृत्ववत्कर्त्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरि-  
णामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्देवादिनामीक्षादिपूर्वकं

आ० आनुपपन्नं सत्त्ववचनमित्याह । आत्मनोऽपीति । कर्त्तृत्वे  
ऽपीत्यभिप्रेत्यान्वयः । तर्हि किं कर्त्तृ अत आह । प्रधान-  
मिति । कर्त्तृमिति । क्रियाशक्तिवदतः प्रवर्त्तत इत्यन्वयः । ननु  
प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनायेच्छाभावात् दृष्टानुपपत्तिरित्यत  
आह । पुरुषार्थमिति ॥ पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्ग-  
प्रमर्शे प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्त्तते इत्यविद्वद्ध्यर्थमचेतनसाध्येन  
देहगतक्षीरस्य सस्यादिद्विध्यर्थमम्बुनद्याचेनस्य प्रवृत्तिदर्शना-  
दित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहकार्यभावात्कारवत्त्वा-  
नुपपत्त्यगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्त्तृत्वं वाच्यमित्यत आह ।  
सत्त्वादीति । सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति  
साङ्ख्यमतं । तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति  
पुरुषस्य कर्त्तृत्ववचनसङ्गतेरभावादनुपपन्नमित्यन्वयः । यदि  
चेतनामधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यसे तर्हि परमा-  
नुकारवदादोऽस्तु तच्चेत्स्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादिनाह । ईश्वरे-

भा० जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिष्ठा-  
मादात्मनोऽनित्यत्वाद्भुत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूप-  
विक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपवि-  
क्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टि-  
कर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिष्णाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्व-  
दोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनाम-  
रूपोपाध्यनुपाधिस्तविशेषाभ्युपगमादविद्यास्तनामरूपो-  
पाधिस्ततो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धभोचा-  
दिशास्त्रस्तकृतसंयवहाराद्युपरमार्थतोऽनुपाधिस्तच्च तत्त्व-  
मेकमेवाद्वितीयमुपादेयं, सर्व्वतार्किकबुद्धानवगाह्यमभयं  
शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च

आ० अथेति । अत्रापि सत्स्वित्यस्यानुपपन्नमिति पूर्व्वेष्टान्वयः । तर्ही-  
च्छन्नमवबस्य का गतिरत आह । तस्मादिति । पुरुषार्थेनेति  
पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्ये ईक्षितरि विद्यमाने न  
नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति मौनः प्रयोगः ।  
मात्रवत्त्वे पैकुल्यगुणयोगेनाभिप्रेक्ष्यप्रयोगवदित्यर्थः । नन्वेवम-  
पीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह । यथा राज्ञ इति ।  
तद्वदिति पुरुषस्य भोगाय वर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्द  
सौपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽकर्तुरपि आत्मनो मायोपाधिक-  
कर्तृत्वं सम्भवतीति हृदि निधाय प्रथमं मायां ततः प्रतिबन्धी  
परिहरति । नेति । बुद्धिकर्त्ताभोक्ता पुरुष इति वदद्भिः  
साक्षीरात्मनो भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुत्य-  
क्तजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कथञ्चिन्निरास्यमित्यर्थः । साक्षीः  
प्रतिबन्धी परिहारं शङ्कते । तत्त्वान्तरेति । भोगो नाम सुख-  
दुःखानुभवः । स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्ति-  
कक्ष्यपरिष्णाम इत्यर्थः । परिष्णामो हि पूर्व्वरूपपरित्यागेन  
रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयस्यान्तरापत्तौ विजातीयक-

भा० खाददेतत्वात्सर्वभाषाणां । साक्षात्सविद्याभ्यारोपितमेव  
 पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलस्येति कल्पयित्वाऽऽगमवा-  
 द्धत्वात्पुनस्तत्तत्त्वान्तः परमार्थत एव भोग्यत्वं पुरुषस्ये-  
 ष्यन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव  
 कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।  
 तथेतरे तार्किकाः साक्षीरित्येवं परस्परविरोद्धार्थकल्प-  
 नात् आमिषार्थिण इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरोद्धमाना  
 अर्धदर्शितात् परमार्थतत्वात्तदूरमेवापह्नव्यन्तेऽतस्तत्वा-  
 तमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो  
 मुमुक्षवः स्फुरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते  
 ऽस्माभिर्न तु तार्किकतात्पर्येण । तथैतदुच्यते । विवदन्

आ० यान्तरापत्तौ वाऽनिवृत्त्यादिकमावहेदेवेति भोग्याविवेकोपाधिकं  
 भोक्तृत्वमङ्गीकर्तव्यं । तेन तदात्मककर्तृत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रेत्य  
 मुख्यपरिहारमाह । नेति । एकस्य वस्तुनोऽसंख्यस्याप्यनुरा-  
 त्तकामस्यापीत्यर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसम्भवादविद्यारूपसंख्यस्य  
 सम्भवाद्भूतयाऽस्माद्विभज्यजीवानामनामनामनां सम्भवात्तत्पुरुषा-  
 र्थस्यैककृतं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य चेतनाधि-  
 स्थितस्य तद्युक्तमिति भावः । नामरूपेत्वनभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः ।  
 बन्धभोक्तादीत्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते । भोक्तृस्यापि बन्धप्र-  
 तियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तं । परमार्थस्य सुवैकगम्यत्वमाह ।  
 सर्वेति । एवम्भूतस्यात्मनो न छटुत्वमित्याह । न तचेति ।  
 कल्पयित्वेति कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विशेषत्वेन  
 तस्मिन्वस्तुतः कर्तृत्वाद्यवगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता  
 अपि सर्वविरोधं निरासकामप्रमात्रैकशरत्वाभावात्तत्त्वसा-  
 दिविरोधापत्त्या आरोपितत्वाङ्गीकाराच्च चक्ष्यन्तः सर्वं पर-  
 मार्थत एवेत्यन्ति । तथाप्यचेतनस्य भोक्तृत्वावगात्तत्त्वमात्रमात्म-  
 नोऽङ्गीकुर्वन्ति । कर्तृत्वादिकम्पु प्रधानस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि



भा० खेऽवनिधिष्य विरोधोद्भवकारणं । तैः संरक्षितबुद्धिः  
 सुखं निर्व्याति वेदवित् । किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिय-  
 योर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाख्यात्यन्तरभूता  
 भोक्तृत्वविभिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कस्यते  
 न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्तैव न भोक्तिरिति । ननूक्तं पुरुष-  
 सिद्ध्याच एव स्वात्मसो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तत्मान्तर-  
 परिणामेन । प्रधानन्तु तत्मान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतो  
 ऽनेकमशुद्धमचेतनक्षेत्यादिधर्मावन्तद्विपरीतः पुरुषः । ना  
 ऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः । केवलसिद्ध्याचस्य  
 पुरुषस्य भोक्तृत्वं नामविशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेष्टायते  
 निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतसिद्ध्याच एव भवतीति

आ० तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि  
 स्यादित्यन्वयः शिञ्जिताः सन्तः स्वमतात्प्रचयन्त इत्याह । अन्येति ।  
 ज्ञतायाः शिञ्जिताया बुद्धेर्विवक्षा अधीनाः शिञ्जितबुद्धय  
 इत्यर्थः । तर्हि साङ्ख्यशिक्षकस्य तार्किकस्य मतं याज्ञमिव  
 आह । तथेति । तस्यापि साङ्ख्येन शिञ्जितत्वान्न तदपि याज्ञ-  
 मित्यर्थः । तर्हि तस्य तार्किकस्य मतं याज्ञमित्याशङ्क्य न कस्या-  
 पीत्याह । इत्येवमिति । तर्हि तया तार्किकमतं किमर्थं दूष्यते ।  
 परस्परमेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्देव देवादिमत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्याह ।  
 अत इति । विरोधोद्भवकारणमिति पारमार्थिकतया भेददर्शन-  
 मित्यर्थः । संरक्षितेति भेददर्शनस्य परस्यरोक्तदोषयुक्तत्वादभे-  
 दमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः समिर्वाति सर्वविकल्पोभ्य  
 उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं हि किञ्चित्प्रयत्न इति  
 बुद्धुं तदेव प्रपञ्चयन् कर्तृत्वादेरादोषितत्वमेव परेषामपि वक्त-  
 रमित्याह । किञ्चेत्यादिना । तत्रादौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य  
 वस्तुमशक्तत्वात्तयोरात्मव्यवस्थानं सम्भवतीत्याह । भोक्तृत्वेति ।  
 आश्रयमविधानं प्रज्ञावसरोक्तं विशेषं प्रकृते । नन्विति ।

भा० चेन्नहदाद्याकारेण च परिणत्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः  
 प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति । अस्यां कल्पनायां न  
 कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया  
 कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राप्नुयितुं इति  
 चेन्न । तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य भोगकाले चिन्मा-  
 त्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न ।  
 प्रधानस्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मा-  
 त्रस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेदौघ्यादसाधारणधर्मवता-  
 मग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्रयो-

प्या० स्वात्मस्यो विक्रियत इति चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वा-  
 न्तरेत्यनेकत्वायुद्धादियुक्तस्वविषयत्वमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरु-  
 षस्य चिद्रूपेणैव परिणामान्न रूपान्तरापत्तिः अयुद्धादिकं वा ।  
 प्रधानस्य तत्कारान्तरेण परिणामात्पूर्वरूपत्वात्मादयुद्धादिकं  
 स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा ।  
 आद्ये आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वाद्यापत्त्या प्रधानाद्विशेषः ।  
 भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थानान्नानित्यत्वादित्येवोक्तप्रधान-  
 स्यापि प्रणये तथात्वाद्भोक्तारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दृष्यति ।  
 नासाविति । सङ्गहवाक्यं विवक्ष्येति । प्राप्तिगति । अस्यां कल्प-  
 नायामिति चिद्रूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाणेऽर्थतो  
 न कश्चिदपि विशेषो कल्प्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वा-  
 ङ्मात्रेणैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति ।  
 चिन्मात्र एवेति न त्वागन्तुकरूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः  
 कादाचित्को भोगो न सिद्ध्यदित्याह । न तर्हीति । एतदोष-  
 परिहारायान्तरं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकाशीनविक्रिया-  
 मात्रं भोगः स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेष-  
 मात्रेण शङ्कते । भोगकाण इति । तथापि किं भोगकाणो न  
 विक्रियामात्रं भोगः उक्तं तत्काशीनचिन्मात्रतविक्रियावत्त्वं

भा० युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारमार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्तोद्देश्योरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिणि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याधारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्तैव न भोक्तृ परमार्थसदस्त्वन्तरं पुरुषाचेतीयं कल्पनाऽऽगमवाच्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्शव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न । भावात् । स हि शास्त्रप्रणेचादिषु तत्फलार्थि च शास्त्रस्य

आ० भोग इति विकल्प्याद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह । नेति । द्वितीयं शङ्कते । चिन्मात्रस्यैवेति । चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षाचैतन्यविक्रियाभोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रमता तदसाधारण्यविक्रिया भोग इति वा । नाद्यः । सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासाधारण्यविक्रियाभोग इत्यत्र हेत्वभावात्साधारण्यविक्रियाभोग इति वक्तव्यं । तथाचातिप्रसङ्गः । सर्वस्यापि साधारण्यविक्रियावत्त्वात् । भोगकालीनासाधारण्यविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति । तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादि दूषयति । शौण्डेय्येति । ननु भोगकालीना साधारण्यविक्रियैव भोगः । न चागत्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रियास्ति । न च प्रधानस्यापि प्रसङ्गः इष्टापत्तिरिति शङ्कते । प्रधानेति । भोक्ता हि श्रेयो भोगश्च श्रेयः । उभयोरपि भोक्तृत्वे श्रेयश्रेयिभावो न स्यादित्याह । नेति । ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधानचेतोरूपेण परिब्रतप्रकृतेरेव धर्म्यकस्या-

भा० प्रणयनमनर्घकं सार्धकश्चेति कल्पना स्यात् । न आत्मैकत्वे  
 ब्राह्मणप्रणेचादयस्ततोऽभिज्ञाः सन्ति तदभावे एवैकिकल्पे-  
 नैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणाद्यभ्युपगते  
 भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानु-  
 पपत्तिमाह ब्राह्मणं । यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये-  
 दित्यादिब्राह्मणप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यच्च परमार्थ-  
 वस्तुस्वरूपादविद्याविषये यच्च हि द्वैतमिव भवतीत्यादि ।  
 विस्मरतो वाजसनेयके । अविभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इ-  
 त्याद्यावेव ब्राह्मणस्यातो न तार्किकवादभट्टप्रवेष्टः । वेदान्त-

आ० विक्रियोपपत्तेः न पुत्रव्यस्य तस्याविक्रियवत्त्वात् । न च तस्य भोगा-  
 भावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बतत्त्वमात्रेण भोक्तृत्व-  
 व्यपदेश इति शङ्कते । भोगधर्मवतीति । सत्त्वाग्निनीति सत्त्व-  
 गुणोऽग्नी प्रधानं यस्य तस्मिन् चेतसीत्यर्थः । तर्हि चित्तवत्तद्भोगेन  
 चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्प्य न द्वितीय इत्याह ।  
 नेति । किं चास्मिन् पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रवचनं च व्यर्थं स्यादि-  
 त्वाह । भोगरूपश्चेदिति । आद्ये सविशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति  
 विकल्प्य सत्यविशेषवत्त्वे पुत्रव्यस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि  
 सन्निधायास्यारोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्यर्थं शङ्कते । अविद्येति ।  
 अनर्थेतिभोगरूपेत्यर्थः । तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्त्वार्तत्वादिवि-  
 श्वेस्य प्रधानादेवारोपत्वमङ्गीकर्तुं युक्तं नाह्वैश्वर्यसमस्तदु-  
 क्तरीत्या वन्मोक्षव्यवहारविद्युपपत्तेः । तथा कल्पनायां प्रयो-  
 जनाभावात् प्रमाणात् प्रत्युतसर्वभूतिविरोधायत्तेत्येताह । पर-  
 मार्थत इति । पुत्रवादस्त्वन्तरं च प्रधानमित्यन्वयः । उक्त-  
 दोषजातं साङ्ख्यस्य मतं मोक्षकामिना नादत्तं नमिति ज्ञापनार्थ-  
 मुक्तं न तु वेद्यपक्षपातादित्याशयेनाह । इति नादत्तं नमिति ।  
 आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयवन्नाभावात्शास्त्रप्रणयनानर्घक-  
 मिति शङ्कते । एकत्वेऽपीति । विनात्मैकत्वमिच्छयवत्तं प्रति

भा० राजप्रमाणवाङ्मते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेना-  
 विद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकवृत्तिसाधनकृतभेदवत्त्वा-  
 द्ब्रह्मणः स्वस्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो  
 वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु  
 दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तव्युपचाराद्वाजा  
 कर्त्तेति सोऽचानुपपन्नः । स ईशाञ्चक इति श्रुतेर्मुख्यार्थ-  
 बाधनात्प्रमाणभूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना ब्रह्मस्य  
 यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबहुपुद्-  
 गविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेवकालनिमित्तापेक्षया च बन्ध-

भा० तस्यानर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रति वेति विकल्पाद्यं प्रति प्रब्र-  
 नाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह । नाभावादिति । दोषापाद-  
 नाभावादित्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवक्ष्येति । न आत्मैकत्व इति ।  
 निश्चित इति शेषः । तदभावे शास्त्रप्रत्येनाद्यभावे इयं कल्पनै-  
 वार्थवदनर्थक्येति विकल्पनैवानुपपन्नेत्यर्थः । नैवानुपपन्नेति पाठे  
 तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते\* । तदानीं निर-  
 सनीयवन्नादिसत्त्वादियं कल्पना बन्धनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रब्रवनक-  
 ल्पना नानुपपन्नेति योज्यं । किञ्चात्मैकत्वनिश्चये जाते तन्निश्चयज-  
 नकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्वानुभवसिद्धत्वात्तेनेयं शङ्का कर्तुमपि  
 न शक्येत्याह । अभ्युपगत इति । प्रमादार्थ इति प्रमादस्य  
 शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रा-  
 नर्थक्यकल्पनाभावः अनुत्पाद्युक्त इत्याह । तदभ्युपगमे चेति ।  
 अनुत्पाद्यभ्युपगमो निश्चयः । एकत्वनिश्चयाभावदशायास्तु निरस-  
 नीयारोपितबन्धसत्त्वान्नानर्थक्यं तदपि अनुत्पाद्यमित्याह । शास्त्र-  
 प्रब्रवनेति । अनेन द्वितीयकस्यो निरस्तः । श्रुतिगतं यत्र पदं  
 व्याचष्टे । अन्येति । अथर्ववेदोऽपि मन्त्रोपनिषदि हे विद्ये वेदि-

\* भावविधीयत इति पाठान्तरं ।

भा० मोक्षादिप्रसार्था निजता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ।  
 यथोक्तसर्वशेषरकर्तृत्वपक्षे तूपपत्त्या ईश्वरेणैव सर्वोधि-  
 कारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं स पुरुष उक्त-  
 प्रकारेणैवित्वा सर्वप्राणं हिरण्यगर्भास्त्रं सर्वप्राणिकर-  
 णाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणात्  
 अह्नां सर्वप्राणिनां शुभकर्माप्रवृत्तिहेतुभूतां । ततः कर्मा-  
 फलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभू-  
 तान्यसृजत । खं शब्दगुणं वायुं स्वेन स्वर्गेन कारणगुणेन  
 च विभिष्टं द्विगुणं । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वा-

आ० तच्च इत्युपक्रमोपरविद्या ऋग्वेदादिरूपा परात्पदवृत्त्यादि-  
 मुखकप्रत्यक्षमितसर्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषय-  
 भेदः शास्त्रस्यादावेव सूचित इत्याह । अत्र चेति । अद्वैतवादे  
 सर्वशङ्कानां श्रुतिप्रामाण्येनैव निरासात् । तार्किकोत्प्रेक्षितश-  
 ङ्काश्रूकस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति । अत इति । राजप्र-  
 माणेति प्रमाखराजेत्यर्थः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । वेदान्त-  
 प्रमाखमेव राजेव राजा तदाहवक्तुस्तन्वायासौर्गुप्त आत्मैकत्व-  
 मेव विषय इव देश इव देशो रक्षणीयत्वात् तार्किकभट्टैर्यथैव  
 प्रवेश इत्यन्वयः । पूर्ववाद्युक्तं दोषं निराकरोति । एतेनेति ।  
 उपाधिक्षता अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्थाने-  
 कत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । आत्मेति आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्त्व-  
 त्वमित्यर्थः । आदिशब्देनाप्तकामत्वेन प्रयोजनायेत्या उपपत्तिः  
 सङ्गृहीता । कल्पनायाः स्वयतिरिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्संसारो  
 नात्मनः । तदीयकर्मफलदानार्थं प्राप्तकामस्यापि कष्टादिप्रवृत्तिः  
 सम्भवति । संव्यवहारस्यापि स्वप्रतुल्यत्वाद्वा स्वप्न इव सर्वमप्यु-  
 पपद्यत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः । साक्षेन स्वयं  
 पुरुषशब्दस्येकत्वस्य चोपपत्तिवक्ता तामनूय निराकरोति ।  
 यस्मिन्ति । यजमानः प्रक्षर इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्काह ।

भा० भास्य विविष्टं त्रिगुणं ब्रह्मसर्वाभ्यां । तथाऽपो रसेन  
गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेगेन चतुर्गुणाः । तथा गुणेन  
पूर्वगुणानुप्रवेगेन पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव भूतै-  
रारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्यश्च दशसङ्ख्या । तस्य  
चेत्सरमतस्य संग्रहसङ्ख्यादिखक्षयं मनः । एवं प्राणिनां  
कार्यं कारणश्च सृष्टा तत्स्थित्यर्थं प्रीतिद्यवादिसङ्ख्यमयं ।  
ततश्चास्मादद्यमानादीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्व्यकार्यप्रवृत्तिसा-  
धनं । तदीर्यवताश्च प्राणिनां तयोर्विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य-

आ० तत्र हि गौडीति । प्रधानपक्षे न केवलीकृत्यश्रुत्यनुपपत्तिः  
वस्तुतस्तु तस्य स्रष्टृत्वमपि न सम्भवतीत्याह । इह त्विति ।  
मुक्तान् वर्जयित्वा ब्रह्मान् प्रत्येव प्रवृत्तिः स्रष्टृत्वकार्यपेक्षया  
बन्धमोक्षादिब्रह्मस्तभोगापवर्गार्था व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत  
इत्यर्थः । अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमुरदीकृत्य प्रधानं प्रवर्तत  
इति बहुलं शङ्कावसरे तस्मिन् । ईश्वरकारणवादे तु न कोऽपि  
दोष इत्याह । यथोक्तं । एवं परपक्षं निराकृत्य श्रुतियास्यानं  
कुर्वन् स प्राबल्यजन्यतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह । ईश्वरेवैवेति । राक्ष-  
सेत्यर्थः । अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमिति । हिरण्यगर्भास्य-  
मिति हिरण्यगर्भ इत्यास्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं बुद्ध-  
मित्रं सर्वप्राणं समष्टिप्राबलित्वर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुत्पन्नो  
इत्यादिनाऽऽत्मन उत्क्रान्ताद्युपाधिसृष्टेः प्रसृतत्वादिरण्यगर्भस्य  
जीवस्य तथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भास्यमित्युक्ति-  
स्यात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूच-  
यितुमिति बोध्यं । तस्य समष्टित्वमाह । सर्वेति । अन्तरात्मा-  
नमिति सर्वश्रुतशरीरान्तरत्वादात्मबुद्धिमोक्षरत्नाक्षरान्तरात्मा  
स इत्यर्थः । तत् इत्यानन्तार्थेन पक्षमो । एवमुत्तरत्रापि । न च  
भूतकार्यत्वात्प्राबल्य कथं ततः पूर्वकाजीनत्वमिति वाच्यं । सर्वं ।  
सर्वभूतकृद्भवनन्तरं प्राबल्यजन्येति व्यप्यनीवतात् । न चैतदनन्तरं

भा० मायानां मन्त्रास्तपोविष्णुह्यन्तर्वहिःकरणेभ्यः । कर्मासाधन-  
मेता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादि-  
सकृत् । ततो लोकाः कर्माणां फलं । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां  
नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कक्षाः  
प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टि-  
सृष्टा इव द्विचन्द्रमश्वकमजिकाद्याः संप्रदृक् सृष्टा इव च

आ० भूतकृच्छुक्तिविरोधप्रश्ना । तस्याः पक्षीकृतस्यूजभूतविषयत्वोपपत्तेः ।  
अत एव भोगसाधनाधिष्ठानानीत्युक्तं । सृष्ट्यायां तथात्वायोगात् ।  
न चैवमपि स्यूजभूतकृच्छ्रनन्तरमिन्द्रियमग्नःकृच्छुक्तिविरोधः ।  
भूतारब्धदेहाधिष्ठितानामेव तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तर-  
त्वोक्तिरिति भावः । भोगसाधनाधिष्ठानत्वमिति भावः । भूतानां  
तत्कारणत्वादित्याह । कारणभूतानीति । तेषां भूतानां कक्षतया  
स्रष्टृवद्गुणमित्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानु-  
वृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं सौख्यतारत-  
म्यसिद्ध्यर्थोच्चाति बोध्यं । वायुमिति श्रुतौ वायुरित्यादि प्रथमा  
द्वितीयार्थः । प्राथमकृजतेति द्वितीययोपक्रमात् । तैरेवेत्यपक्षीकृ-  
तावस्थायामित्यर्थः । तस्य चेश्वरमिति नियामकमित्यर्थः । सङ्गी-  
र्व्यमात्रानामित्वविशुद्धसत्त्वतया पापाचरणेन तैः पापैः सङ्गीर्व्य-  
मात्रानां सङ्करपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तयोऽकृजतेत्यर्थः ।  
यजमिति जोक्यते भुज्यत इति जोकः यजमित्यर्थः । नाम चेति  
ब्रह्मणाऽऽदिनाञ्जोक्तव्यवहारासङ्करार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरकृ-  
तुलोत्पत्त्या कक्षानां सत्त्वत्मज्ञोक्तार्थः । आरोपे शुक्तिरज्यतादौ  
कृतुत्वव्यवहाराभावादित्याशङ्क्याऽऽज्यवदृग्भनेजमर्हनादिना प्रय-  
ोजेन कृतस्य द्विचन्द्रमश्वकमजिकादेरादोषत्वदर्शनात् । अथ  
तथानुपयोगान् पथः कृजत इति कृतुत्वेनोक्तसंप्रदा-  
र्यस्य च भ्रमत्वदर्शनाभिव्यक्तिरित्याह । एवमेता इति । अवि-  
द्याकामकर्मोदिदोषकृत्वं बह्वीयं तदपेक्षया तत्साधनीकृत्वे-



उ० स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः

भा० सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रसीयन्ते हित्वा नाम-  
रूपादिविभागं ॥ ४ ॥

कथं स दृष्टान्तः । यथा लोके इमा नद्यः स्यन्द-  
मानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रमवगं गतिरात्म-  
भावो आसीत् ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्रायोपगम्यास्तं  
नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते  
विगम्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिष्वपि । तदभेदे  
समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत्पदकसंज्ञमेवं यथाऽयं

भा० त्वर्थः । तैमिरिकशब्दे नेत्रेऽङ्गुल्यवद्यस्माद्युपलक्ष्यार्थः ॥ ४ ॥

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति ।  
पुनस्तस्मिन्नेवेति ॥ ग्रामादिवद्भेदेन गन्तव्यभ्रमं वारयति । आत्म-  
भाव इति ॥ अस्तशब्देन नाशो नाभिधीयते भेदकोपाधिना  
नामरूपयोर्नाशोऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह ।  
नामरूपेति । तिरस्कारमिति पूर्व्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः ।  
तद्वद्विषयि नामरूपनाशानन्तरं परिशिष्टमुदकलक्ष्यं वस्तु  
समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः । पुरुषस्येति कर्मणि वृत्तिः । पुरुषं  
आत्मरूपं परितः सर्वं स्वरूपेण पश्यत इत्यर्थः । प्रत्युत्पत्त्ये  
आगन्तुकस्य कर्ता प्रतीयत इत्यत आह । दर्शनस्य कर्तुः स्वरू-  
पभूतस्येति । स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थं  
कर्तरि शिष्यप्रत्ययविरोध इत्याशङ्कार्कः सर्वतः सप्रकाशक इत्यत्र  
वधा कर्मण्यस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तददिहापीत्याह । यथाहं  
इति । नदीनामिवेति इवशब्दसंज्ञाशब्दार्थः । यथा नदीनां

उ० षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति  
 भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स  
 षोडशकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥  
 अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

भा० बृहान्तः । उक्तस्य च स्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि-  
 समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य । यद्यार्कः स्वात्म-  
 प्रकाशस्य कर्त्ता तददिमाः षोडशकलाः प्राणाद्या उक्ताः  
 कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्म-  
 भावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य  
 पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां  
 नामरूपे कलानां प्राणाद्यास्वरूपस्य । यथा स्वभेदे च  
 नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः ।  
 य एवंविद्वाङ् गुरुणा प्रदर्शितकलः प्रलयमार्गः स एष  
 विद्यया प्रविज्ञापितास्त्रिविद्याकामकर्माजनितास्तु प्राणादि-

या० समुद्रोऽयनं तथा पुरुषोऽयनमित्यन्वयः । अक्षयमनस्वरूपमाह ।  
 भिद्येते इति । नामरूपभेद एवाक्षयमनमिहेत्यर्थः । यथैवास्त-  
 मिति यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि भिद्यत इत्यन्वयः ।  
 पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह । स्वभेदे चेति । यदनष्ट-  
 मिति कलानां हि रूपमारोप्याधिलानोभवात्मकं सत्त्वाद्यत-  
 मिधुनरूपं तन्नारोप्यस्य नामरूपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मक  
 रूपपुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघै-  
 राक्षयाभिदृष्टं मृगादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्विभ्रमिव  
 व्यवक्रियमाणं तदुपाधिविभ्रमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यते । एव-  
 मविद्याकृतवामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्नमिव स्मितं सर्वं

उ० तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा  
इति ॥ ६ ॥

तान् होवाचेतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

भा० कलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमे  
ऽकलत्वादेवामृतो भवति तदेतस्मिन्नर्थे एव श्लोकः ॥ ५ ॥  
अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य  
नाभौ यथा प्रवेजितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः ।  
कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्ति-  
स्तितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-  
नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरिश्चयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा  
हे श्रिया वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथाः मा परिव्यथयतु ।  
व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्त अतस्तन्माभ्युद्युष्माक-  
मित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तानेवमनुश्रिय श्रियान् तान्होवाच पिप्पलादः किलै-

आ० अगदिद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्ममात्रतयाऽवशिष्यत  
इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक आत्मन उत्क्रमणादिशब्दित-  
मरणादिव्यवहार इत्युक्तेः । प्रयोजनं प्राणादिनिमित्तानुत्क्रम-  
णादिसर्वसंसारधर्म्मरहिततात्मस्वरूपावस्थानं रूपं दर्शयितुं स  
एव इति वाक्यं आचष्टे । य एवं विद्वानित्यादिना । परिवारा  
इति नाभेः परितो नाभौ नेभ्याश्च प्रोतास्तिर्बन्धाविविशेषा  
इत्यर्थः । यथा प्रवेजिता इति यथावत्सम्यक्प्रवेजिता इत्यर्थः ।  
माहोऽर्थव्यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति न चेदिति । ५ । ६ ।

श्रियाणां कृतार्थतानुद्दिजननार्थं तानित्यादिवाक्यं आचष्टे ।

उ० नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्तं हि  
नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तार-  
यसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋ-  
षिभ्यः ॥ ८ ॥ इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥ ६ ॥  
इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ॐ तत् सत् ॥  
हरिः ॐ ॥

भा० तावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् नातो  
ऽस्मात्परमस्ति प्रकृततरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् शिष्या-  
णामविदितश्रेष्ठ्यास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजनना-  
र्थञ्च । ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः  
सन्तो विद्यानिष्क्रियमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते ।  
अर्चयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रक्षिपातेन च  
शिरसा किमूचुरित्याह । त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्म-  
ब्ररीरस्य विद्यया जनयित्वास्तित्वास्माज्जराभयस्य ।  
यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाञ्जन्मजरामरण-  
रोगदुःखादियद्वादविद्यामहोदधेर्विद्याञ्जवेन परमपुन-

या० तानेवमिति । प्रकिरणेनेति प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पित्रत्वं तवेति ।  
जनकश्चोपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयघाता  
पक्षेति पितरः स्मृता इति स्मृतेरित्यर्थः । नोऽस्माकमिति हेतुस्ते-  
स्तात्पर्यं वदन् पित्रत्वेनास्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रियार्थं किं दत्त-  
मित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभावेन गुरुवे  
दत्तमित्याह । इतरस्मादिति । पित्रत्वादेव किं पूज्यतरत्वे  
परिचार्यत्वं । आमित्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत एव वाजसनेयके

भा० राट्टित्तिसचणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्वस्मान्  
 प्रति । अतः पितृत्वं तवास्मान् प्रत्युपपन्न इतरस्मात् ।  
 इतरोऽपि हि पिता त्ररीरमात्रं जनयति तथापि सम्प्रपूज्य-  
 तमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभि-  
 प्राचः । नमः परमहंसिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो  
 नमः परमहंसिभ्य इति । द्विर्वचनमादरार्थं ॥ ७ ॥ ८ ॥  
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादत्रिबन्धस्य परमहंसपरित्रा-  
 जकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाच्यवर्णप्रश्नोपनि-  
 श्चाख्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० माहापि सह दास्यावेति युक्तमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति श्रीम-  
 त्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता आचर्य-  
 विप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता । हरिः ॐ ।

उ० नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्तं हि  
नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तार-  
यसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋ-  
षिभ्यः ॥ ८ ॥ इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥ ६ ॥  
इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ॐ तत् सत् ॥  
हरिः ॐ ॥

भा० तावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विज्ञानान्यदमेतत् नातो  
ऽस्मात्परमस्ति प्रकृततरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् शिष्या-  
णामविदितश्रेष्ठ्यास्तिलाब्रह्मानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजनना-  
र्थञ्च । ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः  
सन्तो विद्यानिष्क्रियमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते ।  
अर्चयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रक्षिपातेन च  
शिरसा किमूचुरित्याह । त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्म-  
ब्ररीरस्य विद्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरस्याभयस्य ।  
यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामर-  
रोगदुःखादिग्रहादविद्यामहोदधेर्विद्याज्ञवेन परमपुन-

या० तानेवमिति । प्रकिरणेनेति प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पित्रत्वं तवेति ।  
जनकश्चोपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयनाता  
पक्षैते पितरः स्मृता इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ नोऽस्माकमिति हेतुस्ते-  
स्तात्पर्यं वदन् पित्रत्वात्किमाज्ञेयं विद्यानिष्क्रियार्थं किं दत्त-  
मित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभावेन गुरुवे  
दत्तमित्याह । इतरस्मादिति । पित्रत्वादेव किं पूज्यतरत्वे  
परिचार्यत्वं । स्वामित्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत एव वाजसनेयके

भा० राट्टित्तवचनं मोक्षार्थं महोदधेरिव पारं तारयत्यस्मान्  
 प्रति । अतः पितृत्वं तवास्मान् प्रत्युपपन्न इतरस्मात् ।  
 इतरोऽपि हि पिता वरीरमात्रं जनयति तथापि सम्प्रपूज्य-  
 तमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभि-  
 प्राद्यः । नमः परमश्रेष्ठिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो  
 नमः परमश्रेष्ठिभ्य इति । द्विर्वचनमादरार्थं ॥ ७ ॥ ८ ॥  
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादत्रिबन्धु परमहंसपरिव्रा-  
 जकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाचर्य्यणप्रश्नोपनि-  
 श्ठाख्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० माहापि सह दास्यावेति युक्तमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति श्रीम-  
 त्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता आचर्य्य-  
 विप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता । हरिः ॐ ।

अथर्ववेदीयमुखकोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणा-  
पनिषत् । अस्यास्य विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यसंज्ञसम्ब-  
न्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थः । एवं हि महद्भिः परम-  
पुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽद्यासेन सत्या विद्येति ओह-  
बुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां  
हि विद्यायां सादराः प्रवर्त्तयुरिति । प्रयोजनेन

॥ अथर्ववेदीयमुखकोपनिषद्भाष्यटीका ॥

आ० ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ वदद्धारं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितं ।  
यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंग्रहं ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भूमौपनिषदाद्या आथर्वणवेदस्य बह्व्य उपनिषदः  
सन्ति । तासां शारीरकेऽनुप्रयोगित्वेनाद्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वा-  
दिगुणकधर्मोच्छेदित्वाद्यधिकारबोपयोगितया मुखकस्य आचिख्या-  
सितस्य प्रतीकमादत्ते । ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषदिति ।  
आचिख्यासितेति शेषः । नन्विदमुपनिषत्सम्बन्धरूपा मन्त्राद्या-  
द्येवेत्येतादीनां कर्मसम्बन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वं । एतेषाञ्च मन्त्राणां  
विनियोजकप्रमायानुपलम्भेन तत्सम्बन्धासम्भवाभिप्युयोजनत्वा-  
द्याचिख्यासितत्वं न सम्भवतीति शङ्कमानस्योत्तरं । सर्वं  
कर्मसम्बन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्यादियथा सम्बन्धो  
भविष्यति ॥ ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृत्वान्तत्वाकाशकत्वेऽस्या  
उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपुरुषदोषजन्यशङ्कायाऽ  
प्रामाण्याद्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याह । अस्यास्येति ।  
विद्यायाः सम्प्रदायप्रवर्त्तका एव पुरुषा न तूच्छेद्यया निर्मातारः  
सम्प्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनान्ध्यासः स्यात् किन्तुना-  
दिपारम्पर्यगतं । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थो-  
पनिषदः पुरुषसम्बन्धः सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यकश्च एव  
समादावेवाहत्वर्थः । विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणां । यथा



भा० तु विद्यायाः साधनसाधनसम्बन्धमुत्तरं वक्ष्यति  
 भिद्यते हृदययन्त्रिरित्यादिना । अत्र चापरब्रह्मवाच्याया-  
 नृज्ज्ञेदादिसत्त्वसाध्यां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां  
 संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्त्तकत्वं नास्तीति स्वयमे-  
 वोक्ता परापरेतिविद्याभेदकारणपूर्वकमविद्यायामन्तरे  
 वर्त्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधन-

भा० विद्यायाः पुरुषसम्बन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसम्बन्धो  
 विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसम्बन्धाभिधा-  
 यत्वेनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे आत्मा-  
 न्यग्रसङ्गादिवाग्रज्ञाह स्वयमेव स्तुत्वर्थमिति ॥ विद्यास्तुतौ  
 तात्पर्यान्न स्मृतिदोष इत्यर्थः ॥ स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह  
 स्मृतबुद्धीति । प्रवर्त्तेरन्निति पाठो युक्तः । स्मृतध्यातोरात्मनेपद-  
 तादिविद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं  
 भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह । प्रयोजनेन  
 त्विति ॥ संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्यामन्त्रज्ञेत्तद्व्यपरेविद्यैव  
 तन्निरुतेः सम्भवात्तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषदाख्यातये-  
 त्वाग्रज्ञाह । अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्त्त-  
 कत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न सम्भवत्विरोधात् । न हि  
 शतशोऽपि प्राप्तावामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्या-  
 निवृत्तिर्दृश्यते ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्त्तकत्वं  
 नास्तीति स्वयमेवोक्ता ब्रह्मविद्यामाहेति सम्बन्धः । किञ्च परम-  
 पुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निवृत्तसंसारफल-  
 त्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वं । ततः समाख्यावनादपर-  
 विद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह । पराप-  
 रेति । यथाहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंसारत्वेन  
 कर्माङ्गत्वात्सातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरमुत्तरेव  
 निराकृतमित्याह । तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः  
 कर्माङ्गत्वे कर्मजो निन्दा न स्यात् न स्वल्पविद्यानाथ प्रधानं  
 विनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दा तद्विवर्तयैरात्म्याभि-

भा० साध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादसम्भवां ब्रह्मविद्यामाह  
 परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनसाधक इति ब्रह्म-  
 विद्वद्भ्यैव भवतीति । परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्व्व इति च ।  
 ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्व्वामिष्टामधिकारस्तथापि सत्या-  
 सनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैषज्या-  
 स्वरतः सत्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्म-

भा० ज्ञानपूर्व्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । विषयवैराग्यपूर्व्वक-  
 मिति । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृ-  
 त्वावक्तव्यमित्यर्थः ॥ यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं  
 स्यात्तर्हि तदध्येनृणां सर्व्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्या-  
 शङ्क्याह । गुरुप्रसादसम्भवामिति । गुर्व्वगुह्यत्वादिसंस्काराभावात्स-  
 र्व्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथापि विशिष्टाधिकारिणां भविष्य-  
 तीति भावः ॥ ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न  
 स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमा-  
 त्तत्राह । प्रयोजनचेति ॥ स्वरूपमात्रेण विस्मृतसुवर्त्तकाभे सुखप्रा-  
 प्तिप्रसिद्धेः रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनि-  
 वृत्तिप्रसिद्धे च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकं अतो  
 विस्मयं श्रुतिः प्रयोजनसम्बन्धं विद्याया असङ्ग इति । तस्मात्त-  
 त्प्रकाशकोपनिषदे आख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । यथाज्जरेकदेशिनः  
 स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थवबोधफलस्य चैवर्त्तिकाधिकारत्वादधी-  
 तोपनिषज्जग्ये ब्रह्मज्ञानेऽख्येव सर्व्वेषामधिकारः । ततः सर्व्वामम-  
 कर्मसमुचितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राह । ज्ञानमात्र  
 इति ॥ सर्व्वसत्त्वाभात्मकसत्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधन-  
 मिति वेदो दर्शयति । तादृशसत्यासिनां च कर्मसाधनस्याभावात्  
 कर्मसम्भवः । आत्ममधर्मोऽपि श्रमदमाद्युपहृष्टतविद्यासन्निल-  
 मेव । तेषां श्रौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नात्ममधर्मो लोकसङ्ग-  
 हार्थत्वात् । ज्ञानभ्यासेनैवाऽपावनत्वनिवृत्तेः । न हि ज्ञानेन सदृशं  
 पवित्रमिह विद्यते इति स्वरूपात् । विषयवैराग्यविद्यादेरस-

भा० विरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्मा स्वप्नेऽपि सम्पादयितुं शक्यं । विद्यायाः कालविशेषाभावानियतनिमित्तत्वात्कालकर्मासङ्कोचानुपपत्तिः । चक्षुः गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादिलिङ्गं न तत्स्थितन्याथ बाधितुमुत्सहते । न हि विधिभ्रतेनापि तमःप्रकाशयोरेकस्य सम्भवः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽप्यन्यविवरणमारभते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्यात्मभावेन अद्भुतभक्तिपुरःसराः सन्तुष्टेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निघ्नातयति परं वा ब्रह्म नमयत्यविद्यादिसंसारकारणज्ञान्यतममवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिषूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

आ० ज्ञासिविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यज्ञानस्य न कर्मस्य इत्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह । विद्याकर्मविरोधाच्चेति ॥ अकर्तृ ब्रह्मैवास्मि करोमि चेति स्पुटो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि किं करिष्यति ततः समुच्चयः सम्भाव्य इति न बाध्यमित्याह । विद्याया इति ॥ ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थानामकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याह । यत्तिति ॥ लिङ्गस्य न्यायोपदर्शितस्यैव नमकताङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधदर्शनात् लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । सम्प्रदायप्रवर्तकानाञ्च गार्हस्थ्यस्याभासमाश्रितानुसन्धानेन मुहुर्मुहुर्वाधात् । यस्य मे चास्ति सर्व्वञ्च यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिवायां प्रदीप्तायां न मे किञ्च न दह्यत इत्युक्तादर्शनात्कर्मभासेन न समुच्चयः स्थाप्य च विधिर्न दह्यत इति भावः । साधितं ब्राह्मेयत्वमुपसंहरति । एवमिति ॥

अथर्ववेदीयमुष्कोपनिषदारम्भः ॥

उ० ॥ ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य  
कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-

भा० ब्रह्मा परिवृद्धो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वान-  
नन्यानतिग्रहेनेति । देवानां स्रोतनवतामित्रादीनां  
प्रथमो गुह्यैः प्रधानः सन् प्रथमोऽप्ये वा सम्बभूवाभिव्यक्तः  
सम्बक्त्वातप्येत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्  
संसारिणोऽन्ये जायन्ते । सोऽथावतीन्द्रियया हत्या-  
दिह्यतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्त्तात्पादयिता ।  
भुवनस्रोतपञ्चस्य गोप्ता पाक्षयितेति विशेषणं ब्रह्मणो  
विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वे ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः  
परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां येनाचरं पुरुषं वेद सत्य-  
मिति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वा  
ऽप्यजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्या-  
भिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्यामयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेवं वा

भा० यद्ये कश्चमुपनिषद्प्रयोग इति शङ्कायामुपनिषद्प्रयोग-  
विद्यार्थत्वात्तात्पर्यमिति दर्शयितुं विद्याया उपनिषद्-  
प्रार्थत्वमाह । स इमामिति । आत्मभावेनेति प्रेमास्यदत्त-  
वेत्यर्थः । अनर्थपूत्रं क्षेत्रसमुद्रं निशातयति शिथिलीकरोति  
अपरिपक्वज्ञानाद्विचैर्जन्मभिर्नोक्तसम्भवादित्यर्थः । आत्मप्र-  
तिवं यस्य वैराग्यस्य जगत्पतेः । ऐश्वर्यस्यैव धर्मस्य सह  
सिद्धं चतुष्टयमिति अस्माद्वैराग्यवैराग्यैश्वर्यः सर्वानन्मान-

उ० प्रतिष्ठामथर्षीय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथ-  
र्षीणे यां प्रवदेत ब्रह्मथर्षी तां पुरोवाचाङ्गिरसे  
ब्रह्मविद्यां । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह  
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरां ॥ २ ॥

भा० वस्त्रमथैव विज्ञायत इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं  
मृतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति  
च श्रौति । विद्यामथर्ष्याय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठस्यासौ  
पुत्रस्यानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य  
प्रमुखे पूर्वमथर्ष्या सृष्ट इति ज्येष्ठस्यासौ ज्येष्ठपुत्राय प्राह  
॥ १ ॥ यामेतामथर्ष्ये प्रवदेत अवदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा  
तामेव ब्रह्मणः प्राप्तमथर्ष्या पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिर-  
से अङ्गिराणे ब्रह्मविद्यां । स चाङ्गीभारद्वाजाय भारद्वा-  
जगोत्राय सत्यवाहाय सत्यवाहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् ।  
भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्त्रिय्याय पुत्राय वा परावरां  
परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्व-

भा० तिक्रम्य वर्त्तत इति परिकृत्यं सिद्धमित्यर्थः । योऽसावती-  
त्रिययाङ्गः सृष्टोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽपि न्यः स  
एव स्वयमुद्भूतः । स्वयमुद्भूतः शुक्लशोभितसंयोगमनरेवाविर्भूत  
इति श्रुतेः सनातनं गम्यत इत्यर्थः ॥ वाक्योक्त्यनुद्धितमभिव्यक्तं  
ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वमभिव्यञ्जकं । ततः सर्वविद्या-  
व्यञ्जकतयाऽऽभिव्यक्त इति सर्वविद्यामवा अथर्ष्यविद्यामवा ।  
अथर्ष्या सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति वक्ष्याम्युपमायां

उ० शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुप-  
सन्नः पप्रच्छ १ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं

भा० विद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्रादेत्यनुषङ्गः

॥ २ ॥

शौनकः ऋणकस्यापत्यं महाशालो महायष्टस्योऽङ्गिर-  
रसं भारद्वाजश्चिन्त्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् ।  
उपसन्न उपगतः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसयोः सम्बन्धा-  
दर्वास्मिधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति  
मन्यते । मध्यदीपकन्याथार्थं वा विशेषणं । अस्मदादिव्यु-  
पसदनविधेरिष्टत्वात्किमित्याह । कस्मिन् भगवो विज्ञाते  
नु इति वितर्कं भगवो हे भगवन् सर्वं यदिदं विज्ञेयं ।  
विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते  
सर्वविद्भवतीति श्रिष्टप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशेषं  
विज्ञातुकामः सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा  
लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्तैव पप्रच्छ । सति लोके सर्वथादि-  
सकलभेदाः सर्वथाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना सौ-  
किकैः । तथा किञ्चिन्सर्वस्य जगद्भेदस्यैककारणं ।

भा० ज्ञातयाभावात्सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह । सर्वविद्यावेद्यं वेति ।

॥ २ ॥

अत्रवीजमाह । कस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य एवमुत्पत्त्या-  
भावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः एवमुत्पत्तीति ज्ञातं भव-

उ० विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । द्वे  
विद्ये वेदितव्य इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति  
परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

भा० यदेकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते  
हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा  
प्रश्नो युक्तः । सिद्धे स्मृतिले कस्मिन्निति स्यात् । यथा  
कस्मिन्निधेयमिति । नाचरबाडस्मादाद्यासभीरत्वात्प्रश्नः  
सम्भवत्येव । किन्त्वस्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्व-  
वित् स्यादिति ॥ ३ ॥ तस्मै ब्रौणकावाङ्गिरा आह किलो-  
वाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्य इति । एवं ह स्म  
किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिणो वद-  
न्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा  
च धर्माधर्मसाधनतत्त्वविषया । ननु कस्मिन् विदिते  
सर्वविद्भवतीति ब्रौणकेन पृष्टं तस्मिन् वक्तव्येऽपृष्टमाह  
अङ्गिरा द्वे विद्य इत्यादिना । एष दोषः क्रमापेक्षत्वात्-  
तिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या ।  
तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्तत्त्वं नो विदितं स्यादिति  
निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति  
न्यायात् ॥ ४ ॥

आ० तेषां सामान्यव्यतिरेकत्वात् प्रश्नोऽप्युच्यते । अथवेति । प्रश्ना-  
न्तराङ्गसमाख्येय समाधत्ते । नन्वविदिते स्त्रीत्यादिना । किमस्ति  
वदिति प्रश्नोऽन्तराङ्गसमाख्येयत्वात् स्यात्तद्दीप्तत्वात् कस्मिन्नित्य-  
चरसामान्यत्वात्वात् इत्यर्थः । ३ । ४ ।

उ० तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः  
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-

भा० तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो  
ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं नि-  
रुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदा-  
नीमित्यं परा विद्योच्यते यथा तद्वत्त्वमाणविशेषणमक्षरम-  
धिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्राचक्षः प्राप्त्यर्थत्वात् ।  
न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव  
हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरं । ननु ऋग्वेदादिवाङ्मा तर्हि सा कथं  
परा विद्या स्यान्नोक्षसाधनञ्च । या वेदवाङ्मा स्मृतय इति हि  
स्मरन्ति । कुट्टुष्टित्वान्निष्कलत्वाद्वादेया स्यात् । उपनिष-  
दाश्च ऋग्वेदादिवाङ्मत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्कर-  
णमनर्थकं । अथ परेति न वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्  
उपनिषत् । वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्रा-  
धान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दरात्रिः । वेदश्चन्द्रेण तु सर्व्यं च

आ० कल्पः सूत्रयज्ञः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अप-  
गम एव परप्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति  
व्याख्यातमस्माभिः । आतोऽर्थस्तद्वृत्तिर्वा अविद्यानिवृत्तिरित्येत-  
द्याख्यानावसरेऽधिगमश्चन्द्रेऽत्र प्राप्तिपर्थ्याय एवेत्याह । न च पर-  
प्राप्तेरिति ॥ साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथ-  
क्कारवादेदवाङ्मातया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न सम्भवतीत्यादि-  
यति । नन्विति ॥ या वेदवाङ्मा स्मृतयो वाच काश्च कुट्टुष्टयः ।  
सर्वाणां निष्पन्नाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति स्मृतेः ।



उ० मिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते

॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमयात्मगोत्रमवर्षमचक्षुःश्रोत्रं तद-

भा० शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्याधिगम्येऽपि यत्नान्तरम-  
न्तरेण गुर्वधिगमनादिलक्षणं वैराग्यञ्च नाक्षराधिगमः  
सम्भवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथन-  
ञ्चेति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्तव्यनेककारकोपसंहारदारेण  
वाक्यार्थज्ञानकालादन्यचानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्वग्निहोत्रादिलक्ष-  
णेन तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु  
पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठा-  
व्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण  
विभिनष्टि यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संवृत्य  
सिद्धवत्परामृश्यते । यत्तदिति । अद्रेश्यमदृशं सर्वेषां बुद्धी-  
न्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृग्नेर्वक्षिः प्रकृतस्य पक्षेन्द्रियद्वार-  
त्वात् । अयाज्ञं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोचं गोचमन्वयो  
मूलमित्यनर्थान्तरं । अगोचमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्मात्

भा० कुट्टित्वादानुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्यायां वेदवाङ्मते तद-  
र्थानामुपनिषदामप्युगवेदादिवाङ्मत्वं प्रसज्येत्यर्थः । वेदवाङ्म-  
त्वेन पृथक्करणं न सम्भवति । किन्तु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तु-  
विषयस्य शब्दराशतिरेकाभिप्रायेवेत्याह । न वेद्यविषयेति ।  
वैराग्यश्चेत्यत्र यत्नान्तरमिति श्रेयो व्रत्यः ॥ ५ ॥

कर्म्मज्ञानादिलक्ष्यत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह । यथा

### उ० पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं

भा० मूलमस्ति चेनाश्वितं स्यात् । वर्ष्मन्त इति वर्षा द्रव्यधर्माः  
 सूक्ष्मत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्षा यस्य  
 तदवर्ष्मन्मचरं । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रश्च नामरूपविषये  
 करणे सर्वजन्तूनां तेऽविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रं ।  
 यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि चेतनावत्प्रविशेषणात्प्राप्तं  
 संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं  
 तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वाच्यंते । पञ्चत्यचक्षुः स शृणो-  
 त्यकर्ष इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं कर्मो-  
 ऽन्निचरहितमित्येतत् । यत एवमयाज्ञमयाज्ञकश्च अतो  
 नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्त्वावरान्तप्राप्तिभेदै-  
 र्भवतीति विभुं । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुक्ष्मं ब्रह्मादि-  
 सूक्ष्मत्वकरणरहितत्वात् । ब्रह्मादयो स्थाकाशवाद्यादीना-  
 मुत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वकारणानि तदभावात्सुक्ष्मं । किञ्च  
 तदव्ययं उक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययं । न ह्यनङ्गस्य स्थाव्रा-  
 पचक्षुश्चक्षुषो व्ययः सम्भवति प्ररीरखेव । नापि कोषापचक्षु-  
 श्चक्षुषो व्ययः सम्भवति राक्ष इव । नापि गुणद्वारको व्ययः  
 सम्भवत्यगुणत्वात्सर्व्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं

आ० विधिविवय इति । अप्रातप्रतिवेद्यप्रसङ्गात् प्रधानपरत्वमपि  
 प्रज्ञनीयमिति मत्वाह । यः सर्वज्ञ इति । अमुक्त्यादिति उप-  
 सर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्व्वात्मकत्वाच्चेति हेतुस्यातिरिक्तस्या-  
 भावाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म न क्वारब्धं सहायशून्यत्वात् कुत्रापिमात्रवदित्य-

उ० यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोष्मि-  
नाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः  
सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि  
तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वं ॥ ७ ॥

भा० भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परि सर्वत  
आत्मभूतं सर्वस्वाच्चरं पश्यन्ति धीराः धीमनो विवेकिनः ।  
ईदृशमच्चरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति  
समुदायार्थः ॥ ६ ॥ भूतयोन्यच्चरमित्युक्तं । तत्कथं भूतयो-  
नितमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्ध ऊर्ध्व-  
नाभिर्लूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव  
सृजते स्त्रगरीराव्यतिरिक्तान् तन्मून् वहिः प्रसारयति  
पुनस्तानेव गृह्यते च गृह्यति स्वात्मभावमेवापादयति ।  
यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ताः स्वात्मा-  
व्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा सतो विद्यमानाज्जीवतः  
पुरुषात् केशलोमानि केशाश्च लोमानि च सम्भवन्ति विल-  
क्षणानि । यथैतद्दृष्टान्तस्तथा विलक्षणं सलक्षणञ्च निमि-  
त्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्सम्भवति समुत्पद्यत  
इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादा-

या० स्थानैकान्तिकमुक्तमूर्खानाभिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं  
तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्तन्मुमान्तरस्थानैकान्तिकत्वमाह । यथा  
च पृथिव्यामिति ॥ जगत्तन्ब्रह्मोपादानं सद्विषयकत्वात् । यद्यद्विष-  
यत् तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न तन्मूपादानक इति ।  
अस्य अभिचारमाह । यथा च सत इति । यत्किञ्चिदपि दृष्टान्तो

उ० तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्मभिजायते । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं ॥ ६ ॥

भा० गन्तुं सुखार्थप्रबोधनार्थं । यद्रूपं उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्मरमुष्टिप्रचेपवदिति ॥ ७ ॥

क्रमनियमविवक्षाद्यर्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञाने-  
नोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यन्तरं ब्रह्म चीयते उपचीयते  
उत्पादविषयिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुष्कून्यतां गच्छति  
पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्व्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहार-  
शक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नं अद्यते भुज्यते  
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणं चिकीर्षितावस्त्वारूपे-  
णाभिजायते उत्पद्यते । ततस्साव्याकृताद्याचिकीर्षिता-  
वस्त्वातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाब्र-  
ह्मधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्म्मभूतसमुदायबीजा-  
ङ्कुरो जगदात्माभिजायते इत्यनुषङ्गः । तस्माच्च प्राणा-

या० गुमानागमनैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कामात्रं प्रत्याह ।  
अनेकदृष्टान्तेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

इन्द्रत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभुतादिरूपेण सर्व्वजी-  
वैरुपलभ्यते इति साधारणोऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वा-  
दित्याशङ्क्याह । व्याचिकीर्षितेति ॥ कर्म्माऽपूर्व्वसमवायिभूतसूक्ष्मा-  
मव्याकृतमिति केचित् । न तस्य प्रति जीवं भिन्नत्वादीन्द्रत्वोपा-  
धित्वासम्भवात् । सामान्यरूपेण सम्भवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां  
वङ्गत्वात् । प्रकृतावेकत्वमुतिव्याप्योपापाताज्जाद्यमहामाया रूपेणैव  
सम्भवेऽपि न कर्म्मापूर्व्वसमवायित्वं । तस्याकारकत्वादुद्वादीना-  
मेव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेभ्येव क्रियासमवायाभ्युपग-

उ० यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-  
देतद्ब्रह्म नाम रूपमनूय्य जायते ॥ ६ ॥ इति  
प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

भा० मनो मनश्चाख्यं सङ्कल्पविकल्पसंश्रयनिर्घयाद्यात्मकमभि-  
जायते । ततोऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकत्वान्नमः सत्यं सत्या-  
ख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याभूतप-  
ञ्चकादण्डं क्रमेण सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्रा-  
णिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मासु च निमित्तभूतेष्वमृतं  
कर्माजं फलं । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-  
श्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतं ॥ ८ ॥ उक्तमे-  
वार्थमुपजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह । य उक्तलक्षणो  
ऽचराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ।  
विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञान-  
विकारमेव सर्वज्ञलक्षणं तपो नायासलक्षणं तस्माद्यथोक्ता-

भा० मात् । किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्य  
पक्षीकृतभूतपञ्चकप्रकृतित्वं न स्यात् । तस्मान्नहभूतसर्गादिसं-  
स्कारास्पदं गुणत्रयसाध्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहा-  
भ्युपगम्यम् । पूर्वस्मिन् कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृतं ज्ञानं  
कर्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भ-  
व्यापारेण विवर्तते । स च जीवस्तदवस्थाभिमानो हिरण्यगर्भं  
उच्यते इत्यभिप्रेत्याह । ब्रह्म इति । ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्ति-  
भिश्चाधिकृतं विशिष्टं जगद्यदित्यं तस्य साधारणः समष्टिरूपः  
सूक्ष्मसङ्घः इत्यर्थः । समष्टिरूपं विवक्षितं । अष्टिरूपस्य लोक-  
कलितत्तरकायत्वावस्थामावस्थानिधिरव्यवहारव्यवहारव्यवहार-

### उ. तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्य-

भा० तत्त्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ।  
किञ्च नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणं । रूपमिदं  
शुद्धं नीलमित्यादि । अक्षञ्च त्रीदिववादिलक्षणं जायते  
पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ इति मुख्यके  
प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना  
यत्तदद्रेष्टमित्यादिना नामरूपमक्षञ्च जायत इत्य-  
न्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते इति  
परा विद्या सविशेषोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयो  
विवेक्यो संसारमोक्षवित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत । तच्चा-

षा० मुक्तः परविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । सामान्येति । सम-  
ष्टिरूपेण मायास्थेनोपाधिनेत्यर्थः । विशेषेति स्थितिरूपेणा-  
विद्यास्थेनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्व्वोपा-  
धिस्तत्त्वदृष्टश्च वतीत्यधिदैवमध्यात्मश्च तत्त्वाभेदः सूत्रितः ।  
चतुर्त्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धं । चतुर्त्वे तपोऽनुष्ठानं वक्ष्यं ।  
ततः संसारित्वं प्रसज्येत इत्याशङ्काह । यस्य ज्ञानमवमिति ।  
सत्त्वप्रधानमायाज्ञानाख्यो विचारस्तदुपाधिकं ज्ञानविचारं ल-  
ब्धमानं सर्व्वपदार्थाभिन्नत्वकक्ष्यं तपो न तु क्षेत्ररूपं प्रजा-  
पतीनामिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति प्रथममुख्यके प्रथमखण्डभा-  
ष्यटीका ॥ १ ॥

अनादिदयादानरूपेणान्तो ब्रह्मज्ञानात्मागमन्तासम्भवात्-  
लोकं शरीरिभिर्हातयो दुःखरूपत्वादित्यनेन । वदाङ्करेकजी-  
ववादिनः एकत्वेतन्ममेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति । तदेव  
कदाचिन्मुच्यते नाऽस्मादादीनां बन्धमौक्तौ ह्येति तदपाकं  
भवति । अतिबहिष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकपञ्चभेदस्य

उ० पश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्या-

भा० परविद्याविषयः कर्मादिषाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्भातव्यः प्रत्येकं त्रयीरिभिः । सामख्येन नदीस्रोतोवदवच्छेदरूपसम्बन्धस्तदुपपन्नमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजर्रोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठासंख्यः परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारब्धः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति । परीक्ष्य लोकान् कर्मांचितानित्यादिना । न ह्यप्रदर्शितं परीक्ष्योपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथं । किन्तु मन्त्रैश्चुम्बेदाद्याख्येषु कर्मांश्चग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन् वृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् तानि च वेदविहितान्युपदिष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां होत्राध्यर्थवोक्ताचप्रकाराथामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारां सन्ततानि प्रवृत्तानि कर्माणि क्रियमाणानि

आ० प्रह्वारं भवति ॥ बुद्धिपूर्वकप्रह्वारस्य ततो विशेषमाह । सामख्येनेति ॥ लोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रह्वारेणात्मनिकप्रह्वारं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयो प्रदर्शनं पूर्वं । अपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह । पूर्वं तावदिति । यदीहसाधनतयाऽनिरुद्धसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाच्चभिचारः । सत्त्वं न खलुयावाधत्वं

उ० वरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः स्वकृतस्य  
लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते हर्षिः समिद्धे हव्य-  
वाहने । तदाज्यभागावक्षरेणाहुतीः प्रतिपाद-

भा० चेतासां वा युगे प्रायज्ञः प्रवृत्तानि अतो घृथं तान्वाच-  
रथ निर्वर्त्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्म-  
फलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं यथा पन्था मार्गः  
सुकृतस्य स्वथं निर्वर्त्तितस्य कर्मणो लोके फले निमित्तं  
लोकास्तो वृक्षते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते ।  
तदर्थं तस्मात्तथे एष मार्ग इत्यर्थः । यानि चान्यग्निहोचा-  
द्दीनि चर्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्थाऽवश्यफल-  
प्राप्तिबाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥ तचाग्निहोचमेव तावत्प्रथमं  
प्रदर्श्यते प्रदर्शनार्थमुच्यते । सर्वकर्माणां प्रायस्यात् । कथं ।  
यदैवं भगैरभ्याहितैः सग्यनिद्धे समिद्धे हव्यवाहने सेला-  
यते चकति हर्षिस्तदा तस्मिन् काले सेलायमाने चस-  
त्यर्चिस्वाक्वभागावाऽऽव्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवाप-

भा० इवा ह्येति इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपबाधत्वेऽपि चार्थक्रिया-  
सामर्थं स्वप्नकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याह । तदेतत्सत्य-  
मिति ॥ ऋग्वेदविहितः यदार्यो होतुः । यजुर्वेदविहित आध्व-  
र्यवं । सामवेदविहित औद्गातुः । तद्रूपायां चेतायामित्यर्थः ॥ १ ॥  
सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यातव्यमुक्तं ।  
वः वः पन्थाः सुकृतस्य लोक इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयशेष-  
विरोधादित्याहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरप्यभागाविव्येति  
अप्रये खाद्या सोमाय खाद्येति दर्शपूर्णमासी । तयोर्गन्धेऽन्वे वागा  
चनुदीयन्ते । तन्मध्यमावापकानमुच्यते । अग्निहोचाहोर्दितं



उ० येष्कृदया हुतं ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमघो-  
र्षमासमचातुर्मास्यमनाययणमतिथिवर्जितञ्च ।  
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासपूर्वमांस्तस्य  
लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च

भा० खाने आहुतोः प्रतिपादयेत् प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य । अने-  
काहः प्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति वज्रवचनं । एष सम्यगा-  
हुतिप्रक्षेपादिलक्षणकर्त्तव्यमार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । अद्भुता  
हुतं तस्य च सम्यक्चरणं दुष्करं । विपन्नयस्वनेका भवन्ति  
॥ २ ॥ कथं । यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन  
कर्त्तव्या वर्जितं । अग्निहोत्रिणोऽवर्षकर्त्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अ-  
ग्निहोत्रसम्बन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमा-  
णमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेष-  
णत्वं द्रष्टव्यं । अग्निहोत्राङ्गलस्याविघ्नितत्वाद्पौर्णमासं  
पौर्णमासकर्त्तव्यवर्जितं । अचातुर्मास्यश्चातुर्मास्यकर्त्तव्यवर्जितं ।  
अनाययणं ब्रह्मादिकर्त्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथा  
ऽतिथिवर्जितञ्चातिथिपूजनञ्चाहव्यहव्यक्रियमाणं यस्य स्वयं  
सम्यग्निहोत्रकालेऽहुतं । अदर्शादिवदैश्वदेवकर्त्तव्यवर्जितं

भा० प्रसिद्धं । दुर्धाय खाहा प्रजायतये खाहेति प्रातः । अग्नये खाहा  
प्रजायतये खाहेति सायं । तत्त्वयमग्निहोत्रं प्रक्रम्याहुतीरिति  
वज्रवचनं तथाह । अनेकाह इति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगा-  
नुष्ठानानि तदपेक्षयेत्तर्था । दर्शपूर्वमासस्याग्निहोत्राङ्गले प्रमा-  
णाभावात्तत्त्वं तदकरयमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावन्नीव-  
चोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवर्षकर्त्तव्यत्वात्तदकरयं भवेदपि-

उ० मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।  
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना  
इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥ एतेषु यस्मिन्नेव भ्राज-  
मानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्यददायन् । तन्-

भा० ह्यमानमप्यविधिना ऊतं न यथा ऊतमित्येतत् । एवं  
दुःसम्पादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते  
आसप्तमान् सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान् हिनसीवा-  
यासमाचक्षत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्म-  
परिणामरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्रा-  
प्यते । ते लोका एवभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा अप्राप्यत्वा-  
द्विंशन्त इवायासमाचक्ष्व्यभिसारीत्यतो हिनसीत्युच्यते ।  
पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा सम्बध्यमानाः पित्रपितामहप्रपि-  
तामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्त-  
प्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति विंशन्त इत्युच्यते  
॥ ३ ॥ काशी करासी च मनोजवा च सुलोहिता या च  
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना  
इहस्य जिह्वाः ॥ अग्नेर्हविराऊतियसमार्था एताः सप्त  
जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु चोऽग्निहोत्री चरत्य-

भा० त्तिरित्यभिप्रेत्य विशेष्यं । शरदादिषु नूतनाग्नेन कर्तव्यमायव्यं  
कर्म । अदस्य वैश्वदेवमिति विशेष्यं । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानाम-  
कृतेऽप्यवश्यकर्तव्यत्वादित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां चरा-

उ० यन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेको-  
ऽधिवासः ॥ ५ ॥ एवेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः  
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाच-  
मभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म-  
लोकः ॥ ६ ॥ पूवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टा-  
दशोक्तमवरं येषु कर्म ॥ एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति

भा० अग्निहोत्रादि आजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालञ्च यस्मिन्  
कर्त्तव्यो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददाय-  
न्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्त्तिता अन्नं गयन्ति  
प्रापयन्त्येता आहुतयो ये इमा अनेन निर्वर्त्तिताः सूर्यस्य  
रश्मयो भूत्वा रश्मिदारैरित्यर्थः । यच्च यस्मिन् स्वर्गे  
देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधि वसतीत्यधिवासः ॥  
५ ॥ कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एवेही-  
त्याहुतयः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रियामिष्टां  
वाचं सुत्यादिलक्षणाभिवदन्त्य उच्चारयन्त्यः पूजयन्त्यस्यैव  
वो युष्माकं पुण्यः सुकृतो यथा ब्रह्मलोकः फलरूपः एवं  
प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः-  
प्रकरणात् ॥ ६ ॥ एतच्च ज्ञानरहितं कर्म्मैतावत्फलमवि-

द्या० आमुपकरोति । यजमानमुच्चादीनाञ्च अवाचां ग्राहादिदानेन ।  
ततो मध्यवर्त्तिना यजमानेन सम्यध्यमानः पूर्वे अथ उत्तरे च  
अयो गृह्यन्त इत्याह । पित्र्यदानादीति । आहुतयो यजमानं

उ० मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥  
अविद्यायामक्षरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डि-  
तम्मन्यमानाः । जङ्गन्यमानाः परियन्ति मूढा  
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

भा० द्याकामकर्मकार्यमतोऽप्यारं दुःखमूलमिति निन्दते । श्रवा  
त्रिनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेते अदृढा अस्मिरा  
यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्त्तका अष्टा-  
दशाष्टादशसंख्याकाः । षोडशविजः पत्नी यजमानस्येत्य-  
ष्टादश एतदाश्रया उक्तं कथितं शास्त्रेण । येनष्टादशसं-  
वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रया-  
णामष्टादशानामदृढतया श्रवत्वात्श्रवते सह फलेन तत्साध्यं  
कर्म । कुण्डविनाशादिवत्खीरदध्यादीनां तत्स्थाननाशः ।  
यत एवमेतत्कर्म श्रेय इति चेऽभिनन्दन्यभिहृद्यन्त्यविवे-  
किने मूढाः अतस्ते जरा मृत्युश्च जरामृत्युं किञ्चित्कालं  
स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति मूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥  
किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं  
वयमेव धीरा धीमताः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति  
मन्यमाना आत्मानं सम्भावयन्तस्ते च जहन्न्यमाना जरा-  
रोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परिचयन्ति  
विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्केणैव

**आ० वहन्तीति सम्बन्धः । १ । २ ।। ७ । ९ । रूप्यते निरूप्यते**

उ० अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्य-  
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति  
रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टा-  
पूर्णं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते

भा० नीचमानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अचिरहिता  
गर्त्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्त्तमानाः वय-  
मेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्थभिमानं कु-  
र्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्यादेवं कर्मिणो न प्रवे-  
दयन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कार-  
णेनातुरा दुःखार्त्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः  
स्वर्गलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्णं । इष्टं चागादि औत्त-  
म्यं । पूर्णं वापीकूपतडागादि स्नानं मन्यमाना एतदेवा-  
तिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तो  
ऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ति न जानन्ति  
प्रमूढाः पुत्रपशुवध्वादिषु प्रसक्ततया मूढास्तै च नाकस्त्र  
स्वर्गस्य वृष्टे उपरिस्थाने सुकृते भोगावतनेऽनुभूताऽनु-  
भूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्वीनतरं वा  
तिर्यङ्गिरकादिलक्षणं यथाकर्मश्रेष्ठं विव्रन्ति ॥ १० ॥ ये

भा० यदाभयतया यन्त्रास्ते यज्ञरूपाः । वयमेवेति तत्त्वदर्शयपदेष्वा-  
नपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

कं कृतं न भवतीत्यन्तुःखं तत्र विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ।

उ० प्रमूढाः १ नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकां  
हीनतरश्चाविशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धेये ह्युप-  
वसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः १  
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स  
पुरुषो ह्यवयात्मा ॥ ११ ॥

भा० पुनर्ज्ञानयुक्तास्तद्विपरीतवानप्रस्थाः सञ्जासिन्स्य तपःश्रद्धे  
हि तपः स्वाश्रयविहितं कर्म । अद्धा हिरण्यगर्भादिविष-  
या विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्त्तमानाः  
सन्तः । शान्ता उपरतकरणयामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च  
ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावा-  
दुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्येऽपि सच्चि-  
तेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्य-  
पापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रकर्षेण यान्ति यच्च यस्मिन्  
सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव-  
यात्मा अव्ययस्वभावो यावत्संसारः स्थायी । एतदन्तास्तु  
संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति  
केचिन्न ह्येव सर्वे प्रविशन्त्यन्ते कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य  
धीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति । श्रुतिभ्यः प्रकर-  
णाच्च । अपरविद्याप्रकरणो हि प्रवृत्तेन ह्यकस्मान्मोक्ष-  
प्रसङ्गोऽस्ति विरजस्वत्त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं

आ० केवलकर्म्मिणां यत्नमुक्ता सगुणब्रह्मज्ञानसहितात्मककर्म्मिणां

### उ० परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वे-

भा० बाध्यसाधनसत्त्वसं क्रियाकारकफलभेदभित्तं दैतं । एता-  
वद्विरण्यगर्भप्राप्त्यवसानं । तथाच स्वावराद्यां संसारगति-  
मनुकामतां । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्षो महानव्यक्तमेव च ।  
उत्तमां सान्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात् सर्वस्वात्मसंसारादि-  
रक्तस्य विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य  
यदेतद्दुःखेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामक-  
र्ष्यदोषवत्युद्घातानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन् एव पुरुषं प्रति  
विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताच्च लोका ये दक्षिणोत्तर  
मार्गसत्त्वकाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधाति-  
क्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतसत्त्वकाद्यामेतान् परीक्ष्य  
प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो धाद्यात्म्येनावधार्य  
लोकान् संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्वावरान्तान् व्याहृ-  
ताव्याहृतसत्त्वकान् बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ता-  
ननेकानर्थव्रतसहस्रसङ्कुलान् कदलीगर्भवदसाराणाद्याम-  
रीत्युदकगन्धर्व्यनगराकारस्वप्नस्रवदुदफेनसमान् प्रति-  
क्षेपप्रध्वंसान् पृष्ठतः क्षत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्ष-

भा० यच्च संसारमोक्षरमेव दर्शयति । ये पुनश्चानयुक्ता इत्या-  
दिना ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

अरक्षे स्त्रीजनसङ्गीर्षं देहे मुक्तानामिहैव सर्व्वकामप्रदि-  
ष्य सर्व्वस्वभावस्य दर्शयन्ति ननुतया । ब्रह्मलोकाप्राप्तिसु देह-  
परिच्छिन्नसर्व्वं ततो न मोक्ष इत्याह । इहैवेति । ब्रह्मा चतु-

उ० दमायन्नास्त्यक्तः, कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स  
गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

भा० चितान् धर्माधर्मनिर्वर्तकानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतो  
ऽधिकारः । सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणं ।  
परीक्ष्य लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते । निर्वदं निःपूर्वो  
विदिरच वैराग्यार्थं । वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स  
वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिद-  
प्यक्षतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्माचिताः कर्म-  
चित्तात्मानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वान्  
कर्मानित्यस्यैव साधनं । यस्याप्ततुर्विधमेव हि सर्वं, कर्म  
कार्यमुत्पाद्यमायं संख्यायै विकार्यै वा ज्ञातः परं कर्माणां  
विषयोऽस्ति । अहम् नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाच-  
क्षेन भुवनेश्वर्यो न तदिपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्माणां  
ऽऽयासवाञ्छायोगार्थसाधनेत्येवं निर्विघ्नोऽभयं शिवमकृतं  
नित्यं यदं अस्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाभिगमार्थं स निर्विघ्नो  
ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं ब्रह्मदमदयासम्पन्नमभिगच्छेत् ।  
ब्राह्मणोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्ये-  
तद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं । समित्पाणिः समिद्धारप्रहीत-

भा० मनुजः । त्रिभुवनः प्रजापतयो मरुचिप्रभृतयः । धर्मो ब्रह्मः ।  
महान् दुर्नामा । अथर्वत्रिगुणात्मिका प्रकृतिः । सात्त्विकी सत्त्व-  
प्रतिभासमानसहितकर्म्मपञ्चभूतामित्यर्थः । ऐहिककर्म्मफलस्य  
युष्मादेनाश्रयविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकतादृष्टदित्यनु-  
मानमानुषिकनाशविषयं । तद्यथेह कर्म्मजितो योगी, शीघ्रत



उ० ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशास्त्र-  
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं  
प्रेवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ॥ १३ ॥ इति प्रथम-  
मुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति प्रथममुण्डकं  
समाप्तं ॥ १ ॥

भा० इति श्रौत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्बन्धं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्व-  
कर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठ-  
स्त्वप्यनिष्ठ इति यदत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठा सम्भवन्ति  
कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुहं विधिवदुपसन्नः  
प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यं ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वान्  
गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाब्राह्ममित्येतत् ।  
प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय वाञ्छो-  
न्निधोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्ताद्येत्येतत् । येन  
विज्ञानेन यथा विद्यया च परयाऽक्षरमद्रेष्मादिविशेषणं  
तदेवाक्षरं पुरुषब्रह्मवाच्यं पूर्णत्वात्पुरिश्चयनाच्च सत्यं तदेव  
परमार्थस्वाभावाच्चरक्षाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद  
विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावप्नोवाच प्रब्रू-  
यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यंज्ञायप्राप्तश्चिन्त्य-

भा० इत्याद्याग्रमाक्षरमित्यत्रेन सर्वात्मनावधार्येत्यर्थः । नैतादृशं ब्राह्म-  
णस्यास्ति विसं । यथैकता समता इति स्मृतेः । ब्राह्मणस्यैवाधिकार  
इत्यर्थः । कूटस्थेन परिबामरहितेनाश्वमेन स्पन्दरहितेन भुवेन  
प्रयत्नरहितेनाश्वमर्थी । समित्यादिरिति विनयोपपन्नः । अक्ष-  
रश्चादित्यत्रयवान्वाद्याभावकक्षयपरिबामशून्यत्वात् अक्षतत्वादि-

उ० तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः  
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः

भा० निक्षारणमविद्यामहोदधेः ॥ १२ ॥ इति प्रथममुख्यके  
द्वितीयखण्डभाष्यं ॥ इति प्रथममुख्यकभाष्यं पूर्णं ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तं । यच्च संसारो  
यत्सारो यस्मात्सूत्रादक्षरात्सम्भवति यस्मिंश्च प्रतीयते  
तदक्षरं पुद्गलाख्यं सत्यं । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं  
भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः य वक्तव्य इत्यु-  
त्तरो अन्य आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफलखण्डं  
सत्यं तदापेक्षिकं । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थतः सत्त-  
त्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयं । अविद्याविषय-  
त्वाच्चानृतमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात् । कथं नाम प्रत्यक्षव-

त्वा० क्षयत्वाच्चेत्यशरीरत्वादिकारभूतत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति  
प्रथममुख्यके द्वितीयखण्डभाष्यटीका ॥ २ ॥ इति प्रथममुख्यक-  
भाष्यटीका ॥ १ ॥

हे विद्ये वेदितव्य इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुख्यकेन प्रपञ्च  
परविद्यासूत्रतां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुख्यकारम्भ इत्याह । अप-  
रविद्याया इत्यादिना । कर्मबोऽपि प्रागस्तत्त्वमुक्तं तद-  
दिदं सत्त्वं न मन्यमित्याह । यदपरविद्याविषयमिति ।  
विधीयते विज्ञेयते विद्याऽनेनेति श्रुत्या विषयशब्दस्य वस्तु-  
परत्वात्पुंसकणिकृतं परमार्थतः सत्तत्त्वात्वादन्तावाध्यत्वा-  
दित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति शास्त्रिकग्रन्थादपूर्वब्रह्म-  
क्षयः प्रत्यक्षं न सम्भवति साक्षात्काराधीनं नैवञ्च ततः  
कथं नाम सत्त्वमक्षरं प्रत्यक्षवत्यतिपथेरन्तमुक्तव इत्यभिप्रेत्य  
जीवब्रह्मबोदेकत्वे दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तादिति । इत्यने  
सति प्रत्यक्षरूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मबोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति

उ० सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यस्मि ॥ १ ॥

भा० दृश्यं प्रतिपक्षेरन्ति दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तात्सुहु-  
दीप्तादिद्व्यात् पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अन्यवयवाः सहस्र-  
शोऽनेकत्रः प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति स्वरूपा अग्निसल्लस्य  
एवं तथोक्तसल्लसादक्षरादिविधा नामादेहोपाधिभेद-  
मनुविधीयमानत्वादिविधा हे सोम्य भावा जीवा आका-  
शादिवद्वटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदात् घटाद्युपाधि-  
प्रभेदमनुभवन्ति । एवं नामानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभे-  
दमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपा-  
धिविलयमनुवीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः ।  
यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्यु-  
पाधिकृतमेव तददक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमि-

त्ता० घटैकदेशप्रत्यक्षवदित्यर्थः । यथा विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विष्णु-  
विष्णुस्यवयवत्वादित्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोपपन्ना-  
श्रुत्वाविशेषात् तथाचिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवे-  
त्यर्थः ॥ १ ॥ अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधि-  
कमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थं । तत्त्वतः कृतिनिमित्तनैमित्तिकभावोऽपि  
नास्तीत्याह । नामरूपबीजभृतादिति । देहापेक्षया यदाह्या-  
भ्यन्तरश्च प्रसिद्धं तेन सह तादात्म्येन तदधिकृततया वा वस्तव  
इति सवाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्व्वात्मत्वात्तद्वृत्तिरिति निमित्ता-  
भावादतोऽज इत्यर्थः । जायते अस्ति विपरिधमते वर्ज्यते अप्यस्ती-  
कते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्यमज-  
ग्रह्यस्याह । सर्व्वाभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादि-  
मत्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मबोऽपि प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति ।  
वक्ष्यतीत्यादिना । कृतिसंश्रयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्या-

उ० दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाङ्माभ्यन्तरो यजः ।

भा० तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं ॥ १ ॥ नामरूपबीज-  
भूतादव्याकृताख्यात् स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्  
सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्व-  
मूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो  
द्योतनवान् स्वयं ज्योतिष्मात् । दिवि वा स्वात्मनि भवो  
ऽसौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः  
पूर्णः पुरि त्रयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाङ्माभ्य-  
न्तरः सह वाङ्माभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते  
कुतश्चित् स्वतोऽजस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा ज-  
लबुद्बुदादेर्वाद्यादि । यथा नभःसुषिरभेदानां घटादि-  
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वान्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रति-  
विद्धा भवन्ति । स वाङ्माभ्यन्तरो अजोऽतोऽजरोऽमृतोऽश्-

भा० स्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म तस्योपाधितया चक्षितं  
शुद्धस्य कारकत्वानुपपत्त्या जमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तं । तस्मा-  
दुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च यतोऽक्षरात्पर इति सम्बन्धः । कथं  
मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्वाकाङ्क्षायामाह । सर्वकार्येति ।  
कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धं । तत्कारकत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परं ।  
यौक्तिकवाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोक्तेर्दोषाभावादक्षरं । तदुक्तं  
मीमांसिना । क्षरः सर्वानि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः  
पुरुषश्चन्द्रः परमात्मैतुदाहृत इति । २ । यदेव चैतन्यं निरुपा-  
धिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म तत्त्वज्ञानाप्नोवानां चैवञ्चं तदेव माया-  
प्रतिबिम्बितरूपेण कारकं भवतीत्याह । यस्मादेवेति । प्राबो-  
त्यनेकैर्ज्ञैर् तर्हि सप्राबलमात्मनो भविष्यतीति ब्रह्मनिष्ठत्वार्थं  
शुद्धान्तरप्रसिद्धं प्राबल्यं विशेष्यमाह । अविद्याविभव इति ।

उ० अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो लक्षरात् परतः परः ॥ २ ॥

भा० यो भुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेदबुद्धीना-  
मविद्यावशाद्देहभेदेषु स प्राणः समनाः सेन्द्रियः सवि-  
षय इव प्रत्यवभासते तत्त्वमसादिमदिवाकाशं तथापि  
तु स्वतः परमार्थबुद्धे नाना प्राणो विद्यमानः क्रिया-  
शक्तिभेदवांस्त्वनात्मको वायुर्यस्मिन् विद्यते असावप्राणः ।  
तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्ख्यायात्मात्मकं मनो  
ऽप्यविद्यमानं यस्मिन् सोऽयममना अप्राणो ह्यमनायेति ।  
प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा बुद्धि-  
मनसो बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः ।  
यथा सुप्तनगरे आचयतीव खेसायतीवेति । यस्याचैवं  
प्रतिषिद्धोपाधिरदवस्थाच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽचरा-  
क्षाररूपबीजोपाधिरुचितस्वरूपात् सर्वकार्यकारणबीज-  
त्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात् परं तदुपाधिरुच्यमव्याकृतास्वम-  
चरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽचरात्परो निरुपाधिकः  
पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमचरं संव्यवहारवि-

ष्या० नामधेयमिति वाङ्मानी न वस्तुज्ञत इत्यर्थः । प्राणादीनां च  
उत्तमोपक्रमेण बाध्यते । गताः कलाः वक्ष्यदश प्रतिष्ठा इति । भूतेषु  
लघुत्ववशेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्प-  
त्तिर्नष्टद्योत्वभिमुखमागच्छन् वायुः प्रवहः पुरतो गच्छन् प्रवह  
इत्यादिभेदः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरगुणा येषां तानि  
तपोऽहानि । यथा शुक्लतन्त्रवस्थापन्नादन्यविकारवाज्यावमानः  
पटः शुक्लगुणो जायते तथाकाशावस्थापन्नाद्वायो जायमानो  
वायुरक्षारगुणेन शब्देनाग्नितो जायते । तथैव वायुभावा-

उ० एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

भा० वषमोतश्च प्रोतश्च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते ।  
 यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव सेनात्मना  
 सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं  
 भवेत्तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः सन्ति । अतोऽप्रा-  
 णादिमान् परः पुरुषः ॥ ५ ॥ यथाऽनुत्पत्तेः पुत्रे अपुत्रो  
 देवदत्तः कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेव  
 पुरुषाद्यामरूपवीजोपाधिसञ्चिताज्जायते उत्पद्यतेऽविद्या-  
 विषयविकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः । वाचा-  
 रक्षणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् । न हि  
 तेनाविद्याविषये गुणानृतेन प्रायेण संप्राप्तत्वं परस्य  
 स्यादपुत्रस्य संप्रदृष्टेनेव पुत्रेण पुत्रत्वं । एवं मनः सर्व्याणि  
 चेन्द्रियाणि विषयाद्यैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य  
 विद्वत्परितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः  
 परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रसीनाद्येति द्रष्टव्या यथा कर-  
 णानि मनस्येन्द्रियाणि तथा प्ररीरविषयकारणानि

भा० यत्राङ्गस्योऽपि सङ्करोऽन्यतो जायत इति द्रष्टव्यं । ननु स्रज्यादि  
 भूताति प्रथममुत्पद्यन्ते अनन्तरं तासां चिद्वत् चिद्वत्तमेकैकम-  
 करोदिति । यक्षीकरयोपपन्नस्यार्थं चिद्वत्करकृतेः यक्षात्मक-  
 त्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य गुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र  
 कथमिह यक्षीकरकमनादयः प्रथमसमर्थे वाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं  
 वायोर्हि हिमगुणत्वं तेजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्त्वं । भूतसमर्थे  
 तात्पर्याभावघोतनाय प्रक्रियान्तरं न विदध्यते । न स्येत्यतिवचनं

उ० खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी

॥ ३ ॥

अग्निर्भूर्ध्वा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे

भा० भूतानि खमाकाशं वायुर्वाङ्मात्रावहादिभेदः। ज्योतिरग्निः।  
 आप उदकं। पृथिवी धरिणी विश्वस्य सर्वस्य धारिणी।  
 एतानि च शब्दस्यैव रूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्व-  
 पूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते। सङ्क्षेपतः परविद्या-  
 विषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ज्ञमूर्त्त इत्या-  
 दिना मन्त्रेणोक्ता पुनस्तदेव सविशेषं विशारेण वक्तव्यमिति  
 प्रकृते सङ्क्षेपविस्तरोक्तौ हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति  
 सूत्रभाष्योक्तिवदिति ॥ ३ ॥

योऽपि प्रथमजात्याणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेऽस्मान्निर्वि-  
 राट्सतत्वान्तरिचतत्वेन सस्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषा-  
 ज्जायत एव तन्मन्त्रस्येत्येतदर्थमाह। तच्च विप्रिनष्टि।  
 अग्निर्यस्य लोकः। असौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः।  
 मूर्द्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः। चक्षुषी चन्द्रस्य सूर्यस्येति। चन्द्र-  
 सूर्यौ यस्येति सर्वजानुषङ्गः कर्त्तव्यः। अस्मत्त्वस्य पदस्य

आ० किञ्चित्फलं श्रूयते। अत एव गुणगुणोभावोऽपि न वैशेषिकपक्ष-  
 दिह विवक्षितः। किन्तु राक्षोः शिर इति वक्ष्यपदेष्टमात्रं।  
 विशारेण तन्मन्त्रकार्यपर्यन्तं तेन तेनाकारेण ब्रह्मैव विवर्तित इति  
 प्रयुज्यते। ततोऽतिरिक्तस्यानुमानस्यासम्भवात्तस्मिन् विज्ञाते  
 सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रदर्शितमित्यर्थः। ॥ ३ ॥

सर्वेषां भूतानामिति पञ्चमहाभूतानामन्तरात्मा सूक्ष्मपक्ष-

उ० वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विष्णु-  
मस्य पद्भ्यां पृथिवी लेश सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥  
तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य  
ओषधयः पृथिव्यां । पुमान् रेतः सिञ्चति योषि-  
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसृताः ॥ ५ ॥

भा० वक्ष्यमाणस्य चक्षेति विपरिणामं कृत्वा दिवः ओषे चक्ष ।  
वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः । चक्ष वायुः  
प्राणो चक्ष हृदयमन्तःकरणं विष्णुं समस्तं जगदस्य चक्षे-  
त्येतत् । सर्वं ज्ञानःकरणविकारमेव जगन्मनस्त्रेव सुषुप्ते  
प्रसन्नदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविष्णुसिद्धवदिप्र-  
तिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एव देवो विष्णु-  
रन्तः प्रथमवरीरी चैलोकादेहोपाधिः सर्वेषां भूता-  
नामन्तरात्मा । स हि सम्भूतेषु द्रष्टा ओता मन्ता  
विज्ञाता सर्वकरणात्मा पञ्चाग्निदारेण च याः संहरन्ति  
प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ॥ ४ ॥  
तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्त्वानविशेषरूपोऽग्निः । स  
विशेष्यते । चक्ष सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि  
सुलोकां समिध्यते । ततो हि सुलोकादग्निनिष्पन्नासोमात्  
पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सम्भवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः  
पृथिव्यां भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ ऊताभ्यः पुमानग्नौ

आ० भूतवरीरे हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निदारेणेति सुपर्जन्यपथि-



उ० तस्माच्चः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे  
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः  
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा  
 बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

भा० रेतः सिञ्चति योषितार्चा योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति ।  
 एवमुक्तेषु बह्वीर्बह्वः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः पुद्गलात्परस्मा-  
 त्सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः । किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च  
 तस्मादेवेत्याह ॥ ५ ॥

कथं तस्मात्पुद्गलस्यो नियताक्षरपादावसानाः गा-  
 यत्रादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्त-  
 भक्तिकञ्च सोमादिगीतिविशिष्टं । यजुष्यनियताक्षरपा-  
 दावसानानि वाक्यरूपाणि एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा  
 मौञ्ज्यादिसंस्पर्शकर्मनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वे ऽग्निहो-  
 चादयः । क्रतवः सधूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाक्षपरिमित-  
 सर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कासकर्मज्ञे । यजमानश्च कर्त्ता ।  
 लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्त्ये विज्ञेयन्ते । सोमो यत्र येषु  
 पवते पुनाति लोकान् यत्र येषु सूर्यस्त्वपति ते च दक्षिणा-  
 यनोत्तरावसर्गमार्गद्वयगन्ता विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

आ० यीपुद्वययोषित्यु पञ्चस्रभिदृष्टेः सुखान्तरघोदितत्वात्तद्दारेवे-  
 त्वर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पाञ्चभक्तिव्रतमिति हिङ्गारप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारनिधनाख्याः  
 पञ्च भक्तयोऽवग्रवा यस्य तथोक्तं । साप्तभक्तिव्रतमिति हिङ्गारप्र-

उ० प्राणापानौ ग्रीहियवौ तपश्च ब्रज्या सत्यं ब्रह्म-  
चर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः  
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

भा० तस्माच्च पुद्गलात्कर्माङ्गभूता देवा ब्रजधा ब्रह्मादिगणभेदेन  
ब्रह्मवत्प्रसूताः । साध्या देवविभेदाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः ।  
यज्ञवो पान्थारण्याः । वचांसि पण्डितः । जीवनञ्च मनुष्या-  
दीनां । प्राणापानौ ग्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्ग-  
पुद्गलसंस्काररक्षणं सततञ्च फलसाधनं । ब्रह्मा यत्पूर्वकः  
सर्वपुद्गलार्थसाधनप्रयोगस्त्विह प्रसाद आश्लिष्यबुद्धिः । सत्य-  
ब्रह्मवर्णितं यथाभूतार्थवचनज्ञापीडाकरं । ब्रह्मचर्यं मैयु-  
नासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किञ्च सप्तग्रीवस्थाः प्राणास्तस्यादेव पुद्गलात्प्रभवन्ति ।  
तेषाञ्च सप्तार्चिषो दीप्तयः सप्तविषयावद्योतनानि । तथा  
सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिधन्ते प्राणाः । सप्त  
होमास्तद्विषयविज्ञानानि । यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति  
श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु  
चरन्ति प्राणाः । प्राणा इति विशेषणप्राधान्यां विशेषे-

भा० सावायुद्वीयप्रतिहारोपप्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तवो यस्य तथो-  
क्तं । सोमोऽर्धग्रन्था वर्णाः । विन्दन्तित्यव्यमेधयोः सर्वसदक्षिणा  
यत एकाङ्गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति ययो प्राज्ञस्य तत्र यथागूढान्वस्था-  
मिच्छा वैश्वल्येवादि श्रुतिविरहितं ब्रह्मचान्द्रायणादीन्वर्गः । आत्म-

उ० गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ६ ॥ अतः  
समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व-  
रूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष  
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ६ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं

भा० ब्रह्मिदं प्राणायानादिनिवृत्त्यर्थं । गुहायां शरीरे हृदये  
वा स्नापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्नापिता  
धाया सप्त सप्त प्रति प्राणिभेदं । यानि च आत्मयाजिनां  
विदुषां कर्माणि तत्साधनानि कर्माफलानि चाविदुषाश्च  
कर्माणि तत्साधनानि कर्माफलानि च सर्व्वस्यैतत्परम्परा-  
देव पुरुषात्सर्व्वज्ञात्प्रसृतमिति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ८ ॥ अतः  
पुरुषात्समुद्राः सर्व्वे चाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयो  
ऽस्मादेव पुरुषात् सर्व्वे । स्यन्दन्ते स्वप्नित गङ्गाद्याः सिन्धवो  
नद्यः सर्व्वरूपाः वज्ररूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओष-  
धयो ग्रीहिषवाद्याः । रसश्च मधुरादिः बन्धिधो येन रसेन  
भूतैः पञ्चभिः ज्ञूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-  
रात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरं । तद्व्यन्तराले शरीरस्यात्मन-  
स्यात्मा बह्वृत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ एवं पुरुषात्सर्व्वमिदं  
सम्प्रसृतं । अतो वाचरन्मणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष  
इत्येव सत्यं । अतः पुरुष एवेदं सर्व्वं । न विश्वं नाम पुरुषा-  
दन्यत् किञ्चिदस्ति । अतो बह्वक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्

भा० याजिनमिति सप्तब्रह्मिदमश्च परमात्मैवेति भावनापूर्व्वकं पर-  
मेष्ठ्यादायनबुद्ध्या ये वदन्ति तेषामित्यर्थः । यत्पुण्यं कस्मिन् भगवो

उ० कर्म तपो ब्रह्म परामृतं । एतद्यो वेद निहितं  
गुहायां सोऽविद्यामन्थिं विकिरतोह सोम्य ॥ १० ॥  
इति द्वितीयमुख्यके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदम-

भा० भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन् हि  
परस्मिन्मात्मनि सर्वकारणे पुनश्च एवेदं विभं नामैतद-  
स्तीति विज्ञातं भवतीति किं पुनरिदं विभमित्युच्यते ।  
कर्माग्निहोत्रादिसत्त्वं । तपो ज्ञानं तत्तत्तं फलमन्यदेव  
तावद्दीदं सर्वं । तच्चेद्ब्रह्मणः कार्यं तस्माद्ब्रह्म परममृत-  
महमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां इति सर्वप्रा-  
प्तिनां स एवं विज्ञानादविद्यामन्थिमिव दृढीभूतामविद्या-  
वासनां विकिरति विक्षिपति नात्रयतीह जीवन्नेव न मृतः  
सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥ इति द्वितीयमुख्यके  
प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

अरूपं सदचरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते ।  
आविः प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिर्व्यसति आज-  
तीति अत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते । दर्शन-

भा० विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निवृत्तं । सर्वं परमा-  
त्मनो जायते । अतस्त्वावन्मार्गं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवती-  
त्यविद्यामययनाभिधानेनोपसंहृतमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥  
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सत्त्वदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्तीति वाक्या-  
र्थज्ञानमवगतत्वं न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमि-

उ० त्रैतत् समर्पितं । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्ज्ञानथ  
सदसद्वरेण्यं परविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां ॥१॥  
यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता

भा० अवचमनविज्ञानाद्युपाधिभैराविर्भूतं सप्तच्छते इदि  
सर्वप्राणिनां । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्स्थितं  
इदि तद्गुहाचरं नाम गुहायाश्चरतीति दर्शनमवशादि  
प्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातं । महत्सर्वमहत्वात्पदं पद्यते  
सर्वेष्वेति सर्वपदार्थास्यदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।  
यत्तन्नास्मिन् ब्रह्मस्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशिते रथनाभाविव ।  
एवमवस्थित्यादि । प्राणत्प्राणित्तीति प्राणापानादिमन्मनु-  
ष्यपन्नादि । निमिषस्त्रिभिषादिक्रियावत् यथानिमिषश्च  
ब्रह्मात्मसममेतदप्येव ब्रह्मणि समर्पितं । एतद्यदासदं सर्वं  
जानथ हे श्रिय्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स-  
रूपं । सदसतोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः सूक्ष्मसूक्ष्माद्योऽक्षतिरेकेषा-  
भावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यताप्रार्थनीयं  
परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन सम्बन्धे

भा० तन्निप्रेत्याह । अरूपं सदसदमिति । वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भा-  
वना बुद्ध्यनुसन्धानस्रोताय इत्याह । उच्यत इति । आविःशब्दे  
निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विज्ञोपबन्धात्मना प्रकाशमानमेव  
सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तं यदस्ति ब्रह्माति तदात्मरूपं  
नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति । सभावसंविद्यतिभाति केवचं  
ग्राह्यं ग्रहीतेति न्येव चक्ष्यतेति । सन्निहितमिति सर्वेषां  
प्राणानां हृदये स्थितवानाद्युपाधिभिः शब्दादीनुपलभमानव-

उ० लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु  
वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्यं सोम्य  
विद्धि ॥ २ ॥

भा० ब्रह्मैकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । चदरिष्टं वरतमं सर्व-  
पदार्थेषु वरेषु तद्धोक्तं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहित-  
त्वात् ॥ १ ॥ किञ्च चदर्चिमहीप्तिमहीप्त्याऽऽदित्यादि  
दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किञ्च चदणुभ्यः श्लाभाकादिभ्यो  
ऽप्यणु सूक्ष्मं । चब्रह्मात्सूक्ष्मेभ्योऽप्यतिशयेन सूक्ष्मं पृथिव्या-  
दिभ्यः । यस्मिंश्लोका भूरादयो निहिताः स्थिता ये च  
लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्च हि  
सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्व्वमाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वा-  
ङ्मनो वाक् मनश्च सर्व्वार्थाणि च करणानि अन्तश्चैतन्याः ।  
अणो हि प्राणेश्चिद्यादिसर्व्वसङ्गातः । प्राणस्त प्राणमिति  
अत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्य-

भा० ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । तत्तत्सतोऽपरोक्षचेति सदा  
स्मरेदित्यर्थः । सर्व्वमिदं कार्य्यं परिच्छिन्नञ्च सास्यदकार्य्यत्वात्-  
रिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्व्वसास्यं यत्तदेव भावासास्यमात्म-  
भूतमिति युक्त्यनुसन्धानमाह । महत्त्वमिति ॥ १ ॥ घटा-  
दिवदादित्वादेर्जडत्वेऽपि यदीप्तिमत्त्वे वैचित्र्यं तदनुपपत्त्यापि  
तत्त्वादखं सम्भावनीयमित्याह । किञ्च चदर्चिमदिति । चर्चि-  
मत्त्वादित्वादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति । चदणुभ्य  
इति । परमाणुपरिमाणात् तर्हि स्थादिति नाशङ्कनीयमित्याह ।  
चब्रह्मादिति । सूक्ष्मत्वान्तर्हि अन्वाधारं स्थादिति नाशङ्कनीय-  
मित्याह । यस्मिंश्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिचेतनाधिकाना-

उ० धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महात्वं शरं व्युपासा नि-  
शितं सन्धीयत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा  
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो

भा० मवितथमतोऽमृतमविनाग्नि तद्देदुष्यं मनसा ताडयितव्यं ।  
तस्मिन्मनःसमाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सौम्य  
विद्धि अचरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेदुष्यमित्युच्यते । धनुरिध्वासनं गृहीत्वौपनिषद-  
मुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महात्वं महच्च तदक्षरञ्च धनुस्स-  
स्मिन् शरं । किंविन्निष्ठमित्याह । व्युपासा निशितं सन्त-  
ताभिध्यानेन तनूततं संस्कृतमित्येतत् । सन्धीयत सन्धानं  
कुर्वात् । सन्धाञ्चायम्यालस्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्ववि-  
षयादिनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृतेत्यर्थः । न हि हस्तेनैव  
धनुष आयमनमिह सम्भवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्मा-  
क्षचरे लक्ष्ये भावना भावसङ्गतेन च सा लक्ष्यं तदेव  
यथोक्तलक्षणमक्षरं सौम्य विद्धि । यदुक्तं धनुरादि तदु-  
च्यते । प्रणव ओङ्कारो धनुः । यथेध्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवे-  
शकारणं तथात्मशरस्याचरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोङ्कारः ।

भा० निबन्धनाज्जडप्रवृत्तित्वात्त्रयादिप्रवृत्तिवच्छिन्ने दे च प्रमाणाभावा-  
दङ्गं चैतन्यमात्रमस्तीति विचारयेदित्याह । तदेतत्सर्व्वाश्रयमिति ॥  
प्राज्ञाद्यधिलानत्वात्प्राज्ञादिजस्य चात्मा प्रवृत्त्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवयवस्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमानं  
क्रममुक्तिपक्षं दर्शयितुमुपक्रमते । कथं वेदुष्यमित्यादिना ॥ प्रणवो  
ब्रह्मेवभिधायत उपसंहृतकरग्रामस्य प्रणवोपरत्तं यच्चैतन्य-

उ० धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तत्त्वस्थं मुच्यते । अप्रमत्तेन  
वेद्म्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्नरिक्षमेतं मनः सह

भा० प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदात्मनोऽप्रतिबन्धे-  
नाक्षरेऽवतिष्ठते । यथा धनुषास्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो  
धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मापाधिलक्षणः पर एव ब्रह्मसू-  
र्याकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्ववैद्वप्रत्ययसाक्षितया सशर-  
इव स्वात्मविषयोपलब्धिदृष्ट्याप्रमादवर्जितेन सर्वतो विर-  
क्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्म्यं ब्रह्म लक्ष्यं । ततस्त-  
देधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्त लक्ष्यैकात्म्यं  
फलं भवति । तथा देहाद्यनात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरै-  
कात्म्यं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्ष्यार्थं ।  
यस्मिन्नाक्षरपुरुषे द्यौः पृथिवी चान्नरिक्षमेतं समर्पितं  
मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्व्वाग्रयमेकम-  
द्वितीयं जानथ जानीथ हे श्रियाः । आत्मानं प्रत्यक्-  
स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनाञ्च ज्ञात्वा चान्वा वाचोऽपर-  
विद्यारूपां विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाशञ्च

भा० प्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मैतन्मनसन्धानं प्रणवे शरसन्धानं । तस्य  
चित्प्रतिबिम्बसन्धानं लक्ष्यवेधः ॥ उत्तरग्रन्थस्य पौनःपत्यं परिह-  
रति । अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्यात्मैव ज्ञातव्य इत्येव हेतुमाह ।



उ० प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या  
वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा  
इव रथनाभौ संहता यत्र नायः स एषोऽक्षय-

भा० सर्वं कर्म ससाधनं । यथाऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानम-  
मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षप्राप्तये सेतुः संसारमहोदधेरुत्त-  
रवृत्तेतुत्वात् तथा च श्रुत्यन्तरं । तमेव विदित्वाति-  
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ॥ ५ ॥ किञ्च ।  
अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः  
सम्प्रविष्टा यत्र यस्मिन् हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो  
नाम तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययवाचिभूतः स एष प्रकृत  
आत्मा तन्मन्थे चरते चरति वर्त्तते । पश्यन् शृण्वन्  
मन्वानो विजानन् ब्रह्मधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययै-  
र्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्वनविधायित्वा-  
द्दन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमा-  
त्मानमोमित्येवमोङ्कारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया  
ध्यायथ चिन्तयत । उक्तञ्च । वक्तव्यं शिष्येभ्य आचार्येभ्य  
जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्या विविदिषवो निवृत्तकर्माणो

भा० अमृतस्येति ॥ धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्ष्य आत्मैकत्व-  
साक्षात्कार इत्यर्थः । कर्मसंक्रियनसङ्गत्वा कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा  
च वाक्यार्थज्ञानस्यावगत्यन्ततायाः प्रतिबन्धको विघ्नः स माभू-  
दिति शंसनं । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्ते विघ्नश-  
ङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याह । परस्तादिति ॥ मदुपदेशाद्ब्रह्ममित्यर्थः ।  
सर्वेश्वरत्वं मनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयमुखरीके

उ० रते बहुधा जायमानः । ॐमित्येवं ध्यायथ  
आत्मानं स्वस्ति वःपाराय तमसःपरस्तात् ॥ ६ ॥  
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिये

भा० मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्रा-  
चार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराय परकाक्षाय ।  
कस्तु । अविद्यातमसः परस्तात् । कस्तात् । अविद्यातमसोऽ  
विद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनाद्येत्यर्थः । योऽसौ तमसः  
परस्तात् संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय  
इति ॥ ६ ॥

स कस्मिन् वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो  
व्याख्यातस्तं पुनर्विनिगृह्णति । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा  
विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे द्वावापृथिवी वासने  
विधृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासनेऽस्मात्तत्कवद-  
जसं भ्रमतः । यस्य वासने सरितः सागराश्च स्वमोचरं  
नातिक्रामन्ति । तथा खावरं जलमश्न यस्य वासने नियतं ।  
तथा चर्तवोऽयनेऽब्दाश्च यस्य वासनं नातिक्रामन्ति ।  
तथा कर्त्तारः कर्माणि फलञ्च यच्छासनात्सं स्रं कासं  
नातिवर्तते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष

भा० ध्यानञ्च क्रममुक्तिपथं । मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितु-  
माह । योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

यस्य परमात्मज्ञानस्येति । जीवमुक्तिपथस्याद्वैतवाक्यार्थावग-  
मस्य बोधासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः ।  
किं बुद्धौ विद्यमानासामविद्यादिभेदे ज्ञानपथं चिंत्वा तन्निवृत्तौ ।

उ० ब्रह्मपुरे शेष योम्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः  
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय  
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपम-

भा० सर्वज्ञ एवं महिमा । दिव्ये सोतनवति सर्ववैद्वप्रत्यय-  
कृतसोतने ब्रह्मपुरे मनसि । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नि-  
त्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन् चक्षोम  
तस्मिन् योन्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोप-  
स्रव्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गनिरागतिः प्रतिष्ठावान्वया  
सम्भवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत  
इति । मनोमयो मनोपाधित्वात्प्राणशरीरनेता । प्राणश्च  
शरीरश्च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्तूषाच्छरीराच्छरी-  
रान्तरं सूक्ष्मं प्रति प्रतिष्ठितोऽन्ने भुज्यमानाश्विपरिणामे  
प्रतिदिनमुपशीयमानेऽपशीयमाने च पिष्टरूपास्ते हृदयं  
बुद्धिं पुण्डरीकछिद्रे सन्निधाय समवस्थाय हृदयावस्थान-

भा० नाद्यः । सत्पदादाने कार्यं स्यात्तन्तोऽच्छेदासम्भवात् ॥ न द्वितीयः ।  
ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किञ्च । बुद्धिरप्यनादिः  
सादिर्वा । नाद्यः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति  
श्रुतिविरोधान्नान्त्यप्रणये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात्त-  
दानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेर्बपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं  
विनाऽतन्तोऽच्छेदो न स्यात् । माया चेत्सा ब्रह्मगतज्ञानेन नोच्छेद-  
मर्हति । जौत्तिकमायाविगतमायाया ब्रह्मगतज्ञानेनोच्छेदादर्श-  
नात् । किञ्च । बुद्धेरच्छेदो न तस्याः फलं । खनाशस्यापक्षत्वात्मा-  
त्मनः । तस्य बुद्धिसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्यापक्षत्वात् । किञ्चात्मनो  
ऽविद्याद्यनाशयत्वाभिधानं श्रुतिविद्वज्जप्रक्रमेऽविद्यायामन्तरे  
वर्तमाना इति अवयवादुपसंहारे च अनीशया प्रोचति मुक्तामान

उ० मृतं यदिभाति ॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चि-  
द्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-  
न्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

भा० मेव स्नात्मनः स्थितिरक्षे तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विविष्टेन  
ब्राह्मणार्थोपदेशजनितेन ज्ञानब्रमदमध्यानवैराग्योद्भू-  
तेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपस्रभन्ते धीरा  
विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं  
यदिभाति विशेषेण स्नात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥ अस्य  
परमात्मज्ञानफलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदयग्रन्थि-  
विद्या वासनामयः । बुद्ध्याश्रयास्तथा प्रोक्ताः कामा येऽस्य  
इदि त्रिता इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नात्माश्रयः ।  
भिद्यते भेदं विनाशमायाति हृदयग्रन्थिः । ह्रियन्ते सर्वे  
ऽज्ञानविषयाः संग्रया लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रो-  
तोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंग्रहस्य  
निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मा-  
न्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिबहभावीनि च क्षीयन्ते

आ० इति अवगाहद्विगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत  
इति कोऽर्थो निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाद्यः । अन्यधर्मस्या-  
न्यत्र निक्षेपासम्भवात् । भ्रान्त्या च केन दृश्यते । न तावदात्मना  
तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गोकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वास-  
म्भवेन तद्गतदर्शनासम्भवात् । भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन  
निवर्त्यत्वप्रसिद्धे बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाव्यस्य  
सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तत्राणादिरनिर्वाच्या विद्या

उ० हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं ।  
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः॥

भा० कर्माणि । न त्वेतज्जन्मान्नरारम्भकानि प्रवृत्तफलत्वात्त-  
स्मिन् सर्वज्ञेऽसंसारिणि दृष्टे परावरे परञ्च कारणात्मना  
अवरञ्च कार्यात्मना तस्मिन् परावरे साक्षाद्दृष्टमस्मीति  
दृष्टेऽसंसारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य सङ्क्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्राक्तयो  
ऽपि हिरण्मये ज्योतिष्ये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे  
इवाऽसे । आत्मस्वरूपोपलब्धिज्ञानत्वात्परं सर्वभूत-  
रत्नात्तस्मिन् विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म  
सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्या-  
त्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्यादिरजं निष्कलञ्चा-  
तस्मच्छुभ्रं शुद्धज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामन्यादीनामपि  
तज्ज्योतिरवभासं । अन्यादीनामपि ज्योतिर्द्वयमन्तर्गतब्र-  
ह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निर्मितमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यद-  
न्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं ब्रह्मादि-  
विषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते

आ० चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण विव-  
र्तते । तस्याच्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिर्वर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्नि-  
वृत्तौ तदुत्थं हृदयग्रन्थिभेदं अनुबोध्यते । भाष्यकारीयस्य बुद्ध्यान्वये-  
न्याभिधानमहङ्कारविशेषबलेनाविद्यादेर्यावहारिकाभिप्रायत्व-  
मात्मान्यत्वाभिधानात्तन्मो निर्विकारत्वाभिप्रायं । ७ । ८ ।

बाधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थं प्रदर्शितेति जीवमुक्तिर्न विवर्धते ।

उ० ६ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा  
विद्युतो भासि कुतोऽयमग्निः । तमेव भासमनु-  
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

भा० आत्मविदस्सदिदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योति-  
स्सस्मान्न एव तदिदुर्नेतरे वास्मार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ८ ॥  
कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्  
स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति ।  
तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वम-  
न्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रका-  
शनसामर्थ्यं । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भासि  
कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं ब्रह्मना । यदिदं जगद्भाति  
तत्तमेव परमेष्ठरं स्वतो भारूपत्वाद्भानं दीप्यमानमनुभा-  
त्यनुदीप्यते । यथा जलोष्णकादि अग्निसंयोगादग्निं दह-  
न्मनुदहति न स्वतस्तदन्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं  
सूर्यादिमज्जगदिभाति । यत एव तदेव ब्रह्म भाति च  
विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासा अतस्तस्य ब्रह्मणो  
भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भास-  
नमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्श-  
नाद्भारूपाणाञ्चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥ यत्त-  
ज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचा-

भा० भातीति बिजन्ताध्याहारश्च आख्यातं तस्य भासा सर्वमिदं वि-  
भातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति । यत एव-

उ० ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥  
२ ॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तं ॥ २ ॥  
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-

भा० रक्षणं विकारो नामधेयमात्रममृतमितरदित्येतमर्थं  
विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण  
पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तसत्त्वमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मै-  
वाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा  
दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वञ्च सर्वतोऽन्यदपि  
कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानं । किं  
वज्रना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमं ।  
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः ।  
ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनं ॥ ११ ॥ इति  
द्वितीयमुण्डकभाष्यं ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यथा तदचरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते ।

आ० मिति तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह ।  
यत्तच्छ्रोत्रिणां श्रोत्रमिति ॥ न ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्वि-  
कारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बाधार्थां सामानाधिकरण्यां योऽयं  
स्यात्तुः पुमानसाविति वदन्मयव्यतिरेकाभावपरिहारेण ताव-  
न्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डकभाष्यटीका ॥ २ ॥

प्राधान्येनेत्यपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णे-  
त्यादौ द्विवचनस्याकारम्बान्दसः । जीवस्याश्रित्वेन निवस्यत्वेन

उ० षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्न-

भा० यदधिगमे इदयग्रन्थादेः संसारकारणस्यात्यन्तिकवि-  
नाशः स्यात् । दर्शनोपायस्य योगो धनुराद्युपादानकल्प-  
नयोक्तः । अथेदानीं तत्सङ्गकारीणि सत्यादिसाधनानि  
वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्द्धार-  
णस्य प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि  
तच्च सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्तुवधारणार्थमुपन्यस्यते ।  
इा दौ सुपर्णा सुपर्णा भोभनपतनौ सुपर्णा पश्चिमामा-  
न्यादा सुपर्णा सद्युजा सद्युजौ सहैव सर्व्वदा युक्तौ सखाया  
सखायौ समानस्तातौ समानाभिव्यक्तिकारणौ एवभूतौ  
सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया एकं दृष्टं दृष्ट-  
मिवोच्छेदनशामान्यात् त्रयीरं दृष्टं परिष्वस्यजाते परिष्व-  
क्तवन्तौ । सुपर्णाविवेकं दृष्टं फलोपभोगार्थं । अथ हि दृष्ट  
ऊर्द्धमूखोऽवाक्प्राखोऽन्यतोऽन्यत्तन्मूलप्रभवः चेचसंज्ञकः  
सर्व्वप्राणिकर्माफलाश्रयस्तं परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवावि  
द्याकामकर्मावायनाश्रयस्त्रिजोपाध्यात्मोत्तरौ । तयोः परि-  
ष्वक्तयोरन्य एकः चेचज्ञो लिङ्गोपाधिर्यद्वृत्तमाश्रितः पिप्पलं

भा० योग्यत्वादीन्तरस्य सर्व्वशब्देन निवामकत्वप्रतिषेधोभाष्येभनं पत-  
नमुचितं । नियन्त्रिनिवामकभावजननं यथोक्तौ भोभनपतनौ ।  
पश्चिमामान्यादेति दृष्टान्तव्यादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्द्धमूलदृष्टं  
त्रयस्य मूलमधिष्ठानमस्योर्द्धमूखोऽर्द्धाद्यः प्राग्यदयः प्राखा इवा-  
स्योत्पत्त्याश्चाद्यः । सावधानं नियन्त्रिमस्य न शक्यमित्यन्वयः ।  
अथत्वनस्याजतं मूलमुपादानमन्त्रवि वस्यात्मभवतीति यथोक्तौ



उ० न्योऽभिचाकशोति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो  
निमग्नोऽनीशया शोचति मुद्यमानः । जुष्टं यदा

भा० कर्षानिष्यञं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वादनेकविधिवेद-  
नास्वादुरूपं स्वादन्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अन-  
अन्नस्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः  
सत्त्वोपाधिरीश्वरो नास्माति । प्रेरयिता ज्ञावावभयोर्भा-  
व्यभोक्तोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वन्नमन्नयोऽभि-  
चाकशीति पञ्चत्येव केवलं । दर्शनमात्रेण हि तस्य प्रेरयि-  
दत्वं राजवत् ॥ १ ॥ तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते  
शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्षफलतराणादि-  
गुहभारात्क्रान्तोऽस्त्वावुरिव यामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन  
देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाह अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृत्तः  
सूखो गुणवाञ्छिर्गुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययो नास्त्वन्यो  
ऽस्मादिति जायते विद्यते संयुज्यते विद्युज्यते च सम्बन्धि-  
बान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम  
विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावो  
ऽनीशया तथा शोचति सन्नप्यते मुद्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारै-

भा० यावदज्ञानभावोत्तर्यः । अविद्याकामकर्षवासनानामाश्रयो विद्म-  
मुपाधिर्वस्यात्मनः स जीवस्तथोक्तः स चेन्द्रिय तावित्यर्थः । सत्त्वो  
मायात्समुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यात्मनसत्त्वर-  
त्रेरिति कृतं । आवरणं विक्षेपश्च हयमविद्यायाः कार्यं । तत्रेन्द्र-  
रभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणं शोचतीति विक्षेपस्तदुभयवहेतु-  
निर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विप्रिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करो-

उ० पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

२ ॥ यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्षं कर्तारमीशं

भा० रविवेकितया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्मनु-  
 ष्यादियोगिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु  
 ब्रुद्धधर्मसञ्चितनिमित्तेन केनचित्परमकारुणिकेन दर्शि-  
 तयोगमार्गे अहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्व्वत्यागशमदमादिस-  
 म्यन्त्रः समाहितात्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगिमार्गैः  
 कर्मभिश्च यदा यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्वं  
 वृक्षोपाधिलक्षणद्विलक्षणमीशमसंसारिणमन्ननायापिपा-  
 साशोकमोहजरादुत्पद्यतीतमीशं सर्व्वस्य जगतोऽयमहम-  
 स्यात्मा सर्व्वस्य समः सर्व्वभूतस्त्रो नेतरोऽविद्याजनितो-  
 पाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानञ्च जग-  
 द्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको  
 भवति सर्व्वस्वाच्छोकसागरादिप्रमुच्यते क्षतक्षत्यो भवती-  
 त्यर्थः ॥ २ ॥ अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरं ।  
 यदा यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः  
 पश्यते पश्यति पूर्व्ववद्ब्रह्मवर्षं स्वयं ज्योतिःस्वभावं ह्यस्म-

भा० मीलादिभिविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं  
 जीवभावं निजकृष्णभावं जलकृष्णं जघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया  
 जवीभावं क्षीप्यमापन्नः पूर्व्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः । आत्मनि रति-  
 दात्मरतिफलपुत्रवः सैव क्रियास्वास्तीत्मात्मरतिः । क्रियावा-  
 निति मनुष्ये कः प्रतीयते कथमुक्तं बज्रप्रीतिमनुबर्धयोरन्वतरो  
 ऽतिरिच्यत इति । सत्त्वं असमासप्राप्ते इदोदर्थं बलमासीत् समा-

उ० पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे  
विधूय निरञ्जुनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥  
प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्

भा० सेव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं  
पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिस्तस्यै ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्म-  
योनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैव पश्यति तदा स  
विद्वान् पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्माणि समूले विधूय  
निरस्य दग्ध्वा निरञ्जुनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृतं  
निरतिशयं साम्यं समतामदयलक्षणं दैतविषयाणि सामा-  
न्यतो वाच्ये वातोऽदयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रति-  
पद्यते ॥ ३ ॥

किञ्च योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः  
सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्तन्मपर्यन्तैः । इत्यभूतलक्षणा तृतीया ।  
सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।  
एवं सर्वभूतस्यं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति वि-  
जानन् विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रे न स भवते न भवतीत्ये-  
तत् । किं । अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान् वदितुं श्री-  
लमखेत्यवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विदा-  
न्नातिवादी भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्मीति दृष्टं

आ० सपाठे तन्मवरे मतुवतिरिच्यते विशेष्यते वाङ्मक्रियानिष्ठसिद्धि-  
भादित्यर्थः ॥ १ । २ । ३ ॥

एकदेशित्याख्यामुद्राक्ष निराचष्टे । केचिदित्यादिना ॥ अनेन

### उ० विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्म-

भा० तदा किं ज्ञासावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमपरमन्यहृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयन्तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्य-  
 च्छृणोति नान्यदिजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चात्म-  
 क्रीड आत्मन्येव क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स  
 आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव स रतीरमणं प्रीति-  
 र्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा वाङ्मसाधनसापेक्षा । रतिसु सा-  
 धननिरपेक्षा वाङ्मविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा  
 क्रियावान् ज्ञानेध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रिया-  
 वान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति  
 बहुव्रीहिमतु नर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्तन्निर्देशा-  
 दिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तस्यैव ब्रह्मविदां  
 वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि वाङ्म-  
 क्रिया आत्मरतिसु भवितुं शक्नुतः । कश्चिदाह्यक्रियावि-  
 निवृत्तो ज्ञात्मक्रीडो भवति वाङ्मक्रियात्मक्रीडयोर्विरो-  
 धात् । न हि तमः प्रकाशयोर्भुगपदेकत्र स्थितिः सम्भवति ।  
 तस्मादसम्बलपितमेतत् । अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपा-  
 दनं । अन्या वाचो विमुञ्च्य सन्न्यासयोगादित्यादिभ्रुतिभ्य-  
 स्य । तस्मादयमेवेह क्रियावान् यो ज्ञानध्यानादिक्रियान-  
 सन्निस्कार्यमर्थ्यादः सन्न्यासी । य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्म-

भा० वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसम्बलपित-

उ० रतिःक्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥  
 सत्येन लभ्यस्तपसा लेष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन  
 ब्रह्मचर्येण नित्यं । अक्षः शरीरे ज्योतिर्भ्यो

भा० श्रीः आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां  
 सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥ अधुना सत्यादीनि भिद्योः  
 सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्ति-  
 प्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः  
 प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीनश्चिन्मनएकाग्रतया । मनस-  
 सेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमं तप इति स्मरणात् । तद्वानुसू-  
 मात्मदर्शनाभिमुखीभावात् परमं साधनं तपो नेतरचा-  
 न्नायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः । सर्वत्र सम्य-  
 ग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण  
 नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र  
 नित्यब्रह्मेऽनन्वदीपकन्यायेनानुषङ्गव्यः । वक्ष्यति च । न येषु  
 जिह्ममनृतं न माया चेति । कोऽसावात्मा य एतैः साधुभि-  
 र्लभ्यत इत्युच्यते । अतः शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीका-  
 कात्रे ज्योतिर्भ्यो हि ब्रह्मवर्षः शुभः बुद्धोऽयमात्मानं

आ० मेवेति योजना ॥ ४ ॥ सम्यग्ज्ञानसहकारीत्यत्र सम्यग्ज्ञानश-  
 ब्देन वस्तुविषयवर्गतिफलभावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अव-  
 गतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासम्भवात् । अतो-  
 ऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनाञ्च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय  
 इत्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यासह-  
 कार्यपेक्षायां भागाभावात् । ततः कर्माऽसंश्लेषश्रवणादेवादीनां

उ० हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥  
 सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो  
 देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र  
 तत्सत्यस्य परमं निधानं ॥ ६ ॥

भा० पञ्चान्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः सत्यासिनः क्षीण-  
 दोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः । स आत्मा नित्यं सत्या-  
 दिसाधनैः सत्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः  
 सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यसाधनस्त्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥  
 सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः ।  
 न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः सम्भवे  
 जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोकेऽसत्यवाननृतवा-  
 द्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वं ।  
 किञ्च । शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वं । कथं ।  
 सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो  
 विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन यथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्ते  
 ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशायाहङ्कारदम्भानृत-  
 वर्जिता ह्याप्तकामा विगतदृष्ट्याः सर्वतो यत्र यस्मिन्  
 तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य सम्बन्धि साध्यं परमं  
 प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते प्रवर्तते । तत्र च

आ० कर्मविहीनानां मुक्तिरवगच्छेति ॥ ५ ॥ कुहकं परवचनमन्तरन्यथा  
 गृहीत्वा वहिरन्यथा प्रकाशनं । मायां शास्त्रं विभवानुसारेणा  
 प्रदानं । अहङ्कारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वं । अद्वैतम-

उ० बृहच्च तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं  
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहाप्तिके च पश्य-

भा० येन यथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।  
किन्तत्किन्धर्माकं तदित्युच्यते ॥ ६ ॥

इहच तन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिबाधनेन सर्वतो  
व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयम्प्रभमनिन्द्रियगोचरं अत एव न  
चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपं । सूक्ष्मादाकाशा-  
देरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारण-  
त्वादिभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेषाभाति दीप्यते ।  
किञ्च दूरादिप्रकृतदेवात्सुदूरे विप्रकृततरे देवे वर्तते ऽवि-  
दुषामत्यन्तागम्यत्वान्नदृष्टा । इह देहेऽप्तिके समीपे च ।  
विदुषामात्मत्वात् सर्वान्तरत्वाद्याकाशाप्यन्तरभूतेः । इह  
पश्यन्तु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन  
योगिभिर्लक्ष्यमाणं । क। गुहायां बुद्धिस्तच्छायायां । तच्च हि  
निगूढं लक्ष्यते विदुभिः । तथाप्यविद्यया संवृतं सर्वं लक्ष्यते

भा० यथादृष्टभाषणं । एतैर्दोषैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ सत्यस्य निधानं यदुक्तं  
तत्पुनर्विश्लेष्यत इत्याह । किन्तत्किन्धर्मकमदिति ॥ ६ ॥

ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिश्च्यते ।  
ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभ्यते । ज्ञानप्रसादेनात्मानं पश्यतीति  
क्रमो ब्रह्मणः । संशयादिमण्डितस्य प्रमत्तज्ञानस्यैव साक्षा-  
त्कारहेतुत्वाज्ज्ञानक्रियायाः प्रमिविज्ञानत्वासिद्धेदित्यर्थः । नैजा-  
देक्षित्तादौ चेतनत्वममदर्शनाच्चित्तं तस्मिन् स्वसंसर्गिणि च चैत-  
न्याभिव्यक्तत्वे स्वभावत एव योग्यं । तत्स्थिते परमात्मनो  
ऽभिव्यक्तिसम्भावनाचेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति सम्भावनार्थमाह ।

उ० त्विहैव निहितं गुहायां ॥ ७ ॥ न चक्षुषा  
गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा  
वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते  
निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा

भा० तच्चक्षुमेवाविदग्धिः ॥ ७ ॥ पुनरप्यसाधारणेऽप्यसाधारणं  
तदुपलब्धिसाधनमुच्यते ॥ यस्मात् चक्षुषा गृह्यते केनचि-  
दप्यरूपत्वात्मापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वात् चान्यैर्देवैरि-  
न्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा  
वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्षणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते ।  
किं पुनस्तस्य ग्रहणसाधनमित्याह । ज्ञानप्रसादेनात्माव-  
बोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राप्तिनां ज्ञानं वाङ्मविष-  
यरगादिदोषकलुषितमप्रसज्यमब्रूद्धं सत्त्वावबोधयति नित्यं  
सन्निहितमप्यात्मत्वं मत्तावनुमिवादर्थं । विस्तृतमिव  
सखिलं । तद्यदिन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालु-  
ब्धापनचनादादर्शसखिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं ज्ञानमव-  
तिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन विशुद्धान्तःकरणो  
योग्यो ब्रह्म ब्रूद्धं यस्मात्तस्मात्तमात्मानं पश्यते पश्यति  
उपलभते निष्कलं सर्ववयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्या-  
दिसाधनतानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमान-  
स्मिन्मयस्यमात्मानमेव पश्यतीति ॥ ८ ॥ एषोऽणुः

आ० प्रायैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । कोतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते  
स्मिन्निति ब्रह्म सत् एवापरोक्षं न भवतीत्यस्य आह । सखिन्



उ० वेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संवि-  
वेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमेतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे  
विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥ यं यं लोकं मनसा  
संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।  
तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं

भा० सूक्ष्मचेतसा विबुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । काशौ ।  
यस्मिच्छरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन  
संविशेत् सम्यक्प्रविष्टस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय  
इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह । प्राणैः  
सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामेतं व्याप्तं येन  
क्षीरमिव क्षेपेण काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तः-  
करणं चेतनावत्प्रविष्टं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्षेत्रादिमल-  
वियुक्ते बुद्धे विभवत्येष य उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना  
विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ य एवमुक्त-  
लक्षणं सर्व्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्व्वात्मत्वादेव  
सर्व्वावाप्तिरूपं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिरूपं  
मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मङ्गलमन्यस्त्री वा भवेदिति  
विबुद्धसत्त्वः क्षीणक्षेत्र आत्मविनिर्मुक्तान्तःकरणः कामयते  
यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं लोकं जयते प्राप्नोति  
तांश्च कामान् सङ्कल्पितान् भोगान् । तस्मादिदुषः सत्य-

भा० चित्त इति । समुच्चविद्यापञ्चमपि निर्गुणविद्याकृतचे प्ररोचनार्थ-

उ० सर्व्वयेहृत्तिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीयमुख्यके  
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदेतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं  
भाति शुभ्रं । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्र-  
मेतदतिवर्त्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान् यः काम-

भा० सकल्पमादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं सर्व्ववे-  
त्पूजयेत् पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भृतिकामो  
विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्ह एवासी ॥ १० ॥ इति तृती-  
यमुख्यके प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानात्यसावेतद्यथोक्तलक्षणं परमं ब्रह्म  
प्रकृतं धाम सर्व्वकामानामाश्रयमासदं यच्च जस्मिन्  
ब्रह्मणि धाञ्च विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन  
ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं । तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये  
ह्यकामा विभूतिदृष्ट्यावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते  
परमिव देवं ते शुक्रं नृवीजं यदेतत्प्रसिद्धं ब्रह्मरोपादान-  
कारणमतिवर्त्तन्तेऽतिगच्छन्ति धीरा बुद्धिमनो न पुन-  
र्योगिं प्रसर्पन्ति । न पुनः क रतिं करोतीति श्रुतेः ।  
अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ मुमुक्षोः कामत्याग

आ० मुच्यते । यं यमिति ॥ परमार्थतत्त्वज्ञानादित्यर्थः ॥ ७ । ८ । ९ ।  
१० ॥ इति तृतीयमुख्यके प्रथमखण्डभाष्यटीका ॥ १ ॥

विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीयरागो विद-  
ज्जलक्षयवाऽऽत्मकामस्यात्मबुभुक्षयैव दशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः

उ० यते मन्यमानः स कामभिजीयते तत्र तत्र ।  
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहेव सर्वे प्रवि-  
 लीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन

भा० एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति । कामान् यो दृष्टादृष्टे-  
 दृषियान् कामयते मन्यमानस्तद्गुणास्त्रिभूतानः प्रार्थ-  
 यते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषये-  
 ष्वारूपैः सद्य जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्ति-  
 निमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु  
 तेषु विषयेषु तैरिव कर्मैर्विहितो जायते । अस्य परमार्थ-  
 तत्त्वविज्ञानात् पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत  
 आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्या-  
 स्रवणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा  
 विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्रिदैव तिष्ठत्येव प्ररीरे । सर्व्व  
 धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविशीयन्ति विस्रजमुपयन्ति नश्य-  
 न्तीत्यर्थः । कामास्तज्जगद्देतुविनाशाय जायन्त इत्यभि-  
 प्रायः ॥ २ ॥ अद्येवं सर्व्वसाभात्परमात्मसाभससाभाय

आ० कामा निवृत्ता भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । सहेतुवि-  
 नाशायुनः कामा न जायन्त इति ॥ आतावां ज्ञानं विनापि  
 क्षयसम्भवादित्यर्थः । न ब्रह्मना श्रुतेनेति उपनिषद्विचारयति-  
 रित्तेनेत्यर्थः । तेन वसुंनेनेति कथं व्याख्यानं यत्तदोर्भिर्मा-  
 र्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रकृतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्मास्त्रीत्व-  
 भेदानुसन्धानं वसुंनं । तेन वसुंनेनैव आत्मा कथ्यो भवति ।  
 वह्निर्मुखेन तु शतशोऽपि अवकादौ क्रियमात्रे न सम्भते । अतः

उ० लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते  
तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वां ॥ ३ ॥  
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्-  
पसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु

भा० प्रवचनादेष उपाया बाहुल्येन कर्त्तव्या इति प्राप्त इदमु-  
च्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो  
नाऽसौ वेद ब्राह्मणध्वनबाहुल्येन प्रवचनेन सम्भवः । तथा न  
मेधया यन्वार्थधारणशक्ता । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा  
अवबोधेनेत्यर्थः । केन तर्हि सम्भव इत्युच्यते । यमेव परमा-  
त्मानमेव विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वर्त्तनेनैव पर-  
मात्मा सम्भवः नान्येन साधनान्तरेण । नित्यसम्बन्धमा-  
वत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैव  
आत्माऽविद्यासङ्कक्षां स्त्रां परां तनूं स्वात्मतत्त्वस्वरूपां  
विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्या-  
माविर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमि-  
त्यर्थः । आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि

आ० परमात्माऽस्मीत्यनुसन्धानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव अथवादि  
सम्पादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते  
तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वर्त्तनेनाभेदानुसन्धान-  
कक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा सम्भवः परमात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित  
इत्यभेदानुसन्धानेनैव सम्भवो न कर्मवैत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्यमिति नित्याद्यानामभिभाषताकक्षणे विशेषः । अलिङ्गा-

उ० विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥  
 संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः  
 प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-

भा० ब्रह्माप्रमादतर्पांसि सिद्धयुक्तानि सद्भ्याससहितानि । य-  
 क्षादयमात्मा ब्रह्महीनेन ब्रह्मप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवी-  
 र्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपत्न्यादिविषयासङ्गनि-  
 मित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाप्यसिद्धासिद्धरहितात् ।  
 तपोऽत्र ज्ञानं । सिद्धं सद्भ्यासस्तत्सद्भ्यासरहितात् ज्ञानाच्च  
 लभ्य इत्यर्थः । एतैरुपायैर्ब्रह्माप्रमादसद्भ्यासज्ञानैर्यतः  
 तत्परः सन् प्रयतते । यस्तु विद्वान् विवेकी आत्मवित् तस्य  
 विदुषः आत्मा एक विव्रते सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥  
 कथं ब्रह्म विव्रत इत्युच्यते । सम्प्राप्य समवगम्येनमात्मा-  
 नमृषयो दर्शनवन्मत्स्येनैव ज्ञानेन दृष्ट्वा न वाङ्मेन दृष्टि-  
 साधनेन शरीरोपपद्यकारणेन । कृतात्मानः परमात्म-  
 स्वरूपेणैव निष्कृतात्मानः सन्तः । वीतरागा विगततरागा-  
 दिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवधूताः सर्व्वगं  
 सर्व्वव्यापिनमाकाशवत्सर्व्वतः सर्व्वत्र प्राप्य नोपाधिपरि-  
 शिञ्जेनैकदेहेन । किमर्हि ब्रह्मैवावस्थमात्मत्वेन प्रतिपद्य  
 धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्व-  
 भावाः सर्व्वमेव समस्तं शरीरपातकास्तेऽप्याविशन्ति भिन्न-

भा० इति कथं । इन्द्रजनकत्राजिप्रभृतीनामप्यात्मकाभयवशात् । सर्व्वं  
 सद्भ्यासो नाम सर्व्वव्यापकलोभामपि क्षत्वाभिमानाभावा-

उ० त्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञान-  
सुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः १

भा० घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहाति । एवं ब्रह्म-  
विदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥ किञ्च वेदान्तजनितवि-  
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः  
सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च  
सन्न्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्यागसत्त्वयोगात् केवलब्रह्म-  
निष्ठा स्वरूपायोगाद्यतयो यत्नशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं  
येषां सन्न्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकोषु । संसारिणां  
ये मरणकालास्ते परान्ताज्ञानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसाराव-  
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्त्वस्मिन् परान्तकाले  
साधकानां बलत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेक-  
वद्ब्रह्मते प्राप्यते च । अतो बलवचनं ब्रह्मलोकोऽस्मिन्ति ब्रह्म-  
लोत्यर्थः । परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं  
येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः  
सन्तः परिमुच्यन्ति परिसमन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाश-  
वच्च निर्द्वैतिमुपयन्ति परिमुच्यन्ति परिसमन्तामुच्यन्ते  
सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । ब्रह्मकीर्तिमिवाकाशे  
जले वारिचरस्य च । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां

भा० दस्येवाऽऽन्तरः सन्न्यासो वाङ्मनो शिष्टमविवक्षितं । न शिष्टं  
धर्मकारणमिति स्मरन्नात् नैवधर्मसाहित्यन्तु विवक्षितं प्रदी-  
पस्य वर्तितकृतावच्छेदधर्मो यथा तेजःसामान्यवापचिकस्यदिवाह ।

उ० ते ब्रह्मलोकेषु परामृताः परामृताः परिमु-  
च्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति-  
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे

भा० गतिः । अन्धधरा अधस्तु पारयिष्यव इति श्रुतिस्मृतिभ्यां  
देवपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसा-  
धनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तात्मन देवपरिच्छेदेन गन्तव्यं ।  
अदि हि देवपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्पूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवद-  
न्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकञ्च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म  
भवितुमर्हति । अतस्तस्मात्तस्य नैव देवपरिच्छिन्ना भवितुं  
शक्ता ॥ ६ ॥

अपि चाविद्यादिमंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति  
ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतं । किञ्च मोक्षकाले या  
देशारम्भाः कलाः प्राणाद्याः स्वाः स्वाः प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठा-  
कृताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति  
द्वितीयावज्जवचनं । पञ्चदश पञ्चदशब्रह्मका या अन्धप्रम-

भा० प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासः । प्रतिविम्बं न दृष्टेताभा-  
वादेवेत्यर्थः । अन्धस्थिति संसाराध्वनां पारयिष्यवः पारयितुं  
समापयितुमिच्छन्तीति समाप्तिकामा अन्धधरा भवन्तीत्यर्थः ।  
तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह । देवपरिच्छिन्ना हीना-  
दिना ॥ ७ ॥ १ ॥ ६ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतानां भौतिकानाञ्च  
महाभूतेषु लघो दर्शितः । अन्धप्रनेतिमात्राद्यग्रे वक्तव्ये प्रा-  
-

उ० ऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्द-  
मानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।  
तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमु-

भा० परिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरश्चक्षाः  
सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । चानि  
च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफला-  
नामुपभोगेनैव क्षीणत्वादिज्ञानमयस्यात्माऽविद्याकृतबुद्ध्या-  
द्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-  
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव  
विज्ञानमयेनात्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । ते  
एते कर्माणि विज्ञानमयस्यात्मोपाध्यपनयनेन सति परे  
ऽव्यये ऽनन्ते अक्षये ब्रह्मसाक्षात्कर्मण्येऽजेऽजरेऽमृतेऽमये  
ऽपूर्व्येऽनपरेऽनन्तरेऽवाप्तेऽदये त्रिवे ज्ञानो सर्व एकीभ-  
वन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकलमापद्यन्ते जलासाधारापनय इव  
सूर्यादिप्रतिबिम्बास्तुर्ये घटाद्यपनयनाकाशे घटाद्याकाशः  
॥ ७ ॥ किञ्च यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः  
समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नु-  
वन्ति नाम च रूपञ्च नामरूपे विहाय हित्वा तथा  
ऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन् परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं

भा० अज्ञाया याः कक्षाः पठिता इत्यर्थः । मायामयमहाभूतांशवद्व्ये  
जीवाविद्यामयभूतव्येः प्रातिस्निकैरदृष्टसहकृतैः प्रातिस्निकाः



उ० पेति दिव्यं ॥ ६ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद  
ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।  
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहायन्धिभ्यो  
विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ६ ॥ तदेतद्वचाऽभ्युक्तं

भा० दिव्यं पुरुषं अथोक्तसंक्षेपमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥ ननु  
अथस्थनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्षेत्रज्ञानामन्यतमेनान्येन  
वादे वादिना च विघ्नतो ब्रह्मविदष्यन्त्यां मृतो गच्छति न  
ब्रह्मैव । न विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्या-  
प्रतिबन्धमात्रे हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्म-  
भूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद् वै लोके तत्परमं ब्रह्म  
वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्याङ्गतिं गच्छति । देवैरपि  
अस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न प्रक्यते कर्तुं । आत्मा  
क्षेपां प्रभवति । तस्माद्ब्रह्मविदिद्वान् ब्रह्मैव भवति । किञ्च  
नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किञ्च तरति शोक-  
मनेकेष्टवैकल्पनिमित्तं मानसं सन्नापं जीवन्नेवातिक्रान्तो  
भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहायन्धिभ्यो  
विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदययन्धिरि-  
त्यादि ॥ ८ ॥ अचेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविश्वपददर्शनेनोप-

प्या० प्राञ्चदय आरम्भन्ते । ते च कर्माक्षितैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठी-  
यन्ते । कर्माद्यो भोगेनावसाने ते देवाः सख्यानं गच्छन्ति । यच्च  
प्रातिस्निधं साविद्याकार्म्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव सम्पद्यत इत्याह ।  
यानि चेत्वादिना ॥ ९ ॥ ८ ॥ एतद्ब्रह्मदारकविद्याप्रदानेऽयं विधि-

उ० त्रिस्रावकः त्रोट्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । स्वयं जुहुते  
एकर्षिं ब्रह्मयज्ञस्तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेत  
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ष्य ॥ १० ॥ तदेतत् स-  
त्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्ष्यव्रतोऽधीते ।

भा० संहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासम्प्रदानविधानमृषा मन्त्रेणा-  
भ्युक्तमभिप्रकाशितं । क्रियावन्नो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः ।  
ओषिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन् ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म  
बुभुक्षुवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुहुते जुहुति  
अहुचक्षाः अहधागाः सन्नो ये तेषामेव संस्कृतात्मना पाच-  
भूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं त्रिरस्यग्नि-  
धारणसचचं । यद्याऽऽद्यर्च्यमानां वेदे व्रतं प्रसिद्धं । यैस्तु  
यैस्तु तचीर्ष्यं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च वदेत ॥ १० ॥  
तदेतद्वचरं पुष्टं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं त्रैल-  
काय विधिवदुपसन्नाय वृष्टवते उवाच । तद्वद्व्योऽपि तथैव  
मेधोर्धिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादि-  
त्यर्थः । नैतद्वन्वरूपमचीर्ष्यव्रतोऽचरितव्रतो नाप्यधीते ।  
नक्षवति चीर्ष्यव्रतस्य हि विद्याफलसाय संस्कृता भवतीति ॥  
समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण  
सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परमश्रद्धिभ्यः । परमं ब्रह्म वाचा-

पा० राघव्यविक्रानामिति ब्रह्मविरामव्रतादेतच्छब्दादवगम्यते यत्र-  
कारेण विद्यायाः ब्रह्मत्वसम्भवात् सर्वत्र ब्रह्मविद्यासम्भवात्-

उ० नमः परमंशुषिभ्यो नमः परमंशुषिभ्यः ॥ ११ ॥  
 इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥  
 मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ सत्सत् ॥ ॥

---

भा० दृष्टवन्तो चे ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो  
 भूयोऽपि नमः । दिवंचनमत्यन्तादरार्थं मुण्डकसमाप्त्य-  
 र्थञ्च ॥ ११ ॥ इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः  
 खण्डः ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादप्रियपरमहंस-  
 परिब्राजकस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाचव्यङ्ग्यमुण्डको-  
 पनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

---

आ० मिति सूचयन्नाह । एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥  
 इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं  
 मुण्डकभाष्यव्याख्यानं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् । हरिः ॐ ।

---

सगौडपादीयकारिकाधर्मवेदीयमाखण्डकोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ नमः परमात्मने ॥ प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्त्रिरचर-  
निकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान् भुक्त्वा भोगान् स्वविष्टान्  
पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान् । पीत्वा सर्वान्

सगौडपादीयकारिकाधर्मवेदीयमाखण्डकोपनिषद्भाष्यटीका ॥

आ० ॥ ॐ ॥ परिपूर्णपरिज्ञानपरिवृत्तिमते सते ।  
विष्णवे जिष्णवे तस्मै छय्यनाममृतं नमः ॥ १ ॥  
मुञ्जानन्दपदाम्भोजबन्धमबन्धतास्पदं ।  
नमस्तुभ्यं पुरस्कृतुं तत्त्वज्ञानमहोदयं ॥ २ ॥  
गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव जल्पते ।  
तदर्घ्यतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तितः ॥ ३ ॥  
पूर्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे ।  
तथापि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्नते ॥ ४ ॥

ओगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माखण्डको-  
पनिषदर्थविष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान् व्याचिख्या-  
सुभंगवान् भाष्यकारस्विकीर्षितस्य भाष्यस्याविघ्नपरिसमाप्ता-  
दिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुसरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्ग-  
लाचरणं श्रिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थादपेक्षितम-  
भिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति । प्रज्ञानेत्वादिना ॥ तत्र विधि-  
मुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति । यत्परम्परा  
तन्नतोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैकस्मरणरूपं नमनं सूचयतो  
ब्रह्मवस्तुदर्थस्य प्रत्यक्षं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो  
अनितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्देवान्तपसिद्धं यद्वत्  
तन्नतोऽस्मीति सम्बन्धेन मङ्गलाचरणमपि सुत्वा क्रियते । ब्रह्मणो  
ऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादमृतमजमित्युक्तं । जन-  
नमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता  
संसारानर्थमिच्छतिरिह प्रयोजनमिति द्योतितं । यद्यद्वितीयं  
स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थापयविशिष्टा  
जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेत्तरः भूयते भोजय

भा० विज्ञेयान् खपिति मधुरभुञ्जायया भोजयन् नो माया-

आ० विषयजातं एवमुपपन्नमिति । तदेतद्वैते विद्यमानेनाशङ्क्य ब्रह्मस्यैव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्व्वं काल्पनिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञानेति ॥ प्रज्ञात्वं जन्मादिविज्ञियाविरहितं ब्रूटस्यं ज्ञानं क्षतिरूपं वस्तु प्रज्ञानं तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्याश्रयो रक्षयो जीवाश्चिदाभासाः सूर्य्यप्रतिबिम्बकल्पा निरूप्यमाणा विम्बकल्पा ब्रह्मणो भेदेनासन्नस्तेषां प्रताना विज्ञारालौ-  
 रपथ्यावमेवाश्रेयश्वरीरथापिभिः ॥ तदेवाह । स्थिरेति । स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्यं ज्ञानं ब्रह्ममेवामिति तथा तैरिति यावत् । ज्ञाना ज्ञानमाणा विष-  
 यास्तान् व्याप्येति विषयसम्बन्धोक्तिस्तत्प्रकृतं कथयति । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां खपितत्वं खूलतमत्वं देवतानुष्ट-  
 हीतवाङ्मेन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिचयमजन्मत्वं तान् भुञ्जा खपितोति सम्बन्धः ॥ एतेन जागरितं ब्रह्मवि कल्पित-  
 मृतं ॥ तत्रैव खप्रकल्पनां दर्शयति । पुनरपीति ॥ जाग्रद्वे-  
 तुधर्माधर्मव्ययानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । खप्रहेतुकर्म्मोद्भवे च सतीत्यभि नोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि खूना विषयाश्च सन्ति किन्तु धियव्याशब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो विषया भासन्ते ताननुभूय खपितोत्यर्थः ॥ तेषां प्रापकमुपपन्नस्यति । काम-  
 जन्यानि ॥ कामग्रहणं कर्म्मविषयवैषम्यकल्पार्थं ॥ अथव्या-  
 दयकल्पनां ब्रह्मवि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति । पीलेति ॥ सर्व्वे विज्ञेयाः सर्व्वे विषयाः खूनाः सूक्ष्माश्च जागरित-  
 खप्रकल्पास्तान् पीत्वा स्वात्मन्यच्चाते प्रविजाप्य खपिति कारक-  
 भावेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्रानन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विज्ञिनश्चि । मधुरभुञ्जति । अथव्याचयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रति-  
 बिम्बकल्पेव्यवसासु सम्बन्धितामिवापाद्यास्तान् भोजयद्ब्रह्म वर्त्तते । अतो ब्रह्मस्यैवावस्थानत्वं तदन्तो जीवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मवि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्व्वमित्याह । नायवेति ॥ तस्यैव ब्रह्म-  
 णोऽवस्थाचयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति । तुरीयमिति ॥ चतुर्णां पूर्यं तुरीयमिति श्रुत्यन्तेर्ब्रह्मस्तुरीयत्वेन निर्देशा-

भा० यज्ञातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म चतुर्वतोऽक्षि ॥ १ ॥

यो विद्यात्मा विधिवविषयान् प्राप्स्य भोगान् स्वविष्टान्  
पञ्चाचान्धान् क्षमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन सृष्ट्यान् ।

आ० त्वाप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्यानयसङ्गापेक्षया तुरी-  
यत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह । मावेति । मायाविषयेन निष्कटत्वमा-  
शङ्कोक्तं । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मवस्तुत्वमन्वेऽपि स्वरूप-  
द्वारा न तत्त्वमन्वेऽस्तीति कुतो निष्कटतेत्वर्थः । १ ।

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवकाशं तदर्थेनोपक्रम्य  
तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तं । अभिधेयवक्ष्योक्त्या सम्बन्धविधा-  
रिणौ च सूचितौ । सम्प्रति निवेद्यद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामा-  
मित्र त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थोपसंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्यावयति ।  
यो विद्यात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धचिद्भातुः सर्वनाम्ना परा-  
मृश्यते । तस्मिन्नामरितमारोपितत्वनुदाहरति । विद्यात्मेति ।  
विद्यं पक्षीकृतपक्ष्ममहाभूततत्त्वार्थात्मकं सूक्ष्मं जगद्देवाकं प्रदी-  
रं । तस्मिन्नामरिते चाहं ममेत्वभिमानवानित्यर्थः । तस्यार्थ-  
क्रियामुपपन्नस्यति । विधिजेति । विधीयत इति विधिधर्मे  
नानुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधर्मस्वाभ्या धर्माधर्मा-  
भ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयो जन्यन्ते । तान्  
भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्वाद्यनुगृहीतवाक्येन्द्रियद्वार-  
कबुद्धिपरिचयमगोचरतया सूक्ष्मत्वमात्रं प्राप्स्य साक्षादनुभूय  
स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तत्रैव संप्राप्यकाममध्यस्थति । पञ्चा-  
चेति । जायतेतु कर्मक्षयानन्तरं संप्रहेतुकर्मोद्भवे च सति  
सूक्ष्मेष्टो विषयेष्टोऽग्न्याग्न्यादेव हेतोः सृष्ट्यान् वाक्येन्द्रियावा-  
मुपरतत्वादविद्याकामकर्मप्रेरितात्मीयमतिप्रभावादेव प्रसूता-  
गन्ताः करुणात्मनो वासनामयानादित्वादिव्योतिषामकमितत्वा-  
दात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयोक्तवाननुभूयामपक्षीकृतपक्ष्ममहा-  
भूततत्त्वार्थात्मकं सूक्ष्मं प्रपञ्चं दैवस्यमर्भं प्रदीरं संप्रज्ञानका-  
भिमम्यमानसौमसो भवतीत्यर्थः । तत्रैव सुपुनकल्पनां दर्श-  
यति । सर्वानिति । सूक्ष्मसूक्ष्माविभागेन स्यादवयवव्यभिचारात्  
प्रकृतानेतानशेषानपि विज्ञेयानुपाधिवद्वाराकस्यानदयसत्त्वार-

भा० सर्वानेतान् पुनरपि जनैः स्थात्मनि स्थापयित्वा हित्वा  
सर्वान् विज्ञेयान् विगतगुणगणः पात्वसौ नन्दुरीयः ॥ ९ ॥

आ० प्रयुक्तमनोद्वानन्तरं तस्यापि परिनिहीर्षायां जनैरनुक्रमेणा-  
क्रमेण वा स्थात्मन्यघाते कारणात्मनि स्थापयित्वापसंहृत्याद्याह-  
तप्रधानः सन् प्राप्नो भवतीत्यर्थः ॥ तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थान-  
यविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसू-  
तप्रमाद्यज्ञानसमाख्यस्य सर्वानुपपन्नार्थविज्ञेयान् कार्यकारणरू-  
पान् प्रमाद्यज्ञानप्रभावादेव हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्णपरि-  
ज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथयति । हित्वेति ॥  
प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रज्ञामस्य प्रत्यहप्रवाहप्रशमनात्मकं प्रयो-  
जनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतं परवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन ।  
यात्विति ॥ नोऽस्मान् व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्  
पुनरुपाधपरिपञ्चितकारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराह-  
ताशेषकल्पनो नित्यविद्यमिस्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्वैतज्ञान-  
प्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः ॥ केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो  
ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसम्बद्धत्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं  
ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितं । द्वितीयेन मायूक्त्यनुतिथ्याख्यातृ-  
पेक्षाद्यप्रकरणेन प्रथममात्राव्याप्तात्मपादानाद्यैकीकरणेन प्रति-  
पाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे  
वृत्तकक्षयाभावादसाङ्गत्यमाशङ्कनीयं । मायाकक्षयस्य तत्र सुस-  
म्पादत्वादिति प्रकृत्यं । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतमभ्युप-  
गच्छन्तो द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत् ।  
उत्तरश्लोकेष्विवाद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रबन्धनप्रस-  
ङ्गात् । योमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुन-  
राद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नम-  
नक्रिया प्रकरणप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिव-  
दपरदेवताभक्षोरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्य-  
भिक्षाद्यै ज्ञापनार्थमवस्थापयतीतामित्यविज्ञविज्ञानमूर्तेराचा-  
र्याम्भोक्षीपयिकज्ञानप्राप्तिः आचार्यवान् पुनरो वेदेत्यादिमुत्त-  
वद्वज्जनेन मुमुक्षुषा प्रार्थयत इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ।

श्रीगौडपादौघकारिकासहिताद्यर्चवेदीयमाख्योप-

निषदारम्भः ।

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

भा० ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपस्थाख्यानं ॥ वेदान्तार्थं सारसङ्ग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याधारभूते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । चान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिख्यासुना सङ्क्षेपतो वक्तव्यानि । तच्च प्रयोजनवशाधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बद्धं शास्त्रं पारमर्थ्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्यात्मनो दैतप्रपञ्चोपशमने स्वस्थता । अदैतभावः प्रयोजनं । दैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतलादिद्यया तदुपशमः

आ० बहुदिग्धं मङ्गलाचर्यं कृतं तन्निर्देयमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं यच्छाति । ओमित्येतदिति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते । व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देशं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितं । नाद्यः । शास्त्रकक्षबाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रं । अत्र च मोक्षकक्षबैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वं । न द्वितीयः । प्रकरणचक्षबाभावादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णयगुरुपदपदार्थद्वयतदैकविरोधपरिहारसाधनमवकाशः । तत्र सारो जीवपरैकं तस्य सम्बन्धः सङ्ग्रहः सर्ववर्षिण्यासादिप्रतिबन्धबुद्ध्यनेन तदुपायोपदेशो वक्षिन् प्रक-



उ० पद्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव ।

भा० स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायाधारः क्रियते । यच्च हि दैतमिव भवति । यच्च वाऽन्यदिव स्यात्तच्चान्योऽन्यत्पक्षे-  
दन्योऽन्यदिजानीयात् । यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन  
कं पक्षेत्केन कं तदिजानीयादित्यादिभ्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य  
सिद्धिः । तच्च तावदोद्धारनिर्णयार्थं प्रथमं प्रकरणमागम-  
प्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतं । यस्य दैतप्रपञ्चस्योप-  
शमेऽदैतप्रतिपत्तिः रज्ज्वाभिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जु-  
तत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य दैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय  
द्वितीयं प्रकरणं । तथाऽदैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्ते यु-  
क्तितत्त्वस्यात्वदर्शनाय प्रकरणं तृतीयं । अदैतस्य तथात्व-

भा० एवे तत्तथेति यावत् । तथा च । शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्या-  
न्तरे स्थितं । इदं प्रकरत्वेन व्याख्यातुमिष्टं । निर्गुणवस्तुमात्र-  
प्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसङ्केपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरत्वं  
कक्षत्वं चात्र सम्पूर्णात्वादित्यर्थः ॥ प्रकरत्वेऽपि निर्विषयत्वा-  
दिप्रयत्नमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ॥ प्रकरत्वादेव  
प्रकृतं शास्त्राद्भेदेन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरत्वं प्रकृत्युक्तया  
तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये  
प्रकरत्वेऽर्थोत्प्राप्तत्वाप्राप्ति वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनर्वक्तव्येतित्याह । यान्ये-  
वेति ॥ ओतादौ हि शास्त्रीयं प्रकरत्वं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीया-  
ख्येव सम्बन्धादीनि अन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रकृतिं त-  
स्मिन् प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरत्वं कर्तव्यदेव तद्भाष्यकृतापि विष-  
यादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासो वृथा स्यादि-  
त्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ प्रकरत्वं कर्तुं वक्तव्यान्यपि तद्भाष्य-  
कृता तानि सङ्केपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां सम्मतं । हाश्वाम-  
नुक्तत्वे तेऽन्यनाम्नासाशङ्कावकाशादित्यर्थः ॥ भाष्यकृता प्रयोजना-

भा० प्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि चानि वादान्तराख्यवैदिकानि  
 तषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव नि-  
 राकरणाय चतुर्थं प्रकरणं । कथं पुनरोद्धारनिर्णय आत्म-  
 तत्त्वप्रतिपक्षुपायत्वं प्रतिपद्यत इत्युच्यते ॥ ॐमित्येतत् ।  
 एतदात्मनः । एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदो-  
 द्धारः । तस्मादिद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमस्येति । ओमित्या-  
 त्मानं युञ्जीत ओमिति ब्रह्म ओद्धार एवेदं सर्वमित्यादि-  
 श्रुतिभ्यः । रज्जादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्यदोऽद्वय आत्मा  
 परमार्थतः सन् प्राणादिविकल्पस्यास्यदो यथा तथा सर्वा  
 ऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओद्धार एव ।  
 स चात्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ॐद्धारविकारब्र-

भा० दीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्ष्यप्रयोजनवत्त्वं प्रति  
 जानीते । तत्रेति ॥ प्रयोजनवत्त्वास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रक-  
 रणोपलक्ष्यार्थं । मोक्षलक्ष्यं फलं ब्रह्मज्ञानस्येत्यतः न शास्त्रप्रकर-  
 णयोरित्याशङ्काह । साधनेति ॥ सत्त्वं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्व-  
 ज्ञानं । तस्य जनकं शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलव-  
 द्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथापि ब्रह्मणा विषयेऽसम्बन्धो वेदान्ता-  
 नामेवेत्यतः तत्त्वथमभिधेयत्वसम्बद्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविद्या-  
 रमन्तरेऽत्र तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयस-  
 म्बन्धसिद्धिरित्याह । अभिधेयेति ॥ उक्तं ज्ञानं व्यवहितप्रयो-  
 जनादिशास्त्रादेरुपसंहरति । पारम्पर्येणेति ॥ तत्र सम्बन्धो  
 ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना अन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादि-  
 नैव अन्यमित्ययोगव्यवच्छेदादिवयोऽपि दर्शितः ॥ यदुक्तं प्रयो-  
 जनवत्त्वं तदाक्षिपति । किं पुनरिति ॥ साध्यत्वे स्वर्गवदनि-  
 त्यत्वं निमित्ते साधनानधीनत्वात् तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्य-  
 मित्यर्थः । मोक्षस्यात्मस्वरूपत्वाग्नित्वत्वं नापि साधनानर्थक्यं ।

भा० ब्रह्माभिधानाभिधेयश्च सर्व्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधान-  
व्यतिरेकेण नास्ति । वाच्यारम्भं विकारो नामधेयं तद-  
खेदं वाचा तन्मा नामभिर्दामभिः सर्व्वं सितं । सर्व्वं हीदं  
नामनीत्यादिश्रुतिभ्यः । अत आह ओमित्येतदचरमिदं  
सर्व्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्य-  
तिरेकात् । अभिधानस्य चोक्ताराव्यतिरेकात् उक्तार एवेदं  
सर्व्वं । परञ्च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्व्वकमेव गम्यत-  
इत्योक्तार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याचरस्योमि-  
त्येतस्योपव्याख्यानं । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया  
विस्मृतं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रसृतं वेदितव्यमिति वाक्य-  
शेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति काश्चन्यपरिच्छेदं यत्तदयो-

भा० स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेनानर्थवत्त्वादित्युत्तरमाह ।  
उच्यत इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य  
स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती रोगप्र-  
तिबन्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात् प्रति-  
बन्धभूतरोगापगमे स्वस्थमिष्यन्वते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रति-  
बन्धप्रपञ्चसार्थत्वात् । न चानित्यत्वं स्वच्छतायाः शङ्कोत । तस्यास्तद-  
साध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । रोगान्तस्थेवेति । यथोदित-  
दृष्टान्तानुरोधोदात्तमः स्वतः समुत्थातनिखिन्नदुःखस्य निरति-  
श्रयानन्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारादिदैतप्रपञ्चसम्ब-  
न्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तमिति प्रति-  
पद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योक्त्यादैतविद्यातो  
दैतनिरुक्तौ प्रतिबन्धप्रपञ्चे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्त-  
समस्तानर्थता च स्मारस्येनाभिषङ्गा भवति । सा च स्वस्थता  
परिपूर्णा वस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं ब्राह्मीयं प्रयोजनं तस्य  
च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितम् । न च साधनवैयर्थ्यं

उ० यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव ॥ १ ॥

भा० उद्धार एवोक्तव्याचतः । यच्चान्यत्रिकास्त्रातीतं कार्यधि-  
गम्यं काष्ठापरिच्छेदमव्याकृतादि तदप्योद्धार एव । अमि-  
धानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देष्टः कृतः  
॥ १ ॥ ओमित्येतद्वचरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधा-

या० प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।  
ननु दैतस्याहङ्काराद्यात्मनो वस्तुत्वादस्तुनञ्च विद्यानपोक्षत्वाग्नि-  
त्वमैमित्तिककर्मायत्तत्वाग्निवृत्तेरञ्च विद्यार्थेन प्रकरव्याख्यानेति  
तत्राह । दैतेति ॥ आत्मा ऽविद्याकृतस्य दैतस्यात्मविषया कारवनि-  
वृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिषक्तये शास्त्रारम्भो मुच्यते । न च दैत-  
स्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाद्यमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरे-  
कानुविधाविनीं कृतिमुदाहरति । यत्र हीति ॥ इवशब्दाभ्यामवि-  
द्यावस्थायां प्रतिभातदैतस्य तत्प्रतिभातस्य चाभासत्वेन विद्याम-  
यत्वमुच्यते । आत्मैवाभूदिति । विदुषो विद्यावस्थायां कर्तृकरवा-  
दिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य दैत-  
स्यात्ममात्रत्ववचनाद्विद्यानिमित्तकार्यकारवात्मकदैतनिवृत्तिरा-  
त्मैवेत्यभिप्रेष्यते । तथा च विद्यातो दैतनिवृत्तिनिर्देशात्स्याविद्या-  
त्वमवद्योक्तते । आदिशब्दाग्नेह नानेत्यधिष्ठाननिष्ठात्वन्ताभाव-  
प्रतियोगित्वं दैतस्याभिदधत् वाक्यं वाच्यारम्भवत्त्वञ्च गृहीतं ।  
अस्यार्थस्येति दैतगताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः । विषयप्रयोजनस्य-  
गुणव्योपन्यासमुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सति आदौ प्रकरवचमु-  
च्यस्य प्रत्येकमसङ्गीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिस्तौकार्थार्थं सूचयितव्य-  
मित्याह । तत्र तावदिति ॥ उक्कारप्रकरवस्थासङ्गीर्णं प्रमेयं  
सङ्गृह्णाति । उक्कारेति ॥ तन्निर्णयाय प्रकरव्यवस्थामित्युक्तं ।  
तन्निर्णये प्रमाद्याभावात्तस्य चानुपयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि  
मुख्यार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्यागमेत्वादिविशेषवद्वयं । तदुपदेशप्र-  
धानं मायूष्योपनिषदाख्यानरूपं । तेन तत्र प्रमाद्यादुक्ती नि-  
र्णयः सेरस्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिषेत्रस्य सतोऽपि मुखत्वाद-

उ० सर्वेऽं खेतइत्यायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतु-  
ष्पात् ॥ २ ॥

भा० न्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधाना-  
भिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा अभिधानं तत्रा-  
भिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का  
स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेः । प्रयोजनमभिधानाभिधेय-

आ० प्रधानत्वात् । न चायमोङ्कारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वम-  
नादोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेः मुक्तिफल-  
त्वात् । अतश्चार्थं प्रकरब्धमोङ्कारनिर्णयायावान्तरफलद्वारेण तत्त्व-  
ज्ञाने परमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः ॥ वैत-  
थ्यप्रकरब्धस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति । यस्येति ॥ आरोपित-  
निवेधे सत्यनादोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।  
रज्ज्वामिवेति ॥ हेतुतो दृष्टत्वाद्यन्तवत्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः । अ-  
द्वैतप्रकरब्धस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति । तथाऽद्वैतस्यापीति ॥ तस्यापि  
द्वैतवद्भावस्यानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्कते । तस्यां सव्यामौ-  
पाधिकभेदाद्यवस्थायाः सुखत्वादव्यभिचारादियुक्तिवशादद्वैतस्य  
परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरब्धमित्यर्थः ॥ अजातशान्ति-  
प्रकरब्धस्यार्थविशेषं कथयति । अद्वैतस्येति ॥ तस्य तथात्वमवा-  
धितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तरात्मामित्यत्र हेतुमाह ।  
अवैदिकानीति ॥ तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह । अतथार्थत्वे-  
नेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः ॥ तदुपपत्तिभिरेव निराकरब्धे  
हेतुमाह । अन्योन्येति ॥ पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेनाद्वैतमेव द्रष्ट-  
यितुमन्यप्रकरब्धमित्यर्थः । ओङ्कारनिर्णयद्वारेणात्मप्रतिपत्तुपा-  
यभूतमाद्यं प्रकरब्धमित्युक्तं । तन्निर्णयस्य तद्वीहेतुत्वायोगात् ।  
न स्वल्पार्थान्तरज्ञानं अर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते । न  
चात्र धूमाग्नौदिव व्याप्तिरप्यव्यथेति । न चात्मकार्यत्वमोङ्कारस्य युक्तं  
आकाशादेरविशेषात् । तस्य च सर्व्वात्मत्वेनात्मवत्त्वाकार्यत्व-  
आवासादिति मन्वानः सन् प्रथमप्रकरब्धार्थं प्रामुक्तमाक्षिपति ।

भा० योरेकेनैव प्रचक्षेण युगपत्प्रविज्ञापयन् तद्विस्तृतं ब्रह्म  
प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति । पादा भाषा भाषाश्च  
पादा इति । तदाह । सर्वं ज्ञेतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्त-

षा० कथमिति । न वयमनुमानावष्टम्भादोद्धारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्यु-  
पायमन्धुपगच्छामो येन व्याख्यभावो दोषमावहेत् । किन्तु श्रुति-  
प्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तुल्योद्देशेति परिहरति । उच्यते इति । तत्र  
मूलानां नचिकेतसं प्रति श्रोमिन्वेतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेने-  
मित्वेतदुपदिष्टं । समाहितेनोद्धारोच्चारणे यच्चैतन्मं स्मरति  
ततोद्धारसामीप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोद्धारब्रह्मेन वक्ष्यते । तेन  
कक्ष्ययैर्द्धारनिर्णयो ब्रह्मधोद्देशेति विवक्षित्वा श्रुतिमुदा-  
हरति । श्रोमिन्वेतदिति । प्रतिमायां विष्णुवद्विवदोद्धारो  
ब्रह्मनुद्धारोपायमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्या-  
न्तरं पठति । एतदाकम्बनमिति । किञ्चायमोद्धारो यदा परा-  
परब्रह्मदृष्ट्या उपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति  
मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति । एतदेति । किञ्च । समाधिनिष्ठो  
यदोमित्युच्चात्मात्मानमनुसन्वत्ते तदा सूक्ष्मकारमुकारे सूक्ष्मे  
तच्च कारये मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसं-  
हृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोद्धारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति  
विधान्तरेणाह । श्रोमिन्वात्मानमिति । किञ्च योऽयं व्याख्युः स  
पुमानिति वददेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति वाधायां सामानाधि-  
करण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोद्धारस्य ब्रह्म-  
ज्ञाने हेतुत्वमित्याह । श्रोमिति ब्रह्मेति । किञ्च । सर्वस्य-  
दत्तादोद्धारस्य ब्रह्मब्रह्म तथात्वादेककक्ष्यत्वादन्यत्वासिद्धेर्दोद्धार-  
प्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह । श्रोद्धार एवेति । श्रोमि-  
तीदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तरसङ्ग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिष्वो  
ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोद्धारस्य प्रतिपादितमिति शेषः । ननु  
स्नानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे पिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य क-  
ल्पितत्वादात्मनः सर्वस्यदत्तं न पुनरोद्धारस्य तदस्ति अत्रानु-  
मादिति तत्राह । रज्ज्वादिरिवेति । यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादि-  
रधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्यास्योद्ध्युपगत-

भा० मोक्षारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्र-  
त्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति

आ० कथात्मादयत्नाभिध्यात्वे हेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावे वक्ष्यमा-  
नस्य प्राणादिविकल्पस्यास्पदोऽभ्युपगम्यते । यद्यैव दृष्टान्तस्त-  
थैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथो-  
क्तोद्धारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते । न च जगत्तोद्धारस्याननु-  
ममः । ओद्धारो न सर्वो वाक् सन्तुष्यतीति श्रुतेः । अतो युक्तमो-  
द्धारस्य सर्वोऽस्पदत्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्थजातस्यात्मास्पदत्वादोद्धारो-  
ऽस्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदद्वयमिति नेत्याह । स चेति ॥  
आत्मवाचकत्वेऽपि नास्त्योद्धारस्यात्मात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्र-  
त्वमिति व्याख्येयाभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेक-  
दर्शनादित्याशङ्क्याह । उक्तारेति । तस्य विकारः सर्वो वाग्नि-  
शेषः । अकारो वै सर्वो वागिति श्रुतेः । ओद्धारस्य च तत्प्र-  
धानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः  
आभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशे-  
षात्मकमोद्धारविकारभूतमोद्धारोक्तिरेकेण न सम्भवतीत्योद्धार-  
रमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मा-  
त्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवा-  
चकत्वानुपपत्तेः । एकत्रे विषयविषयित्वायोगाभिर्विकल्पं सन्मात्रं  
वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य  
वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमादमाह । वाचारम्भमिति ॥ कार्यस्य सर्व-  
स्यैव मिथ्यात्वेऽपि कथमोद्धारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपक्षुपायत्वसि-  
द्धिरित्याशङ्क्याह । तदस्येति ॥ तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः  
सम्बन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्वा प्रसारितरज्जुतुल्यया सितं  
वज्रं व्याप्तमिति सम्बन्धः ॥ शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि  
कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । नामभिरिति ॥  
शब्दविशेषैर्दामभिर्दामस्यानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं  
वस्तु न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति ॥  
इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यविशेष-  
रूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीयमिति ।

भा० चतुष्पात्त्वन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दि-  
शति । अथमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः पराप

आ० तदेवं वागगुरक्षबुद्धिबोध्यत्वादाङ्कारं सर्व्वं । वागजातञ्च सर्व्व-  
मोङ्कारानुविदत्त्वादोङ्कारमार्त्तं । स चोङ्कार उपासनेनात्मधीहेतु-  
रित्याद्यप्रकरणादम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा शङ्कुनेति श्रुति-  
सङ्कुहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणाद्यसिद्धिरिति शेषः ।  
अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति । अतथाहेति । श्रुतिं  
आचष्टे । यदिदमिति । तदिदं सर्व्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः ।  
अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतु-  
माह । तस्येति । तथापि एद्यमभिधानभेदः स्यात्युति नेत्याह ।  
अभिधानस्येति । वाच्यं वाचकञ्च सर्व्वमोङ्कारमात्रमित्यभ्युपगमे  
ऽपि परं ब्रह्म एद्यमेव स्यात्युतीत्याशङ्काह । परश्चेति । यद्धि  
परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा किञ्चिदभिधानं तेनेदमभि-  
धेयमित्येवमात्मकोपायपूर्व्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयञ्च आभि-  
धानाद्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वादायं ब्रह्माभि वाच-  
काभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति । यत्र तु कार्य्यकारणातीते  
चिन्मात्रे वाचवाचकविभागो व्यावर्त्तते तत्र नाख्योङ्कारमात्र-  
त्वमोङ्कारेण कञ्चनचा तदवगममाप्नोकारादित्यर्थः । तस्येत्यादि-  
श्रुतिमवतार्य्य आकरोति । तस्येति । भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा  
आचष्टे । कावेति । वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोङ्कारमात्र-  
त्वादित्युक्तो न्यायः । काकनयातीतमोङ्कारातिरिक्तं जडं वक्तु  
नाख्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्काह । कार्य्यविधिमन्वमिति ।  
अथाकृतं साभसमज्ञानमनिर्वाणं तन्न काजेन परिच्छिद्यते  
कार्त्तं प्रत्यपि कार्त्तत्वात्कार्य्यस्य कार्त्तत्वात्कार्त्तविभो न प्राग्-  
भाविकारणपरिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते । सूत्रमादिपदेन गृह्यते तदपि  
न काजेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संबन्धरोऽभवन्न ह पुरा ततः  
संबन्धर आसेति सूत्रात्कार्त्तानुपपत्तिरुते । तदपि सर्व्वमोङ्कार-  
मार्त्तं वाच्यस्य वाचकव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः । अभिधानाभिधेय-  
व्यादीकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वेन तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति  
पुनः सर्व्वं ह्येतद्गृहीत्युच्यते । तत्र हतानुवादपूर्व्वकं उत्तरवाच्यस्य



भा० रत्नेन व्यवस्थितचतुष्पात्कार्वाणवन्न गौरिवेति चयाणां  
विन्धादीनां पूर्वपूर्वप्रविज्ञापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति

आ० सफलं तात्पर्यमाह । अभिधानेत्यादिना ॥ १ ॥ वाचस्य वाचकत्वो-  
क्त्यैव तयोरेकत्वसिद्धेर्यतिहारनिर्देशो दृष्टेत्वाशङ्काह । इतर-  
येति । वाचेन वाचकस्यैकमनुज्ञा वाचकेनैव वाचस्यैकवचने  
सत्त्वपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यनैकमित्याशङ्कते तन्निवृत्त्यर्थं  
अतिहारवचनमर्थवदित्वर्थः ॥ परस्परभेदोपदेशादभिधाना-  
भिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु सापि विषया ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयो-  
गित्वादित्याशङ्काह । एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्व-  
प्रतिपत्तेस्तेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विज्ञापयन्नु-  
भयविण्मलं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्दोषोतीति योजना । अभि-  
धानाभिधेययोरेक्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा  
चेति । उक्ते वाचकस्य वाचाभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति ।  
तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणचेत्यर्थः । ब्रह्मणः श्रुतुपदिष्टस्य  
परोक्षत्वं व्यावर्तयति । तच्चेति । यद्ब्रह्म श्रुतं सर्व्वात्मकमुक्तं  
तन्न परोक्षमिति मन्त्रार्थं किन्त्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्वेन  
विन्धतैजसप्राक्तुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम विवक्षितार्थ-  
प्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः प्रारोरो आपारस्तेन हस्तायं हृदय-  
देशमानीय कथयतीत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्यं  
व्याकरोति । ओङ्कारेति । सर्व्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण  
परत्वं प्रत्ययूपेण आपरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्व्वात्मना अव-  
स्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टा-  
न्तमाह । कार्वाणवदिति । देशविशेषे कार्वाणशब्दः षोड-  
शपञ्चानां सङ्ख्या । तत्र यथा व्यवहारप्राचुर्याय पादकल्पना  
श्रियते तथेष्टापीत्यर्थः । यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतु-  
ष्पादादेष्टुं शक्यते निष्कलश्रुतिस्मात्कोपादित्वाह । न गौरिवेति ।  
विन्धादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि कारणश्रुत्युत्पत्तिकस्तदा  
विन्धादिवत् तूर्यस्यापि कारणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः । यदि  
तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मश्रुत्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य  
विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं शक्यमिति । चयाणामित्यादिना । कारण-

## उ० जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-

भा० करणसाधनः पादशब्दसुरीयस्य । पद्यत इति कर्मसाधनः

पादशब्दः ॥ ९ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह । जागरितं स्थानमस्येति जाग-  
रितस्थानः । वहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्तो विषये प्रज्ञा यस्य  
स वहिःप्रज्ञो वहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्य-  
र्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य तस्य ह वैतस्वात्मनो वैश्वानरस्य  
मूर्द्धैव सुतेजाश्चतुर्विधरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो  
बहुलो वसिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्निहोत्रकल्पनाग्ने-  
षत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य

आ० साधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ।  
आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते ॥ ९ ॥

पादचतुष्टयम्तु दूरोत्थारितमिति शङ्कते । कथमिति । पर-  
मार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि कार्यानि कमुपायोपेयभूतं पादचतुष्ट-  
यमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याद्यं पादं व्युत्पादयति । आहत्यादिना ।  
स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयीभूतमित्यर्थः ॥ प्रज्ञायास्तावदान्त-  
रत्वप्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य आशङ्क्ये । वहिरिति ।  
चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते  
तस्या विषयानपेक्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादि-  
त्याशङ्क्याह । वहिर्विषये चेति । न स्वरूपभूता प्रज्ञा वस्तुतो  
बाह्यविषयेत्यते बुद्धिदृष्टिरूपा त्वसावज्ञानकक्षिता तद्विषया  
भवति । न च सापि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः स्व-  
मभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काष्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्राप्ति-  
भासिकमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्त विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चि-  
नेति । तथेति ॥ सप्ताङ्गत्वं श्रुत्वबलमेव विश्वस्य विशदयति ।

उ० विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३१ ॥

भा० स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दृश वायव्यस्य प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरङ्गारश्चिन्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपसम्भितद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् सूक्ष्मान् विषयान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विशेषां नराणामनेकधा गयनाद्वैश्वानरः । यदा विश्वस्वाप्तौ

आ० तस्येवादिना । प्रकृतस्य सन्निहितप्रसिद्धस्यैवात्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य बन्धमावरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्वगुणविशिष्टो युजोको मूर्ध्नि वेति युजोक्तस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगुणात्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते । एतद्गुणानाविधं वर्त्म सक्षरब्रह्मात्मा सभाषोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति सम्बन्धः । बुद्ध्यो विष्णोर्गुणबानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमे भागो रश्मिरन्नं तज्जेतुबद्धं वस्तिरस्य भूत्रस्यानं पृथिव्येव प्रतिकृत्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तथद्वयं प्रथममागच्छेत्तज्जोमीयमित्यभिज्ञेयकल्पना श्रुता । तस्याः श्वेतत्वेनाहवनीयोऽभिरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना । उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति । इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति । तथेति । बुद्ध्यानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्क्षुर्निष्प्राप्ताद्यानि । कर्म्मार्थानीन्द्रियाणि वाक्पात्रिपादपायूपस्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दृश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापानस्थानोदानसमागा गृह्यन्ते । उपकम्बितद्वाराणीत्युपकम्बितं कर्म्मोपकम्बितार्थं । द्वारत्वं करबत्वं । तच्च बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपकम्बितं । कर्म्मैन्द्रियाणाम्बु वदनादौ कर्म्मणि करबत्वं । प्राणादीनां पुनरभयत्र पारम्पर्येण करबत्वं । तेषु सत्त्वेव ज्ञानकर्म्मबोद्धत्यतोः । असत्सु चावृत्त्यतोः । मनोबुद्धौ च सर्वत्र साधारणं करबत्वमहङ्कारस्यापि प्राणादिवदेव करबत्वं मन्त्र्यं । चित्तस्यैव चैतन्याभासो-

भा० नरश्चेति विद्यानरः विद्यानर एव वैद्यानरः । सर्वपिच्छा-  
त्मानन्वत्तासु प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधि-  
गमस्य प्राथम्यमस्य । कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्म-  
नोऽस्य चतुष्पात्वे प्रकृते युक्तोकादीनां मूर्द्धाद्यङ्गत्वमिति ।  
नैव दोषः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्त्वानेनात्माना  
चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च सति सर्वप्रब्रह्मोपक्रमे

आ० इये करकत्वमुक्तमिति विवेक्तव्यं । पूर्वोक्तैर्विशेष्यैर्विशिष्टस्य  
वैद्यानरस्य स्मृत्भूमिति विशेषणान्तरं तद्विभजते । स एवंवि-  
श्लिष्ट इति । शब्दादिविषयाणां स्मृत्फलं दिगादिदेवतानुग्रहीतैः  
शोभादिभिर्गुणमाश्रितं । इदानीं वैद्यानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविष-  
यत्वं विशदयति । विन्नेवामिति । कर्मणि ब्रह्मणि । विन्ने च ते  
नराश्चेति विद्यानराः निपातात्पूर्वपदस्य दीर्घवा । विद्याभिरानभो-  
क्तृत्वेन स्ववशित्वात् प्रत्यनेकधा धर्मीधर्मीकर्मानुसारेण सुख-  
दुःखादिप्राप्त्यादयं कर्मफलदाता वैद्यानरश्चन्द्रो भवतीत्यर्थः ।  
अथवा विद्यान्वासी नरश्चेति विद्यानरः स एव वैद्यानरः स्वार्थे  
ऽन् तद्धितो राक्षसवायसवदित्याह । विन्नेति । कथं विन्-  
न्वासी नरश्चेति विद्वद्भवे जायतां नराणां प्रत्येकत्वात्तदात्मानु-  
पपत्तेरित्याशङ्क्याह । सर्वेति । सर्वपिच्छात्मा समष्टिक्रिया  
विराटुच्यते वेनात्मनः विन्नेवामनन्वत्ताद्यथोक्तसमाससिद्धिरि-  
त्यर्थः । विन्नेस्य जैनसादृत्येणैव प्रथमं युक्तं कार्यस्य तु  
पञ्चाङ्गावित्तमुचितमित्याशङ्क्याह । एतदिति । प्रविष्टापनापे-  
क्षया प्राथम्यं न शङ्क्येच्छवेत्यर्थः । अथात्मसाधिदैवयोर्भेदमा-  
दाय प्रागुक्तं असाङ्गत्वमाश्लिषति । कथमिति । ब्रह्मणि प्रकृते  
तस्य परोक्षत्वे श्रद्धिते तज्जिरास्वार्थं ब्रह्मायसात्मेति प्रत्यगात्मानं  
प्रकृतं सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्वे तस्य प्रकृतत्वे युक्तो-  
कादीनां मूर्द्धाद्यङ्गत्वसिद्धार्थं बहुलं तद्वक्तुं प्रक्रमविरोधादि-  
त्यर्थः । अथात्माधिदैवयोर्भेदाभावात् प्रक्रमविरोधोऽङ्गीति परि-  
हरति । नैव दोष इति । तच्च हेतुमाह । सर्वेति । आध्यात्मि-

भा० ऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्य स्यात्मीको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि  
चात्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादि श्रुत्यर्थ उपसंहृतस्यैवं  
स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साक्षा-  
दिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो  
विशेषो न स्यात् । साक्षादिदर्शनेनाविशेषात् । द्रव्यते च

आ० कस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव सूत्रस्य पक्षीकृत-  
पञ्चमहाभूततत्कार्थ्यात्मकस्यानेनात्मना विराजा प्रथमपादत्वं । त-  
स्यैव सूत्रस्यापक्षीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्थ्यात्मनो हिरण्यमर्मात्मना  
द्वितीयपादत्वं । तस्यैव कार्यरूपतां लक्षा कारणरूपतामापन्न-  
स्याच्चाकृतात्मना तृतीयपादत्वं । तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां वि-  
हाय सर्वकल्पनाधिकागतया स्थितस्य सत्त्वज्ञानानन्तावन्दात्मना  
चतुर्थपादत्वं । तदेवमध्यात्माधिदैवबोदभेदमादायोक्तेन प्रकारेण  
चतुष्पात्त्वस्य वस्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादात्मना प्र-  
विकाशनात् तुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः । यदैवं  
तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासीर्मुमुक्षोरिष्यते तदा सत्त्वज्ञानप्रति-  
बन्धकस्य प्राप्तिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्वग्रन्थाऽह-  
मस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिद्ध्यतीति प्रवृत्तमाह । एव-  
मेति । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृहीते सर्वेषु भूतेषु  
ब्रह्मादिस्वावरान्तेष्व्यात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः  
सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्षेनावस्थानाभ्युपग-  
मात्तानि तानि च सर्वाणि प्राप्तिभासिकानि भूतानि तस्मिन्ने-  
वात्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्वत्वमात्मनो भूता-  
न्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरन्विरहितत्वं सिद्ध्यति । वतश्च ।  
सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्यग्ज्ञातात्मयाजी वै  
स्वाराज्यमधिगच्छतीति श्रुतिरनुगृहीता भवतीत्याह । सर्व-  
भूतस्यचेति । न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनीयं । यदै-  
किञ्चन मनुरवदत्तद्वेषजमिति श्रुतेरित्त्वभिप्रेत्य दर्शितश्रुति-  
मूखभूतां श्रुतिं सूचयति । यच्छ्रुतिः । यो हि पादत्रयं प्राप्नु-  
त्तथा प्रक्रियया प्रविकाप्य तुरीये निजो विद्यतिममने सदानन्द-

भा० सर्वोपनिषदां सर्वव्याप्त्यप्रतिपादकत्वं । अतो बुक्तमेवास्या-  
ध्यात्मिकस्य पिच्छात्मनो सुलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मना-  
धिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनं । मूर्द्धा ते व्यपति-  
त्यदित्यादिलिङ्गदर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्ष्यणार्थं हिर-  
ण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तश्चैतन्मधुब्राह्मणे । यस्याच-

क्षा० कृताने परिपूर्णे प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं  
जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपपन्नमान आत्म-  
न्येव प्राप्तीतिकानि तानि प्रत्येति । तेषु सर्वव्याप्त्यात्मानं सत्ता-  
स्पृर्त्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छ-  
तीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृहीते सति  
खोजतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरभेदाभ्युपगमदारेण  
प्रागुक्तपरिपाद्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह । अन्य-  
थेति । साक्षादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रति देहं  
परिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगमतो  
भवति ॥ अथस्यानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्मभेदः सिद्धयती-  
त्याशङ्काह । तथा चेति । साक्षादीनां द्वैतविषयं दर्श-  
नमिदं तेन त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं  
तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धौ विशेषस्त्वत्यक्षे न सिद्धोदतः श्रुतिविरोधो  
भेदवादे प्रसज्येत । अथस्या त्रैपादिकभेदमधिकृत्य सुखा भवि-  
ष्यतीत्यर्थः । ननु भेदवादेऽपि नाद्वैतश्रुतिर्विबध्यते । ध्यानार्थ-  
मन्नं ब्रह्मेति वदद्वैतं तत्त्वमित्युपदेशसिद्धेरित्याशङ्काह । इत्यते  
चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वोपासमुपनिषदां सर्वेषु  
देहव्याप्त्यप्रतिपादनपरत्वमिदमतो न ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुते-  
रेकं शक्यं । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयो-  
रेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने सिद्धे सत्त्वाध्यात्मिकस्य अध्यात्मनो  
विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृह्यता  
यस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तद्विबद्धमित्युपसंहरति ॥ अत इति ।  
अध्यात्माधिदैवयोरैक्ये हेतुन्तरमाह । मूर्द्धेति । दिवाऽऽदिता-  
दिनां वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जिह्वासया पुनरस-

भा० भस्मां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यस्यायमध्या-  
त्ममित्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वैकत्वं सिद्धमेव । निर्विशे-  
षत्वात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्व्वदैतोपश्रमे सादै-  
तमिति ॥ ३ ॥

आ० खपक्षमुपगतस्य मूर्द्धां ते व्यवतिष्ठद्यन्मां नागमिष्य इत्यन्वो  
ऽभविष्यो यन्मामित्यादिव्यस्योपासननिन्दा समस्योपासनविधित्व-  
या दृश्यते । न च द्युजोक्तादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीय-  
मूर्द्धादिपरिपतनमुचितं । यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्त-  
न्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ॥ ननु विराजो विश्वे-  
नैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविश्वेषाध्यात्माधिदैवयोरे-  
कत्वं विवक्षित्वाऽदैतपर्य्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राह । विरा-  
जेति ॥ यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं प्रदर्शितं तत्तु हिरण्य-  
गर्भस्य तेजसेनात्मन्यामिष्यन्त्याव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन सदै-  
कत्वस्योपलक्ष्यार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविश्वेषाध्यात्माधिदैवयोरे-  
कत्वं विवक्षितमित्यदैतपर्य्यवसानसिद्धिरित्यर्थः । अध्यात्माधि-  
दैवयोरेकत्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्मणेऽपि दर्शितमित्याह । उक्त-  
श्चेति ॥ अधिदैवमध्यात्मसैकत्वं निर्देशं कृत्वा प्रतिपर्यायमय-  
मेव स इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्व-  
विराजोः स्मृताभिमानित्वात्तेजसहिरण्यगर्भयोश्च स्मृताभि-  
मानित्वादेकत्वं युक्तं । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन साधर्म्य्यैकत्वं  
तत्राह । सुषुप्तेति ॥ प्राज्ञो हि सर्व्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्वि-  
शेषः सुषुप्ते वर्तते प्रलयदशायामव्याकृततश्च निःशेषविशेषं स्वात्म-  
न्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनाहं साधर्म्य्यं पुरोधाय  
तयोरैक्यमविशद्भमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तान्या-  
येन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमदैतमिति फलित-  
माह । एवञ्चेति ॥ तच्चादैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति  
किन्तु वाक्यादेवाचार्य्योपदिष्टादिति वक्तुञ्चशब्दः ॥ १ ॥

उ० स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-

भा० स्वप्नः स्वानमस्य तैजसस्य सप्नस्थानो जाग्रदप्रज्ञानेक-  
साधना वह्निर्विषयेवावभासमाना मनःस्यन्दनमात्रा सती  
तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते । तस्मान्नस्तथा संस्कारं चिञ्चित  
इव पटो वाङ्मयाधनानपेक्षमविद्याकामकर्ष्यभिः प्रेर्यमाणं  
जाग्रदवभासते । तथा चोक्तं । अस्य लोकस्य सर्वावतो

आ० द्वितीयपादमवतार्यं व्याचष्टे । स्वप्नेत्यादिना ॥ स्वप्नं पूर्ववत् ।  
प्रकृतमभिमानस्य विषयभूतमिति यावत् । स्वप्नपदार्थं निरु-  
पयितुं तत्कारणं निरूपयति । जाग्रदित्यादिना । तस्याः स्वप्ना-  
द्वैधर्म्यार्थं विशेष्यमाह । अनेकेति ॥ अनेकानि विविधानि  
कारणानि साधनानि यस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारक-  
मपि वैषम्यं दर्शयति । वह्निरिति ॥ वाङ्मस्य शब्दादेर्विषयस्या-  
विद्याविवर्तकत्वेन वस्तुतोऽभावात् तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया-  
वाप्तव्यं किन्तु प्रातीतिकमिदमभिप्रेत्योक्तमिवेति । न च यथोक्ता  
प्रज्ञा प्रमादसिद्धा तस्या अनवस्थानात्तेन साक्षिवेद्या सेति विव-  
क्षिताह । अवभासमानेति ॥ दैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं  
सूचयति । मनःस्यन्दनेति ॥ यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपं वासनां  
स्वसमानाधारामुत्पादयतीत्याह । तथाभूतमिति ॥ जाग्रदासना-  
वासितं मनो जाग्रदितवदवभासते स्वप्नप्रकृतिरित्येकं मनस एव  
वासनावतः स्वप्ने विषयत्वादतिरिक्तविषयाभावादित्याह । तथा  
संस्कृतमिति ॥ जाग्रदासनावसितं मनो जाग्रदितवद्भातीत्यत्र  
दृष्टान्तमाह । चिञ्चित इति ॥ यथा पटश्चिञ्चितश्चित्रवद्भाति तथा  
मनो जाग्रदितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः । स्वप्नस्य जाग्रदि-  
तत्त्वाद्वैधर्म्यं सूचयति । वाङ्मेति । तथोक्तस्य मनसो जाग्रदितवद-  
नेकधा प्रतिभाते कारणान्तरमाह । अविद्येति ॥ यदुक्तं स्वप्नस्य  
जाग्रदितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र दृष्टद्वारण्यकभूतिं प्रमाद-  
यति । तथा चेति ॥ अस्य लोकस्येति जाग्रदितोक्तिस्य विवे-



उ० मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

भा० माचामपादायेति । तथा परे देवे मनस्येकीभवतीति प्रसृत्याचैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तस्त्वत्मानसस्तदासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयगूढन्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाश-स्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य सवि-

क्षा० यत् सर्वं वदिति । सर्वं साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्व्ववान् सर्व्ववानेव सर्व्ववान् तस्य मात्रा ज्ञेयो वासना तामपादाया-यच्छिद्य गृहीत्वा स्वपिति वासनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । यत् स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिभ्यो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति । तथेति ॥ परत्वं मनसस्तदुपाधित्वादाऽसाधारणकरत्वादा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोव्योतिरिति व्योतिः शब्दात्तस्मिन्नेकीभवति । स्वप्ने प्रज्ञा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रज्ञत्वाच्च स्वप्ने स्वप्रकाशो प्रज्ञा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानमेवपरिब्रामत्यक्षयां साक्षात्करोति । तथा च मनसो वि-षयत्वाच्च तत्रात्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्वस्य वाक्ष्येन्द्रियज-न्यप्रज्ञावास्तवस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तः-प्रज्ञत्वविशेषत्वं न व्यावर्त्तकमिति तत्राह । इन्द्रियेति ॥ उभ-यादितं तावद्विश्वस्य बहिःप्रज्ञत्वं तैजसत्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते वाङ्मानीन्द्रियाख्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिब्रामत्वाच्च स्वप्न-प्रज्ञावास्तवान्तःप्रज्ञो युज्यते । किञ्च मनःस्वभावभूता वा जागरितवासना तद्रूपा स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्व-मित्यर्थः । स्वप्नाभिमानिगस्तेजोविकारत्वाभावात्कुतस्त्वैजसत्वमि-त्याशङ्क्याह । विषयेति ॥ स्थूणो विषयो यस्यां वासनामन्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरैश्च प्रकाशमात्रतया स्थितायामान्यत्वेन भवतीति स्वप्नप्रज्ञा तैजसो विवक्षितः । तैजःशब्देन यद्योक्तवासनामन्याः प्रज्ञाया निर्देशादित्यर्थः । ननु

उ० यत्र सुप्ता न कश्चन कामं कामयते न कश्चन

भ० इत्यनेन प्रज्ञायाः स्मृताया भोज्यत्वं । इह पुनः केवलम्  
वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समा-  
वमन्वत् । द्वितीयः पादस्तेजसः ॥ ४ ॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योः स्थापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं  
यच्च सुप्त इत्यादिविशेषणं । अथवा चित्तमपि स्थानेषु तत्त्वा-  
प्रतिबोधलक्षणः स्थापोऽविशिष्ट इति पूर्वार्थां सुषुप्तं विभ-  
जते । यच्च यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्ता न कश्चन कामं  
कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति । न हि सुषुप्ते पूर्वो-  
त्तिवान्यथा ग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते ।

आ० विन्मतेजसयोरवशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणं । प्रज्ञाया  
भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् । नैवं । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्याम-  
वान्तरभेदात्सविषयत्वादिभ्यः भोज्या प्रज्ञा स्मृता लक्ष्यते । तेजसे  
तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः  
सिद्ध्यतीत्याह । विन्मस्येति ॥ समाप्तैकोनविंशतिमुखतन्मित्रे तद-  
व्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

पादद्वयमेवं आस्थाय तृतीयं पादं आस्थास्यन् आस्थाप-  
मानश्रुतौ न कश्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति ॥  
दर्शनस्य स्मृणविषयस्य कृत्तरचास्तीति जागरितं दर्शनवृत्ति-  
रित्युच्यते । स्मृणविषयदर्शनादन्वदर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य  
कृत्तरचास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नक्षयोः सुषुप्तवदेव स्थापस्य तत्त्वाग्र-  
हणस्य तुल्यत्वात् । यच्च सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तच्च वच्छेदेन  
सुषुप्तस्त्वेव ग्रहणार्थं । यच्च सुप्त इत्यादिवाक्ये न कश्चनेत्यादिविशे-  
षणं । तच्च स्थानद्वयं व्यवच्छेद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न  
कश्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयवच्छेदसम्भ-  
वादिशेषयान्तरमस्ति किन्मरमित्याशङ्क्याह । अथ वेति ॥ तत्त्वा-

उ० स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं । सुषुप्तस्थान एकीभूतः

भा० तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रवि-  
भक्तं मनःसन्निहितं द्वैतज्ञानं । तथा रूपपरित्यागेन विवे-  
कापक्षं द्वैततत्त्वोपलब्धिमाहः । सप्रत्यक्षकमेकीभूतमित्युच्यते ।  
अत एव सप्रजायमानः सन्ध्यानि प्रज्ञानानि एकीभूता-  
सीव सेधनवस्थाऽविवेकरूपतात्प्राज्ञाघन उच्यते । अथा  
रात्रौ नैत्रेण तमसाऽविभक्तज्ञानं सर्व्वं चक्षुषि तद्रूपज्ञाघन  
एव । एवमवस्थां जाग्रन्तश्मज्ज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः ।

आ० प्रतिबोधः स्वप्नस्थस्य स्थानत्रयेऽपि वृत्त्यन्तान्तरात्सुषुप्ताभ्यां विभक्त्य-  
सुषुप्तं जाग्रदियं विवेकमिति त्वर्थः । एकस्यैव विवेकव्यस्य व्यव-  
च्छेदकत्वसम्भवात् सत्त्वं विवेकस्याभ्यामिति त्वस्य वा । सन्धाधिरितात्प्राज्ञा  
विवेकव्योर्विकल्पेन व्यावच्छेदकत्वप्रज्ञानार्थमिति मत्वह । न  
हीति । वनेतत्प्रापेणितार्थः कथयति । तदेवदिति । अन्यथा  
यद्वाच्यमर्थं काव्यसंसारं किञ्चित्चित्तवत्तः किञ्चिद्व्याप्यं विव-  
क्षितं । कथमस्य । अद्वितीयस्यैकीभूतत्वमिति त्वमिति त्वमिति ।  
जाग्रदयेति । जाग्रदितं जाग्रदयेति स्थानद्वयं । तेन प्रविभक्तं  
वद्वैतं कृत्वा तत्सर्व्वं मनःसन्निधित्वान्नमिति कथ्यते । तच्च  
कथाः स्वप्नोपात्तमात्रेण विभक्तं तथैव तत्प्राज्ञानेनास्वाकृतात्वं  
कारणमापन्नं कथोपसर्व्वमिति त्वमिति जाग्रद्व्यक्तं भवति ।  
कथाद्वैतेन तमसा यत्तं तमस्यैवैव त्वमिति तथैवमिति कार्य-  
जातं कारणभावमापन्नं कारणमिति त्वमिति कथयति । तस्यैव  
कथायां तदुपाधिरात्मैकीभूतमिति त्वमिति त्वमिति । तथापि  
काव्योपहितस्य प्रज्ञानघनमिति त्वमिति त्वमिति त्वमिति तथा  
किञ्चिद्व्यस्यमत्तादित्यात्प्राज्ञाह । अतः एवेति । सर्व्वस्य कार्य-  
प्रपञ्चस्य समस्तकालस्य सुषुप्तेः कारणमात्मनः क्लृप्तत्वादेवेत्यर्थः । सुषु-  
प्तावस्थायां सुषुप्तेः जाग्रन्तमेकीभूतमिति न वाच्यं पुनर्वायु-पूर्ववि-  
भाज्योपात्तमिति मत्वोक्तं । इवेति । सुषुप्तवस्थायां काव्यमात्म-

## उ० प्रज्ञायन एवानन्दमयो हानन्दभुक् चेतोमुखः

भा० मनसो विषयविषय्याकारस्य नान्दनाद्यासदुःखाभावादानन्द-  
मय आनन्दप्रायो नानन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् ।  
यथा लोके निरायासस्त्रितः सुखानन्दभुगुच्यते । अत्य-  
न्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् ।  
एषोऽस्य परम आनन्द इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोध-  
चेतःप्रतिद्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधसङ्घर्षं वा चेतो द्वारं  
मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्य-

था० कृताप्यायत्प्रप्रज्ञागतां तच्चैकीभावात्प्रज्ञानधनशब्दवाच्यतेतु-  
क्तमनुवदति । सेयमिति ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भा-  
वयति । यथेत्यादिना ॥ एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरित्यर्थः ।  
किन्तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह । एवशब्दादिति ॥ प्राज्ञस्या-  
नन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषव्यभिक्त्याशङ्क्य स्वरू-  
पसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्पुनर्यथार्थं मयटो गृहीत्वा  
विशेषबोधपत्तिं दर्शयति । मनस इति ॥ मयटः स्वरूपार्थत्वा-  
दानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेत्यादिना ॥  
न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं तस्य  
कारणोपहितत्वादन्वयामुक्तत्वात्पुनरवस्थानायोगात्तस्मादानन्दप्रा-  
प्यर्थमेवास्य शीघ्रं युक्तमित्यर्थः ॥ आनन्दभुमिति विशेषवत्  
सदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ॥ तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः ॥ दाह्य-  
न्तिकं विदुषोति । अतन्नेति ॥ इयं स्थितिरिति सुषुप्तिवक्ता ।  
अनेनेति प्राप्नोतिः । सुषुप्तस्य पुनरवस्थस्य तस्यामवस्थार्था स्वरूप-  
भूतानतिश्रयानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाद्यमाह । एषोऽस्येति ॥  
प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषव्यान्तरं तद्व्याचष्टे । स्वप्नादीति ॥  
स्वप्नो जागरितचेति प्रतिबोधशब्दितं चेतकत्वप्रतिद्वारभूतत्वं द्वा-  
रभावेन स्थितत्वं । न हि स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारम-  
नरेव सम्भवोऽस्ति तयोक्तत्वाव्यवृत्त्यात् । अतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः

उ० प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष

भा० ज्ञातृत्वं सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तेऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येति नैतस्याज्ज्ञातृत्वरभूतोऽन्येषामिव । प्राणवन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः ।

भा० ज्ञानदवकारवत्त्वाच्चेतोमुख्यपदेशभातिवर्थः । अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रतिक्रमाक्रमाभ्यां यदा-ग्रमनं तस्यति चैतन्यमेव द्वारं । न हि तद्यतिरेकेण चापि चेष्टा सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह । बोधेत्यादिना । भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः प्राज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं श्रुत्यादयति । भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेष-विज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह । सुषुप्तेऽपीति । यद्यपि सुषुप्तकस्यामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथापि भूता निष्पन्ना वा जागरिते स्वप्ने च सर्वविषय-ज्ञातृत्वकक्षया गतिस्तथा प्रकर्षेण सर्वमात्मनाजानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थं न सिद्ध्यतीत्यशङ्क्याह । अथवेति । असाधारणमिति विशेषबो-धितमर्थं स्फुटयति । इतरयोरिति । आध्यात्मिकस्य द्वितीय-पादस्य ज्ञात्स्यामुपसंहरति । सोऽयमिति । ५ । प्राज्ञस्या-धिदैविकेनान्तर्भावमिवा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषज्ञानात् दर्शयति । एव हीति । स्वरूपावस्थानुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्य-प्राधान्यं । अन्यथा ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु तादृश्य-मीश्वरस्याविद्यन्ते तदयुक्तं पञ्चरसामञ्जस्यादिति ज्ञानविरो-धादित्याह । नैतस्यादिति । श्रुतिविरोधादपि न तस्य ताद-

उ० सर्वज्ञ एषोऽन्यीम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्येषो  
हि भूतानां ॥ ६ ॥

भा० अथमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषो  
ऽन्यधीनान्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽत्येष एव  
अयोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य यत एवं  
प्रभवस्याप्यथ स प्रभवाप्येषो हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

आ० दृश्यमात्रेणमित्याह । प्राप्तेति ॥ प्रकृतमन्त्रात् परं ब्रह्म सदास्थं  
प्राग्वद्भितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मिन् पर्यवस्यतीति श्रुत्वस्तेः । न  
हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मगच्छदुप-  
हितं जीवचैतन्यमत्र प्राग्वद्भित्त्याध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन् प्रवो-  
जात्मनः प्रवृत्तस्य च जीवस्य तस्मिन् पर्यवसानाभिधानाद-  
कृतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः ॥ प्राग्वद्येष विशेषज्ञान्तरं  
साधयति ॥ अथमेवेति ॥ नन्ववधारणं नोपपद्यते । कौसपरा-  
शरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि ।  
सर्वेति ॥ अन्तर्ध्यामित्वं विशेषज्ञान्तरं विशदयति । अन्त-  
रिति ॥ अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभा-  
वादवधारणमुक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्व-  
जगत्कारणत्वं विशेषज्ञान्तरमाह । अत इवेति ॥ यद्योक्तं स्वप्न-  
जागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः । सभेदमध्यात्माधिदैवाधि-  
भूतभेदसहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वानियमोऽपि प्राचो-  
नानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतस्य प्रतिष्ठादृष्टा-  
न्तानुपरीधादिति व्यायान्निसोपादानयोर्जगति न भिन्नत्व-  
मित्येष नियमतस्मिद्धमन्तो विशेषज्ञान्तरमित्याह । यत इति ॥  
प्रभवत्वज्ञादिति प्रभवः । अप्येतस्मिन्नित्यर्थः । न चैतौ भूता-  
नामिहोपादानादृते सम्भावितवित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ गौडपादाचार्यकृतैतदुपनिषदर्थविष्कररूप-  
श्लोकावतारः ॥

॥ अत्रैते श्लोकाः ॥

गौ० वहिःप्रज्ञो विभुर्विज्ञो त्यक्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।  
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

भा० अत्रैतस्मिन्व्योक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । वहिःप्रज्ञ  
इति । पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिबन्धा-  
नाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वञ्च सिद्ध-

भा० आचार्यैर्मायुक्तापनिषदं पठित्वा तद्याख्यानश्लोकावतार-  
मन्त्रेणादिना कृतं तदन्वेषणं भाष्यकारो व्याकरोति । एत-  
स्मिन्निति ॥ विज्ञस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयं ।  
अध्यात्माधिदैवाभेदे पूज्यादाहतां श्रुतिं सूचयितुं हि प्रसिद्धः । सू-  
क्तसूक्तकारयोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य सख्यैक्येऽपि स्वतन्त्रो-  
पाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह ।  
एक एवेति ॥ यदार्थानामेव पूर्वोक्तमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य  
वक्तव्यमवशिष्यते तदाह । पर्यायेणेति ॥ ब्रह्मात्मनश्चैतन्मिव  
ब्रह्माभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचरितुमर्हति  
व्यभिचरति चात्मानं स्थानत्रयं क्लमाकृमाभ्यां तस्य त्रिस्था-  
नत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धं । यः सुतः सोऽहं जग-  
र्मीत्यनुसन्धानादकृतं तस्यावगतं । एकत्वेन हि स्मृत्वा घटा-  
दावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमन्त्रस्यावस्थाधर्मत्वात्त-  
दतिरेकं शुद्धत्वमपि सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्था-  
धर्मत्वाज्जीवकारात्तदतिरेकित्वस्य शुद्धत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः ।  
युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति । महामत्स्यादीति ॥ महान् नादे-

गो० दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यक्षश्च तेजसः १

भा० नित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिद्रष्टान्तश्रुतेः ॥ १ ॥ जाग-  
रितावस्थायामेव विश्वादीनां चक्षुषामनुभवप्रदर्शनार्थो  
ऽयं श्लोकः । दक्षिणाक्षीति ॥ दक्षिणमक्षेव मुखं तस्मिन्  
प्राधान्येन द्रष्टा मूखानां विश्वोऽनुभूयते । इन्धे ह वै नामैव  
योऽयं दक्षणेक्षन् पुरुष इति श्रुतेः । इन्धो दीप्तिगुणो  
वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टा  
एकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः चेन्नो दक्षिणेऽक्षिणक्षणे-  
र्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्थामी न खतो भेदानभ्युपग-  
मात् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः । चेन्नश्चापि  
मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अविभक्तश्च भूतेषु विभक्त-  
मिव च स्थितमिति स्मृतेः । सर्वेषु करणेष्वविभेदेषुऽपि  
दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनान्तश्च विभेदेषु निर्देष्टो

आ० येन श्रोतसा प्रकम्पगतिरतिबलीयास्तिमिदमे कूजे नद्याः सञ्च-  
रन् क्रमसञ्चरन्त्यासाभ्यामतिदिश्यते । न च तस्य कूजद्वयगतदोष-  
गुणवत्त्वं । न चासौ क्षिप्रमपि सज्जने । न च श्रेणो वा सुपर्शो वा  
नभसि पटिपतन् क्षिप्रमपि प्रतिहृत्यते तथैवायमात्मा क्रमेण  
स्थानत्रये सञ्चरन्नुक्तत्रयोपयुक्तोऽङ्गीकर्तुमिच्छति ॥ १ ॥ विश्व-  
तेजसप्राप्त्यानां स्थानत्रयं क्रमेण सञ्चरतामात्मैकमेव वस्तुतो भव-  
तीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्ष्यमाह । दक्षिणेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं  
सङ्गृह्णाति । जागरितेति ॥ न चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नव देहे  
भिन्नत्वमात्मनस्तदादिभिरपीक्यते जाग्रदवस्थायामिति तु देहे  
व्यवस्थितत्वोक्त्या विभेदवत्त्वं । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः  
सर्वगतस्य तदभिमानित्वं । देहाभिमानश्च जागरिते परं सम्भ-



गो० आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे यवस्थितः

॥ २ ॥

भा० विश्वस्य । दक्षिणाधिगता रूपं दृष्ट्वा निमीक्षिताश्चक्षदेव  
स्मरन् मनस्यन्तः स्मरन् इव तदेव वाचनारूपाभिव्यक्तं  
पश्यति । यथाऽयं तथा स्मरे । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसाऽपि  
विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ  
एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापाराभावात् ।  
दर्शनस्मरण एव हि मनःस्यन्दिते तदभावे दृष्टेवाविशेषेषु  
प्राणात्मनावस्थानं । प्राणो ह्यवैतान् सर्वान् संवृक्तं इति  
श्रुतः । तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्यत्वात् । लिङ्गं मनः । मनो-  
मयोऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते  
तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः ।  
अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि प्राणाभि-

ष्या० वति । तेन तस्यामेवावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवति  
तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिद्धतीत्यर्थः । मुखं दारमुपपन्न-  
स्थानं शरीरमात्रे दृष्टमानस्य । कथमिदमुपपन्नौ विशेषायत-  
नमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह । प्राधान्ये-  
नेति । अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तोऽर्थे श्रुतिं संवा-  
दयति । इत्य इति । दृष्टदारण्यकश्रुतेर्ददाहतायास्तत्पर्या-  
यमाह । इत्य इत्यादिना । वैराजस्यात्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि  
प्रसुप्ताद्युपस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । चक्षुषि चेति । अथा-  
त्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको मुखश्चाक्षुषेऽप्यध्यात्मिके सम्भ-  
वतीत्यर्थः । उक्तमेकत्वमाक्षिपति । नमिति । हिरण्यगर्भः स्रष्टा-  
प्रपञ्चाभिमानो सूर्यमख्यानन्तर्गतः स्रष्टासमष्टिदेहे जिज्ञात्मा

भा० माने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथापि पिण्डपरिच्छिन्न-  
विशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः  
सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवतां । यथा प्राणस्ये परिच्छि-  
न्नाभिमानिनां प्राणो व्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्य-  
विशेषापन्नाव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्मकत्वस्य तद-

आ० चक्षुर्गोचकानुगतमिदं निवानुयाहकः संसारिणोऽर्थान्तरं । विराडा-  
त्मापि सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानो सूक्ष्ममखण्डात्मकः समष्टिदेहस्य चक्षु-  
र्गोचकद्वयानुयाहकस्ततोऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रक्षक्षुः स्रष्टिदेहो  
दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां निवन्ता  
कार्यकरणस्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्वोऽभ्युपगम्यते । तदेवं  
समष्टियष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ का-  
व्यनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विकल्पाद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं  
दूषयति । नेत्रादिना ॥ एषो हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु  
समष्टित्वेन स्रष्टित्वेन च समावृतस्तत्कृतीति अवबोधस्ततो  
भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति । एक इति ॥ सर्वेषु क्षेत्रेषु  
व्यवस्थितक्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्धीति भगवतो वचनाच्च तात्त्विक-  
भेदासिद्धिरित्याह । क्षेत्रज्ञश्चेति ॥ सर्वेषु भूतषु क्षेत्रज्ञश्चेदा-  
त्मिकः कथं तर्हि प्रति भूतं भेदप्रयेत्याशङ्क्याह । अविभक्तश्चेति ॥  
तत्त्वतो विभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः । ननु करणेषु  
सर्वेषु विश्वस्याविशेषात्तदक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो न्युन्यते ।  
यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथापि नार्थो दक्षि-  
णविशेषज्ञेनेति तथाह । सर्वेष्टिति ॥ सुखगुणवाग्वां निर्दे-  
शविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेशभेदे विनोऽनुभूयते  
तथापि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं  
पादं व्याचष्टे । दक्षिणेति ॥ यथा स्वप्नजागरितवासनारूपे-  
णाभिव्यक्तमर्थजातं द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिण  
चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्निरुद्धं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निर्गोचि-  
ताज्ञो दृष्टमेव रूपं रूपोपपन्नमिदं नितसमुद्भूतवासनात्मना  
मनस्यन्तरभिच्छक्तं स्वरन् विश्वसौख्यो भवति । तथा च



भा० ननु तत्र सदेव सोऽयेति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणब्रह्मवाच्यं । नैव  
दोषः । वीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राण-  
ब्रह्मवाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसवं वीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव

आ० हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोमतत्वात्त-  
योश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्गतयोरपि तैजसहिरण्यग-  
र्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः । किञ्च हिरण्यगर्भस्य त्रिवाशक्नुपाधौ  
जिह्वात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्याभ्युत्था मनसा  
सहाभेदावगमनाम्नोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमि-  
त्वाह । जिह्वमिति । किञ्च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुष-  
विशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमनात्तन्निष्ठतैजसो  
हिरण्यगर्भा भवितुमर्हतीत्याह । मनोमय इति । प्राणस्य  
प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति । नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नाम-  
रूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तथापारस्य पार्श्वस्थैरिति स्पष्टं दृष्टत्वा-  
दित्यर्थः । किञ्च तस्यामवस्थायां वागादीनि करञ्जानि प्राणात्म-  
कानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतः । अतोऽपि  
प्राणस्याव्याकृतत्वं युक्तमित्याह । तदात्मकानीति । उक्तव्यायेन  
प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थान-  
मयुक्तमिति निगमयति । कथमिति । एककक्षत्वादव्याकृत-  
प्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह । नैव दोष इति । अव्या-  
कृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं । प्राणोऽपि सौषुप्तत्रयकक्षया ।  
न हि सौषुप्तदृष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽव-  
गम्यते । तथा च कक्षयाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्ध-  
मित्यर्थः । तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभागा-  
देककक्षत्वाभावात् प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याह । यक्ष-  
यीति । परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणा-  
भिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथापि सुषु-  
प्तवस्थायां पिच्छेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विशयो योऽयं म-  
मेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन् भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति  
योजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वे  
ऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति

भा० प्राणशब्दत्वं सतः सञ्ज्ञद्वयाच्यता च । यदि निर्वीजरूपं  
विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति यतो वाचो निवर्त्तन्ते  
अन्यदेव तदिदितादथो अविदितादित्यवच्छेत् । न सप्तस्रा-

ध्या० भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं क्व दृष्टमि-  
त्याशङ्क्याह । यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणजयो मरणं  
तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेत्यते तथैव  
प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः ।  
तत्राव्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो वि-  
शेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथा-  
धिदैविकमव्याकृतं जगत्सर्वबीजं । तज्जदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त-  
न्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं  
जागरितस्य प्रबोर्भवति बीजं । तथा च कार्यं प्रतिप्रसरूपत्व-  
मविशिष्टमुभयोरिति अक्षयविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य  
प्रसिद्धिरित्याह । प्रसवेति । समानमित्यनुकर्षार्थश्चकारः ।  
उपाधिसंभावाजोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरभेदमभिधायोपहि-  
तसंभावाजोचनयापि तयोरभेदमाह । तदध्यक्षेति । अव्या-  
कृतावस्थाः सुषुप्तावस्थाश्च तयो रूपहितसंभावयोरव्यात्मिकाधि-  
दैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्भातुः । अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्ध-  
तीत्यर्थः । सुषुप्ताव्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सु-  
षुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह । परिच्छिन्नेति । यद्यपि वि-  
शेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादिति विशेषणमुपपादितं तथापि  
परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाव्याप्तेरु-  
पहितानामव्याकृतेनैकत्वं । अतोऽपि प्रागुक्तविशेषव्याप्यपत्तिरित्य-  
र्थः । किञ्चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतुसङ्गावाचं युक्तं  
सुषुप्ते प्राप्ते प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह । पूर्वोक्त-  
मिति । ग्रन्थगतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते । प्राण-  
शब्दस्य पञ्चदशैवायुविकारे रूढत्वादव्याकृतविषयत्वं रूढि-  
विरोधादिति शङ्कते । कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि सौतप्र-  
योगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति ।  
प्राणवन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते

भा० बहुच्यत इति स्मृतेः । निर्वीजतथैव चेत् सति स्त्रीनामां सम्य-  
 ज्ञानां सुषुप्तप्रसूतयोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्ता-  
 नाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदाञ्च-

आ० वाक्ये प्राञ्चशब्दस्य प्रयोगान्नायाकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकर-  
 विरोधादिति शङ्कते । नन्विति । प्रकरशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि  
 ब्रह्मणः सङ्गच्छतस्य श्रवणत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तथैव प्राञ्च-  
 शब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्यायाकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह । नैव दोष  
 इति । सङ्गृहवाक्यं प्रपञ्चयति । यद्यपीति । तत्रेति प्राञ्चवन्धन-  
 वाक्यं परान्वश्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपपत्त्यर्थः ।  
 प्रकरशब्दवाक्ययोरपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य  
 परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवा-  
 च्यत्वानुपपत्तेर्भवमित्याह । यदि - हीति । न केवलं निरुपाधिकं  
 निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्द्धार्यते  
 किन्तु स्मृतेरपीत्याह । न सदिति । किञ्च कार्यजातं प्रति  
 बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन् प्रकरशब्द ब्रह्म विव-  
 क्षितं चेत्तर्हि सता साम्यं तदा सम्प्रज्ञो भवतीति जीवानां  
 सत्त्वानिम्बवत्ताद्वृत्त्याः सङ्ख्येयस्य शुद्धत्वे सुषुप्तादौ तत्र  
 स्त्रीनाममेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नापपद्यते दृश्यते च  
 पुनरुत्थानं । तेन श्रवणमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह । निर्वी-  
 जतयेति । सुषुप्तादौ शुद्धे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानमपि पुनरुत्थाने  
 मोक्षत्वानुपपत्तिदोषमाह । मुक्तानाञ्चेति । न तेषां पुनरुत्थानं  
 हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रकीर्णानाञ्च न तर्हि पुनरुत्थानं  
 हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह । बीजाभावेति । नन्वनाथनि-  
 र्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्तीति । यद्ब्रह्मयो विश्लेष-  
 मयहृत् । मिथ्याज्ञानतत्त्वाकाराज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राह ।  
 ज्ञानेति । अतोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमयहृत्स्य च यद्व्यप्रा-  
 गभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसमिन्निर्वाभावादनुपपत्तिब्रह्मत्वा-  
 च्छान्तिवत्त्वात्तद्व्योक्षाभावेतरकार्यत्वादुपादानतायेक्यादा-  
 त्मनश्च केवलस्यातज्ज्ञेयत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः । किञ्च  
 देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रभंविनी प्रमा-

भा० बीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सवीजत्वाभ्युपगमन-  
 नैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारकत्वव्यपदेशः ।  
 अत एवाक्षरात्परतः परः । सवाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः । यतो  
 वाचो निवर्त्तन्ते । नेति नेतीत्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन  
 व्यपदेशः । तामबीजावस्थां तस्यैव प्राञ्चशब्दवाच्यस्य तुरी-  
 यत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति ।  
 बीजावस्थापि न किञ्चिदवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्श-

भा० त्वाद्यद्यदतत्प्रभावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वं । क्षत्रि-  
 कत्वेन आनोक्तदनिवर्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने  
 किञ्चिदनुवृत्तिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य तन्निवर्त्यत्वं । ज्ञानस्य तन्नि-  
 वृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाहं संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्य-  
 मज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाख्येयं । अन्यथा तदानर्थक्यप्रसङ्गा-  
 दित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे  
 यजितमाह । तस्मादिति । ब्रह्मणः श्रवणस्यैव प्राकरत्रिकत्वा-  
 द्वाक्येऽपि तस्मिन् प्राञ्चशब्दाद्युक्तं प्राञ्चशब्दस्याख्यातविषय-  
 त्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानश्रवणस्यैव कारकत्वं  
 ब्रह्मणो विवक्ष्यते अत एव कारकत्वनिवेधेन परिशुद्धं ब्रह्म  
 श्रुतिव्युपदिश्यते तदेतदाह । अत एवेति । अक्षरमव्याकृतं तच्च  
 कार्योपेक्षया परं । तस्मात्परोऽयं परमात्मा । स हि कार्यकार-  
 णाभ्यामस्पृष्टो वर्त्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारकमिति । ताभ्यां  
 सह तत्त्वल्पनाधिकृतानत्वेन वर्त्तमानश्चिद्वातुः । तथा च स चिद्वा-  
 तुस्तज्जन्मादिसमस्तविक्रियाश्रुत्यन्तत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्ब्यपदि-  
 श्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशाद्वाचः सर्वो मनसा सहावकाशम-  
 प्राप्य निवर्त्तन्ते । तद्ब्रह्मानन्दरूपं विद्वान् विभेति नेति नेतीति  
 बीज्यया सर्वमादौपितमपाक्रियते । आदिशब्देनाख्युक्तादिवाक्यं  
 गृह्यते । बीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्बीजत्वं श्रव-  
 णस्यैवेति सिद्धतीत्यर्थः । आचार्येणानुक्तत्वात् कारकातिरिक्तं  
 शुद्धं ब्रह्माकोत्याशङ्क्य नान्तःप्रक्षमित्वादिवाक्यशेषोवाच्यमिति ।

गो० विप्रो हि स्थूलभुद्भित्यं तेजसः प्रविविक्त-  
भुक् १ आनन्दभुक्तया प्राप्तत्रिधा भोगं निबो-  
धत ॥ ३ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तन्तु  
तेजसं १ आनन्दश्च तथा प्राप्तं त्रिधा तृप्तिं निबो-  
धत ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च

भा० नादेहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ २ ॥

उक्तार्थो श्लोकौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु जायदादिषु  
खूबप्रविविक्तानन्दाख्यं भोग्यमेकं त्रिधाभूतं । यश्च विश्व-  
तेजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसन्धा-  
नात् द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोग्य-

व्या० तामिति । उक्तव्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवाभा-  
वात्त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । बोधेति ॥ २ ॥

विश्वदीनां त्रयस्यां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषा-  
मेव त्रिधा भोगं निगमयति । विश्वो होति ॥ ३ ॥ भोगप्रयुक्ता  
इतिमधुना त्रैधा विभजते । खूबमिति । उदाहृतश्लोकयो-  
र्याख्यानापेक्षां वारयति । उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥ प्रकृतभोक्तृ-  
भोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावरान्तरणकमाह । त्रिविधिति ।  
पूर्वार्थे व्याचष्टे । जायदादिविधिति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैवि-  
ध्यमवान्तरभेदादुच्येयं । भोक्तृदेकत्वे हेतुमाह । सोऽहमिति ।  
योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्नोति । यश्च स्वप्नप्राप्तं सोऽहमिदानीं  
जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसन्धीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं  
भोक्तृदेकत्वमित्यर्थः । त्रिधाज्ञानं तन्मार्गस्य प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृ-  
त्वस्याविश्रयत्वात् । द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमि-  
त्याह । द्रष्टृत्वेति । द्वितीयाहं विभजते । यो वेदेति । कथमे-  
तावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राह । भोग्यत्वेति । यद्यपि  
भोक्तृदेकत्वेनैव सर्वं भोग्यमित्यवगमं तथापि कथं सर्वं भुञ्जानो



गो० प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु सभुञ्जानो न  
लिप्यते ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

भा० भोक्तृतयाऽनेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य  
सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन  
हीयते वर्ज्यते वा । न ह्यग्निः सविषयं दग्ध्वा काष्ठादि  
तदत् ॥ ५ ॥

सतां विद्यमानानां क्षेत्राविद्याकृतनामरूपमायास्वरू-  
पेण सर्वभावानां विद्यतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः ।  
वक्ष्यति च । बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायत  
इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्बन्ध्यापो व्यवहार्यस्य

आ० भोगप्रवृत्तदेववान्न भवतीत्याशङ्काह । न हीति । उत्क्रम्ये दृष्टा-  
न्तेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति । सविषयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा  
न हीयते वर्ज्यते वाग्निरिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव वोनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रविज्ञातं तत्र  
सत्त्वार्थमसत्त्वार्थं प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्द्धारयितु-  
मारभते । प्रभव इति । तत्रावान्तरभेदमाह । सर्वमिति ।  
पुत्रयो हि सर्वमपेक्षनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा  
जनयति । अत एव पुत्रवे कारणवाचि प्राज्ञपदं प्रयुज्यते । एवं  
स च चैतन्यप्रधानचेतसश्चैतन्यस्यांशुबदवस्थितान् प्रतिविम्बक-  
स्यान् जीवानाभासभूतानुत्पादयति । एवचेतनाचेतनात्मकम-  
ज्ज्ञेयं जगदसङ्ग्रीही सर्वपादवतीत्यर्थः । ननु ! सतां भावानां सत्त्वा-  
देव प्रभवो न सम्भवति अतिप्रसङ्गादिवाच्यस्य पूर्वोक्तं आचष्टे ।  
सतामिति । क्षेत्राधिकानात्मना विद्यमानानामेव विद्याकृतं  
मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संसारी भवतीत्यर्थः ।

गो० सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽणून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

भा० ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टञ्च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायावीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वं । न हि निरास्यदा रज्जुसर्पमृगदृष्टिकादयः कश्चिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः सञ्जेवासीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक् प्राणवीजात्मनैव सत्त्वमिति । अतः श्रुतिरपि वक्ति ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमथ आसीदिति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽणून् शब्द इव रवेस्त्वदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राणतैजसविश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽणवो ये तान् पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्तुलिङ्ग-

या० असज्जन्मनिरसमनन्देन कथं सज्जन्म निर्द्धारयितुं ब्रह्ममित्राशङ्काह । वक्ष्यतीति ॥ जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यतासिद्धेर्मिथ्यात्वे कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्वाशङ्काह । यदीति ॥ कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः कारण्येन व्यवहार्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य बिम्बस्याभावादसत्त्वमेव सिद्धेत् । कार्येण हि बिम्बेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्यवगम्यते । तच्चेदसद्भूतस्य तस्य कारणेन सम्बन्धोदित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोरेकभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्वाशङ्काह । दृष्टञ्चेति ॥ अविद्यायाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताञ्च ते मायावीजादुत्पन्नाञ्च तेषामविद्यैव मायेतन्नीकारात्तेषु रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिकृतानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति बोधना । विमतं रुद्रपादानं कल्पितत्वाप्रज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविलक्षणत्वं शङ्कित्वा परिहरति । न हीति ॥ विवक्षितं दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह ।

गो० विभूतिं प्रसवन्त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

भा० वत्सलचक्षान् जलार्कवच्च जीवसत्त्वज्ञांस्वितरान् सर्वभा-  
वान् प्राणवीजात्मा जनयति यथोर्ध्वनाभिः । यथाग्नेर्विष्णु-  
लिङ्गा इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥ विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरि-  
ति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टा-  
वादर इत्यर्थः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादि-  
श्रुतेः । न हि मायाविनः सूत्रमाकाशे निःक्षिप्यते न तदायु-  
धमादङ्ग चतुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्ड्यन्मिच्छन् पतितं

आ० यथेत्यादिना ॥ प्राणशब्दितं बीजमन्नातं ब्रह्म सत्त्वज्ञं तदा-  
त्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्राणत्वेर्बीजात्मना  
स्थितं प्राणो बीजात्मन्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति ।  
इत्यत इति ॥ चतुर्थपादप्रतीकमादाय आकरोति । चेतोऽश्रु-  
नित्यादिना । रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुरस्य खवं चैत-  
न्यात्मकस्य चेतोरूपाच्चैतन्याभासाच्चेतोऽप्यवो निर्दिश्यन्ते । तान्  
पुरुरवो जनयतीत्युत्तरं सम्बन्धः । तेषां त्रिदात्मकात्पुरुषात्पुरुष-  
तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विप्रिनष्टि । अकार्षेति ॥ भेद-  
धीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह । प्राप्तेति ॥ पृथगिति सूचितं  
पुरुरस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति । विषयेति । यथाभिना समान-  
रूपा विरुपुलिङ्गा जन्यन्ते तथा त्रिदात्मना समानस्वभावा जी-  
वास्तेनेत्याद्यन्ते । विषयविषयक्यत्वात् । न प्राणेन बीजात्मना तेषा-  
मुत्पादनं । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्ततो भि-  
न्नत्वं । अक्षपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्वस्त्वतो  
भेदाभावान्नान् बिम्बादीन् पुरुरश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः ॥  
विषयभावेन स्वस्थितान् पुनर्भावान् प्राणो जनयतीति तृती-  
यपादार्थमुपसंहरति । इतरामिति ॥ ६ ॥ चेतनाचेतनात्मकस्य  
जगतः सर्वे प्रकृते समतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति ।  
विभूतिप्रसवमिति ॥ ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्य-

गो० स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

भा० पुनरुक्तितश्च पक्षतां तत्त्वतमावादिष्यतत्त्वचिन्तायामा-  
दरो भविष्यति । तथैवायं मायाविगः स्वप्नप्रसारणसमः  
सुषुप्तस्वप्नादिविकासदाहृढमायाविसमश्च तत्त्वप्रपञ्चतै-  
जसादिः स्वप्नतदाहृढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । य एव  
भूमिष्ठो मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा  
तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वं । अतश्चचिन्तायामेवादरो मुमु-  
क्षुषामार्याणां न निघ्नयोजनायां दृष्टावाद्दर इति । अतः  
सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरू-  
पेति । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा चेति ॥ ७ ॥

आ० स्थापनं कथिरिति यत्ते कष्टेर्बलुत्पन्नज्ञायां पक्षान्तरमाह ।  
स्वप्नेति । कुतः कथिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न  
स्थापनाह । न त्विति । कष्टेरपि बलुत्पादकुचिन्तकानामपि  
तत्रादरो भविष्यतीत्याशङ्काह । इन्न इति । मायामयी कथि-  
रादरविषया न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न होति । माया-  
दीत्यादिशब्देन तत्त्वार्थं गृह्यते । दृष्टान्तनिविकृतमर्थं दाहोन्निवे  
योजयति । तथैवेति । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्रादर इत्या-  
शङ्क्य दृष्टान्तमुत्तरमाह । स्वप्नेत्यादिना । मायाच्छब्दतत्त्वमदृ-  
श्यमानत्वे हेतुः । तुरीयाख्यं ज्ञातृत्वप्रसुप्तोच्छो विन्यतैजसप्राज्ञेभ्य-  
श्चातिरिक्तं तदस्सृष्टमिति श्रेयः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्प-  
त्तीदारा यजयती न कष्टेः । ततः कष्टावनादरकल्पनिकानामि-  
त्याह । नेति । परमार्थचिन्तकानां कष्टावनादरादपरमार्थ-  
निकानामेव कष्टो विशेषचिन्तोन्निवेऽर्थे द्वितीयार्जमवतारयति ।  
इत्यत इति । जाग्रदुत्तानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथमाप्तस्य सत्तत्त्वं  
मायावाच्यं मन्त्रादिष्वक्षयायाः सत्त्वताग्नीकारादमयोर्विकल्पयोः  
सिद्धान्ताद्वैषम्यमुपेयं । ० ।

गो० इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनि-  
श्चिताः । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते काल-  
चिन्तकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडा-

भा० इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पतासृष्टिर्घटादिः सङ्कल्प-  
नामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित्  
॥ ८ ॥ भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते ।  
अन्यथोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य

था० सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति ।  
इच्छामात्रमिति । ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह । काकादिति ।  
परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति । यथा कोके  
कुकाकादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकायै सृष्टिरिष्टा । नामरूपा-  
भ्यामनरेव कार्यं सङ्कल्प्य वह्निकृमिर्मात्राण्युपगमात् । तथा भग-  
वतः सृष्टिः सङ्कल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिरस्तीति तेषा-  
मिदोऽन्यरवादिनामित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथा तथा वा अस्य सृष्टिस्तस्यास्य  
त्रिं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह । भोगार्थमिति । सिद्धान्त-  
माह । देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो  
मायाशब्दार्थस्त्येवाह । अयमिति । पूर्वपक्षादामपवादं सूच-  
यति । अस्येति । देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभा-  
वपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेना-  
मित्यत्र चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोदिति योष्यं । ईश्व-  
रस्येश्वरत्वस्थापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । सप्रसरूपा मायासरूपा  
वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति पक्षा-  
न्तरं । काकादेव जगतः सृष्टिर्नेश्वरात् । ईश्वरस्तदासीनः । तत्र  
विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति यजगतश्च विकल्प-  
द्वयं । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति  
पक्षान्तरमाह । सर्वेषामिति । नो ह्यन्तात्मकस्य परस्यात्मनो  
मायां विना विभूतिस्थापनमुपयुज्यते । न च सप्रमायाभ्यां साह-  
च्यमनरेव सप्रमायासृष्टिरेतुं शक्यते ऽन्यथानरेव तयोक्तस्य-

गै० धर्ममिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तका-  
मस्य का स्पृहा ॥ ६ ॥

॥ उपनिषद् ॥

उ० नान्तः प्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं नेभयतः प्रज्ञं न

भा० स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा यथाष्टामाप्तकामस्य का  
स्पृहेति ॥ ६ ॥

न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्या-  
भासत्वे कारणं शक्यं वक्तुं । चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य  
इत्याह । नान्तः प्रज्ञमित्यादि । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-  
शून्यत्वान्तस्य शब्दानामाधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च  
तुरीयं निर्दिदिष्यति । शून्यमेव तर्हि तच्च । मिथ्याविक-  
ल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुद्गलवृण्ड-  
ष्णिकादिविकल्पाः श्रुतिकारञ्जुखाणूषरादिव्यतिरेकेषा-  
वस्थास्पदाः ब्रह्माः कल्पयितुं । एवं तर्हि प्राणादिसर्वविक-

ल्पा० प्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा  
सङ्गच्छते । न हि तस्य स्वतो ऽविक्रियस्तेष्वादिभाक्तं युक्तं । न च  
मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्यते । ततो मायामयो भगवतः  
कृद्विरिचर्यः ॥ ६ ॥

यदुक्तं काकात्पक्षतिं भूतानामिति तत्राह । न हीति । अधि-  
ष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाप्तानादेव सर्पाद्याभा-  
सत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वं । आत्मन  
आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । न तु काकस्य भूतकारणत्वं  
प्रमाणाभावादित्यर्थः । पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशा-  
त्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह । चतुर्थं  
इति । ननु पादत्रयविधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्यायतां

उ० प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं । अदृष्टमव्यवहार्य-

भा० व्यासदत्ताक्षुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्या-  
ख्यत्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्या-  
सत्त्वाच्छुक्तिकाश्चिव रजतादेः । न हि सदसतोः सम्बन्धः ।  
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवत्तुलात् । नापि प्रमाणान्तरविष-  
यत्वं स्वरूपेण मवादिवत् । नापि क्रियावत्त्वं पाथकादिवत् ।  
नापि गणवत्त्वं गीलादिवत् । अतो नाभिधानेन निर्देष्टम-  
र्हति । अत्रविषाणादिसमत्वाच्चिरर्थकत्वं तर्हि न । आत्मत्वा-  
वगमे तुरीयस्यानात्मद्रष्टाव्यावृत्तिहेतुत्वात् शुक्तिकाव-  
गम इव रजतद्रष्टायाः । न हि तुरीयस्यात्मत्वावगमे  
सत्यविद्याद्रष्टादिदोषाणां सम्भवाऽस्ति । न च तुरीय-

षा० किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राह । सर्व्वेति ॥ सर्व्वान्नि शब्द-  
प्रवृत्तौ निमित्तानि वल्लीगुणादीनि तैः शून्यत्वानुरीयस्य वाच्य-  
त्वाद्योगान्निषेधकारैव तन्निर्देशः सम्भवतीत्यर्थः । साक्षादात्म-  
त्वाभावं द्योतयितुं निर्दिष्टवतीत्युक्तं । यदि चतुर्थं विधिमुखेन न  
निर्देष्टुं शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमान-  
त्वात् । तथाविधं नास्त्यर्थवदिति शङ्कते । शून्यमेवेति ॥ न तुरीयस्य  
शून्यत्वमनुमातुं युक्तं । विमतं सदधिकान् न क्षयितत्वात् । तथा-  
विधरजतादिवदित्वनुमानानुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह ।  
तन्नेति ॥ दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ रजतादीनां सदनु-  
विद्बुद्धिबोध्यत्वादवस्थास्यदत्तायोगात् । तद्वदेव प्राणादिविक-  
ल्पानामपि नावस्थास्यदत्वं सिद्धतीत्यर्थः । यद्यधिकान्तत्वं तुरीय-  
स्येष्टं तर्हि नाच्यत्वमधिकान्तत्वाद्वृत्तादिवदिति प्रक्रमभङ्गः स्यादिति  
चोदयति । एवं तर्हीति ॥ किं प्रातिभासिकमधिकान्तत्वं हेतु-  
कृतं । किंवा तात्त्विकं । नाथः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् ।

उ० मयास्वमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्यय-

भा० आत्मात्मनवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदान्तादर्शेनोप-  
चयात् । तत्त्वमसि । अथमात्मा ब्रह्म । तत्सत्यं । स आत्मा  
अत्मासादपरोचाद्ब्रह्म । स वाङ्माभ्यन्तरो ज्ञानः । आत्मैवेदं  
सर्वमित्यादिना बोध्यमात्मा परमार्थरूपस्रुतुषादित्युक्तः  
तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पाद-  
चयसचयं वीजाकुरस्त्रानीयं । अथेदानीमवीजात्मकं पर-  
मार्थस्वरूपं रज्जुस्त्रानीयं सर्पादिस्त्रानीयोक्तस्त्रानत्रय-  
निराकरणेनाह । नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनस्रुतुषात्वं  
प्रतिज्ञाय पादचयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे  
सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न सर्पादि-

आ० अतान्त्रिके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विवक्ष्येत । न द्वितीयः । युक्त्यादिषु  
कल्पितरववादेरवस्तुत्ववत् तुरीयेऽपि कल्पितप्राग्वादेरवस्तुत्वा-  
त्तत्त्वतियोगिकाधिकात्मनस्य तान्त्रिकत्वाद्योगादिति दूषयति । न  
प्राग्वादीति । किञ्च वाच्यत्वे तुरीयस्य निवच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ  
निमित्तं वक्तव्यं । तच्च वक्ष्ये वा कृत्विर्वा जातिर्वा क्रिया वा मुखो वेति  
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य  
तुरीयस्य च वस्तुभूतसम्बन्धासिद्धेरिववाभावे कुतः वक्ष्येति ।  
द्वितीयं दूषयति । नापीति । विविक्तस्मरेण विषयत्वेऽपि स्वरू-  
पेण निवृत्त्याधिकात्मना तदविषयत्वात् नात्र त्रवादाविव कृत्वि-  
रवतरोत्तरार्थः । न तृतीयः । त्रवादाविवद्वितीये तुरीये सामा-  
न्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाह । त्रवादिव-  
दिति । न चतुर्थः । पाञ्चकादाविवान्त्रिके तुरीये विविक्तवाच्यस्य  
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वस्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापि क्रियावत्त्व-  
मिति । न पञ्चमः । उत्पन्नादौ जीवादिशब्दवर्तिर्गुणे तुरीये



उ० सारं प्रपञ्चोपशमं शास्त्रं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते  
स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

भा० विकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् । अथस्वसैवा-  
त्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषिततत्वात् । तत्त्वमसीति  
वत् । यदि हि अथस्मात्प्रविलक्षणं तुरीयमन्यत्प्रतिप-  
त्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा रज्जु-  
रिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽपि आत्मैक एवा-  
न्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदान्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषे-  
धविज्ञानप्रमाणासमकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षण-  
फलं परिश्रमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधना-  
न्तरं वा न शृङ्गं । रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्प-  
निवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य येषां पुनस्तमोऽपनयव्य-

भा० गुह्यवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वस्तुनयुक्तादिवाह । ना-  
पीति । तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानु-  
पपत्तिवाधितमिति कथितमाह । अत इति । यदि तुरीयस्य  
नास्ति विशिष्टं आत्मादिमत्त्वं तर्हि नरविद्याद्यादिदृष्टेरिव तद्-  
दृष्टेरपि निष्कलवत्त्वं । विशिष्टआत्मादिमतो दामादेशपासनस्य  
यजवत्त्वोपपत्त्यादिति शङ्कते । अथविद्याद्यादीति । यथा श्रुति-  
रिबन्धितवगमे रजतादिविषयदृष्ट्या ध्यावर्त्यते तथा तुरीयं  
ब्रह्माहमिवात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्त्वनात्मविषया दृष्ट्या  
व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वान्ताङ्गानिवर्त-  
कत्वादनर्थकत्वाप्रज्ञा न युक्तेति परिहरति । नेत्यादिना । तुरी-  
यस्यात्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुदृष्ट्यादिदोषनिवृत्तिजन्यं  
यजमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति । न हीति । ननु तुरीय-  
मज्ञेयविशेषशून्यं नात्मत्वेनावगमन् शङ्कते तद्धेतुभावादिति

भा० तिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां हेद्यावयव-  
 समन्धविधेयगत्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि ह्रिदिर्याप्रियत  
 इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं  
 प्रमाणमनुपादित्सिततमसो निवृत्तिफलावसानं ह्रिदिरिव  
 हेद्यावयवसमन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभाव-  
 फलावसानान्तदा नाम्तरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाण-  
 फलं । न च तदद्वय्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेकक-  
 रणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तः-

आ० तच्चाह । न चेति ॥ सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवादाहरणवेजेन  
 दर्शयति । तत्त्वमसीति ॥ निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न  
 विधिमुखेनेत्युपपाद्य दृष्टानुवादपूर्वकमुत्तरयस्यमवतारयति ।  
 सोऽयमित्यादिना ॥ वीजाकुरस्यानीयं मिथो हेतुमद्भावेन अव-  
 स्थितमित्यर्थः । अवीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् ।  
 तत्र हेतुं सूचयति । परमार्थेति ॥ तस्य विधिमुखेन निर्देशा-  
 नुपपत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याह । सर्पादौति ॥ किमुत्तरेण यथेन  
 तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा तस्य ज्ञानत्रयवैकल्यात् विवक्ष्यते । प्रथमे  
 प्रतिपादकस्य विधानात्यतिरेकादन्वनिषेधानर्थक्यं । द्वितीयेऽपि  
 तदानर्थक्यमापद्यते । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्तत्सिद्धेरिति मन्वानः ह-  
 र्यते । नन्विति ॥ न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यं । तस्य सप्रका-  
 शत्वात् । तस्मिन् प्रकाशाद्यनुदयात् । तथापि समारोपितविज्ञा-  
 दिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रच-  
 नात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति । न सर्पादौति ॥  
 तुरीयस्य पादत्रयविषयज्ञानस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः ज्ञा-  
 नत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तेन सिद्ध-  
 तीति तुरीययस्योऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन  
 तत्त्वमसीतिवाक्येन ज्ञानत्रयसाक्षिब्रह्मव्यवस्थास्य तत्प्रदक्ष-  
 ब्रह्मता ज्ञानत्रयं बोध्यते । तथा च निषेधशस्त्रेणापि तात्पर्यद्वया  
 जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह । तत्त्वम-

भा० प्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः ।  
 अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमादत्वादिभेदनि-  
 वृत्तेः । तथा च वक्ष्यति । ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य  
 द्वैतनिवृत्तिश्चक्षुष्यव्यतिरेकेण चक्षान्तरागवस्थानात् । अव-  
 स्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्वैतानिवृत्तिः । तस्याप्रतिषेध-  
 विज्ञानप्रमाणव्यापारसमकाल एवात्मन्यध्यारोपितान्तः-  
 प्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धं । नान्तःप्रज्ञमिति तैजस-  
 प्रतिषेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । गोभयतः-

आ० शीति ॥ ननु स्थानत्रयविशिष्टस्यात्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीय-  
 यत्येन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशिष्टाद्विशेष्यत्वेनात्मनि-  
 प्रत्यक्षत्वाच्च । यदि शीति ॥ प्रातिभासिकवैषम्येऽपि विशि-  
 ष्टोपलक्ष्ययोरालम्बनिकवैषम्यस्याभावात् तात्त्विकं तुरीयस्य वि-  
 शिष्टादन्यत्वं । अन्यथाऽत्मन्तन्निर्भयोर्मिथःसंस्पर्शविरहितोद्-  
 पायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावा-  
 दन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादि-  
 त्वर्थः ॥ शास्त्रान्तप्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । शास्त्रेति । तद्वि-  
 शिष्टरूपमनूय विश्लेषणांशोऽप्येन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति ।  
 भेदे चात्मनिके तदानर्थक्यात् शास्त्रान्तप्रतिपत्तिरित्यर्थः । मा  
 तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूयादिति चेत्तत्राह । शून्येति । विशिष्ट-  
 स्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विन्नादेर्विशिष्टस्य  
 प्रत्यक्षसत्त्वादित्यस्य चाप्रतिपन्नत्वाग्नैरात्म्यधीरेवापद्येतेत्यर्थः ।  
 भेदपक्षेऽप्युक्तदोषवशात् सम्भवति तर्हि माभूदभेदपक्षो  
 ऽपि कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं पक्षं पर्थन्युच्यते किंवा प्रमा-  
 णान्तरमथ वा साधनान्तरमिति विवक्ष्यार्थं दूषयति । रज्जुरि-  
 वेति । यथा रज्जुरधिष्ठानभूता सर्पाधारादिभिर्विकल्प्यते तथैक  
 एवात्मा स्थानत्रयेऽपि यदान्तःप्रज्ञत्वादिना विवक्ष्यमानो बहुधा  
 भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्र-  
 माद्वैतविज्ञानं तदुत्पत्तिसमानकालमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं

भा० प्रज्ञमिति जायत्स्वप्रबोरन्तरासावस्त्राप्रतिषेधः । न प्रज्ञा-  
 नवनमिति सुषुप्तावस्त्राप्रतिषेधः । वीजाभावाविवेक-  
 रूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयज्ञाद्वत्प्रतिषेधः ।  
 नाप्रज्ञमित्यचैतन्वप्रतिषेधः । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीना-  
 मात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं  
 गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविभेदेऽपीतरेतरव्यभिचारात्  
 रज्ज्वादाविव । रज्ज्वादाविव सर्पाधारादिविकल्पितभेदव-  
 त्सर्वजाव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते व्यभिचरतीति

भा० यत्नं सिद्धमिति न यत्नपर्यन्तयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य  
 संकष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसंकष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वायोभात्तुरीय-  
 ज्ञाने प्रमाखान्तरमेष्टव्यमिति यत्नं प्रत्याह । तुरीयेति । तस्य  
 हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तप्रमाखमन्वेष्टं । शब्दस्य विष-  
 यानुसारेण प्रमाखहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंकष्टापरोक्ष-  
 त्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसङ्गानाखं साधनान्तरमेष्ट-  
 व्यमिति यत्नं प्रतिक्षिपति । साधनान्तरं चेति । प्रसङ्गानस्या-  
 प्रमाखत्वात् प्रमाख्यं प्रति हेतुतेति भावः । यथा रज्जुरिवं सर्पौ  
 नेति विवेकधीसमुदयसाक्षात्कारं यादृशायामेव रज्ज्वां सर्पनि-  
 कृतिपक्षे सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य यत्नान्तरं प्रमाखान्तरं साध-  
 नान्तरं वा न गृह्यते क्लृप्तत्वात् तथेष्टापीत्याह । रज्ज्विति । विष-  
 यमतं प्राक्ख्यं प्रमाखयत्नं नाध्यक्षानिकृतिरित्याशङ्क्याह । येषा-  
 मिति ॥ स्वविषयाज्ञानापनयनाय प्रकृता प्रमाखक्रिया स्वविषये  
 भावरूपमतिश्रवमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदि-  
 रपि हेतुसंबोधापनयनातिरिक्तमतिश्रवमाधत्तात् । न च संबो-  
 धविनाशातिरिक्ते विभागे सम्पत्तिपत्तिरस्ति । प्राक्ख्यस्य च  
 प्रकाशत्वे ज्ञानवद्गार्थनिकृत्वमप्रकाशत्वे स्यात् । तेनार्थेन विना  
 नाऽर्थोऽस्तीति भावः । अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाखमिति यत्ने  
 विषयव्युदये कारणाभावाद्विषयसंवेदनं न स्यादित्याशङ्क्याह ।  
 यदेति । घटो हि तमसा समाकृतो ज्वह्वारवोम्यक्तिकृति तस्य

भा० चेन्न । स्रुप्तस्थानुभूयमानत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-  
परिचोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अत एवादृष्टं । अस्माद-  
दृष्टं तस्मादव्यवहार्यं । अथाहं कर्मेन्द्रियैरलक्ष्यमस्मिन्मि-  
त्येतदनुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्तं । अत एवाव्यपदेशं  
ब्रूयैः । एकात्मप्रत्ययसारं जायदादिस्थानेष्वेकोऽयमा-

आ० तमसो निष्कृष्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रव-  
र्तते । तच्चानुपादिस्वित्तस्यानिवृत्त्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिर-  
क्षणे यदा प्रवर्तयत्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न  
भवति । यथा ह्रिदिक्षिया ह्येयस्य तदोरनयवयोर्मिथःसंयोग-  
निरसनं प्रवृत्ता सती तदोरेव ह्येयावयवयोर्द्विधीभावे फले  
प्रवर्तयत्यति न तन्मतरावयवेऽपि ह्रिदिर्वाप्रियते तथेहापि तमो-  
निवृत्तौ प्रमाणं निवृत्तौति । घटरुपुरं त्वार्थिकं । न च तस्य  
आधित्वमभिपन्नप्रमाद्व्यापारस्याखिरत्वादित्यर्थः । किञ्च घटा-  
देर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानजन्यत्वेऽपि नात्मन्य-  
जडे संविदेकताने मनस्यारोपितधर्म्मनिवर्त्तकत्वमन्तरेण संवि-  
जनकत्वव्यापारः सम्भवतीत्याह । न चेति । तुरीयात्मनि  
संवेदनजननव्यापादो न प्रमाणस्य प्रकल्पते । तस्य संविदात्मक-  
त्वारोपितनिवृत्तित्वतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्य-  
क्तं । तत्रैव हेतुत्तरमाह । अन्तः प्रवृत्तादीति । आत्मबाभा-  
वेनाश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र  
वाक्यशेषमनुकूलयति । यथा चेति । किञ्च ज्ञानाधीनदैतनिवृत्त्य-  
वच्छिन्नत्वातिरेकेण न क्षणात्तदे ज्ञानं व्याप्तुं शक्यति । न चा-  
खिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तं । तथा च ज्ञानस्य दैतनिवृत्तित्व-  
तिरेकेण नात्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह । ज्ञानस्येति । ननु ज्ञानं  
दैतनिवर्त्तकमपि न ज्ञात्मानं निवर्त्तयति । निवर्त्तनिवर्त्त-  
कभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो वावनिवर्त्तकं व्यास्यति तत्राह ।  
अवस्थाने चेति । निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निव-  
र्त्तकान्तरमपेक्षावस्थाने च तस्य तस्य निवर्त्तकान्तरकपेक्षत्वादाय-  
स्यापि विज्ञानस्य निवर्त्तकत्वाविधिः । न च ज्ञानस्य अनिवर्-

भा० त्मेत्यभ्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयं । अथैवैक आ-  
त्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत् तुरी-  
यमेकात्मप्रत्ययसारं । आत्मेत्येवोपासीत इति श्रुतेः ।  
अन्तःप्रज्ञत्वादि स्थानधर्माप्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशम-  
मिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव ज्ञान्त-

आ० कत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां नञ्प्रत्ययसम्बन्धादि-  
त्वर्यः । ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनञ्च द्वैतनि-  
षेधेनैवोपपन्नत्वात्तज्ज्ञानतरे विषयस्फुरन्जननायानवस्थानादादो-  
पितातद्वर्त्मनिदृष्ट्वैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति । तस्मा-  
दिति ॥ प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणं । तस्य व्यापारो ज्ञानैव ।  
तेन समानकालेनैवानर्धनिदृष्टिरिति योजना । तत्र हेतुमाह ।  
वीजभावेति ॥ सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रतिबीजभावस्तस्याग्ने-  
यविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं  
साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना सम्भवती-  
त्यर्थः । युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधाद-  
सत्त्वं । आत्मनि तु प्रमात्रेण गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्र-  
तिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते । कथमिति ॥ प्रामाणिक-  
त्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्त्वमिति परिहरति । उ-  
च्यत इति ॥ विमतमसत्त्वं व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्वाह । अ-  
स्वरूपेति । तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादिविवेकदाहरणं ।  
अन्तः प्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पाधारादीति ।  
विमतं सत्त्वमव्यभिचारित्वाद्गुणवादिवदित्वाह । सर्वमेति ॥  
तस्य च सत्त्वे सर्वकल्पनाधिलानत्वसिद्धिरिति भावः । व्य-  
भिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते । सुषुप्त इति ॥ न तत्र चैतन्यस्य  
व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरन्व्याप्ततया साधकस्फुरन्व्यावश्यक-  
त्वादित्वाह । न सुषुप्तस्येति ॥ सुषुप्ते साधकस्फुरन्वस्य सत्त्वे प्रमा-  
णमाह । न होति । निषेधशास्त्राजोचनया निर्विशेषत्वं तुरीय-  
स्योक्तं तदेव हेतुकत्वं ज्ञानेन्द्रियाविवयत्वमाह । अत एवेति ॥  
दृष्टौवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्वमिति विशेष-

भा० मविक्रियं शिवं चतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं  
मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा  
स विशेष इति प्रतीयमानसर्पभृच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता  
यथा अणुसूक्ष्मा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः । आत्माऽदृष्टो

भा० आन्तरमाह । यस्मादिति ॥ अदृष्टमित्यनेनाप्राप्तमित्यस्य पौन-  
रस्यं परिहरति । कर्मेन्द्रियैरिति ॥ अक्षय्यमित्ययुक्तं । सत्त्वं  
ज्ञानमनन्तमित्यादिकक्षयोपकम्पादित्याशङ्काह । अक्षिप्तमिति ॥  
को ह्येवान्यात्माः प्राण्यादित्यादिनिष्क्रोपन्यासाविरुद्धमेतदित्या-  
शङ्काह । अननुमेयमिति ॥ प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशे-  
षणान्तरमाह । अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दा-  
विषयत्वं ॥ शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वादित्याह । अत एवेति ॥  
तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्काह । एकात्मैति ॥  
परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायामरोक्षार्थतया व्याक-  
रोति । अथ वेति ॥ अपरोक्षात्मप्रत्ययस्यात्मनि प्रमाणात्वे दृष्ट-  
दारव्यक्त्युक्तिमुदाहरति । आत्मेत्येवेति ॥ यथाप्रोतीत्यादिना  
परिपूर्वत्वादिकक्षयस्यावदात्मोक्तः । स च वाङ्मनसातीतः श्रुति-  
भ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्षेण गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठ-  
तीत्यात्मनोऽवस्थाप्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षानित्यदृष्टत्वं श्रुति-  
तो दृष्टमित्यर्थः ॥ विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेद-  
माह । अन्तरिति ॥ स्थानिधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽ-  
न्तःशब्देन परामृश्यते । श्रान्तं रागद्वेषादिरहितं । अविक्रियं कूट-  
स्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् ॥  
यस्माद्वैताभावोपपन्नं तस्माच्चतुर्थमित्याह । यत इति ॥ अद्वै-  
तमित्वेतद्याचष्टे । भेदेति ॥ सङ्ख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतु-  
र्थत्वमित्याशङ्काह । प्रतीयमानेति ॥ चतुर्थं तुरीययोर्व्याख्यानव्या-  
ख्येयत्वेनापौनरस्यं तस्योक्तविशेषमत्वेऽपि मम किमायातमित्या-  
शङ्काह । स विशेष इति ॥ तदेव व्याचष्टे । प्रतीयमानेति ॥ न  
हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिजोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यादिवाक्यानि  
प्रतीकोपादानेन दर्शयति । न हि द्रष्टुरिति ॥ आत्मन्यववहार्ये

गौडपादौयोपनिषदाविष्करणं ॥

गौ. निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरययः । अद्वै-  
तः सर्वभावानां देवस्तुर्य्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

भा० द्रष्टा । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिभिन्नो  
यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ प्राज्ञतैजसविश्वस्रजज्ञानां सर्व-  
दुःखानां निवृत्तेरोजानसुरीय आत्मा । ईशान इत्यस्य  
पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भव-  
तीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वादुःखनिवृत्तेः । अययो न  
येति स्वरूपाय अभिचरतीति यावत् । एतत्कृतः । ब्रह्मा-

भा० ज्ञतोर्विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां वा ज्ञेयत्वावस्था-  
वप्रतिष्ठयेदानीमपि विज्ञेयत्वमित्याह । भूतेति । विद्यावस्थाया-  
मेव किमिति आह ज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तथाह । ज्ञात  
इति । ज्ञानेन तत्कारकस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नान्तःप्रज्ञत्वादिति श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरकूपान् श्लोकानवतार-  
यति । अत्रेति । विविधं ज्ञानत्रयमस्माद्भवतीति श्रुत्यप्या तुरीयो  
विभुश्च्यते । न हि तुरीयातिरेकेण ज्ञानत्रयमात्मानं धारयति ।  
सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तज्जेतृणां तदाधारा-  
जामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्ज्ञानस्य पौन-  
रात्म्यमित्याशङ्क्याह । ईशान इति । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति  
सामर्थ्यस्य निमित्तत्वात् कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याह ।  
तद्विज्ञानेति । संकष्टरूपेण अयोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । अ-  
रूपादिति । तत्र प्रभुपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमाह । एतत्कृत  
इति । अतो द्वितीयस्य अयहेतोरभावादिति शेषः । विद्या-  
दीनां दृष्टमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह ।



गो० कार्यकारणबद्धो ताविद्येते विभूते जसो । प्राज्ञः  
कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥  
नात्मानं नापरांश्चैव न सत्यं नापि चाऽ

भा० इद्वैतः सर्वभावानां रज्जुवर्षवन्मुषात्मास एव देवो द्योत-  
नान्तुरीयस्तुर्यो विभुर्व्यापो ह्यतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्यस्याथा-  
त्म्यावधारणार्थं । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं  
करोतीति बीजभावः । तत्त्वायहृष्टान्यथायहृष्टाभ्यां बीज-  
फलभावाभ्यां तौ अथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ सङ्गृहीतावि-  
द्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्र-  
मेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तं । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ  
तत्त्वायहृष्टान्यथायहृष्टे तुर्ये न सिद्ध्यतो न विद्येते न सम्भवत  
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्तु तुरीये वा तत्त्वाय-

भा० सर्वभावानामिति । अवस्थाप्रयातीनस्य तुरीयस्योक्तव्यवृत्तत्वं  
विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति । स्मृत इति ॥ १० ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूप्यव्याप्ये तुरीयमेव निर्धार-  
यति । कार्यमिति । श्लोकस्य वात्यर्थमाह । विश्वादीनामिति ।  
विश्वतैजसवोरुभयवद्भवं सामान्यं प्राज्ञस्तु आदयमात्रवद्भवं  
विशेषः । अथेदं निरूप्यत्वं कुत्रोपबुध्यते तथाह । तुर्येति ।  
प्राज्ञस्तु आदयमात्रवद्भवं साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति । अथा-  
त्मावान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमावाप्तमित्याशङ्क्याह ।  
तत इति । तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकत्वाने तयोर्निरूप्यवि-  
दुमश्रयत्वादित्याह । सम्भवत इति ॥ ११ ॥

प्राज्ञस्तु आदयवद्भवं साधयति । नात्मानमिति । तुरीयस्तु

गो० नृतं १ प्राज्ञः किञ्चन संवेत्तिं तुर्यं तत्सर्वदृक्

भा० इष्टान्यथायदृष्टलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसृतं वाङ्मं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्तिं यथा विद्यनैजसौ ततश्चासौ तत्त्वायदृष्टेन तमसा अन्यथायदृष्टबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति । सर्वज्ञं तद्वद्वेति सर्वदृक्कस्मात् तत्त्वायदृष्टलक्षणं बीजं । तच्च तत्प्रसृतस्यान्यथायदृष्टस्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनं अन्यथा प्रकाशनं वा सम्भवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिणोपो विद्यत इति श्रुतेः । अथवा जायत्सुप्रयोः सर्वभूतावस्थाः सर्व-

भा० कार्यकारणभाष्यमसंख्यतत्त्वं स्पष्टयति । तुर्यमिति । श्लोकभाष्यार्त्तामाशङ्कामाह । कथमिति । वाङ्मत्वात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे । यस्मादिति । विद्वत्तत्त्वमनात्मानमिति यावत् । अन्ततमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसृतमिति द्वैतं द्वितीयमसत्त्वमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणं । यथेति । प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे यत्तमाह । ततश्चेति । यथोक्ते तमसि कार्यविष्णुमनुमानं सूचयति । अन्यथेति । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति । यस्मादिह्यादिना । सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृग्गुणमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति परिपूर्वसिद्धिदेकतानं तुरीयं पराम्भस्यते । अत एवेति कारणभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तुरीये तत्त्वायदृष्टान्यथायदृष्टयोरसम्भवं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति । यत्तु तुरीयस्य सदा दृग्मात्मत्वमुक्तं तच्च प्रमाद्यमाह । न हि प्रवृत्तिरिति । चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण बोधयति । अथ

गो० सदा ॥ १२ ॥ द्वैतस्यायहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञ-  
तुर्ययोः । वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्येन  
विद्यते ॥ १३ ॥

भा० वस्तुदृग्भासस्तुरीय एवेति सर्व्वदृक् सदा । नान्यदतोऽस्ति  
द्रष्टु इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥ निमित्तान्तरप्राप्ताग्रहानिष्ट-  
त्वर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणवद्भूतं  
प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ता ग्रहणा निवर्त्यते । यस्मा-  
द्वीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विज्ञेयप्रति-  
बोधप्रसवस्य वीजं । सा वीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः  
सदा दृक्स्वभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये  
न विद्यते । अतो न कारणवन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

आ० वेति । तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति । नान्यदिति ॥ १२ ॥ अनुमा-  
नप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणवद्भूताग्रहणां पटिहरति । द्वैतस्येति ।  
श्लोकस्य तात्पर्य्यं गृह्णाति । निमित्तान्तरेति । विमतं कारण-  
वद्भूतं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निति तान्तरमेव  
स्थोदयति । कथमिति । अनुमानश्रुताग्रहणनिवर्तकत्वेन श्लोक-  
मवतारयति । प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्य्यापे-  
क्षया नियतपूर्व्वभावितां कारणवद्भूते प्रयोजकं । न च तुरीयस्य  
तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह । यस्मादिति । किञ्च तुरीयस्य  
विशुद्धविज्ञानतुल्यसाधनप्रमादवाधात् कालात्ययापदिष्टो हेतु-  
रित्याह । सदेति । न च पूर्व्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्यो-  
त्तरभावितात्यर्थपेक्षया नियतप्राग्भाविताभावादिति मत्वाह ।  
तत्त्वेति । दोषद्वयवशेनानुमानस्यामानत्वे पक्षितमाह । अतो  
नेति ॥ १३ ॥

गो० स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राक्षस्त्वस्वप्ननिद्रया । न  
निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

भा० स्वप्नोऽन्यथायहणं सर्प इव रज्ज्वां । निद्रोक्ता तत्ता-  
प्रतिबोधसम्यक् तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ  
विश्वतैजसौ । अतसौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु  
स्वप्नवर्जितः केवलस्यैव निद्रया युत इति कारणबद्ध  
इत्युक्तं । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो  
विबुद्धत्वात्स्वितरीव तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध  
इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

आ० कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिसौषोक्तमर्थमनुभवावच्छेदेन प्रप-  
ञ्चयति । स्वप्नेति । ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं न तु विश्वस्य प्रप-  
ञ्चमानस्य तद्योगो बुध्यते प्रबुध्यमानत्वस्थाघातात् । कथमविश्वेय  
विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह । स्वप्न  
इति । यथा रज्ज्वां सर्पो मृक्षमात्रोऽन्यथा मृक्षते तथाऽऽत्मनि  
देहादियहबन्धनायहबन्धं । आत्मनो देहादिवैषम्यस्य स्मृति-  
युक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्यथायहबन्धेन संबद्धत्वं विश्व-  
तैजसयोरेवविश्वमित्यर्थः । तथा निद्राशब्दस्यैव निद्रा युक्ता न तु  
प्रबोधवतो विश्वस्येवाशङ्काह । निद्रेति । उक्ताभ्यां स्वप्ननि-  
द्राभ्यां विश्वतैजसयोर्नैश्विष्टं निजमवति । ताभ्यामिति । तयो-  
रन्यथायहबन्धेनायहबन्धेन च वैश्विष्ट्यनुपेतं प्राप्तिं सूचितमित्या-  
शङ्काह । अत इति । द्वितीयं पादं विभज्यते । प्राज्ञश्चिति ।  
द्वितीयार्थं आचष्टे । नोभयमिति । तुरीये निद्रास्वप्नयोरेदर्शने  
चेतुमाह । विबुद्धत्वादिति । अज्ञानतत्त्वार्थयोर्निश्चयविज्ञति-  
रूपे तुरीये विबुद्धत्वादनुपपत्तिरित्यत्र इत्यन्तमाह । स्वित-  
रीयेति । तुरीये वस्तुतो नाविद्यातत्त्वार्थयोः सङ्गतिरस्तीत्य-  
शङ्कितं प्राप्तिं सूचितमित्याह । अतो नेति ॥ १४ ॥

गौ० अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजान-  
तः १ विपर्ययासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते  
॥ १५ ॥

भा० कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजाग-  
रितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव दृढतत्त्वत्वं स्वप्नो भवति ।  
निद्रातत्त्वमजानतस्त्वित्यवस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तु-  
ल्याद्विभक्तौ जगद्वारेकराग्नित्वं । अन्यथाग्रहणात् प्राधा-  
न्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्ययासः स्वप्नः । द्वितीये  
तु स्थाने तत्त्वज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्ययासः ।  
अतस्तयोः कार्यकारणज्ञानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्ष-  
विपर्ययासे कार्यकारणवन्त्वरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः

भा० कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह । अन्यथेति । निद्रा  
तर्हि कदेति सन्दिग्धानं प्रत्याह । निद्रेति । तुरीयप्रतिपत्तिस-  
मयं सङ्गिरते । विपर्ययास इति । श्लोकथावर्थाभावाद्वा दर्शयति ।  
कदेति । कदा स्वप्ननिद्रो भवति कदा निद्रानिद्रः स्यादित्यपि  
प्रवृत्तं । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति । उच्यत इति । तत्र  
कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति । स्वप्नेति । अवस्थादये  
स्वप्नप्रकटित्वर्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते । निद्रेति । विद्यादिषु  
त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याह । स्वप्ननिद्रयोरिति ।  
द्विवचनसावेको रात्रिः । प्राप्नो द्वितीयः । ततः श्लोके द्विवचन-  
मविवक्षित्वर्थः । प्रथमे रात्रौ विपर्ययासस्वरूपं कथयति ।  
अन्यथेति । द्वितीये रात्रौ विपर्ययासविशेषं दर्शयति । तृतीये  
त्विति । द्वितीयाह्नतान्ध्यादिरात्रि व्याकरोति । अत इति ।  
द्विवचनस्योपपन्नत्वादिविपर्ययासस्य च विभागेन निर्जादितत्वादि-

गौ० अनादिमायया सुप्ते यदा जीवः प्रबुध्यते ।

भा० चीणे तुरीये पदमश्रुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रा-  
पश्यन् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोध-  
रूपेण वीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकाल-  
प्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोऽयं  
नत्ता चेत्तं पश्यतोऽहमेवां स्वामी सुखी दुःखी चयितोऽह-  
मनेन वर्द्धितस्थानेनेत्येवंप्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि  
पश्यन् सुप्ते यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन  
गुरुणा नास्तेवं त्वं हेतुफलात्मकः किन्तु तत्त्वमसीति प्रति-  
बोध्यमानो यदा तदेवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन् वाङ्म-  
माभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्वतोऽजं सवाङ्मा-  
भ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादि-  
कारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोवीजं निद्रा विद्यत इत्य-

भा० त्वर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिविधत्ते । तदेति ॥ तत्त्वप्रबोधाद्विपर्या-  
सक्षयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह ।  
अनादीति ॥ प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि । अजमिति ॥  
जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति । योऽयमिति ॥ परमात्मैव जीव-  
भावमापन्नः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्या-  
शङ्क्य कार्यकरत्ववद्वत्त्वादित्याह । स इति ॥ परमात्मोभयलक्ष-  
णेन स्थापेन सुतेजा भवतीत्यन्वयः । स्थापस्थोभयलक्षणात्ममेव  
प्रकटयति । तत्त्वेत्यादिना ॥ मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बध्यते ॥  
सुषुप्तमेव च्यमस्ति । मनेत्यादिना ॥ स्थापपरिष्कृष्टीतस्त्वैव प्रतिबो-  
धनावकाशो भवतीत्याह । यदेति ॥ यदा सुषुप्तकालादुभयते

गो० अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥  
 प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

भा० निद्रं । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्त्रुतं । तन्निमित्तत्वा-  
 दन्यथा ग्रहणस्य । यस्मान्निद्रमस्त्रुतं तस्मादजमद्वैतं  
 तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथम-  
 द्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत  
 रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्यते विद्यमान-  
 सेष्विवर्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या

आ० इति शेषः । प्रतिबोधकं विशिनष्टि । वेदान्तार्थेति ॥ कथं प्रति-  
 बोधनं तदाह । नासीति ॥ अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यथोक्तवि-  
 शेषेण गुण्या प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्रका-  
 रेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तं । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीया-  
 र्ज्व्याख्यानेन विशदयति । कथमित्यादिना ॥ अस्मिन्निति सप्तम्या  
 बोध्यात्मरूपं परामृश्यते । वाच्यं कार्यमाप्तरं कारणं ततोभ-  
 यमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नाभावकाशः सम्भ-  
 वतीत्यर्थः । अवतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति । सवाच्येति ॥  
 अजत्वादेवानिद्रं कार्यभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तुमशक्य-  
 त्वादिति मत्वाह । यस्मादिति ॥ अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणा-  
 न्तरं दर्शयति । अत एवेति ॥ अयमहमन्त्यायमहमसम्बन्धवैधुष्यं  
 हेतुं कृत्वा विशेषणदयमित्याह । यस्माच्चेति ॥ तत्त्वमेवंगण्यमस्तु  
 आत्मनः किमायातमित्याशङ्क्याह । तुरीयमिति । तदा विशिष्टेना-  
 चार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थावामित्यर्थः ॥ १६ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादि-  
 त्याशङ्क्याह । प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तद-  
 द्वितीयत्वमविवक्ष्यमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति ।  
 प्रपञ्चेति ॥ तर्हि पूर्वप्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं

गो० मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

भा० कल्पितः सर्वो विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः । नैव  
माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिना चतुर्वन्भापगमे  
विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं  
द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्तस्माच्च कल्पित-  
पञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

आ० सेऽनुमर्शतीति पूर्ववाद्येव ब्रवीति । अनिरुक्त इति ॥ विज्ञान्ती  
स्त्रोक्तेनेतरमाह । उच्यत इति ॥ किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेक्षा-  
दतानुपपत्तिरुच्यते किंवा ऽवस्तुत्वमिति विवक्ष्याद्ये द्वैतानुप-  
पत्तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येतेत्या-  
शङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह । रज्ज्वाविति ॥ यथा  
सर्वो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पित-  
त्वाच्च वस्तुतो विद्यते । तथाच वास्तविकमद्वैतमविद्वद्भिमित्यर्थः ॥  
उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । विद्यमानश्चेति । वक्षात्मनि  
कारवाधीनः सन् प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानिवृत्तत्वनिवृत्तात्-  
प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्ग-  
रहितः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्मनिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराश-  
ङ्क्येत । न च कारणधीनः सन् प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वेनावस्तु-  
त्वादित्यर्थः ॥ प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाह-  
रणाभ्यामुपपादयति । न हीत्यादिना । सर्वो हि रज्ज्वां आत्म्या  
कल्पितो मायं सर्वो रज्जुरेवेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो  
विद्यते । वास्तवस्य कावचयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया चेज्ज्वाच्च-  
क्षुब्धत्वात् मायाविना प्रदर्शिता मार्गस्त्वानां मायादर्शनवतां च-  
क्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यावगमे सति समुत्पन्नसम्बन्धदर्श-  
वतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुच्यते । यथे-  
दमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं च परमार्थतो  
ऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वे गृन्थवादः श्लादित्वाच्च श्लाह । रज्जु-  
वदिति ॥ प्रपञ्चस्य कावचयेऽपि सत्त्वाभावे वास्तविकमद्वैतमवि-  
द्वद्भिमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १७ ॥



गो० विकल्पो विनिवर्त्तेत कल्पितो यदि केन-  
चित् १ उपदेशादयं वादो ज्ञाते ज्ञेयं न विद्यते  
॥ १६ ॥

भा० ननु ब्राह्मणं ब्राह्मणं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्दृष्ट-  
इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्त्तेत यदि केनचित्कल्पितः  
ज्ञातः । अथाऽयं प्रपञ्चो माध्यात्म्यसर्ववस्तुज्ञाऽयं शिष्या-  
दिभेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत  
उपदेशादयं वादः शिष्यः ब्राह्मणं ब्राह्मणमित्युपदेशकार्थं

आ० प्रकारान्तरेणैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति ।  
यदि केनचिज्ज्ञेयना तत्त्वज्ञानेन कार्येण ब्राह्मणादिविकल्पो हेतु-  
तया विकल्पितस्तथाप्यसौ बाधितो निवर्त्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं  
विरोद्धमर्हति । तत्त्वज्ञानाख्यागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्ती-  
यतः । ब्राह्मणादिभेदोऽनूच्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्दृष्टे न  
किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविद्वज्जनित्यर्थः । श्लोकव्यावर्थाभा-  
शङ्कामाह । नन्विति । तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च ब्राह्मणादि-  
भेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्त्वज्ञानहे-  
तुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यावज्ञेयत्वेऽपि कल्पि-  
तस्य ब्राह्मणादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिविम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तर-  
माह । उच्यते इति । शिष्यः ब्राह्मणं ब्राह्मणमित्यस्य विकल्पो  
विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतिबोधित्वादवस्थुताङ्गानवाश्रयाद-  
द्वैताविरोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन  
स्युच्यति । यथेति । मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पिते-  
ष्यते यथा च सर्वधादादिविकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि  
कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्या-  
दिरपि ज्ञानास्त्राकल्पितः सत्त्वज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति  
ज्ञानात्पुष्पमञ्जी कल्प्यते तथाह । उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य  
यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति । अत इति । उपदे-

## ॥ उपनिषद् ॥

उ० सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रं पादा  
मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति  
॥ ८ ॥

भा० तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे दैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः  
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिष्ठत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्य-  
मानोऽध्यक्षरं । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । ओङ्कारः ।  
सोऽयमोङ्कारः पादश्च प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रा-  
मधिष्ठत्य वर्तत इत्यधिमात्रं । कथमात्मनो ये पादास्तु  
ओङ्कारश्च मात्राः । काक्षाः । अकार उकारो मकार  
इति ॥ ८ ॥

ज्ञात्प्रागिव तस्माद्ब्रह्ममपि भेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधि-  
सङ्कावाप्तेवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानांसाधिकारिणामध्या-  
रोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वग्रहणा-  
समर्थानामधमाधिकारिणामात्मज्ञानविधानाद्यारोपदृष्टिमेवाव-  
रुध्य व्याचष्टे । अभिधेयेत्यादिना ॥ अध्यक्षरमित्येतद्व्याकरोति ।  
अक्षरमिति ॥ अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं  
क्षुत्पादयति । किं पुनरित्यादिना ॥ तस्य विशेषणान्तरं दर्श-  
यति । सोऽयमिति ॥ आत्मा हि पादश्चो विभज्यते मात्रामधि-  
ष्ठत्य पुनरोङ्कारो व्यवतिष्ठते तत्त्वार्थं पादश्चो विभज्यमानस्या-  
धिमात्रत्वमिति दृष्ट्वति । कथमिति ॥ पादानां मात्रायाश्चैक-  
त्वादेतदविवक्षितमित्याह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

उ० जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्लेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिष्वभवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

भा० तत्र विशेषणियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओङ्कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्लेराप्तिर्याप्तिरकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् । तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव श्रुतेः इत्यादि-श्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वस्यावोचाम । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमध्यैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमस्य

आ० पादानां मात्रायाश्च मध्ये विश्वाख्यविशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति । तत्रेति ॥ विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्वारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन्नारोपसन्दर्शनात्तथा च किं तदारोप-प्रयोजकं सादृश्यमिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति । आहति ॥ व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुतुपन्यासेन व्यनक्ति । अकारेणेति ॥ अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्ववक्तृत्वेन स्पष्टयति । तथेति ॥ किञ्च सामान्याद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयो-रेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह । अभिधानेति ॥ सामान्यान्तर-माह । आदिरिति ॥ तदेव स्पष्टयति । यथैवेति । उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादिमत्त्वमकारस्य ब्रूयम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं । तैजसप्राज्ञावपेक्षाद्यस्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति । तस्मादिति ॥

उ० स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वादोत्कर्षेति ह वै ज्ञानसन्नतिं समानञ्च

भा० भवति महतां च एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सुप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्कर्ष इव ओङ्कारस्याथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वा अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्याथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्त्वसामान्याद्विदित्वात्तमुच्यते । उत्कर्षेति ह वै ज्ञानसन्नतिं । विज्ञानसन्नतिं वर्द्धयतीत्यर्थः । समान-

ञ्चा० किमर्थमित्यं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य षष्ठ्यत्वादित्याह । तदेकत्वेति ॥ ८ ॥

सादृश्यविकल्पादेव षष्ठ्यविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति । सुप्नेत्यादिना ॥ यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्त्वेन सामान्यं वक्तव्यं तदभावे तदोपायोपपत्तिरिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपपत्तिसमूर्त्येकमेकत्वादोषं साधयति । आहति ॥ अकारस्य सर्ववाग्व्यापकत्वेनेत्युक्तस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्द्धयते तथाह । अकारादिति ॥ अकारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठकमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिवकारस्यामुपमोदकयति । यथा अकारादुकारोत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वास्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः सूक्ष्माभिमानिनः सत्त्वाद्वादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह । तथेति ॥ उकारस्तैजसयोगं प्रत्येकमुभयत्वं एकत्वस्योभयमव्याघातादित्याह । आकारोति । अकारेति । मध्यस्थत्वादुकारस्तैजसयोगवभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं नृत्तमादोषयितुमित्याह । अथ इति ॥ यथोक्तैकत्वविज्ञानं षष्ठ्यत्वादुपादेयमिति सूचयति । विददिति । ज्ञान-

उ० भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद

॥ १० ॥

सधुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-

भा० सुखस्य मित्रपक्षस्येव अत्रुपचाणामप्यप्रदेव्यो भवति । अत्र-  
ह्यविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

सुधुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया  
मात्रा । केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र । मितेर्मि-  
तिर्मानं मीयेत इव हि विश्वेतेजसौ प्राज्ञेन प्रकथ्योत्पत्त्योः  
प्रवेष्टनिर्गमाभ्यां । प्रस्येनेव यवाः । तथा ओङ्कारस्यमात्रो  
पुनः प्रयोगे च प्रविष्ट निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।  
अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः । ओङ्कारोच्चारणेऽन्येऽक्षरे

आ० सन्ततेदत्तर्षो नाम कुतश्चित्स्थामेदावेदनं तस्यैकत्वाभावे कथं  
कथवत्त्वमित्याशङ्क्य आचष्टे । विज्ञानेति । यत्प्रयत्नस्यैकत्वमेव  
प्रकटयति । अप्रदेव्य इति । सादृश्यभेदेन यजभेदमावेद्य द्विवि-  
धसादृश्यप्रयुक्तैकत्वविज्ञानफलमाह । अत्रह्यविदिति ॥ १० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति । सुधुप्तेति ।  
यूर्ध्ववदेकत्वप्रयोजनमत्रापि अत्रपूर्व्वक्रममुपवर्णयति । केनेत्या-  
दिना । मानमेव विदुष्येति । मीयेत इति । ओमित्योङ्कारस्य नैर-  
न्तर्य्येओङ्कारो सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविष्ट पुनस्तस्या-  
भिर्ब्रह्मविबोधयन्नेते तेव मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्य-  
मित्यर्थः । एकीभावमेव स्पष्टयति । ओङ्कारेति । मकारवत्प्राप्ते  
ऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह । वयेति । उक्तस्यापि सामान्यस्य  
कथमाह । अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राप्तमकारयोरेक-  
त्वज्ञानं नाविवक्षितं यजवत्त्वादित्याह । विदिति । अवि-  
दुषोऽपि जमद्विधवत्ज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । अत्रयाथा-  
व्यमिति । तस्याप्यव्यवसायकतत्वं प्रकथयन्मनमिदत्वात् यज-

उ० रपीतेवी मिनेति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च  
भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

॥ गौउपादीयश्लोकाः ॥

गौ० विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटं ।  
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिरसामान्यमेव च ॥ ११ ॥

भा० एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाशे  
प्राप्ते । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राश्नमकारयोः । विदित्फ-  
लमाह । मिनेति ह वेदं सर्वं जगद्धायात्म्यं जानाती-  
त्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ॥ अचा-  
वान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थं ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । विश्वस्यात्मकारमा-  
चलं यदा विवक्ष्यते तदादित्सामान्यमुक्तन्यायेनात्कटमु-  
द्धूतं दृश्यते इत्यर्थः । अत्वविवक्षाधामित्यस्य व्याख्यानं  
मात्रासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमाचलं यदा सम्प्र-

त्या० मित्वाशङ्काह । जगदिति । तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदक-  
थनादुपासनाभेदमाशङ्काक्षेपु फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याह ।  
अत्रेति । पादानां मात्रायाश्च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलवचनं  
सर्वान् पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाष्य प्रधानस्य ब्रह्मधा-  
नस्य साधनं यदोद्गाताख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदे-  
वैकमुपासनमितरस्यातदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पादानां मात्रायाश्च यदेकत्वं सनिमित्तं मुखोपन्यस्तं तत्र  
श्रुत्यर्थविवर्तकूपान् पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति । अत्रेति ।  
प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदोपाधौ मङ्गलं सामान्यद्वयं वि-  
शदयति । विश्वस्येति । उक्तन्यायेनादिरस्येत्वादाविति शेषः ।

गौ•तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटं ।  
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधं ॥२०॥  
 मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटं ।  
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥२१॥  
 त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।  
 सम्पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैष महामुनिः ॥२२॥

भा• तिपद्यत इत्यर्थः । आग्निसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्त्तते  
 चशब्दात् ॥ १८ ॥ तैजसस्योत्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षाया-  
 मुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः । उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति ।  
 पूर्ववत्सर्व्वं ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावत्कष्टे सामान्य इत्यर्थः ॥  
 २१ ॥ यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्येवमेवैतदिति  
 निश्चितो यः सम्पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविज्ञो भवति ॥ २२ ॥

आ• पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह । अत्रेति । अनुवृत्ति-  
 द्योतकं दर्शयति । चशब्दादिति ॥ १८ ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमा-  
 त्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं अनुक्तं व्यगच्छति । तैजसस्येति । स्फुट-  
 मिति क्रियाविशेषश्च । तथाविधमित्यस्यार्थं स्फुटमित्याह । स्फुट-  
 मेवेति ॥ उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तस्य  
 व्याख्यानं सर्व्वमित्युच्यते तत्पूर्व्ववद्दृष्टमित्युच्यते । पूर्व्ववदिति ॥ २० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं अत्रा  
 दर्शितं विशदयति । मकारेति । अक्षरार्थस्य पूर्व्ववदेव सुज्ञा-  
 नत्वात्तात्पर्य्यार्थमाह । मकारत्व इति ॥ २१ ॥ विन्वादीनामक्षा-  
 रादीनाञ्च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्मृति । निश्चिति ।  
 यथोक्तस्थानत्रयं आगदितं खग्नं सुषुप्तचेति । जितयं तुल्यं पादानां  
 मात्रायाश्चेति शेषः । उक्तं सामान्यमाग्नित्कर्षो मितिदित्यादिना ।  
 महामुनिरित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मविदिति ॥ २२ ॥

गो० अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसं ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

भा० यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोङ्कारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति अकारात्मनोङ्कारं विद्वान् वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसं । मकारश्चापि पुनः प्राज्ञश्च-  
ब्रह्मात्मयत इत्यनुवर्तते । शीघ्रे तु मकारे वीजभावव्या-  
दमात्रे ओङ्कारे गतिर्न विद्यते कचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

आ० पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति ।  
अकार इति ॥ यत्र तु पादानां मात्रायाश्च विभागो नास्ति तस्मि-  
न्मोक्षारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तुप्राप्त्यप्राप्तिविभागो नास्ती-  
त्याह । नामात्र इति ॥ ओङ्कारध्यायिनमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्त-  
मयुक्तं । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्त्रेण सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येयस्योक्त-  
फलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याह । अकारेति ॥ तदात्मनं तत्प्र-  
धानमिति यावत् । अकारप्रधानमोक्षारं ध्यायतो यथा वैश्वानर-  
प्राप्तिकथोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्ति-  
र्भवतीत्याह । तथेति ॥ यच्च मकारप्रधानमोक्षारं ध्यायति तस्य  
प्राप्तायास्तत्प्राप्तिर्युक्तेत्याह । मकारश्चेति ॥ क्रियापदानुवृत्तिरभ-  
वन्न विवक्षिता ॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे । शीघ्रे त्विति ॥ खूणप्रपञ्चो  
जागरितं विश्वश्चेत्येतन्नितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैज-  
सश्चेत्येतन्नितयमकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्चेत्येतत्  
त्रितयं मकारमात्रं तथापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापाद्यते ।  
तदेवं सर्वमोक्षारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं काल-  
मिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं यच्चैवेत्याचार्योपदेशसमुत्पस-  
न्यज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन गृही-  
तस्य क्षये ब्रह्मक्षये शुद्धे पर्यवसितस्य न कचिद्वृत्तिरपपद्यते  
परिच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥



## ॥ उपनिषद् ॥

उ० अमात्रश्चतुर्थीऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो  
ऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं

भा० अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्च-  
तुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मन-  
सयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः  
संदृत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्र-  
स्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिक-  
मात्मानं च एवं वेद । परमार्थदर्शिना ब्रह्मविदां तृतीयं  
वीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीय-

षा० प्रत्यक्षचैतन्यमोङ्कारसंवेदनं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यक्षेण तादात्म्या-  
दोङ्कारो निवृत्त्यते । तस्य परेण ब्रह्मैक्यममात्रादिभ्युत्था विव-  
क्ष्यते तामवतार्य व्याकरोति । अमात्र इत्यादिना ॥ केवलात्म-  
द्वितीयत्वं । विशेषज्ञात्तरमुपपादयति । अभिधानेति । अभि-  
धानं वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमान-  
त्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण क्षीयत्वादिति हेत्वर्थः । अव्यवहार्य-  
श्चेदात्मा नाख्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशावधित्वेनात्मनो  
ऽविशेषात्त्रैवमित्याह । प्रपञ्चेति । तस्य च सर्वानर्थाभावाप-  
क्षयितस्य परमाण्वत्त्वेन पर्यवसानं सूचयति । शिव इति ।  
तस्यैव सर्वदैतकस्यनाशिकानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह । अद्वैत  
इति । ओङ्कारस्तुरीयः सत्तात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति ।  
एवमिति । यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणाञ्चैकत्वं । न च पादा  
मात्राश्च तुरीयात्मन्योङ्कारे सन्ति । पूर्वपूर्वविभाज्योत्पत्तौत्तरा-  
न्तर्भावेन ब्रह्मादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंक्षयक्षयदता प्रयुक्तः सज्जो-  
ङ्कारो मात्राः पादाश्च सस्मिन्नन्तर्भावावस्थितस्यैवात्मनो भेद-  
मसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह ।

उ० य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यो-  
पनिषन्मूलमन्त्राः समाप्तिङ्गताः ॥ ॐ तत्सत्  
हरिः ॐ ॥

भा० स्यावीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो  
बुद्धिसंस्कारात् पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्द-  
मध्यमधियान्तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्नार्गगामिनां  
सन्न्यासिनां माचाणां पादानाञ्च क्लृप्तसामान्यविदां यथा  
वदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आसन्नम्बनीभवति ।  
तथा च वक्ष्यति । आश्रमास्त्रिविधा हीना इत्यादि ॥ १९ ॥  
इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यं ॥ ॐ ॥

षा० संविशतीति ॥ सुषुप्ते ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवत् मुक्तस्यापि  
पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्काह । परमार्थेति ॥ सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं  
बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं  
तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति  
नासौ पुनरुत्थानमर्हति । कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः ।  
तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारण-  
विनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगागमैवमित्याह । तुरीयस्येति ॥ मुक्त-  
स्यापि पूर्वसंस्कारात् पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराशङ्के । न  
हीति ॥ पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जु-  
सर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारादीत्यत्र बुद्धि-  
शब्देन सर्पभ्रान्तिर्मुच्यते । उत्तमाधिकारिबालोष्णरदारोऽपि परि-  
शुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिजन्तुमुक्तं यत्नं । इदानीं म-  
न्दानां मध्यमानाञ्च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या यत्नप्राप्तिरित्याशङ्काह ।  
मन्देति ॥ तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ तत्रैव वाक्यशेषा-  
नुकूल्यं कथयति । तथा चेति ॥ १९ ॥ इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्य-  
टीका समाप्ता ॥ ॐ ॥

## ॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

गौ० ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।  
 ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२०॥  
 युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयं ।

भा० पूर्ववद्वैते श्लोका भवन्ति । यथोक्तेः सामान्यैः पादा  
 एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादि-  
 त्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चि-  
 त्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ युञ्जीत समा-  
 दध्यात् यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनो

भा० यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोक्तरे  
 ऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्ते ऽर्थे एवं सम्भवन्तीत्याह । पूर्ववदिति ॥ ओङ्कार-  
 रस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याह । पादा इति ॥ पादानां  
 मात्रायाश्चान्योन्यमेकत्वं ज्ञात्वा तदिभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मबुद्ध्या  
 ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति । ओङ्कारमिति । तस्मात्पा-  
 दानां मात्रायाश्चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कार-  
 मुभयविभागमन्यं ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्याह । ओङ्कारमिति ॥  
 उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह । एवमिति ॥ २४ ॥ प्रणवानुसन्धानकुश-  
 लस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्ववैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तं ।  
 इदानीं तदनभिन्नस्य परोपदेशमात्रशरत्स्य ध्यानकर्त्तव्यतां  
 कथयति । युञ्जीतेति ॥ ननु मनसः समाधानं ब्रह्मवि कर्त्तव्यं कि-  
 मिति प्रणवे तत्कर्त्तव्यतोष्यते तत्राह ! प्रणव इति ॥ सत्यति प्रणवे  
 समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे नित्ये इति ॥ समाधान-  
 विषयमाह । यथेति ॥ तुरीयरूपं यथोच्यते तत्र हेतुमाह ।

गो० प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥  
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।  
 अपूर्वोऽनन्तरो वाच्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

भा० यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयं । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं  
 विद्यते क्वचिदिदं विभेति कुतश्चेति श्रुतेः ॥ २५ ॥  
 परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु  
 पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्य-  
 पूर्वं । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्यनन्तरः ।  
 तथा वाङ्मनस्य विद्यत इत्यवाङ्मनः । अपरं कार्यमस्य न  
 विद्यत इत्यनपरः । स वाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनव-  
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥

आ० यस्मादिति ॥ तदेव साधयति । न ह्येति ॥ तत्र तैत्तिरीयकमु-  
 त्वाऽऽनुब्रूयमाणं । विद्वानिति ॥ २५ ॥ कीदृशकृष्टिं प्रणवो  
 मन्द्ानां मध्यमाणाद्याधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याह ॥ प्रणवे  
 ह्येति ॥ उत्तमाधिकारिणां कीदृशकृष्टिं प्रणवः सम्यग्ज्ञानमो-  
 चरो भवति तत्राह । पूर्वं इति ॥ परापरब्रह्मात्मना प्रणवो  
 मन्द्मध्यमाधिकारिणोर्ध्येयतामुपगच्छतीति पूर्वार्थं याचते ।  
 परेति ॥ उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रत्यग्भूतं  
 यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्थं विभ-  
 जते । परमार्थत इत्यादिना ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति । सवा-  
 द्येति ॥ २६ ॥

गौ० सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमाक्षस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा यश्नुते तदनक्षरं ॥ २७ ॥

प्रणवं हींश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितं ।

भा० आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रत्ययाः । सर्वस्यैव मा-  
याहस्तिरज्जुसर्पमृगदृष्टिकाखप्रादिवदुत्पद्यमानस्य विद्य-  
दादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं  
मायाव्यादिस्वामीयं ज्ञात्वा तत्त्वसादेव तदात्मभावं यश्नुत  
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्यदे इदमे

पा० यदोष्णारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्व-  
मित्यादिविशेष्यमुक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति ॥ यथोक्तविशेष्यं  
प्रखवं प्रत्यक्षं प्रतिपद्य क्षतक्षत्वे भवतीत्याह । एवं हीति ॥  
पूर्वार्द्धं व्याकरोति । आदीति ॥ सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्ति-  
स्थितिजया यथोक्तप्रखवाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेष्यं  
युक्तमित्यर्थः ॥ तत्र परिग्रामवादं व्यावर्त्तं विवर्त्तवादं द्योतयि-  
तुमुदाहरति । मायेति ॥ अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकवि-  
धत्वबोधनार्थं प्रखवस्य प्रत्यगात्मत्वप्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमा-  
याशक्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ यथा  
मायावो स्वगतविकारमन्तरेण मायाहृत्यादेरिन्द्रजाणस्य स्वमा-  
यावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारविरहिणः  
स्वाप्नानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रखवभूतो व्यवहार-  
दशायां स्वाविद्यया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य पर-  
मार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेष्यवत्त्वमित्यर्थः ॥ द्वितीयां विभ-  
जते । एवं हीति ॥ पूर्वोक्तविशेष्यसम्पन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य  
मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति । तत्क्षणादे-  
वेति ॥ तदात्मभावमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेष्यं परमार्थ-  
वस्तु परात्म्यमेवेति ॥ २७ ॥ ब्रह्मबुद्ध्या प्रखवमिति ध्यायतो हृदयास्थं

गौ० सर्वथापिनमोद्गारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओद्गारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

भा० खितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमवदोद्गार-  
मात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति ।  
शोकनिमित्तानुपपत्तेः । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिभ्यः  
॥ २८ ॥ अमात्रस्तुरीय ओद्गारो मीयतेऽनयेति मात्रा-  
परिच्छिन्तिः सा अनन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्व-  
मस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः ।  
ओद्गारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स परमार्थत-

या० देशमुपदिशति । प्रणवमिति ॥ परमार्थदर्शिनस्तु देशाद्यनव-  
च्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकशोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक  
इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति । सर्वव्यापिनमिति ॥ हृदयदेशे  
प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति । स्मृतिप्रत्ययेति ।  
बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्यक्त्विर्वि-  
ध्यते ॥ विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतु-  
माह । शोकेति ॥ तस्य हि निमित्तमात्माज्ञानं । तस्यात्मसाक्षा-  
त्कारतो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाद्यमाह । तरतीति ॥  
आदिशब्देन भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिर्गृह्यते ॥ २८ ॥  
ओद्गारं तुरीयभावमापन्नो यः प्रतिपन्नस्तं सूति ॥ अमात्र  
इति ॥ यथोक्तप्रणवप्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरश्चमात्रभागी न  
पुनरुपार्थभागभवतीति विद्यारहितं निन्दति । नेतर इति ।  
यावदविभागस्य मात्रा विभागस्य चाभावादोद्गारस्तुरीयः सन्न  
मात्रो भवतीत्याह । अमात्र इति ॥ ननु कथमनन्तापरिच्छि-  
न्तिरोद्गारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छिन्तिरेवास्ती-  
त्याशङ्क्याह । नैतावत्त्वमिति ॥ अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावादप्र-

गो० इति माण्डूक्योपनिषदधीविष्णुणपरायां गोउ-  
पादीयकारिकायां प्रथममागमप्रकरणं ॥ ॐ  
तत्सत् ॥

भा० लक्ष्म मननाम्निः । नेतरो जगः ब्राह्मविदपीत्यर्थः ॥ २६ ॥  
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादत्रिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-  
जकाचार्यस्य ब्रह्मरभगवतः कृतावागमब्राह्मविवरणे गो-  
उपादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममाग-  
मप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० तिवन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवसीत्यभिप्रेत्याह । सर्व्वेति ॥  
यथा ब्राह्मणतः पूर्व्वोर्ज्ञेनोक्तविशेषवद्वानित्यर्थः । ननु यद्योक्त-  
प्रबवपरिज्ञानरहितस्यापि ब्राह्मणपरिज्ञानवत्त्वान्न ज्ञप्तेपक्ष-  
क्षितसंसारभाक्तेन पुत्रवार्थासिद्धिः । मवं । ब्राह्मविदोऽपि  
तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुत्रवार्थासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह । नेतर इति ॥  
तदेवं प्रबवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्दधानस्य पुत्रवार्थ-  
परिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखानामिति स्थितं ॥ २६ ॥ इति  
श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपादपूज्यप्रियभग-  
वदानन्दज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदधीविष्णुणपरमौ-  
पादीयकारिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ  
तत्सत् ॥ १ ॥

अथ गोउपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं द्वि-  
तीयं प्रकरणं ॥

हरिः ॐ ॥

गो० वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

भा० ॐ ॥ ज्ञाते दैतं न विद्यत इत्युक्तं । एकमेवाद्वितीय-  
मित्यादिश्रुतिभ्यः । आगममार्चं तत्तत्रोपपत्त्यापि दैतस्य  
वैतथ्यं ब्रह्मतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते ।  
वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यं असत्यत्वमि-  
त्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां  
पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति मनी-  
षिणः प्रमादकुत्रस्ताः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्था-

या० ॐ । आगमप्राधान्येन दैतं प्रतिपादयता तत्त्वत्वगीकस्य  
दैतस्य मिथ्यात्वमर्थोदुक्तं इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्ये-  
नापि प्रतिपत्तुं सूत्रकमिति दर्शयितुं प्रकारवान्तरमवतारयन्नादौ  
दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तस्मिन् दृढसम्भतिमाह । वैतथ्यमिति ॥ न  
केवलमातोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किन्तु युक्तिसिद्धीत्याह ।  
अन्तःस्थानादिति । पूर्वोत्तरप्रकरणयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्व-  
प्रकरणे कृतं सङ्क्षिप्यानुवदति । ज्ञात इति । आदिश्रुत्येन वच-  
हि दैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्गृह्यते । तर्हि दैतमिथ्यात्वस्य  
प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । आगमेति ॥  
यदैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममार्चं आगमप्राधान्येनानुमतं  
न युक्तितः सिद्धं । तस्मिन्नागमतोऽवमते युक्तिप्राधान्येनापि त-  
न्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकारवान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमा-  
दानुप्रादकत्वात्तर्कस्थानुप्रादप्रमादस्य प्रधानत्वात्तदधोनिविचा-



## गो० अन्तःस्थानानु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

भा० नात् । अन्तःप्ररीरक्ष मध्ये स्थानं येषां । तत्र हि भावा उपसम्भन्ते पर्यन्तदृष्ट्यादयो न वहिः प्ररीरात् । तस्मान्ने वितथा भवितुमर्हन्ति । ननु अपवरकाद्यन्तदपसम्भमानै र्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याह । संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्गाढीषु पर्यन्तदृष्ट्यादीनां भावोऽस्ति । नहि देहे पर्यन्तोऽस्ति ॥ १ ॥

आ० दानन्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं यौर्ध्वापर्य्यं पूर्व्वोत्तरप्रकारव्यतिरिक्तं । सम्प्रति श्लोकाच्छरादि योजयति । वितथस्योक्तादिना । वाङ्मा घटादयः । सुखादयस्याध्यात्मिका भावाः । प्ररीरान्तरवस्थानं साप्तागां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमादयति । तत्र हीति । तेषामन्तदपसम्भमानत्वेऽपि न वैतथ्यं अभिचारादिवाङ्मात्रमनूद्य परिहरति । नन्वित्यादिना । हेतुन्तर-ग्रन्थां वारयति । अन्तरिति । वद्यपि देहान्तःसङ्गुचिते देहे साप्ता भावा भवन्ति तथापि कथं तेषां म्रयात्मित्यत आह । न हीति । अन्तरितुक्तं स्पष्टयति । संवृत इति । तमेव सङ्गुचितं देहविशेषं आन्तरं स्पष्टयति । देहान्तर्गाढीमिति । उक्तमर्थं त्रैमुक्तिकन्यायेन स्पष्टयति । न हीति । यदा देहेऽपि पर्यन्तादयो न सम्भावन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीषु अति-सूक्ष्मास्त तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । साप्ता भावाः सत्त्वा न भवन्ति । उचितदेहग्रन्थावाग्रजतभुजङ्गादिव-दिति भावः ॥ १ ॥

गो० अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान् पश्यति ।

भा० खग्नदृश्यानां भावानामनन्तः संवृतस्थानमित्येतद-  
 सिद्धं । यस्मात्प्रायेषु सुप्त उदेषु खग्नान् पश्यन्निव दृश्यते  
 इत्येतदाशङ्क्याह । न देहादहिर्यदेशान्तरं गत्वा खग्नान्  
 पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेहाद्योजनप्रतान्तरिते  
 मासमात्रप्राये देशे खग्नान् पश्यन्निव दृश्यते । नच तद्देश-  
 प्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो दीर्घत्वाच्च  
 कालस्य न खग्नदृग्देशान्तरं गच्छति । किञ्च प्रतिबुद्धस्य  
 वै सर्व्वः खग्नदृक् खग्नदर्शनदेशे न विद्यते । यदि च

षा० देहादहिर्येव देशान्तरं गत्वा खग्नानाम्भावानामुपलब्धत्वात्तेषां  
 देशान्तः संवृते गाडीप्रदेशे दर्शनमसम्भतिपन्नमित्याशङ्क्य परि-  
 हरति । अदीर्घत्वाच्चेति । बहिः खग्नोपलब्धिपक्षे दोषान्त-  
 रमाह । प्रतिबुद्धच्चेति । व्यावर्त्थ्यामाशङ्क्यामनुवदति । खग्नमिति ।  
 तेषां देशान्तःसङ्गुचिते गाडीदेशे स्थितिदर्शनान्निष्ठत्वात्तन्निष्ठे  
 तदपि असम्भतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति । पश्यन्नि-  
 वेति खग्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिवशब्देन द्योतते ।  
 एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते । खग्नद्रष्टा गत्वा खग्नान् पश्यतीत्यत्र  
 हेतुमाह । यस्मादिति । इवशब्दस्तु पूर्व्ववत् । तथापि कथं बहिः  
 खग्नोपलब्धौ न भवतीति निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह । नचेति ।  
 खग्नः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात् सम्भतिपन्नवदि-  
 त्वभिप्रेत्य पक्षितमाह । अत इति । इतश्च न देहादहिर्यदेशा-  
 न्तरे खग्नदर्शनमित्याह । किञ्चेति । सर्व्वोऽपि खग्नद्रष्टा देशा-  
 न्तरे खग्नान् पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तच्चास्ति किन्तु श्रव-  
 नदेशे वर्त्तते तथापि गत्वा खग्नदर्शने कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।  
 यदि चेति । अन्तरेव खग्नदर्शनमिति स्थिते खग्नमिच्छात्वमु-  
 चितकालमून्धत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति । राजाविति । यद्यपि राजा

गो० प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥  
अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकं ।

भा० खप्ने देशान्तरं गच्छेत् यस्मिन् देशे खप्नान् पश्येत् तत्रैव  
प्रतिबुध्येत । नचैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनि इव भावान्  
पश्यति बह्वभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तैर्गृह्येत ।  
नच गृह्यते । गृहीतश्चेत् त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति  
ब्रूयुः । नचैतदस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति खप्ने ॥ २ ॥

इतश्च खप्नदृष्ट्या भावा वितथाः । यतो आभावस्यै-  
वरथादीनां खप्नदृष्ट्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तिः  
श्रुतौ न तत्र रथा इत्यत्र तेनान्तःस्नानसंभृतत्वादिहेतुना  
प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या खप्ने स्वयं ज्योतिष्प्र-

प्ता० निशामुपगतस्तथापि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संह-  
तचक्षुरादिकरखोऽपि पश्यति । श्रयानोऽपि पर्यटनं प्रतिप-  
द्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथापि बह्वभिः सहायः खप्ना-  
नुपचमते । तस्मादुचितस्य कालस्य करस्य सहकारिबन्धा-  
भावेऽपि खप्नदर्शनात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । खप्नमिथ्यात्वे  
हेत्वन्तरमाह । यैश्चेति । सहदर्शिभिरगृह्यमाणत्वं खप्नप्रचुर-  
सम्पत्तिपन्नमित्वाशङ्काह । गृहीतश्चेदिति । पुरुषान्तरसंवादा  
दर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा खप्नदर्शनमिति वस्तुमशक्यत्वादन-  
रेव खप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमि-  
त्युपसंहरति । तस्मान्नेति ॥ २ ॥

खप्नदृष्ट्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । अभावश्चेति ।  
न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्तीत्यादिश्रुत्या खप्ने  
स्वयं ज्योतिष्प्रमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृष्ट्यानां रथादीनामभावो  
योग्यदेशाद्यभावद्योतकत्वावपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन

गो० वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितं ॥ ३ ॥  
असत्स्थानानु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतं ।

भा० तिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥ आद्य-  
दृष्ट्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिष्ठादृष्टत्वादिति हेतुः  
स्वप्नदृष्टभावादिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृष्ट्यानां

भा० प्राप्तमेव स्वप्नदृष्टभावाणामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया कृत्वा प्रका-  
शितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं  
श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेतुस्तदपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति ।  
इत्येवेति । इतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति । यत इति । ज्ञेयाभावे ज्ञा-  
नाभावादर्थोऽज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुमशक्यः । श्रुते  
न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे ।  
बुद्धित इति । योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे कि-  
मन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राह । तेनेति । अन्तःशरीरमध्यस्थानं  
गाडीकक्षयं । तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन सङ्कुचितत्वेनावस्थानं पूर्व-  
तादीनामुपकल्पते । ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकाशाभावश्चे-  
त्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृष्ट्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव  
तदनुवादिन्या श्रुत्यापि प्रकाशितमिवाहुर्ब्रह्मविदः । आद्यदवस्था-  
यामादित्वादप्रकाशानां वाग्नादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादास-  
नादित्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यव-  
हारो न निर्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूक्ष्मासभावेऽपि व्यव-  
हारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्षत्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्व-  
निर्णयान्नप्राप्तमनः स्वयं ज्योतिर्गुणं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः ।  
तया तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादि-  
तमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमि-  
थ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः । ३ । उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे  
क्षयितमनुमानमाह । अन्तःस्थानादिति । भेदानामित्यत्र सूचि-  
तमनुमानमारुचयति । आद्यदिति । द्वितीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं  
स्थाप्य हेतोर्वच्यते तद्दर्शयति । यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रति-

गो० यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥  
 स्वप्नजागरिते स्थाने स्वेकमाहुर्मनीषिणः ।  
 भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

भा० भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमवगच्छिमिति  
 हेतुपक्षः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं सत्यमिति निग-  
 मनं । अन्तःस्थानासंवृतत्वेन स्वप्नप्रदृश्यानां भावानां  
 जाग्रदृशेभ्यो भेदः । दृश्यत्वमवगत्य दृष्टमवगच्छिमिति ॥ ४ ॥  
 प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्न-  
 जागरितस्थानयोरेक्यत्वमाह । विवेकिण इति । पूर्व-  
 प्रमाणसिद्धस्यैव फलं ॥ ५ ॥

आ० ब्रूयमानाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूचि-  
 तमिच्छाह । तस्मादिति । सर्ववैतथ्यवादिनां केन विज्ञे-  
 येन पक्षस्य पक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानास्तु संवृतत्वेन  
 भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । अन्तःस्थानादिति । स्वप्नप्रदृशा-  
 नामन्तःस्थानं संवृतत्वञ्च न तथा जाग्रदृश्यानां तेनोचितदेशा-  
 दभावात्तेषां तेष्वो वैषम्यं द्रष्टुं । सिद्धं हि बोध्यदेशादभावेन  
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सप्रसक्तं । जागरितस्य पुनरुचितदेशादि-  
 सङ्गावादद्रष्टुमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैष-  
 म्याद्दृष्टान्तदार्ढ्यात्तन्मिथ्यात्वमिति सिद्धिरित्याशङ्काह । दृश्यत्वमिति  
 ॥ ४ ॥ स्वप्नप्रदृश्यानां मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्राशुषावित्वादेौ जागरिते  
 स्वप्नप्रदृश्यानां युक्तो भवतीत्याह । सप्रति ॥ उभयचैकत्वं वि-  
 ददमिवमित्यत्र हेतुमाह । भेदानामिति । भेदा भिद्यमाना  
 भावास्तेषामवस्थादयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमवशिष्टं । तेन  
 दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन ज्ञान-  
 योदेकरूपत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति वक्तव्यमनुमानाख्यं प्रमाणं  
 सिद्धं तस्यैव यच्च साधनज्ञानद्वयाविशेषरूपमनेन ज्ञानेनोक्त-  
 मिति ज्ञानबोधनया दर्शयति । प्रसिद्धेनैवति ॥ ५ ॥

गो० आदावन्ने च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथेः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

भा० इतश्च वैतथ्यं जायदृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभा-  
वात् यदादावन्ने च नास्ति वस्तु मृगदृष्टिकादिं तस्मा-  
द्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जायदृश्या भेदाः ।  
आद्यन्तयोरभावादितथैरेव मृगदृष्टिकादिभिः सदृश-  
त्वादितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्म-  
विद्भिः ॥ ६ ॥ स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृश्यानामप्यसत्त्व-  
मिति यदुक्तं तदुक्तं । यस्माज्जायदृश्या अस्वप्नवाहना-  
दयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः । गमनागमनादिका-  
र्यश्च सप्रयोजना दृष्टाः नतु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति तस्मा-  
त्स्वप्नदृश्यवज्जायदृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तच्च

आ० जायदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यनुमानान्तरमाह ।  
आदाविति ॥ यदि जायदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्ना-  
दिभिः समत्वान्मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सन् पटः सन्नित्य-  
ज्ज्ञात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याह । वितथैरिति ॥ प्रकृते जाय-  
न्मिथ्यात्वे हेतुन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति । इत्येति ॥ विमतं  
मिथ्या आदिमत्त्वादन्तवत्त्वात् स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानज-  
डिक्चे आतिं कथयति । यदादाविति ॥ यदादिमदन्तवत्त्वमिथ्या  
यथा मृगदृष्टिकादीत्यर्थः । आतिमतः साधनस्य यत्तदन्तर्गतोपन्या-  
सेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति । तथेति ॥ अनुमा-  
नस्य घटादिषु सत्त्वसाधकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सकृन्मन्त्रनगर-  
मिति वक्तव्यायातिक्रमस्यविषयत्वाच्चेवमित्याह । तथापीति ॥ ६ ॥  
स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किन्तु यच्चपर्यन्तत्वाभावा-  
ज्जागरितस्य यच्चपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । स प्रयोजन-

गो० सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मा-  
दाद्यन्तत्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

भा० कक्षाद्यक्षात्सप्रयोजनता दृष्टा आ अन्नपानादीनां सा  
स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्ता पीत्वा चादत्तो  
विनिवर्त्तितवट् सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासांचात्तमहोरात्रो-  
चितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्ता पीत्वा  
चादत्तोत्यतस्तथा । तस्मात्त्रायदृष्टानां स्वप्नेऽपि विप्रति-  
पत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृष्टवदना-  
प्रवृत्तीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति  
मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

भा० तेषां । यद्यर्थवत्त्वादाह्निकोपाधेः साधनव्यापकत्वे यचित-  
माह । तस्मादिति । त्रायदृष्टाभावा वदन्त्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य  
साधनानुयाय्याप्रज्ञानुव्यापयति । स्वप्नेति । त्रायदृष्टानामिव  
स्वप्नदृष्टानावपि दुर्लभं सप्रयोजनवत्त्वमित्युपाधेरसम्भवत्वमित्याश्र-  
याह । त्रिमिति । अनुमानस्य क्षेत्राधिकार्येनासाधनत्वे यचित-  
तमाह । तस्मादिति । हेतोः कोपाधिकार्यं दूषयति । तथेति ।  
साधनव्याप्तादिदोषादपि नोपाधिरित्यनं सुप्रक्रमित्याश्रयाह ।  
तस्मादिति । यद्यर्थवत्त्वादाह्निकोपाधेः साधनव्याप्तिमाह ।  
यस्याधिकार्यदिना । मात्रैव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति । कामरिते  
धीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्मृतयति । यत्रोपादिना । उपाधेः  
साधनव्याप्तिं निरूपयति । तस्मादिति । हेतोः क्षेत्राधिकार्य-  
भावे यचितमाह । अत्र इति । हेतुद्वयमुपसंहरति । तस्मा-  
दिति । ७ ॥

गो०अपूर्वं स्थानिधर्मी हि यथास्वर्गनिवासिनां ।

भा० खप्रजापदेदयोः समत्वाज्यापदेदानामसत्त्वमिति च-  
दुर्लभं तदवत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथं नहि  
जापदृष्टा एवैते भेदाः खप्ने दृश्यन्ते किन्तर्हि अपूर्वं खप्ने  
पश्यति चतुर्हन्तगजमारुढमष्टभुजमात्मानं मन्यते । अन्य-  
दप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति खप्ने । तस्मान्येना सतासममिति  
सदेवतो दृष्टान्तोऽसिद्धस्तस्मात्खप्रवज्यागरितस्यासत्त्वमि-  
त्ययुक्तं । तत्र खप्ने दृष्टमपूर्वं यन्नन्यथे न तत्तु खतः सिद्धं ।  
किन्तर्हि अपूर्वं स्थानिधर्मी हि स्थानिनां द्रष्टुरेव हि  
खप्रस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवाशिनामित्रादीनां  
सहसाक्षत्वादि तथा खप्रद्रष्टोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न खतः  
सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकारमपूर्वान् खचित्त-

आ० दृष्टान्तस्य साध्यविवक्षितं श्रद्धित्वा परिहरति । अपूर्वमिति ।  
यथा स्वर्गनिवासिनामित्रादीनां सहसाक्षत्वादियन्मंसखा  
वदिदमपूर्वखप्रदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिगः खप्रस्थानवतो द्रष्टु-  
रेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव  
दृष्टत्वं तत्राह । तानवमिति । यथैवेह अवहारभूमौ सुशिक्षितो  
देशान्तरप्राप्तिमार्गं स्वेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान् पदा-  
र्थान् वीक्षते तथाऽयं खप्रगतान् पदार्थान् यथोक्तप्रकारात् प्रति-  
पश्यते । ततश्च खप्रस्य स्थानिधर्मत्वात्प्रज्जुसर्पादिवमिथ्यात्वमित्य-  
र्थः । श्लोकवाच्यत्वाभावात्प्रामुष्यस्यति । खप्नेति । समत्वाद्यन्तव-  
त्त्वादि । अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदेवोक्तिमन्तरेणासत्त्वमु-  
क्तमिति पश्यति । कस्मादिति । आप्तिभूमिं द्रवयन् आप्तिभूतं  
देवमाह । दृष्टान्तस्येति । असिद्धत्वं प्रमत्पूर्वकं विज्ञेयमिति ।  
कथमित्यादिना । अपूर्वं दर्शनमेव विदधेति । चतुर्हन्तमिति ।



गो०तानयं प्रेक्षते गत्वा यदेवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥  
 स्वप्नवृत्तावपि त्वन्मथेतसा कल्पितन्त्वसत् ।  
 वहिमेतोगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

भा० विकल्पानयं स्वानो स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यद्ये-  
 वेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं  
 गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति तदत् । तस्माद्यथा स्वानि-  
 धर्माणां रज्जुसर्पमृगवृषिकादीनामवयवं तथा स्वप्नदृ-  
 श्यानामपूर्वार्थां स्वानिधर्मत्वमेवेत्यवयवं अतो न स्वप्नदृ-  
 श्यान्तस्वाभिद्वयं ॥ ८ ॥ अपूर्वत्वाप्रज्ञां निराकृत्य स्वप्न-  
 दृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नदृश्यानां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयन्नाह ।  
 स्वप्नदृक्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तस्वेतसा मनोरथसङ्कल्पितम-

भा० अन्यदपि विनेयत्वादिवृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वे सिद्धे प्रामुख्य-  
 गुमानानुपपत्तिरिति यचितमाह । तस्मादिति । वृष्टान्ताविति  
 दृक्स्वप्नगुमानं साधयति । तन्नेति । तत्त्वं स्वभावतः सिद्धं व-  
 दतो वा । नाद्यः । जडस्य तदवोमादित्वाह । न तदिति । द्वितीये  
 तन्मिथ्यात्वमित्यभिप्रेत्य प्रत्यपूर्वत्वमाद्यपादमवतारयति । विना-  
 र्हीति । तद्वृत्तान्वयराशिं व्याकरोति । स्वानिधे इति । अपू-  
 र्वस्वप्नदर्शनस्य स्वानिधर्मत्वं वृष्टान्तोक्तं साधयति । यद्येतादिना ।  
 अपूर्वदर्शनं स्वप्नदृक्स्वप्नोऽपि चैतन्मथत्वं किं न स्वादित्वाप्रज्ञा  
 बाधोपपत्त्येवमित्वाह । न खत इति । उत्तरार्द्धं विभजते ।  
 तानित्वादिना । अपूर्वार्थां स्वप्नदृश्यानां स्वानिधर्मत्वेऽपि वि-  
 नायातमित्वाप्रज्ञाह । तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यवि-  
 कल्पत्वाभावं निरुपयति । अतो नेति । अपूर्वस्वावपूर्वस्य वा  
 स्वप्नदृक्स्वप्नमेव तदविद्याविजितत्वाद्वृष्टान्तो साध्यसम्पत्तिपक्षे-  
 सत्येव जाग्रद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जाग्रदृश्यानां  
 मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभानविरूपमित्वाप्रज्ञा वृष्टान्तोक्तं

गो० जायद्रतावपित्वमेतसा कल्पितस्त्वसन्त् १

वहिमेतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भा० सत् । सङ्ख्यागन्तरसमकालमेवादग्नान्तमेव खप्ने वहि-  
मेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारिणोपलब्धं घटादि सदित्येव-  
मसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसदिभागो दृष्टः । उभयोर-  
प्यन्तर्वहिसेतः कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टं ॥ ८ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तं । अन्तर्वहिसेतः कल्पितत्वाविशेषा-  
दिति व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥ चोदकस्याह । खप्नजायत्स्या-  
नयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्वहिसेतः कल्पितान्  
बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । सतिज्ञानयोः क आसन्न

भा० जनाद्यते । खप्नदृष्टाविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । अपूर्ण-  
मेति । खप्नदृष्टाकास्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकल्पवद्भा-  
षादिवमेति यावत् । खप्नज्ञाने सर्वस्य निष्ठात्वविशेषेऽपीत्यर्थः ।  
असत्त्वं परमार्थवद्विषयस्येव निष्ठात्वं । तस्मात् तर्हि किमानप्र-  
तिभासविरोधान्मुक्तो निष्ठात्वमित्याह । वाधाविशेषादित्याह ।  
उभयोरिति ॥ ८ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । जायदिति । युक्तत्वे हेतुमद्वा । अन्त-  
रिति । श्लोकस्यागमचरणां काव्यगमकपेक्षितं काव्यतत्प्राय-  
त्वादित्याह । काव्यतमिति ॥ १० ॥ सर्वनिष्ठात्वे प्रमादप्रमाणादि-  
खप्नद्वानुपपत्त्या विशेषमात्रज्ञते । उभयोरिति । कर्तृक-  
रत्नवद्वानुपपत्त्या विरोधेऽपीत्याह । को क इति । विकल्पको  
निर्मातेति यावत् । श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते । चोदक  
इति । खप्नद्वयोजनवा प्रथमार्थमपि विरोधं स्वीददिति । खप्नेति ।  
चतुर्थपादमवतारार्थमप्यन्तरविरोधं स्वीददिति । को वै तेषा-  
मिति । कर्त्ता हि पूर्वागुदत्तं कृत्वा ज्ञातोक्तान् निर्मिमीते

गो० उभयोरपि वेतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि १०  
 क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः  
 ॥ ११ ॥ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेहः स्वमा-

भा० इत्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इह ॥ ११ ॥ स्वसं-  
 खमाद्यथा स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव कल्पमाणं  
 वेदाकारं कल्पयति इत्यादि विव सर्पादीन् । स्वयमेव च  
 तान् बुध्यते भेदान् तददेवेत्येवं वेदानामिच्छाः । नाऽन्यो-

या० ऽनुसृत्यनुभवान्नयाद्येपेक्ष कर्त्ताद्येपो विवक्षितस्तथा च कर्त्ता-  
 दिव्यवहाराण्यपत्तिः सर्वमिच्छात्वे दुर्वादेत्यर्थः ॥ योऽध्यात्मं  
 प्रमाता कथादिदैकं कर्त्तृत्वरूपावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमा-  
 नादेरसत्यमित्याशङ्क्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्त्ता वा  
 नेष्यते तर्हि नैरात्म्यमिहमेवापद्यते । न च तद्वत् इत्यनेन आत्मनि  
 कर्त्तव्यत्वं दुष्करत्वात्तिराकर्तृदेवात्मादिर्वाक्यं ॥ ११ ॥ कर्त्तृकार्या-  
 दिव्यवहाराण्यपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ कर्त्तव्यत्वरं खव-  
 ष्ठिनश्चि । आत्मनेति ॥ कर्त्तव्यत्वरं वादर्थयति । आत्मानमिति ॥  
 कर्त्तृत्वरं विमरयति । आत्मेति ॥ तस्य कोतकान्तरात्पेक्षां प्रतिषि-  
 ष्ठति । देव इति ॥ विवर्त्तवादं द्योतयति । स्वमाद्येति ॥ सर्वस्य  
 मिच्छात्वेऽपि मायया विवक्षितमेतानुदोषेव कर्त्तृत्वादिव्यवहारस्य  
 सिद्धतीति भावः । प्रमादप्रमादिव्यवहाराण्यपत्तिं प्रत्याह ।  
 स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवादितीये प्रतीति वस्तुनि काव्यनिक-  
 भेदनिकमया सर्वा कल्पयित्वा प्रमाद्यमाह । इति वेदान्तेति ॥  
 वधा घटवत्ता कुशाजोऽऽधिकतावा म्दोऽन्यो दृष्टो न तथे-  
 हाद्योऽधिकतावासीत्याह । स्वयमिति ॥ वधा वच म्ददात्स-  
 मुपादानमधिकतातुरन्वदधिकतवं च तथाचाव्यमुपादानमस्तीत्याह ।  
 स्वमात्मानमिति ॥ तत्र च घटं कुर्वतो भूभायो भवताधारस्तथे-  
 हाक्षरोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति ॥ परिचामवादं आवर्त्त-  
 विवर्त्तवादं प्रकटयितुं स्वमाद्येवेत्युक्तं तत्र इत्यान्तमाह । इत्या-

गो०यया । स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्ति-  
श्रयः ॥ १२ ॥

विकरोत्यपरान् भावानक्षयिते व्यवस्थि-

भा० ऽसि ज्ञानस्यत्याश्रयः । नच निरास्यदे एव ज्ञानस्यती  
वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति  
नाना करोत्यपरान् सौक्तिकान् भावान् पदार्थान् ब्रह्मा-  
दीनान्यास्यानक्षयिते वासनारूपेण व्यवस्थितानव्याकृतान्नि-

षा० दाविति । मायादारेण चिदात्मनो जगन्निर्माद्वत्त्वमुक्त्वा तस्यैव  
बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमाद्वत्त्वमित्याह । सत्यमेव चेति । न च  
प्रमाद्वत्त्वस्य तात्त्विकं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनि-  
र्जातत्वादित्याह । तददिति । कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च  
मिथ्यात्वे नेह नानाऽस्तीत्यादिभूतिं प्रमात्रयति । इत्येवमिति । स  
इत्येवमेकार्थमाह । नान्योऽस्तीति । यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता  
ततोऽन्यज्ञानस्य स्मृतेष्वामयो नास्ति । चेतनभेदेमानुषाभावाद-  
नुभवस्मृत्यौचैकान्वयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्र-  
यापेक्षा विषयापेक्षा वा नास्तीत्याश्रयावाधितप्रसिद्धिविरो-  
धान्नैवमित्याह । न चेति ॥ १२ ॥

प्रकृतायां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपपन्नस्यति । विकरो-  
तीति । नियतांश्चेति चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिपि  
त्सितं क्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति । कः सङ्कल्पयन्निति । स्रष्टाश्र-  
योजनया बुभुक्षितं क्रमं प्रत्पाययति । उच्यत इत्यादिना । अस्या-  
श्चेति आस्तीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण कल्प-  
स्थितानभिषङ्गनामरूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह । अव्याकृता-  
निति । स कल्पनाकालान् विद्युदादीन् स्थिरानित्यर्थः । बहि-  
श्चित्तो बहिर्मुखान् बाह्यान् व्यवहारयोग्यान् पदार्थान् कल्प-

गो०तान् १ नियतांश्च वहिषित एवं कल्पयते प्रभुः  
॥ १३ ॥ चित्तकाला हि येऽस्तस्तु द्वयकालाश्च ये

भा० यतांश्च पृथ्यादीन् अनियतांश्च कल्पनाकालान् वहि-  
क्षितः सन् । तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिष्वक्षयानित्येवं  
कल्पयति । प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वप्नवचि-  
त्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्कते । यस्याचित्तपरि-  
कल्पितैर्मनोरथादिष्वक्षयैश्चित्तपरिच्छेदैर्वैलक्षण्यं वाच्या-  
नामन्योऽन्वपरिच्छेदत्वमिति वा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्त-

जा० वति । अन्तश्चित्तस्य तेभ्यो आवर्तबुद्धिर्मनोरथादिष्वक्षयानात्म-  
स्वप्नचित्तान् भावान् स्वप्नहारयोग्यान् कल्पयित्वा पुनर्स्वप्ना-  
रयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा कोपे कुचायो  
वा तन्नुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ स्वप्नहारयोग्या-  
श्चित्तं बुद्ध्वा वाऽऽविर्भास्य पञ्चाक्षानेव वहिर्नामरूपाणां सम्पा-  
दयति । तथैवावमादिकर्त्तापि मायावच्छेदे चचित्ते नामरूपा-  
न्नामस्वरूपेभ्यः स्थितान् प्रकल्पयदार्थान् प्रथमं विकल्पिताकारे  
ज्ञानविंभास्य पञ्चादहः सर्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण सम्पादय-  
तीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति ॥ १३ ॥ कल्पितानां कल्पनाका-  
लादन्तश्चित्तं चापे सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां कल्पनाकाशत्वा-  
त्कालदेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्ने तेषां मिथ्यात्व-  
मिवाशङ्काह । चित्तेति ॥ ये कल्पना काचभाविनो भावा मन-  
स्यन्तर्वर्त्तन्ते । ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्व्यापरकाचभाविने-  
वहिरेव स्वप्नहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव  
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वच्छयो विभेदवस्तुना कल्पि-  
तत्वप्रसुक्तः कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकस्यावर्त्तमा-  
शङ्कां दर्शयति । अत्रवदिति ॥ यथा अत्रे दृश्यमानं सर्वं कल्पितं  
मिथ्यैवेत्येते । तथा जाग्रदितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्यन्दितं तेन

गो० वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहे-  
तुकः ॥ १४ ॥

भा० काष्ठा हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेदाः नान्यस्मिन्काष्ठव्य-  
तिरेकेषु परिच्छेदकः काष्ठो येषां ते चित्तकाष्ठाः ।  
कृष्णकाष्ठाश्च श्वेतोपलब्धका इत्यर्थः । द्यकाष्ठाश्च भेदका-  
ष्ठाश्चान्येष्वपरिच्छेदाः । यथा मोदोद्वहमाक्षो जालदाक्षो  
तावद्वा द्रोहि चारुद्वा द्रोहि तावद्वाक्षो । तत्रावयमे-  
तावद्वा च इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वाद्यानां भेदानां  
ते द्यकाष्ठा अन्तस्मिन्काष्ठा वाद्याश्च द्यकाष्ठाः क-

ष्ठा० कश्चित् विज्ञेयत्वोत्पत्त्यादि विज्ञेयत्वमित्यत्र हेतुमात्र । यथा-  
दिति । काष्ठाविद्याविवर्त्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्गम्यता मने-  
द्यकस्यमनस्यन्तर्वर्त्तमाना बह्वी द्युत्पत्त्यादयश्च ते चित्तेनैव परि-  
च्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकाष्ठकाष्ठभाविनो न प्रतीयन्ते । तैः सह  
नैवकाष्ठं मनसो वहिर्जायदुद्भूतमानानां भवमानास्तोऽन्यपरि-  
च्छेदकं काष्ठप्रजावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानमोक्षरत्नजिनि यथा-  
ह्युपपद्यते तस्यादयुक्तं आकृतितस्य सत्प्रवृत्तिव्याप्तमित्यर्थः ।  
लोकाद्यदैवतदमाह । सानेति । येन मनस्यन्तर्मेनोरत्नरूपा-  
भावाक्षो चित्तकाष्ठा भवन्तीत्यत्रिभक्तभाषत्ये विकल्पयति । चित्ते-  
त्वादिना । वाद्यार्चमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । कल्पनेति । द्विती-  
ययादमवतार्य काष्ठोति । इवेति । ये सर्वसो वहिर्जायदुद्भूत-  
भेदकाष्ठाः काष्ठस्य भेदो भेदकाष्ठः स येषां ते कश्चेन्न कृत्यते ।  
तत्तन्मात्रेण पूर्वोक्तान्तेन चापरेण परिच्छेदाभिज्ञकाष्ठवच्छि-  
त्वेन प्रत्यभिज्ञावमाना इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञावमानास्तु तावद्वा  
निकृष्या स्फुटयति । कश्चेति । यामोदोद्वहनं मोदोद्वहनवर्त्तना-  
माक्षो देवदत्तपिडतोति प्रत्यभिज्ञावमानत्वेनाभिज्ञोदाहरणीवा  
प्रयत्ना कालेनावच्छिन्नो वर्त्तते तावत्त कालेनावच्छिन्नो मोदोद्वहनं

गो० अयत्ना एव येऽनस्तु स्फुटा एव च ये वहिः ।

भा० कल्पिता एव ते सर्वे न वाङ्मो काचदयत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेषान्वहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १७ ॥

चक्षुष्यनरव्यक्तत्वं भावानां मनोवाचनमात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा वहिस्वचुरादीन्द्रियान्तरे विशेषः ।

आ० निर्वर्तयतीत्यनेनकाचावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविवक्ष्यत्वं तस्य दर्शयति । यावदिति । यावता काचेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता काचेनावच्छिन्नः सम्यक् तिसृतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावता काचेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्वर्तयति निर्दोषोत्तेतावता काचेनावच्छिन्नः संतिष्ठतीत्यपरमुदाहरणमाह । यतावानिति । उत्तरेण न्यायेन परोक्षपरेश च काचेन परिच्छेद्यत्वं आयदृष्टानां भावानामुपपन्नत्वे काचदयस्य च परिच्छेद्यत्वं । तथा ते सर्वे भावा वहिर्दृष्टमानादयकाचेन काचदयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे । अन्तरिति । चतुर्थपादार्थमाह । अनेनेत्यादिना । वाङ्मो आयदृष्टेषु वाङ्मपदार्थेषु अवस्थितोकाचदयत्वेन काचदयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषो ऽन्वहेतुको न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अत्रापि हीति । यद्यपि सर्वे आयद्वेदजातं कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति । स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जामरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वप्नजामरितयोऽभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभासानुपपन्नेनाविशेषेण मिथ्यात्वमिच्छाशङ्काह । अयत्ना इति । ये मनस्वन्तर्भावनारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो वहिर्बुध्न्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पन्दनमात्रत्वेन कल्पिता मिथ्यावान्-

गो० कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियाक्षरे १५१  
जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् १

भा० नासौ भेदानामस्तित्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् ।

किन्तुर्हीन्द्रियान्तरकृत एवान्तः कल्पिता एव । आद्यज्ञावा-  
द्यपि स्वप्नभाववदिति सिद्धं ॥ १५ ॥ वाङ्मायात्मि-

भा० बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वात् स्फुटत्वविशेषो न मिथ्या-  
त्वमिमिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः ॥  
श्लोकस्याक्षराणि व्याकरोति । यद्यपीत्यादिना ॥ मनस्यन्तर्मनो-  
रथरूपाया भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वं तत्र हेतुमाह । मन  
इति । चक्षुरादियाद्यात्वेन मनसो बहिर्भावाणां स्फुटत्वं दृष्टं  
तदेवामिमिथ्यात्वकृतमिति शङ्कां वारयति । नास्यविति । सर्व-  
सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वविशेषप्रतिभागाज्ञासौ वि-  
शेषो मिथ्यात्वमिमिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह । स्वप्ने  
ऽपीति । अयं विशेषस्तर्हि केन सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थ-  
माह । किं तर्हीति । मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावाणां वासना-  
मात्ररूपाणामस्फुटत्वं । बहिर्भावानां चक्षुरादिवहिरिन्द्रि-  
यसम्बन्धात् युक्तं स्फुटत्वं तदेव विशेषो मिथ्यात्वविशेषेऽपि-  
सिद्ध्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि  
सम्बन्धात्प्रागुक्तमनुमानमविद्वदिति उपसंहरति । अन्त इति ॥  
१५ ॥ भवतु सर्वस्य कल्पितत्वं । सा पुनः सर्वकल्पना चेन  
द्वारेणेत्याशङ्क्याह । जीवमिति । आत्मा हि सर्वं समया-  
वशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति । तत इति ।  
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्वमेव जीवमापद्यते ।  
तद्दारेण पुनर्गोनाविधान् भावान् निर्भिमीते । ज्ञानश्रुति-  
वैकल्यात्तन्मध्येषु भावेषु वैकल्यापयसितित्यर्थः । श्लोकस्यावर्ण-  
प्रन्नमुपस्थापयति । वाङ्मेति । परार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता  
वाङ्माः सुखदुःखं ज्ञानं रागद्वेषेवमादयस्वाध्यात्मिकास्तेषां पर-  
स्परं निमित्तत्रैमित्तिकताऽस्ति । वाङ्मात्रनिमित्तीकत्वाध्यात्मिका



गो०वाद्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः॥१६

भा० कानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्प-  
नायाः किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलमात्मकमहं  
करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं लक्षणं । अनेनैवलक्षण एव  
शुद्धे आत्मनि रज्ज्वामिव सर्वं कल्पयते पूर्वं । ततस्तदर्थेन  
क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीनां विधानं भावान्  
वाद्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतु-  
रित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायाम-  
धिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथा-  
विद्यस्तथाविधैव स्मृतिसंस्थेति तथास्मृतिर्भवति स इति ।

भा० भवन्ति । तानपि निमित्तीकृत्येतरं जायन्ते । तदेवमितरेतर-  
निमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यं । निम्न-  
कल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिह-  
रति । उच्यत इति । हेतुफलमात्मकमित्युक्तमेव अत्र निमित्तं  
मिति । हेतुफलभावविकल्पं परिशुद्धात्मकं जीवकल्पनाधिकृतं  
दर्शयति । अनेनैवमिति । आरोग्यस्याधिकृतानामेकास्तीत्यत्र  
दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिवेति । द्वितीयतृतीयपादैः विभज्यते । तत  
इति । तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तृजीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः ।  
यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथापि तस्य कल्पना-  
विशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण न सम्भवतीति शङ्कते । तत्रेति ।  
चतुर्थपादेनोत्तरमाह । उच्यत इति । कल्पितो निश्चिक्करूपेणेति  
शेषः । अधिकृतः स्वामित्वेन सम्बन्धेन सम्बद्ध इत्यर्थः । इति शब्दः  
श्लोकाक्षरपरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्च-  
यति । अत इत्यादिना । सम्बन्धपानाद्युपपत्तेरिति इत्यादि भवति ।  
अस्ति न भवतीत्यत्र व्यतिरेककृपाद्यायात् भोजनार्थिजं हेतु-

गो० अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

भा० अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्य-  
तिस्रस्तत्तद्विज्ञानतदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि ।  
तेभ्यस्तत्स्यतिस्रस्तत्स्यतेषु पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्स्य-  
तिस्रस्तत्स्यतेषु पुनस्तज्ज्ञानानीत्येवं वाङ्मनाध्यात्मिकांशे-  
तरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीव-  
कल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा  
लोके स्त्रेण रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता एवमेवेति रज्जु-

षा० इति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । तत्संस्तुत्यादिकं फलमिति कल्पना-  
विज्ञानं जायते । ततोऽपरेषु वस्तुयोग्यभयोरपि हेतुफलयोः  
कृतिवद्भवति । ततश्च फलसाधनासमानजातीये कर्त्तव्यतावि-  
ज्ञानं । ततश्चाभिप्रेक्षितव्यत्वादियकार्थत्वे पाप्मादिक्रियातत्त्वा-  
दकृतसंस्तुतादितत्फलान्ननिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भ-  
वन्ति । ततो हेत्वादिकृतिः । ततस्तदनुष्ठानं । ततश्च फलमित्य-  
नेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृतां  
कल्पनामुपसंहरति । एवमिति ॥ १६ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति ॥  
श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं कृतं कीर्तयति । तत्रेति ॥ पूर्वश्लोकः  
सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया नित्यतायोगात् सनिमित्तत्वस्य वस्तु-  
त्वात् तस्य च वस्तुत्वे निश्चित्यनुपपत्तेः । स्वस्तुत्वे च निमित्तत्वा-  
सिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूतापि कल्पना नावकल्प्यत  
इत्याशङ्कते । सैवेति ॥ उत्तरत्वेन श्लोकादराख्यवताम्यं आचष्टे ।  
दृष्टान्तेनेति ॥ सप्रसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अन-  
वधारितत्वमेव स्थोदयति । एवमेवेति ॥ रज्जुदेवमिदमेव

गो० सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

भा० मन्दान्वकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वानेकधा  
विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तं । यदि हि  
पूर्वमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽ  
भविष्यत् । स यथा स्वरूपाङ्गुल्यादिषु एव दृष्टान्तस्व-  
हेतुफलसादिसंसारधर्मानर्थविक्षेपतया स्वेन विद्मद्वि-  
घ्नतिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवप्राणायनन्तभाव  
भेदेरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः  
॥ १७ ॥

आ० प्रकारेणेत्यर्थः ॥ सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादान-  
मुपन्यस्यति । स्वरूपेति ॥ उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूच-  
यति । मन्देति ॥ पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयत्वागवस्थायामित्यर्थः  
एतदेव व्यतिरेकद्वारा विदुषोति । यदि हीति ॥ देवदत्तस्य  
हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोप-  
पन्नते तथा पुरोवर्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चितेनासौ युक्त-  
स्तथा च रज्जुघानादेव भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तमनूय  
दार्ष्टान्तिकमभिसन्दधानञ्चतुर्थपादार्थमाह । एव इति ॥ हेतु-  
यथादित्यादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादि गृह्यते । विष-  
यकत्वमेव स्पुटयति । स्वेनेति ॥ अगारोपितेनेति यावत् । विघ्न-  
नेर्विशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वमे-  
त्यर्थः । तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषाभावादित्याशङ्क्याह । स-  
त्तेति ॥ न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि । अद्वयेति ॥  
सच्चिदानन्दाद्वयात्मा विद्याविकसितं दैतमित्यत्र प्रमाणं सूच-  
यति । इत्येष इति ॥ अद्वैतश्रुतयस्यावत्तत्रोपपन्नते यत्र हि  
दैतमिव भवतीत्याद्यान् दैततत्त्वतिभासमानयोर्मयात्वमावेदयन्तः  
श्रुतयः श्रूयन्ते । तेनादैतं तत्त्वं दैतमविद्याविच्छिन्नमित्यति प्रमा-  
नसिद्धमित्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः १

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः १

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

भा० प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्त्रि-

धा० के ते प्राज्ञादयोऽनन्ता भावा वैरात्मा विकल्पते माययेत्यपे-  
क्षायां प्राज्ञादिविकल्पनामुदाहरति । प्राज्ञ इति ॥ प्राज्ञो हिर-  
ण्यगर्भस्तच्छेन्द्रेण वा स जगतो हेतुरिति प्राज्ञविदो हिरण्य-  
गर्भाद्या वैश्वेदिकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रं । स्वत-  
न्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगज्हेतुत्वे मानाभावात् । यौबधेया-  
गमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थे मानत्वाद्योगात्तच्छेन्द्रेण वादस्य  
च प्रमाद्युक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पना-  
न्तरं दर्शयति । भूतानीति चेति ॥ एषिष्यन्तेजोवायवस्तत्त्वानि  
तानि च चत्वारि भूतानि जगत्कारयानीति चोक्तावतिष्ठात्  
दपि कल्पनामात्रं । न हि भूतानि स्वतः सिद्धानि जडत्व-  
विरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्यस्य स्वया-  
हकत्वाद्योगादङ्गितौल्यस्य बह्विधयत्वाददर्शनात् । अतो भूता-  
नि जगत्कारुण्येति कल्पनैवेत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसिः जयो गुणाः  
साध्येनावस्थिता जगतो महदादिप्रकृत्यस्य कारणमिति साङ्ख्याः ।  
तदपि कल्पनामात्रं । साध्येन स्थितानां कारणत्वे प्रकृयाभावप्रस-  
ङ्गात् । वैषम्यभङ्गनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतु-  
कत्वे हेतोर्निष्ठत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेतुन्तरापेक्षावा-  
मनवस्थानादित्याह । गुणा इतीति ॥ कल्पनान्तरमाह । तत्त्वा-  
नीति चेति ॥ २० ॥ आत्मविद्या शिवेति सङ्क्षेपतस्त्रीणि तत्त्वानि  
सर्वजगत्प्रवर्तकानीति श्रैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रं । आ-  
त्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां  
चित्तव्याघातादित्यर्थः । एकस्यात्मनो विन्धादयः सर्वव्यवहारहे-  
तवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रं । निरंशस्यात्मनोऽंशभेदानुपपत्ते-

गो० वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।  
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२

भा० त्यागः । अन्ये च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता

आ० रिक्ताह । पादा इतीति ॥ वात्स्यायनप्रभृतीनां कल्पनां कथ-  
यति । विषया इतीति ॥ शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्य-  
मानास्तत्त्वमिति विच्यममात्रं ॥ विषय विषयाणां दूरम-  
त्त्वन्तमन्तरं । उपभुङ्क्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपीति ॥  
विषयानुसन्धानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुप-  
पत्तेरित्यर्थः ॥ भूर्भुवः खरिति च यो जोका वस्तुभूताः सन्तीति  
पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रं । ज्ञानभेदेन त्रिवि तदान-  
न्यस्य दुर्बलरत्नात्स्वातन्त्र्यस्य चाधिष्ठत्वादित्याह । जोका इतीति ॥  
अभीन्द्रादयो देवास्तत्त्वज्ञदातारो नेश्वरस्तथेति देवताका-  
ख्ययाः । तदपि कल्पनामात्रं । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य यज्ञदाहत्वे  
तेषां भूत्वन्वो विशेषभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्योपकारकत्वे तदारा-  
धनवैयर्थ्यात् । तद्गङ्गानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात् तत्प्रसादस्या-  
किञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति ॥ २१ ॥ ऋग्वेदादयो वेदा-  
श्चात्मारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रं । न हि  
वेदा लौकिकवर्ण्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेद-  
शब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चाश्चारयोपलब्धेरन्यतरगतो व-  
र्ण्येवमारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण  
वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह । वेदा इति ॥  
ज्योतिष्मदादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो  
याज्ञिका मन्यन्ते तदपि ज्ञानिमात्रं । यच्च व्याख्यास्यामो ब्रह्मं  
देवता त्वाग इत्यत्रैकैकस्मिन् यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्य चाव-  
स्तुत्वादित्याह । यज्ञा इति चेति ॥ भोक्तृवात्मा न कर्त्तेति  
साङ्ख्यः । तत्र भागो यदि विप्रिया लोक्रियते तर्हि कथं नानित्व-  
त्वादप्रसङ्गः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसन्निधौ भोक्तृत्वं  
जानिरेवेत्याह । भोक्तेति चेति ॥ रूपकारास्तु भोक्तृं वक्ष्यति  
प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शना-

गो० सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।  
 मूर्त इति मूर्तविदो अमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥  
 काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।  
 वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥

भा० भेदा रज्ज्वामिव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्मनात्मस्वरूपा

आ० देवकृत्यासम्भवादित्याह । भोग्यमिति चेति ॥ २२ ॥ आत्मा  
 सूक्ष्मोऽबुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीरस्या-  
 पिवेदनानुसन्धानासिद्धेरित्याह । सूक्ष्म इतीति । सूक्ष्मो देहोऽहं-  
 प्रत्ययादात्मेति बोधायतभेदः । तच्च न । मृतसमुत्पत्तयोरपि सङ्घाता-  
 विभेदाच्चेतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सङ्घातस्य  
 चावस्तुतादित्याह । सूक्ष्म इति चेति ॥ मूर्तस्त्रिगुणादिधारी महे-  
 श्वरश्चादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यामिकाः । तदपि आन्ति-  
 मात्रं । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वास्त्री-  
 णावियहकल्पनश्च । वियहाभावे जीवाभावादयुक्तमित्याह । मूर्त  
 इति ॥ अमूर्तः सर्वाकारग्रन्थो निःस्रभावः परमार्थ इति ग्रन्थ-  
 वादिनः तदपि कल्पनामात्रं । परमार्थो निःस्रभावश्चेति स्वाघा-  
 तादित्याह । अमूर्त इति चेति ॥ २२ ॥ कालः परमार्थ इति ज्योति-  
 र्विदः । तच्च न । कालेक्यो मुहूर्त्तादिव्यवहारयोगात् । तन्नालात्वे  
 ऽपि न स्वातन्त्र्यं । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाश इत्यादिना  
 क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि  
 तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथाकालानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादि-  
 त्याह । काल इतीति । शरीरदयविदस्तु दिशः परमार्थ इत्याहुः ।  
 तदपि आन्तिमात्रं । तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह । दिश  
 इति चेति ॥ धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता  
 भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रं । तान्नादिस्वभावे स्थिते  
 नष्टे च कनकादिस्वभावासम्भवात् । मन्त्रवादेऽपि कालदष्टो न

गौ० मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।  
 चित्तमिति चित्तविदो धर्म्माधर्म्भौ च तद्विदः ॥ २४  
 पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।  
 एकत्रिंशक इत्याहुरनक्ष इति चापरे ॥ २६ ॥

भा० निश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः ।

आ० वति । अकारदृक् स्वयमेवोक्त्यास्तृतीयपदमाद्यामोहमात्रमि-  
 त्वाह । वादा इतीति । भुवनानि चतुर्दश वक्ष्यतीति भुव-  
 नकोषविदः । तदपि कल्पनामात्रं । तेषामदृक्त्वात् । न च  
 तेभ्यस्तद्दर्शनं । तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्वाह । भुवना-  
 नीति ॥ २७ ॥ मन एवास्मेति जोकायतभेदः । तदपि भ्रान्ति-  
 मात्रं । तस्य स्थातन्त्रे क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः । अस्थातन्त्रे च घट-  
 वदनात्मत्वात्करत्वाच्च दीपवदनात्मत्वाद्योगादित्वाह । मन इति ।  
 बुद्धिरेवास्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्पुनरे-  
 वभिचारादेयस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्वाह । बुद्धि-  
 रिति । चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानं । तदेवास्मेत्परे ।  
 तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषात्तुल्यं भ्रान्तित्वमित्वाह । चित्तमिति ।  
 धर्माधर्म्भौ विधिमिवेद्योदनामभौ परमार्थाविति मीमांसकाः ।  
 तदपि कल्पनामात्रं । देशकालादिषु धर्माधर्म्भयोर्विप्रतिपत्ति-  
 दर्शनादित्वाह । धर्मेति ॥ २५ ॥ प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारत-  
 न्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मे-  
 ण्ड्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति बोद्धव्यं विकाराः । पुरुषस्तु  
 दृष्टिस्तुभाव इति पञ्चविंशतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चो वक्ष्यति साङ्ख्यैः ।  
 तच्च कल्पनामात्रं । पञ्चविंशतिविशेषवत्स्यात्स्वावर्तकत्वे वैवर्थात्  
 स्वावर्तकत्वे च स्वावर्तकं प्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्वाह । पञ्चविंशक  
 इति । पातञ्जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिपदार्था इति  
 विकल्पयन्ति । तदयुक्तं । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावोदधिकत्वानुप-  
 पत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवदनोन्मूलप्रसङ्गादित्वाह । षड्विंश  
 इति चेति । पानुपपत्तास्तु रात्राविद्यानिवविकाककल्पनामात्राधि-

गो० लोकान् लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।  
 स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥  
 सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

भा० प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फलप्रयोजन-

आ० काक्यवैकृतिश्रुत्यदायां इति ब्रुवते । तन्न । श्लोकेऽपि रागाविद्य-  
 योरवान्तरभेदवदस्मादादेरपि तद्विज्ञत्वेन सङ्घातिरेकात् तस्य  
 रागोपपत्तित्वेन तस्याप्यविद्योपपत्तित्वेन च शून्यतापाताद-  
 विद्यामाययोच्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः स-  
 ङ्घातिरेकतादवस्थं । काक्यकलासु च तत्प्रसिद्धेरित्याह । एक-  
 त्रिंशक इति । अगन्तः पदार्थभेदे न नियतोऽस्तीति केचित् ।  
 तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाद्याश्रमूष-  
 कत्वादित्याह । अगन्त इतीति । २६ । श्लोकानुरङ्गनमेव तत्त्व-  
 मिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रं । श्लोकस्य भिन्नरहितत्वा-  
 त्तदनुरङ्गनस्येवरेखापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह । श्लोकानिति ।  
 दक्षप्रभृतयस्त्राश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् ।  
 वेद्यस्याश्रमशब्दार्थत्वे श्रुतादेरपि प्रसङ्गाज्जातेषु दुर्विवेचनत्वा-  
 त्तन्मूलस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवा-  
 यित्वे पारलौकिकतायोगादसङ्गे चात्मनि तदसमवायादित्याह ।  
 आश्रमा इतीति । वैयाकरणास्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्व-  
 मिति वर्णयन्ति । तदप्ययुक्तं । स्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्व्वादीनां  
 त्रिविकृतायोगादेकस्यानेकस्वभावतासम्भवादौपाधिकधर्मत्वे च  
 तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति । हे ब्रह्मणी  
 वेदितव्येपरं चापरश्चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे क्वचिदपि  
 ब्रह्मत्वायोगात् वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । परावर-  
 मिति । २७ । कृष्टिर्वा जयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति प्रौराजिकाः ।  
 तदपि कल्पनामात्रं । सतोऽसतस्योत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमावत्त्वा-  
 दिति मत्वाह । कृष्टिरित्यादिना । यथोक्तकल्पनाविष्ठानं सूच-  
 यति । सर्व्वे चेति । उदाहृतानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा वावन्तो



गो० स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८  
यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

भा० लाघ्नो न हतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥  
२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

किं बज्जना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं चं भावं  
पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्वमिति  
स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति वा तच्च  
द्रष्टारं सभावोऽवति यो दर्शितो भावो स भूत्वा रक्षति ।

आ० विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्पन्ते नात्मनः  
कल्पितत्वं । सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिसृष्टानत्वाद्योक्तादित्यर्थः । प्राणा-  
दिश्लोकेषु प्राग्ग्रन्थार्थमाह । प्राग् इति । तस्यैव बीजात्मनो  
विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नतेत्याह । तत्त्वा-  
र्थेति । अन्तिमपदार्थं स्पुटयति । अन्त इति । कुक्षधर्मो ग्राम-  
धर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वग्रन्थेन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि तद-  
ज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति । रक्षवामिति । आत्म-  
नोऽधिसृष्टानवैयर्थ्यार्थं कल्पनाग्रन्थत्वमाह । तच्छून्य इति । कि-  
मिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थं  
व्याख्यानमेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रत्येकमिति । २८ ।

बौक्तिकानां परीक्षकाद्याश्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृतान-  
न्तावशेषतस्तेषामिहाहसुप्तप्रकृतत्वं दृष्ट्वा सङ्क्षेपमात्रमाचष्टे । यं  
भावमिति । पादत्रयं विभज्यते । किं बज्जनेत्यादिना । तमेव भावं  
विशिनष्टि । यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्षतीत्यपे-  
क्षायामाह । असाविति । साधकपुरुषवत्तादात्म्यमापद्येत्यर्थः ।  
रक्षकप्रकारं प्रकटयति । खेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन  
तत्रैव विष्ठानामाद्य ततोऽन्यत्र प्रकृतिमुपासकस्य निवारयतो-

गो० तद्वावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तं ॥ २६ ॥

भा० खेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन् ग्रहस्तद्ग्रहादिभि-  
निवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतारमुपैति । तस्मा-  
त्तन्मात्रं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतैः प्राणादिभिरा-  
त्मनोऽप्यथर्गभूतैरप्यथर्गभावैरेव आत्मा रज्जुरिव सर्पादि-  
विकल्पनाख्यैः पृथगेवेति लक्षितोऽप्यलक्षितो मूढैरित्यर्थः ।  
विवेकिनास्तु रज्ज्वाभिव कल्पिताः सर्पादयो नात्मव्यति-  
रेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । इदं सर्वं यदमा-  
त्मेति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि  
कल्पितानामात्मानञ्च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन

आ० त्वर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे । तस्मिन्निति ॥ एतेनात्मन प्रकृतिनि-  
रोधे हेतुवत्तत्त्वहिं प्राणादीनामात्मवत्त्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य कल्पि-  
तानामधिलानातिरेकेणावस्तुत्वान्मैवमित्याह । एतैरिति ॥ २८ ॥  
उक्तज्ञानस्तुत्यर्थाह । एवमिति ॥ पूर्वार्द्धं व्याचरोति । एतै-  
रिति ॥ कल्पितानामधिलानातिरेकेण सत्त्वाख्युरजयोगाभावा-  
त्तद्वादेणात्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तदन्येषां कथमुपल-  
ब्धिरित्याशङ्क्याह । विवेकिनास्त्विति । प्राणादीनामात्मातिरेके-  
णासत्त्वे प्रमादमाह । इदमिति ॥ उत्तरार्द्धं व्याचरति । एव-  
मिति ॥ तत्त्वेनात्मवेदनापायं सूचयति । तत्त्वेनेति ॥ सप्रदृश-  
वज्ज्वाग्रदृशानां मिथ्यात्वसाधको दृशत्वादिहेतुरत्र युक्तिरित्यु-  
च्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेद किञ्चिदेष न भवति किन्तु स यं  
वेदार्थं श्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागेतो वेदार्थस्यास्या-  
नमभिनयति । इदमिति ॥ ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरं । कर्म-  
काण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधनद्वारा परस्परत्वा तस्मिन् पृथ-  
क्सितं । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो  
वेदार्थवित्वमुक्तं शनक्ति । न हीति । तदेव हि वेदार्थवत्त्वं

गो० एतैरेषोऽपृथग्भावेः पृथगेवेति लक्षितः १

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा १

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

भा० श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभागतः कल्प-  
येत् कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्यमदोऽन्यपरमिति ।  
न ह्यनध्यात्मविदेदान् ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनात्मवि-  
त्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनं ॥ ३० ॥

यदेतद् तस्याः सत्त्वमुक्तं युक्तितस्तद्देवान्तप्रमाणावग-  
तमित्याह । स्वप्नस्य माया च स्वप्नमाये असदस्वात्मिके  
ऽसत्यौ सदसस्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च  
प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहाराकीर्णमिव  
गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टं ।

आ० यत्प्रत्यगात्मस्वरूपमतस्याध्यात्मविदेव याचाढ्येन तत्त्वज्ञाने प्रभव-  
तीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति । न हीति ॥ क्रियाप्रत्ययेन  
प्रमाणाबुध्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमभिज्ञानादिक्रियायाश्च सुत्रि-  
हारा तस्मिन् पथ्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

यामिदंश्रुतिभिरस्मिन् प्रकारेणैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां  
प्रमाणागुयाहकत्वादनाभासत्वमवसेयमित्याह । स्वप्नेति ॥ श्लो-  
कस्य तात्पर्यार्थमाह । यदेतद्द्वैतस्येति ॥ असत्त्वे सत्त्ववत् प्रति-  
भानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाद्वराणि व्याचष्टे । स्वप्नस्येति । प्रसा-  
रितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि । पण्यानि क्रयविक्रय-  
प्रत्याख्ये येषामापणेषु गृहेषु ते प्रसारितपण्यापण्यासे च गृ-  
हाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपदास्तेषां व्यवहारास्तेराकीर्णमिति  
योजना ॥ इहान्तजयमनूय दार्ढान्तिकमाह । यथा चेति ॥

गौ० न निरोधो नचोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः ।  
न मुमुक्षुर्नैव मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

भा० यथा च स्रग्प्रमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथाविश्वमिदं दैतं सम-  
स्रमसद्वृष्टं केत्याह । वेदान्तेषु । नेह नानास्ति किञ्चन ।  
इन्द्रो मायाभिः । आत्मैवेदमय आसीत् । ब्रह्मैवेदमय आ-  
सीत् द्वितीयादौ भयं भवति । नतु तद्वितीयमस्ति । यत्र  
तस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिषु विषयस्यैर्निपुणतरवस्तुद-  
ग्निभिरेभिः पण्डितैरित्यर्थः । तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षवद्बुद-  
सन्निभं । नाशप्रायं सुखाद्भूतं नाशोत्तरमभावगमिति  
हि व्यासस्मृतेः ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं  
श्लोकः । यदा वितथं दैतमात्मैवैकः परमार्थतः सन् तदेदं  
निष्पन्नं भवति । सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो  
ऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधः । निरोधनं नि-

ष्ठा० गन्धर्वजगराकारं चकारार्थः । नेह नानास्ति किञ्चनेति वेदान्ताः ।  
दैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति । तम इति ॥ तमसि  
मन्दान्वकारे रज्ज्वामघिष्ठाने भूच्छिन्नमिति यद्भ्रान्त्या भाति  
तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्रं दृष्टं तच्चातीव चक्षुषमाश-  
क्षितं नाशप्रायं वर्त्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च  
दैतं कदाचिदपि सुखकारमुपलभ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते ।  
तच्च नाशयत्नं । नाशादूर्द्धमसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि तस्य  
परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्रमाद्युक्तिभ्यां दैतमि-  
ध्यात्वप्रसाद्यनेनादैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्द्वारितमर्थं  
तं सङ्गच्छति । नेत्यादिना ॥ श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । प्रकर-  
णेति । कोऽसौ प्रकरवार्थस्तस्य सङ्गहे किं सिद्ध्यति तदाह ।  
यदेति ॥ व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्त-

भा० रोधः प्रसव उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः  
 साधनाग्नौ च स मुमुक्षुर्मात्रनार्थी मुक्तो विमुक्तबन्धः ।  
 उत्पत्तिप्रसवयोरभावाद्बुद्धादयो न सन्तीत्येषा परमा-  
 र्थता । कथमुत्पत्तिप्रसवयोरभाव इत्युच्यते । दैतस्यास्या-  
 सत्तात् । यच्च हि दैतमिव भवति । स इह नानेव पश्यति ।  
 आत्मैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् । एकमेवाद्वितीयमिदं सर्वम् ।  
 यद्व्यमात्रेत्यादिना श्रुतिभ्यो दैतस्यासत्त्वं सिद्धं । सतो शु-  
 त्पत्तिः प्रसवो वा स्यात्प्रासतः ब्रह्मविषाणदेः । नाप्यदैतमु-  
 त्पद्यते जीयते वा । अद्वयस्योत्पत्तिप्रसववचेति विप्रतिषिद्धं ।

भा० दाह । वदेति । चतुर्थपादार्थमाह । उत्पत्तीति । उक्तमेवार्थं  
 प्रत्यप्रतिवचनार्थां प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । दैतासत्त्वं  
 श्रुतवदन्तेन स्पष्टयति । यत्र हीति । दैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्ति-  
 प्रसवौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं दैतस्य तौ किं वा ऽदैतस्येति चार्थं  
 विप्रक्ष्यं दूषयति । सतो हीति । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ।  
 व्यावहारिकदैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रसवावित्याशङ्काह । य-  
 स्त्विति । विमलसत्त्वतो नोत्पत्तिप्रसववान् कल्पितत्वात्तज्जुसर्पव-  
 दित्त्वत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य तज्जुसर्पस्य तज्ज्वामुत्पत्तिप्रसवौ  
 मनसि वा दयोर्वेति विप्रक्ष्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति । तज्जुं  
 पश्यतां सर्वेषामुपकम्बिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न  
 चेति । वह्निरपकम्बिविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । न  
 चेति । उभयतो मनोऽतज्जुवच्छब्देन तज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रसवौ युक्तौ  
 दवाधारत्वोपकम्बादित्यर्थः । तज्जुसर्पवदैतस्य मानसत्वाविश्ले-  
 षात्तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दम्भान्ति-  
 कमाह । तथेति । दैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विकौ जन्मविनाशा-  
 विवि श्रेयः । मानसत्वासिद्धिमाशङ्काह । न हीति । अन्यव-  
 क्षतिरेकाभां दैतं मनोविकल्पनामात्रमिति विमलमवति । अत  
 इति । न च मनो दैतस्य दर्शनमात्रे विभिन्नमिति युक्तं । भ्रमसि-

भा० यस्तु पुनर्देतसंख्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादिसं-  
ख्यः कल्पित इत्युक्तं । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादि-  
संख्यया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जु-  
सर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वा-  
विशेषाद्वैतस्य । न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा दैतं गृह्यते ।  
अतो मनोविकल्पनामात्रं दैतमिति सिद्धं । तस्मात्सूक्तं  
दैतस्यासत्त्वान्निरोधायभावः परमार्थतेति । यथेवं दैता-  
भावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा च सत्यदै-  
तस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावात् शून्यवादप्रसङ्गः । दैतस्य

आ० इत्याश्नातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति ।  
तस्मादिति । निरोधायभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापा-  
राद्वैते तदव्यापारादभावबोधने व्याप्तस्य भावबोधने व्यापार-  
विरोधाद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते । यथेवमिति । अद्वै-  
तस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याह । तथा चेति ।  
अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो दैतस्य सत्त्वादित्याश-  
ङ्क्याह । दैतस्येति । नाप्रामाणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वा-  
मारोपितसर्पादेरज्जुरधिकरणं । न हि निरधिकरानो मनोऽस्ति ।  
तथा दैतकल्पनाया निरधिकरणत्वायोगाच्चधिकरणत्वेनाद्वैतमा-  
ख्येयमित्येवार्थाप्रकरणे परिहृतमेतत्तद्यं कथमुद्भावयसीति सि-  
द्धान्तवाद्याह । नेत्यादिना । तत्र शून्यवादी क्षमतानुसारेण  
दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या चोदयति । आह्वेति । क्षमतसम्मतस्यैव  
दृष्टान्ततेजनियमात् । प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवात् ।  
अमबाधे परिशिष्यमात्रस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वात्  
दैतअमबाधसाक्षितया स्मुरयं तच्चैतन्मस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वा-  
त्रशून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । अद्वैतमसदप्रामाणि-  
कत्वाप्रज्जसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते । रज्ज्विति ।  
रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविवक्षितं प्रयोजकं आत्मनस्तु अमसाक्षि-

भा० चाभावात् न रज्जुसर्पादिविकल्पनाद्या निरास्यदत्तानुप-  
पत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत् कथमुज्जीवशीत्याह । रज्जुरपि  
सर्वविकल्पस्यास्यदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः ।  
न । विकल्पनाद्येऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोप-  
पत्तेः । रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एकान्तोना-  
विकल्पितत्वादेविकल्पितरज्जुसंज्ञवत्प्राक्सर्पाभावविज्ञानात् ।  
विकल्पयितुश्च प्राक्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेव  
सत्त्वानुपपत्तिः । कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य  
द्वैतविज्ञाननिवर्त्तकत्वं । नैव दोषः । रज्जुसं सर्पादिवदा-

आ० त्वान्वियमेन अमाविषयत्वात्प्रासत्त्वमित्युत्तरमाह । नैकान्तेनेति ।  
अप्रामादिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह । अविकल्पि-  
तेति ॥ नाऽयं सर्पा रज्जुरेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपरोवर्त्ति-  
रज्जुत्वनिश्चयात्प्राग्ब्रह्मसां प्रामादिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाज्ञाते  
रज्जुसंज्ञोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामादिकत्वाभावेऽपि सन्नेवात्मा  
भविष्यतीत्यर्थः ॥ आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेतुन्तरमाह । विकल्प-  
यितुश्चेति ॥ आत्मनो द्वैतअमाधिकान्तत्वेन सम्भावितत्वाद्वाध-  
साक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्व्वं अमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाद-  
विषयत्वेऽपि नास्ति श्रूयतेत्युक्तं ॥ इदानीं प्रमिते धर्म्मिणि प्रति-  
षेधदर्शनादात्मनाऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमापकं शास्त्रमयुक्त-  
मिति शङ्कते । कथमिति ॥ प्रतिपन्ने धर्म्मिणि प्रतिषेधात्म्यमिति  
प्रतिषेधस्य विशेषणवैषम्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वविकल्पना-  
स्यधिकानाकारेण स्वरूपाङ्गोक्तत्वात् तस्मिन् प्रतिपन्ने द्वैतस्य  
प्रतिषेधः सम्भवतीति परिहरति । नैव दोष इति ॥ अमावि-  
षयस्यात्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरन्मघटमानमित्याक्षिपति ।  
कथमिति । स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्जिकल्पकस्फुरत्वेऽपि सवि-  
कल्पकत्ववहारे समारोपितसंख्याकारेण अमाविषयत्वमविद-  
जमित्याह । सुखदमित्यादिना । उक्तत्वावेनात्मप्रतीतेः सिद्ध-

भा० त्मनि दैतस्याविद्याध्यक्षत्वात् कथं सुखं दुःखी मूढो  
जातो मृतो जीर्णो देहवान् पश्यामि व्यक्ताव्यक्तः कर्त्ता  
फली संयुक्तो विद्युक्तः शीघ्रो दृढोऽहं ममैतदित्येवमादयः  
सर्वे आत्मन्यधारेोप्यन्ते । आत्मैतेस्त्रुनगतः सर्वत्राव्यभि-  
चारात् यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विभे-  
द्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वाच्च कर्त्तव्यत्वं श्रास्तेषां । अस्त-  
कर्त्तृ च श्रास्त्वं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणं । यतोऽविद्याध्या-  
रोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेरात्मनः स्वरूपेणानव-  
स्थानं स्वरूपावस्थानञ्च श्रेय इति । सुखित्वादिनिवर्त्तकं  
श्रास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यसूत्रादि-  
वाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानु-

भा० त्मातिपत्रे तस्मिन् दैतप्रतिषेधस्य स्फुरतेति कथितमाह ।  
यदा चेति । न केवमपरोपितविशेषवैविर्भेदस्यात्मनः स्वरू-  
पस्फुरत्वं सिद्धत्वादेव न श्रास्तेषां कर्त्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रा-  
मास्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह । अस्ततेति । स्फुरत्वात्मनि दैतनि-  
वेद्यकत्वेऽपि श्रास्त्रस्य कथाभावादप्रामास्यं तदवस्थमित्याश-  
ङ्गाह । अविद्येति । प्रतिषेधश्रास्त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपाव-  
स्थानं कथ्यतीत्यर्थः । निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावा-  
प्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्गाह । स्वरूपेति ।  
इति प्रसिद्धं मोक्षश्रास्त्रेति श्रेयः । दैतनिवर्त्तकत्वे श्रास्त्रस्य  
कारकत्वं स्यादित्याशङ्गाह । आत्मनीति । असुखित्वादेः  
आभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्वं स्फुरत्वनुपपन्नमित्याशङ्क्य अनवि-  
द्यमयुक्तीदमप्रादेच आभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाह-  
क्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचिन्त्यश्रव्यविद्याप्रभावादात्मनि  
स्फुरत्वापि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेण स्फुरत्वन-  
विद्वद्भवित्वाह । आत्मेति । विपक्षे भवानुपपन्निरित्याह ।



गो० भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भा० वृत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तस्याप्यारोपितसुखित्वादि-  
सत्त्वो विशेषः । यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ भीतता  
तस्मिन्निविशेष एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पि-  
ताः । यत्तसुखित्वादिसास्त्रमात्मनस्तसुखित्वादिविशेषनि-  
वृत्त्यर्थमेवेति सिद्धं । सिद्धन्तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां  
सूचं ॥ ३९ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह । यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्प-  
धारादिभिरद्वयेन रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा

भा० वदीति । उक्तमर्थं सङ्ग्रह्य निगमयति । तस्मिन्निति । असुखि-  
त्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति । यत्त्विति । अख्यून-  
नश्लोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते । उक्तेऽर्थे त्रिवि-  
डाचार्यसम्प्रतिमाह । सिद्धं त्विति । ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्य-  
भावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्नवत्पदसं-  
वृत्तैः सूत्रादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकहेताभावबोधनेनाध्यस्तनि-  
वर्तकत्वादिति सूचार्थः ॥ ३९ ॥

यद्युक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदयुक्तं । सामान्यवि-  
शेषात्मकं वस्तु नागारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्या-  
शङ्क्याह । भावैरिति । भावा व्यावृत्ता विशेषास्तो च स्वमिवा-  
दित्वादसन्नो रज्जुसर्पवदद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैर-  
वस्तुभूतैः सामान्याकारैश्च तादृशेनावयमव्यावृत्तानुगतपूर्वस-  
त्ताविदेकतानः सूत्रात्मैव भूतैर्भावाद्भावात् कल्प्यते । न वस्तुतः  
सामान्यविशेषभावोऽस्ति । परस्परान्यत्वादित्यर्थः । विशेषावयम-  
सत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तादात्म्येन कल्पि-  
तत्वात् तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह । भावा इति ।  
अनुवृत्तसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः ।

गौ० भावा अप्यद्वयेनेव तस्माद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

भा० दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते। एवं प्राणादिभि-  
रनमौरसङ्गिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न ह्यप्रचक्षिते म-  
नसि कश्चिद्भाव उपलब्धयितुं शक्यते केनचित् । न चात्मनः  
प्रचक्षणमस्ति । प्रचक्षितस्यैवोपलब्धमाना भावा न पर-  
मार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसङ्गिरेव प्राणादि-  
भावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पा-  
स्यदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । सदैकस्वभावोऽपि  
संक्षेपे च प्राणादिभावा अद्वयेनेव सताऽऽत्मना विक-

भा० सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादसंख्येकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे  
निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति योजितमाह । तस्मादिति ॥  
श्लोकात्पर्यर्थं दर्शयति । पूर्व्वेति ॥ निरोधादिसर्वविशेषाभावो-  
पपन्नितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्व्वश्लोकार्थस्य सामान्यविशेषा-  
त्मके वस्तुनि विशेषेणास्मिन् निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमा-  
शङ्क्यते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्त्वदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥  
तत्र पूर्व्वार्द्धमतान्तरास्मि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे । यथेत्वा-  
दिना ॥ संख्यरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाप्रज्जु-  
द्रव्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वमुन्नेयं । अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न  
परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतो  
ऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्थितितमात्रत्वप्रती-  
तेर्दृष्टात्वं स्वप्रवदित्वाह । न हीति ॥ आत्मपरिचामत्वान्मन-  
श्चक्षणमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याश-  
ङ्काह । न चेति ॥ न हि विभोरात्मनो नभोवक्षजनं वास्तवम-  
वकल्प्यते । न च तदभावनिर्दवयवस्य परिचामसम्भावनेत्यर्थः ।  
प्राणादीनामात्मपरिचामत्वान्मनस्यैव योजितमाह । प्रचक्षितस्येति ॥  
प्रगतं चक्षितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भावमाना भावा

## गौ० नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

भा० क्षिप्ताः । न हि निरास्यदा काचित्कल्पनोपसम्भवेत् । अतः स-  
र्वकल्पनास्यदत्तात्वेनात्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पना-  
वस्थायामप्यद्वयता श्रिवा । कल्पना एव तत्र श्रिवाः । रज्जुसर्पा-  
दिवन्नासादिकारिणो हि ताः । अद्वयता अभया अतः  
सैव श्रिवा ॥ ३३ ॥ कुतश्चाद्वयता श्रिवा नानाभूतं पृथक्-

आ० न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वप्न-  
वन्निष्ठात्वसिद्धिरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य  
यमितं दर्शयन् पूर्वार्ज्जाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति । अत  
इति । अद्वयस्य परमार्थत्वात् तदात्मना कथमात्मकल्पितः  
स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पितस्य संख्यरूपेण कल्पितत्वमि-  
ष्टमित्याह । परमार्थसत्त्वेति ॥ अविद्यावशादिष्टा कल्पना न  
स्वभाववशादित्याह । सदेति ॥ प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं  
व्यवहारमोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह । ते चेति ॥ क-  
ल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवक-  
ल्पते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥  
सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारो-  
पितानुवेधाभावात्तदनुवेधात् सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यं । तथा च  
प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यव-  
हारसिद्धिरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह । अत इति । स्वेनेति  
विशेषणं संख्यरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थं । कल्पनाराहित्वद-  
शाधामेवाद्वयता श्रिवेत्ताशङ्क्य कल्पनामात्रस्याश्रितत्वात्तैवमि-  
त्याह । कल्पनेति । नासादीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते ॥  
यदुक्तमद्वयता श्रिवेति तदुपपादयति । अद्वयतेति ॥ ३३ ॥  
किञ्च किमिदं नानाभूतं दैतमात्मतादाढ्येन वा सिध्यति स्वत-  
न्त्रेण वेति विवेक्तव्यं । नाद्य इत्याह । नात्मभावेनेति ॥ इदं हि  
नानाभूतं दैतं नात्मतादाढ्येन सेज्जुमर्हति । जडाजडयोर्विबुज-  
स्वभावयोस्तादाढ्यायोमात् । भेदादिभूत्यात्मतादाढ्ये च दैतस्य

गौ० न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४

भा० मन्यमान्यसाधनं दृष्टं तन्नाशिवं भवेत् । न साधनत्वे  
परमार्थसत्त्वात्मनि प्राणादिसंचारजातमिदं जगदात्म-  
भावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नागावस्त्वान्नरभूतं  
भवति । यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन  
नागाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणा-  
द्यात्मनेदं विद्यते । कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव ।

आ० नागात्वासिद्धेर्द्वयार्थः । द्वितीयं दूषयति । न खेनेति । खेन  
सत्तामसीत्वोरन्यामपेक्षतात्पर्यसत्तामसीत्वोरपि नेदं द्वैतं खेजुं या-  
दयति । तथा स्यात्तन्मे सत्तामसीत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापादा-  
दित्यर्थः । किञ्च किमिदं द्वैतमन्योऽन्यं एवम् एवमेति विवेक्तव्यं  
नाद्य इत्याह । न एवमिति । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं  
एवमेव सिद्ध्यति । एवमस्य धर्मिप्रतियोगिरूपभावविरुद्धत्वेनान्यो  
ऽन्यामयत्वाद्धर्मत्वस्वरूपत्वबोद्धव्यमन्यादित्यर्थः । नापि किञ्चि-  
दन्योन्यमप्यभूत्वा सिद्ध्यति । घटपदादिशब्दानां पर्यायत्वप्र-  
सङ्गाद्यवधारणोपायतादित्याह । नाप्यमिति । अतो वाक्य-  
वाक्यारोहं सर्वथा निरूप्यतासहमेव द्वैतमिति पक्षितमाह ।  
इति तत्त्वेति । यदुक्तमहवता शिवेति तत्र हेलनारोपयन्वास-  
परत्वं श्लोकस्य दर्शयति । कुतश्चेति । तदेव रज्जुद्वयति ।  
नागाभूतत्वादिना । नागाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं एवम-  
मिति । तस्य भवकारणत्वं प्रकटयति । अन्यत्वेति । तत्र चात्र-  
चोरादाविति यावत् । तद्व्यवहारं भेददर्शनमद्वैते वस्तुनि  
नास्तीत्याह । न हीति । अर्थात्ममधिकाररूपेण तत्त्वतो निरूप्य-  
माणं असदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । प्रदीपप्रकाशे-  
नाधिकारमात्रतया समारोपितः सर्पो यदा निरूप्यते तदा  
नासौ तद्वतिरेकेण सिद्ध्यति । तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण  
निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिद्धेदित्यर्थः । एवं प्रथमपादं चास्याव

गो० वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

भा० तथा ऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु । यथाऽश्वात्माद्विषः  
पृथग्विद्यत एव । अतोऽसत्तात्मापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेषां वा  
किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः ।  
अतोऽग्निवहेतुत्वाभावादद्यतैव त्रिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेतत्सम्बद्दर्शनं सूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादि-  
सर्वदोषैः सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगै-  
रवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्भिकक्षयः सर्वविक्षयभूयोऽय-  
मात्मा बृह उपसम्भो वेदान्तार्थतत्त्वैः । प्रपञ्चोपग्रमः  
प्रपञ्चो दैतभेदविस्तारस्योपग्रमोऽभावो यस्मिन् स

आ० द्वितीयपादं व्याचष्टे । नापीति । कदाचिदपीति कल्पनाय-  
स्यावां प्रागुक्तं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह । तथेति । पृथ-  
क्तात्मान्योन्याश्रयत्वेन दुर्बल्यनत्वादौघर्मेदाहरणं तु प्रातीतिकं  
पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धं । नापृथगित्यादि व्याकरोति । अत  
इति । दैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वात्तत्तदन्योन्यं वा परेखात्मना  
वा सहापृथग्भूत्वा सेज्जुमर्हति । अतो दुर्गिरूपत्वान्न किञ्चित्  
दैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि दैतं भयहेतु-  
कदस्युष्टं पुनरदैतमभयमेवेत्तुपसंहरति । अत इति ॥ ३४ ॥

किमिति यथोक्तमदैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरत्वमाचरती-  
त्याशङ्क्याह । विगतेति । रागादिप्रतिबन्धविधुरागामेव यथोक्त-  
मदैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । तदेत-  
दिति । श्रुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः । आदिपदेन  
सम्बद्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संशुद्धन्ते । रागादिविमोक्षो  
यदा कदाचिदग्नधिकारिणमपि सम्भवत्वतो निश्चिनष्टि । सर्व-  
देति । यदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रपद्यति । मुनि-  
भिरिति । विवेके च पदशुक्लेर्वाक्यतात्पर्यस्य च परिज्ञानं

[illegible]

गो० अद्वैतं समनुप्राप्य जडवसोक्तमाचरेत् ॥ ३६ ॥  
निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

भा० बादपरोबादवमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतो जडव-  
सोक्तमाचरेत् । अप्रत्यक्षपाद्यमात्मानमहमेवविध इत्यभि-  
प्रायः ॥ ३६ ॥

कथा चर्यया लोकाभाचरेदित्याह । स्तुतिर्ममस्का-  
रादिसर्वकर्मावर्जितस्यात्मसर्वबाधोपशमः प्रतिपन्नपारमहंस-  
धारिप्राय इत्यभिप्रायः । एतं वै तमात्मानं विदित्वे-  
त्यादिभुतेः । तदुद्धृत्यसदात्मानसंविष्टास्तत्पराचया  
इत्यादिसूतेषु । यत्तं प्ररीरं प्रतिषयमन्यथाभावात् ।  
अप्रत्यक्षमात्मतत्त्वं । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनि-

ष्ठा० सर्वलोकोति ॥ लौकिकव्यवहारादमतीतं विदुषो जडवदाचरन्  
कीदृशमित्यवेष्टायां चतुर्थे पादमनूय तात्पर्यमाह । जडवदिति  
॥ ३६ ॥

एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिर्न प्रत्यापन्नं ज-  
डवदेव विद्वान् लोकाभाचरेदिति बोधना । ननु परावरदेवयोः  
स्तुतिपूर्वकप्रशंसस्य आज्ञादिक्रियायाश्च कर्त्तव्यत्वात् प्रविशन्वा-  
नर्थं विदुषो जडवदाचरन्मिति तत्राह । निस्तुतिरिति ।  
तत्रापि जीवतां कापि स्थातव्यत्वादात्मवमुद्दिष्टं प्रवृत्तेरावश्य-  
कतात्पुनो जडसादृशमित्याशङ्क्याह । यथेति । यथाचाचयश्च  
यथाचये ते निवेतो वक्ष्याम्यः स यथेति वाच्यम् । तथापि  
लौकीकाश्चादमात्रनयानादिदेहकृतिप्रयोजनप्रापेक्षया प्रवृत्ति-  
क्रोधात् विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्क्याह । यतिरिति । आकाङ्क्षा-  
युक्तं ब्रह्माज्ञाचर्यादि व्याचष्टे । कवेत्यादिना । यस्यात्मनाभि-  
मानवतस्तत्त्वार्जसु वर्त्तमानस्य यथमिदं विशिष्यमिति आशङ्क्याह ।

गो० चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

भा० भिन्नमाकाशवदचक्षुं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतनमा-  
श्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदा तदा चक्षो  
देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चक्षाचक्षुनिकेतो विद्वान्  
न पुनर्वाङ्मयविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यद्वृ-  
क्षाप्राप्तकौपीनाच्छादनयासमाचदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥  
वाङ्मयं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकञ्च देहादिसत्त्वं रज्जु-  
सर्पादिवत् स्वप्नमायादिवचासत् । वाचारम्भणं विकारो

आ० तत्क्षेति । पारमहंस्यं पारित्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाण्यत्वा-  
दिति चेत् मैवं श्रुतिस्रुतिसिद्धत्वादित्याह । एवमिति । विदित्वे-  
त्पापातिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन् वस्तुनि  
विषयान्तरेभ्यो आकृता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेव परं वक्ष्यात्मा  
निश्चयचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन्मा-  
त्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्येषान्ते तथेत्याह । तन्निष्ठा इति ।  
तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमयनं परा मतिर्येषान्ते तथेत्याह ।  
तत्परायणा इति । आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं  
गृह्यते । कदा पुनश्चक्षो देहो विदुषो निकेतो भवति तत्राह ।  
यदेति । अविवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं  
निमित्तीक्यत्वात्मस्थितिं उक्तविशेषवतीं विस्मृत्याहङ्कारमनसा-  
रपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावस्व-  
चक्षमात्मस्वरूपमेवास्त्र निकेतनं । चक्षुं पुनः शरीरमुपदर्शितवि-  
स्मृत्यदादेवेति निगमयति । सोऽयमिति । अविदुषो विज्ञे-  
यार्थं आवर्त्य कीर्तयति । न पुनरिति । चतुर्थपादार्थमाह ।  
स चेति ॥ ३७ ॥ अहमेव परम्परा न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति  
श्रुतिसन्नतसिद्धरत्नमपि न कालविशेषनियतं किन्तु नैदन्तर्मेव  
कर्तव्यमित्याह । तत्त्वमिति । आध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं



गो० तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वास्यतः १

भा० नामधेयमित्यादिश्रुतेः । आत्मा च यवाद्याभ्यन्तरो  
 ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाधः कृत्स्न आकाशवत्सर्व-  
 गतः सूक्ष्मोऽचक्षो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं च  
 आत्मा तत्त्वमसीतिश्रुतेः । इत्येवं तत्त्वदृष्ट्वा तत्त्वीभूतस-  
 दारामो न बाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमा-  
 त्मत्वेन प्रतिपद्यच्चित्तचक्षणमनुचक्षितमात्मानं मन्यमा-  
 नस्तत्त्वाचक्षितं देशादिभूतमात्मानं कदाचिन्नन्यते प्रपु-  
 तोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि  
 कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसज्यात्मानं मन्यते इदानीमस्मि तत्त्वी-  
 भूत इति । न तथात्मविद्भवेत् । आत्मन एकरूपत्वात् स्वरूप-  
 प्रत्यवनासम्भवाच्च । सदैवं ब्रह्मास्मीत्यप्रपुतो भवेत्तत्त्वात्

आ० तत्त्वमधिकानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देशादहिरिव स्थितं पृथिव्यादि  
 च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिकानमेवेत्तनुभूय कथमपि ब्रह्मा  
 परमार्थवस्तुत्वभावमापन्नस्तत्रैवासक्तचेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो  
 व्याकृतवृत्तिकस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः  
 स्यादित्यर्थः । पृथिव्यादेर्देशादेच प्रत्येकं परमार्थत्वसम्भवे कथ-  
 मदैतनिका सिद्धेदित्याशङ्क्य आचष्टे । बाह्यमित्यादिना । किन्तु  
 दुर्भयोक्तत्वं तदाह । रज्जुसर्पवदिति । उक्तस्य विचारमात्रतया-  
 सत्त्वे प्रमादमाह । बाह्यारम्भमिति । ब्रह्मरात्मनोऽपि दृष्ट-  
 प्रतियोगित्वात्तुल्यं बाह्यारम्भमिति त्वित्याशङ्क्याह । आत्मा चेति ।  
 भवतु परस्यात्मनस्तत्त्वदागमवचननिर्देशादुक्तमस्तत्त्वं तथापि  
 ब्रह्मरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह । तत्त्वत्वमिति ।  
 विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्त्वदागमोपात्तानि अपुनस्तत्त्वानि ।  
 द्वितीयाहं आचष्टे । इत्येवमिति । आत्मारामत्वं कथमित्या-

गो० तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

भा० सदाऽप्रच्युतात्मदर्शने भवेदित्यभिप्रायः । मुनि चैव स्यादे-  
व । समं सर्वेषु भूतेषु इत्यादिश्रुतेः ॥ ३८ ॥ इति श्रीने-  
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य  
ब्रह्मरभगवतः छतौ गौडपादीये आनमशास्त्रभाष्ये द्विती-  
यप्रकरणं वैतथ्याख्यं समाप्तं ॥ ९ ॥

आ० ब्रह्म वाङ्मयिववाचस्तिं तज्ज्ञा प्रत्यगात्मन्येव \* परिहृतत्वादित्-  
त्वाद् । न वाङ्मेति ॥ तत्त्वादप्रच्युतो भवतीत्येतत् कतिरेकमुखेन  
व्याकरोति । यथेत्यादिना । अतस्तदर्थीति श्रुतेः । आत्मविदो  
नाशवक्षितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह । आत्मन इति ॥ सति  
स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्त्वतिषेधो युक्तो न भवतीत्या-  
ब्रह्माह । सदेति । वस्तुनः सदैकरूपत्वे कृतिमुदाहरति ।  
मुनि चेति । समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव वक्षित्वा  
गान्धे तथेत्यर्थः । स्वरूपप्रपञ्चने च कृतिं दर्शयति । सममिति ॥  
तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्नमिति स्वरूपाप्रपञ्चनमुक्तं ॥ ३७ ॥  
इति श्रीमुञ्जानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां  
गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां द्वितीयप्रकरणं समाप्तं ॥ २ ॥

\* भवेदित्येतदिति पाठान्तरं ।

गो० ॐ॥ उपासनात्रितोषर्भो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

भा० ॐकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपपन्नः त्रिवोऽद्वैत आलोति-  
प्रतिज्ञाभाषेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र  
द्वैताभावस्य त्रैतकप्रकरणेन सप्रमाद्यानन्वर्जननरादिदृ-  
ष्टानौर्द्वैतमाद्यनवत्वादिरहेतुभिरुक्तैश्च च प्रतिपादितः ।  
अद्वैतं किञ्चानवभाषेण प्रतिपत्तव्यमादेशस्त्रितोषर्भोपापी-  
त्यत आह । ब्रह्मते तर्कोचापि ज्ञातुं । तत्त्वचक्षित्य-  
द्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपाख्योपाख्यादिभेदजातं यन्मै  
वितथं केवलज्ञात्माऽव्ययः परमार्थ इति स्मितमतीतप्रक-  
रणे । अत उपासनामित उपासनामात्मनो मोक्षसाधन-

प्या० तर्कोक्तद्वयेन द्वैतवैतकविरुद्धत्वं परिसमाध्यादैवं पारमा-  
थिक्त्वमपि कर्तव्यः सन्भावविजुं प्रकरणात्पदं प्रादिसुखसाधोपा-  
सकभेदद्वयं तावदवयवद्वयं । उपासनेति । देहस्य पारमा-  
थिक्यो मीयो भूदवज्ञाताकारेण चादे ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन  
वर्तते । स प्रभुत्वपरेण सत्त्वनिष्ठेन काणावच्छिन्नं वस्तु सन्त्यते । स  
पुरुषसासर्गं पुरुषसर्वसाधनत्वेनाभितरदेव ब्रह्म प्रणिपत्ये प्रदी-  
रसाकादूर्ध्वमित्येवं । अतो किञ्चानज्ञानवाक्यविरुद्धते तेनासौ सप्र-  
योऽव्ययो ब्रह्मविरुद्धः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः । प्रकरणात्प्रकरणवतार-  
कत्वं कर्तव्यमवयवद्वयं । योऽप्यपरेति । उक्तं हि विज्ञेयं प्रक्रमे प्रक-  
रणे प्रपञ्चोपपन्नः त्रिवोऽद्वैत इति विशेवयैरज्ञात प्रविज्ञाभाषे-  
नादिकीयो आस्तात इत्यर्थः । दिकीयवद्वैतार्थं सञ्चित्यनुव-  
क्षयि । ज्ञात इति । तत्रैवापि प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र  
प्रविज्ञाभाषेण द्वैताभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृ-  
ष्टानात्मनोऽव तर्कोऽव प्रविज्ञादिरित्येव प्रविज्ञादिविरुद्धत्वव-  
शिरुक्तव्यवहारः । ततोऽयं प्रकरणात्प्राप्तपूर्वकत्ववद्वैत इति ।  
चरैरुक्तविरुद्धः । ज्ञेया तर्कोऽव मकरावयववेति मुनेरद्वैतं कर्तं तर्कोऽव

गौ० प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १॥

भा० तेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा  
जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोऽजं ब्रह्म अरीरपातादूर्ध्वं  
प्रतिपत्त्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहम् । यदात्मकोऽहं  
प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान उपा-  
सना पुनस्तदेव प्रतिपत्त्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः ।  
साधको येनैवं चुद्र ब्रह्मवित् तेनासौ कारणेन कृपणो दीनो  
ऽल्पकः स्रतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभिरित्मभिप्रायः ।  
यदासा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्मि  
नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तत्त्वकाराणां ॥ १ ॥

आ० ज्ञातुं ब्रह्ममित्यादिपति । तत्त्वयमिति ॥ स्वतन्त्रवर्कप्रवेष्टेऽपि  
तस्मिन्नात्मनिकतर्कस्य सहकारितया सम्भावनाहेतुत्वात्तर्कबाधे  
ज्ञातुं ब्रह्ममिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाह । अहैति ।  
यदि तर्कबाधैतं सम्भावयितुं प्रकरणाभारभ्यते तर्हि किमुपा-  
सकनिन्दा प्रथमं प्रसूयते तथाह । उपास्येति ॥ उक्तवत्समा-  
विरोधित्वादुपासकस्य तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं  
तर्हि तत्तागत्यमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तथाह । प्रा-  
गिति ॥ प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहम् तथेत्युपासके वतो  
मन्वतेऽवस्थ प्रागवस्थान्नविषया भविष्यत्त्वत्त्वश्रुतिरित्यर्थः ।  
कार्यव्यतिरिक्तवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिदं तर्हि किमुपासनवा  
प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याह । यदात्मक इति ॥ इदानीमुत्पन्नवस्थायां  
जातो जाते ब्रह्मणि व्यतिरिक्तवस्थायां वर्त्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मा-  
त्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रणयावस्थायामुपासनना प्रतिपत्त्ये  
तत्त्वतुल्यायादिति सम्बन्धः । तत्त्वकाराणां शाखायामुपासक  
ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनोपासकनिन्दा युक्तेत्याह । यदाचेति ॥ अन-  
भ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाशते । उपास्यते वाचा  
विषयोऽनुवर्त्तनीत्यर्थः । आदिग्रन्थेन यन्मनसेत्यादि श्रुतते ॥ १ ॥

गो० अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गत्वं ।

भा० सवाङ्माभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्तुवशविद्यया  
दीनमात्मानं मन्वमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्त्ते  
तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः  
कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं  
ब्रह्म । तद्वि कार्पण्यास्यदं यवान्योऽन्वत् पश्यत्यन्वच्छृणोत्य-  
न्यदिजानाति तदस्य मर्त्यं सदाचारमर्थं विकारो नाम-  
धेयमित्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सवाङ्माभ्यन्तरमज-  
मकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्य-  
निवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति अविद्य-  
माना जातिरस्य । समताङ्गत्वं सर्वसाम्यं मतं । कस्मात् ।  
अवयववैषम्याभावात् । यद्वि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं  
जायत इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समताङ्गतमिति

आ० भेददर्शनमुपासकमद्वैतविरोधिनां विन्दित्वा सत्यत्वद्वैतप्रतिष्ठां  
करोति । अत इति । जातिर्जन्म तत्रहितमजाति । तत्र हेतु-  
माह । समतामिति । जन्मराहित्यं साधयति । यथेति । अतः-  
ब्रह्मार्थमाह । सवाङ्मेति । प्रतिष्ठाभागं विभजते । अकृप-  
णेति । तदेव अतिरेकमुखेन स्फोरयति । तद्वीति । दर्शनादि-  
विशेषव्यवहारमोक्षरोभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नास्ति चोच्यते ।  
तदेव कृपणत्वाद्यन्वयमित्यर्थः । तत्र मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाद्य-  
माह । वाच्यरन्ध्रमिति । कार्यस्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं  
प्रकटयति । तद्विपरीतमिति । प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीय-  
पादं व्याचष्टे । तदजातीत्यादिना । सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं  
गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । निर्विशेषत्वे हेतुमाह ।  
अवयवेति । हेतुमेव प्रकटयन् अतिरेकमुखेनाजतं प्रपञ्चयति ।

गो० यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः ॥ २ ॥  
आत्मा आकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

भा० न किञ्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पणं । समन्ततः सम-  
जायया न जायते किञ्चिदवयवमपि न स्फुटति रज्जुसर्प-  
वदविद्यास्तदृक्का जायमानं येन प्रकारेण न जायते सर्व-  
तोऽवमेवं ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं दृष्टित्यर्थः ॥ २ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पणं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तस्मिन्मयं  
हेतुं दृष्टान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि वक्ष्यादा-  
काशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः  
येनैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित उक्तः । य-  
द्वाकाशवतः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्घटोदित

भा० ब्रह्मादिना । समन्तत इति पूर्वत्वसङ्गीर्तनं । दिवीयार्जं आ-  
चष्टे । यथेत्यादिना । यथा रज्ज्वा सर्पो भ्रातृया जायते तथा सर्वं  
भ्रातृदृक्का जायमानत्वेन भासमानमपि यथा येन प्रकारेण  
वस्तुतो न जायते तथा किन्तु सर्वतो देशतः कायतो वस्तुतश्च  
युक्तं ब्रह्ममेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृमित्यपेक्षा-  
यामाह । आत्मा हीति । जीवभेदप्रतीतिस्त्विह कथमित्याह-  
ञ्चाह । जीवैरिति । यथाऽऽकाशो विभुत्वाद्विभक्तः स्रजतवा-  
न्निबभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विभवेभावात् । यथा च  
अक्षाकाशो घटाकाशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानावि-  
धजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः । कथं सङ्गतानां  
परमादुत्पत्तिरित्याह । घटादिवदिति । यथा घटः  
सकाशाद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव उचित्यादिरुपाता-  
कारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरित्याह

गौ० घटादिवच्च सङ्घाते जीतावेतन्निदर्शनं ॥ ३ ॥

भा० उत्पन्नस्य परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मा-  
दात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशादृटा-  
काशोत्पत्तिर्यमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्मादेव-  
काशादृटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानी-  
यात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मिकाश्च  
कार्यकारणसङ्घाता रज्जुसर्पवदिकल्पिता जायन्ते । अत  
उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैरुदित इति । यदा मन्दबुद्धि-  
प्रतिपिपादक्षिपया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां  
तदा जातावुपगम्यमानासामेतच्चिदर्शनं दृष्टान्तो यथो-  
दिताकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

आ० तस्यामत्वत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह । जाताविति ॥ श्लोकस्य  
दृष्टान्तुवाद्पूर्वकं तात्पर्यमाह । जातीत्यादिना ॥ प्रथमपाद-  
स्याक्षरार्थमाह । आत्मेत्यादिना ॥ विमतस्त्वगतत्वात्त्विकभेद-  
शून्यः सूक्ष्मात्त्रिरवयवत्वादिभूत्वादाकाशवत् । न च परमाण्वादौ  
स्वप्नात्तादेर्व्यभिचारः । तस्यैवासम्मतत्वात् । कश्चिदपि तात्त्विकभे-  
दसम्प्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ जीवैरित्यादिना व्याचष्टे । जीवैरिति ॥  
जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति स्मृतेरि-  
त्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तार्थकर्तृर्हि परस्यैवात्मनः सङ्घातरूपेणो-  
क्तत्वे सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । अथवेति ॥ तर्हि नात्म-  
श्रुतेरिति न्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । जीवात्मानमिति ॥  
द्वितीयपादं व्याचष्टे । तस्मादेवेति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्यमवतारयति ।  
अत इति ॥ आकाशस्यावकाशप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ कार-  
णत्वं निर्मिकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यं ॥ जातावित्यादेरर्थमाह ।  
यदेति ॥ ३ ॥

गो.घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

भा० यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा च घटादिप्रसवे घटाकाशादिप्रसवसदद्देशादिष्वङ्गातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रसवे च जीवानामिहात्मनि प्रसवो न स्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वे एकस्मिन् जननमरश्चसुखादिमत्यात्मनि सर्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलसाङ्ग्यश्च स्यादिति च आहर्देतिनखान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयश्चरजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

भा० अद्वैतस्य जीववृत्तिभूतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रसवभूता विरोधमाशङ्क्य परिहरति । घटादिभित्तिः । सौपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रसवौ न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिभूता विरोधाभाववदद्वैतस्य प्रसवभूतापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकान्तराख्यानेन प्रकटयति । यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य अवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति । यथैकस्मिन्निति । उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन् जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्त्वपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न युज्यन्ते सौपाधिकभेदादित्याह । तद्वदिति । श्लोकस्यावस्थानाशङ्कां दर्शयति । सर्वदेहेभ्य इति । ऐकाग्र्ये कर्त्तव्यैकस्मिन् कर्त्तारः सर्वे भोक्तारि चैकस्मिन् भोक्तारः सर्वे भवेद्युक्तिरवस्थान्तरमाह । क्रियेति । अवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन् प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान् प्रतीति । किमिदमैकाग्र्ये साङ्ग्यं किमेकस्मिन्



गौ० न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

भा० नन्वेक एवात्मा । वाढं । ननु न श्रुतं तथा आकाशवत्सर्व-  
सङ्गातेत्येक एवात्मेति । यदि एक एवात्मा तर्हि सर्वत्र  
सुखी दुखी च स्यात् । न चेदं साङ्ख्योद्यं सम्भवति ।  
न हि साङ्ख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति बुद्धि-  
मवायाभ्युपगमात् सुखदुःखादीनां । न चोपलब्धिरूप-  
स्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधा-  
नस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थ-  
स्यात्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो  
वार्थः पुरुषेषु भेदेन समवेति ततः प्रधानस्य पारार्थ्य-

भा० जीवे व्यवहितेन सुखादिना जीवान्तरायां तद्वत्त्वं स्यादित्यु-  
च्यते किंवा सर्वोपाधिभ्याल्लेखात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं  
स्यादित्यापाद्यते तत्रार्थं प्रत्याह । तद्वदिति । आत्मनः सर्वत्रै-  
कत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विव-  
क्षन्नाशङ्कते । नन्विति । सर्वत्रालेकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । वाढ-  
मिति । तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । ननु  
नेति । यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं  
दुःखित्वं च तस्य चैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति चोद-  
यति । यद्येक एवेति । आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पित-  
भेदाद्यवस्थासिद्धिरितिभिप्रेत्य किमिदं साङ्ख्यस्य चोद्यं किंवा  
वैशेषिकादेरिति विवक्ष्याद्यं प्रत्याह । न चेदमिति । किञ्चैकाग्र्यं  
द्रव्यवता साङ्ख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगम्यते  
तन्मानाभावादित्याह । न चेति । प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमप-  
वर्गं च कस्यचिदादधत्पुरुषवशेवमिष्यते । तच्च पुरुषभेदाभावेनो-  
पपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिध्यतीति शङ्कते । भेदेति ।  
अर्थापत्तेरनुदयं वदन्मुत्तरमाह । नेत्यादिना । सङ्कितमेवात्तं

भा० मात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च  
सांख्यैर्वन्धो मोक्षो वार्धः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्भि-  
शेषाच्च चेतनमात्रा आत्मनोऽभ्युपगम्यते । अतः पुरुषव-  
त्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेद-  
प्रयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां प्रधानस्य पारार्थ्यं  
हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांखा-  
नां । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते  
च प्रधानं । परस्त्रोपसम्बन्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ  
हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना  
वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाङ्गवैशेषिकादय इच्छादव

भा० विद्वदिति । यदि होति ॥ प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषे  
कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्नैवमित्याह ।  
निर्भिशेषा इति ॥ किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं श्रेयिष्ठमपेक्ष्यते ।  
न तस्मिन् भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्वयाप्युपपत्तिरित्याह । अत  
इति ॥ जन्ममरणव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न  
युक्तं अधिकरणत्वादिति मत्वाह । न चेति ॥ न केवलं प्रमाद-  
भ्रूत्या पुरुषभेदकल्पना किन्तु प्रयोजनभ्रूत्या चेत्वाह । परेति ।  
ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किन्तु-  
न्वराधिकृतमिति सेन्वरादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशे-  
षादुपसम्बन्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याह । परस्त्रेति । वेदार्थो वेदप्रति-  
पाद्यमदैतं द्वितीयमुत्थापयति । ये त्विति ॥ बुद्धिस्तुल्यदुःखेच्छा-  
देवप्रयत्नधर्माधर्मासंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमा-  
त्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या  
प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूप्यादिवदात्म-  
न्नापिनः किंवा संयोगादिवदेकदेशरूपवः । नायः । ज्ञानादिगु-  
णानामाश्रयस्यापिनामाश्रयसंबुद्धे सर्वस्मिन्नप्यर्थ्यायेव चातता-  
दिस्त्ववधारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह । तदप्यसदिति । दिविवे

भा० आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्रुतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयोगाच्च स्रुत्युत्पत्तेः स्रुतिनिवमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्रुत्यादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया भिन्नाः सन्ति । परेषां यदि स्रुत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात् स्रुतिश्चादयस्यात्मनश्चासति द्रव्येष तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुत-

भा० त्वेकदेशः सत्त्वोऽसत्त्वो वा । प्रथमे घटादिवदात्मनः सत्त्वैकदेशत्वात् कार्त्तत्वादिप्रसङ्गः । द्वितीये कस्यतैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वं आत्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिद्ध्यतीत्याह । स्मृतीति । स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनास्यास्तेषां यद्व्यवहितदेवानुपपन्नस्यार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्ताविद्धिरिति श्रेयः । भिन्नात्मनःसंयोगासमवायिकारञ्चाग्नानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति यद्व्यवसमवे स्मृतिर्न सम्भवत्वेवेति नियमो नोपपद्यते । यद्व्यवकारवत्संयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिसम्भवादित्याह । आत्मेति । भिन्नात्मनसोः संयोगादेकस्यादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमवे स्मृत्यन्तराख्यपि समुत्पद्येरन् । असमवायिकारवस्य तुल्यात्वात् । न च समुत्पत्तिबुद्धिसंस्काराद्यौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः । तेषां तदुद्देशस्य आत्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यनभावासम्भवादित्यभिप्रेत्याह । युगपदेति । किञ्च समानजातीयानां स्रुत्यादिमत्ताच्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः । यथा मत्तानां मेवाद्यां दण्डघटादीनाञ्च तदुभवाभावादात्मनां मनआदिभिः सम्बन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारवाद्द्रव्यादिभ्योत्पत्तिः सिद्ध्यतीत्याह । न चेति । गुणादीनां सामान्यस्य स्रुत्यादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि त्रयेण सम्बन्धवदात्मनो मनआदिभिः सम्बन्धः सिद्ध्यति चेन्नेत्याह । न चेति । सतत्त्वं सम्भावं त्रयशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन मुख्यादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते । मुखः पदः खलो गौदि-

भा० सिद्धानां समवायस्य सन्धो न विद्व्यत इति चेत् ।  
न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धाना-  
वायुतसिद्धलोपपत्तिः । आत्मना युतसिद्धत्वे चेच्छादी-  
नामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्म-  
नोऽनिर्बोध्यप्रसङ्गात् । समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति  
द्रव्येण सन्ध्यान्तरं वाच्यं । यथा द्रव्यगुणयोः समवायो  
नित्यसन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत् । तथा च समवा-  
यसन्धवतां नित्यसन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत-

था० आदिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । अथमेव तु कथमनया तत्तदाका-  
रेण भातीत्यभ्युपगमात् अतो दृष्टान्तासम्पत्तिरिति तर्कः । विषये  
दीयमाह । यदि हीति । गुणादयो अद्यादन्तमभिन्ना हिमव-  
द्विन्धवोरिव यदि स्युर्वदि आत्मनः सखाशादिच्छादवोऽन्त-  
मभिन्ना भवेद्युक्तदा गुणादीनां अथेव तददेव सन्ध्यानुपपत्तेः ।  
इच्छादीनाञ्चात्मना तदवोमात्पारतन्त्र्यसिद्धिरित्यर्थः । अतन्त-  
मभिन्नानामपि समवायसन्ध्यात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति ब्रह्मते ।  
अयुतेति । किमिदमयुतसिद्धत्वमप्युक्तत्वं किं वा एतद्वदे-  
त्वमुताप्युक्तभावत्वमाहोचित्यं योगविभागायोग्यत्वं । नाहः ।  
विकल्पासहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽप्युक्तत्वं किं वात्मा-  
पेक्षया इच्छादीनामिति विकल्पाद्यं दूषयति । नेत्यादिना ।  
यद्यात्मना सहाऽप्युक्तत्वं मिच्छादीनां तदात्मनोऽनादित्वात्त-  
दूतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापततीत्याह । आत्मनेति । प्रसङ्ग-  
स्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । स चेति । न चाप्युतद्वत्त्वमयुत-  
सिद्धत्वं । तन्मुपटादीनां एतद्वद्भागानामयुतसिद्धभावप्रसङ्गात् ।  
न चाप्युक्तभावत्वमयुतसिद्धत्वं । भेदपक्षपरिहृत्वात् । न च  
संयोगविभागायोग्यत्वमयुतसिद्धत्वं । देवदत्तस्य इच्छादीनां चा-  
युतसिद्धभावापातादित्यभिप्रेत्य समवायस्य अद्यादन्यत्वे ताव-  
न्भावेन तत्सन्ध्यान्तराद्याताततोऽन्यत्वेन सन्ध्यान्तरमपि न  
वेति विकल्पाद्ये स्यादनवच्छेति मत्वाह । समवायस्येति ।

आ० नपृथक्ते च द्रव्यादीनां स्वर्णवदस्वर्गद्रव्ययोरिव वक्ष्यार्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायवहुषवत्त्वे चात्मनो नित्यत्वप्रसङ्गः । देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वञ्च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा लाकाग्रस्याऽविद्याधारोपितरजोधूममलत्वादिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याधारोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादयो व्यवहारिका न विरुध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यव-

आ० द्वितीयं शङ्कते । समवाय इति ॥ न वाच्यं सम्बन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां त्रय्यगुणादीनामपि तदन्तात् । भेदस्य कदाचिदप्यनुपपन्नत्वात् पृथक्प्रधानुपपत्तिरिति दूषयति । तथा चेति ॥ संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण व्युत्थते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनाञ्च त्रयेयात्यन्तभेदे हिमबिन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह । अत्रानेति ॥ किञ्चेच्छादयो नात्मगुणाः उपजनापायवत्ताद्रूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवामित्वाद्वात्यतिरेकेण देहादिवदित्याह । इच्छादीति ॥ न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गिरेव दोषः किन्त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह । सावयवत्वमिति ॥ यद्यात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रति देहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यथा त्विति ॥ अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोगाद्यवहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याह । सर्ववादिभिरिति ॥ अविद्याकृतमनुव्यत्वाधारोपेण कौकिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्था स्वीयते । तस्मादस्माकमपि तथैव सर्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो दृश्येत्याह । परमार्थेति ॥ कल्पिभेदवशादपि पूर्वोक्तसम्बन्धव-

गो० रूपकार्यसमाख्याय भिन्नमे तत्र तत्र वे ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

भा० आराभुपनखान् परमार्थान्भुपनखाय । तस्मादात्मभेद-  
रिक्त्यना दृष्टव्यं तार्किकैः क्लिप्तं इति ॥ ५ ॥

अथ पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन-  
विश्राज्जत समपद्यत इति । उच्यते । अथेहाकाश एकस्मिन्  
चटकरकापवरकाकाशानामस्यलमहत्वादि रूपाभिनि-  
युक्तो तथा कार्यमुदकाहरणधारणप्रयत्नादिब्रह्माकाश  
चटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कताय भिन्नाय दृष्टानो  
तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽवमानकाशरूपा-  
दिभेदकतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतस्माका-  
शस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्ति-

भा० आसौस्मात् यादमार्थिनात्मभेदरूपनाप्रमादप्रवोक्तमयत्वेन-  
संहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

अथैतस्य शुद्धादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधनाशकत्वमिवा-  
ग्निकत्वेनानुमानं दूषयति । अथेति ॥ श्लोकवार्त्तामात्रज्ञमाह ।  
अथमिति ॥ अथात्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिश्रवणादकथ-  
नस्मिन्नेवात्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिश्रवणारो नोपपद्यते । तथा च  
विमता जीवाकाशयो भिन्नौ भिन्ननामकत्वात् । भिन्नकार्त्तवर-  
त्ताभिन्नरूपत्वाद्दृढपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । चटा-  
काशादिरूपनैकान्तिकत्वं विवक्षितत्वात् ॥ श्लोकाच्चरति शुद्धाद-  
यति । उच्यते इत्यादिना । अथवास्तिमास्त्वय भिन्नता इति  
कथनम् । तत्पुनराद्येव तच्छब्देन विवक्षितो चटाकाशभेदो  
रुद्धमे । चटारोऽवधारयार्थः । चटाकाशादीनामुक्तवैकुण्ठेति  
विपक्षत्वाभावे न चजनैकान्तिकत्वमिवाशङ्क्यम् । सर्वोऽवमिति ।

गो० नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥७॥

अन० कारेण परोपधिक्तं दूरं वथैतत् । तद्वेदेष्टेनाधिभेद-  
क्षतेषु जीवेषु घटाकाशस्याजीवेर्वात्मसु निरूपणात्क्षतो  
बुद्धिभिर्निर्णये निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थक्षत एव घटाकाशादिषु रूपका-  
र्थादिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाका-  
शस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रजकादि-  
वर्णस्य कऽपि फेनबुद्बुदहिमादिर्नाप्यवयवः । यथा च कृच्छ्र-  
मात्रादिः । न तत्राऽऽकाशस्य घटाकाशः । विकारावयवौ  
यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थस्यतो महाकाश-  
स्याजीवस्य घटाकाशस्याजीवो जीवः सदा सर्वदा यथोक्त-

प्या० उल्लेख्ये तृतीयं पादं विभजते । न चेति । परोपधिग्रन्थेन घट-  
कादिबन्धते । दृष्टान्तमगूढ दार्ष्टान्तिकं आचष्टे । यथैतदित्या-  
दिना ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति । नेत्या-  
दिना ॥ घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो नेत्यङ्गीकारा-  
त्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वाच्च विपक्षतेति श्लोकस्य आचार्ये  
षोऽयमुक्तमवति । नन्वेति । आकाशस्य निर्बिकारत्वं निरव-  
यवत्वं लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति । नैतदस्तीति । तत्र  
नैधर्म्येदादृष्टद्वयमाह । यथेति । घटाकाशादिराकाशास्यस्य  
महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र अतिरेकदृष्टान्तमाह । यथा  
कच्छेति । उल्लेख्यमानां दार्ष्टान्तिकमाह । न तथेति ।  
घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्तीत्युक्तं ।  
दृष्टान्तात्वेनागूढ दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं आचरोति । यथे-

गो० यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः १

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिना मलैः ॥ ८ ॥

भा० दृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतव्यवहारो नृषेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणदिव्यवहारः तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफलमखवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह । यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मखवन्न गमनं मखवत् तथा यात्यविवेकिनां । तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक् क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेक-

चा० आदिना । अगैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते यत्नितमाह । अत इति ॥ ७ ॥

जीवो ब्रह्मणो नाशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्मनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमखवत्त्वादेनेकत्वादेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मखत्वमित्याह । यथेति ॥ लोकास्य तात्पर्यमाह । यस्मादिति ॥ घटाकाशो मठाकाशः सूक्ष्मीपाशाकाशश्चेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यद्योपनभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादिस्ववहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थीयते तस्मात्तेनाविद्याविद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागादिमखत्वं न वस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना ॥ दृष्टान्त-



गौ० मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ६ ॥

भा० रहितानां नात्मविवेकवतां । न ह्युपरदेशस्तृङ्गप्राणधारो-  
पितोदकफेनतरङ्गादिमान् । तथा नात्मा अबुधारोपितक्ले-  
शादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति घटाकाशजन्मनाशगमना-  
गमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे-  
नाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ० भागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ दार्ष्टान्तिक-  
भागगतानामक्षराणामर्थमाह । तथेति ॥ यो हि प्रत्यगात्मा वि-  
ज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति समन्वः ॥ अबुद्धाना-  
मित्येतद्व्याचष्टे ॥ प्रत्यगात्मेति ॥ अविवेकिभिरध्वारोपितेऽपि  
प्रत्यगात्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं यत्नं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्या-  
शङ्काह । न हीति ॥ ८ ॥

ननु जीवो मर्यानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अद्य-  
र्त्नवशाच्च नरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरा-  
गत्य योगिविशेषे सम्भवति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि  
परलोकस्थ प्रतिष्ठते ॥ एवमिहलोकपरलोकसंसारबन्धवद्धारवि-  
बद्धमद्वैतमिति तत्राह । मरत्य इति ॥ लोकस्य तात्पर्यमाह ।  
पुनरपीति ॥ आत्मनि सर्वो व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो  
नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्वादेवंसुतोऽसम्भवा-  
दविद्याकृतस्तस्मिन् गत्वादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० सद्भाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।  
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

भा० घटादिस्थानीयान् देहादिवद्भाताः संप्रबुद्धदेहा-  
दिवन्मायाविद्यतदेहादिवन्मात्रमायाविवर्जिता आत्मनो  
मायाऽविद्या तत्र प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्ती-  
त्यर्थः । यथाधिक्यमधिकभवत्सिद्ध्यन्द्देहास्येषां वा देवा-  
दिकार्यकारणवद्भातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैवा-  
मुपपत्तिरभावः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति  
हि यस्मात्तस्मादविद्याकृता एव परमार्थतः सन्ती-  
त्यर्थः ॥ १० ॥

आ० ननु सद्भातशब्दिनामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्सम्बन्धभेदस्यापि  
तथात्वाद्वैतानुप्रपत्तितादवच्छन्नमिति चेत्तथाह । सद्भाता इति ।  
देवादिदेहानां मूल्यतमत्वेनाधिकाभ्युपगमात्तत्सत्यत्वसिद्धिरि-  
त्याशङ्क्य देहभेदेषु त्रिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि विवेक-  
दृष्ट्या सर्वदेहा पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते  
नास्ति सद्भातेषु सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह । आधिक्य इति ।  
पूर्वाङ्गीकृत्याहि योजयति । घटादीति । मन्त्रिमन्त्रादिरूपां मा-  
याभिन्नजाकप्रयोजकभूतां यावत्तयति । अविद्येति । विमता  
देहा न सत्त्वा देहत्वात्प्रकृतिपद्मवदित्यर्थः । ब्रह्मादिदेहानामु-  
त्पत्तत्वात्तदविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयाङ्गं व्याचष्टे । यदीत्या-  
दिना ॥ १० ॥

गो० रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तेतिरीयके ।  
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः १११

भा० उत्पत्त्यादिवर्जितस्वादयस्वास्यात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणक-  
त्वप्रदर्शनार्थं वाक्याव्युपन्यस्तन्ने । रसादयोऽक्षरवमयः प्राण-  
मय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्त-  
रस्थापेक्षया वहिर्भावात्पूर्वस्य व्याख्याता विस्तृष्टमाख्याता-  
क्षेत्तिरीयकत्राख्योपनिषदस्यां तेषां कोशानामात्मा येना-  
त्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्नोऽन्तरतमेन । स हि  
सर्वेषां जीवननिमित्तमास्मीदः । कोऽसावित्याह । पर  
एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्मेति प्रकृतः । यस्मा-  
दात्मनः स्वप्रमायादिवदाकाशादिक्रमेश रसादयः कोश-  
सङ्गणाः सङ्गता आत्ममात्राविवर्जिता इत्युक्तं । स आत्मा  
ऽस्माभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशितः । आत्मा आकाश-

भा० जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवच्छेदोपपादितं । इदानीन्त-  
र्धैव तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमाह । रसादयो हीति । श्लोकस्य  
तात्पर्यमाह । उत्पत्त्यादीनि । अक्षरार्थं कथयति । रसादय  
इति । आदिब्रह्मेन मनोमयविज्ञानमयानन्दमया गृह्यन्ते ।  
अङ्गादेर्बन्धा कोशास्तदपेक्षया वहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा  
कथयिष्यन्ते । तत्र हेतुमाह । उत्तरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यान्न-  
मवादेवत्तरोत्तरप्रायमयापेक्षया वहिर्भावात् ब्रह्म सर्वान्तरं  
प्रविष्टाभूतमपेक्षानन्दमयस्यापि वहिर्भावा विज्ञेयादविशिष्टं  
यजानामपि कोशत्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्तराणि आचटे ।  
आस्यात्मा इत्यादिवा । तत्र जीवब्रह्मप्रवृत्तिं व्युत्पादयति । स  
हीति । विशिष्टं जीवब्रह्मार्चमाकाशाद्वारा कथयति । को

गौ० द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितं ।

भा० वदित्यादिसौक्यैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्पुरुषबुद्धि-  
प्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किञ्चाधिदैवमध्यात्मञ्च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः  
पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्वमिति  
द्वयोर्द्वयोरद्वैतज्ञायात् परं ब्रह्म प्रकाशितं । केत्याह । ब्रह्म-  
विज्ञास्यं मध्वमृतं अमृतत्वं मोदनहेतुत्वाद्विज्ञायते यस्मिन्-

भा० ऽसावित्यादिना ॥ प्रकरणविच्छेदनार्थं प्रकरणमनुसन्वते । यस्मा-  
दिति । प्रकृतस्य परस्यात्मनः औतले यस्मिन्माह । नेत्या-  
दिना ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहमिति  
यस्यानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्र-  
ह्मैवेति जीवपरबोदैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमुक्त्वा तत्रैव ब्रह्म-  
दारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह । द्वयोरिति ॥ मधुब्राह्मणे नञ्पु-  
ण्यायेषु अधिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं  
ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितं । अतोऽस्मिन् ब्रह्मदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मा-  
त्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । पृथिव्यामिति । न  
केवजमैक्ये तैत्तिरीयश्रुतिरेव तात्पर्यं किन्तु ब्रह्मदारण्यकश्रुतेर-  
पीत्याह । किञ्चेति ॥ अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मञ्च शरीरे तेजो-  
मयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरब्रह्मर्मा पुरुषः पूर्यः  
पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवात्मा ।  
तेन स विज्ञाता सर्वं पूर्यमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रका-  
शितमिति सम्बन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासम्भवात् द्वयो-  
र्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राह । अद्वैतज्ञायादिति । द्वैतज्ञाप-  
र्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितं । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः ।  
मधुज्ञाने मध्येव प्रकाशितं न ब्रह्म इत्याशङ्क्य मधुज्ञानब्रह्मदार्थं  
श्रुत्यादयति । केत्यादिना ॥ ब्रह्मस्य क्वचिदाश्रितत्वं रूपवदनु-

गो० पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥  
जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

भा० अत्रि मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह ॥  
पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो  
लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्युक्तितः श्रुतितश्च निर्द्धारितं जीवस्य परस्य चात्म-  
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्वरूपेण शास्त्रेण व्यासादिभिश्च ।  
यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवद्विष्कृतैः कुता-  
न्तिकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं गिन्यते । न तु तद्वितीय-  
मस्ति । द्वितीयादौ भयं भवति । उदरमन्तरं कुर्वते ।

आ० मीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाश-  
मिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनाशब्दवादेकमेवेति गम्यते । तथा  
च वहिरन्तश्चैकमेवाकाशमनुमानप्राप्तादधिगतं ॥ तथाधिदै-  
वमध्यात्मस्य ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे । किमेवेत्या-  
दिना ॥ १२ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह । जीवात्मनोरिति ।  
अभेदेन ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः ।  
यत् प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायात् । एकत्वदर्शनं फलवादोप-  
पत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वादिवक्षितमिति भावः । यच्चानेकत्वं  
सर्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते । यन्निन्द्यते तन्निषिध्यत  
इति न्यायान्नानात्वं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह । नानात्वमिति ॥  
तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वनिन्दनश्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्यु-  
गमे सति युक्तमिति फलितमाह । तदेवं हीति ॥ श्लोकाद्य-  
रात्रि व्याचष्टे । यदिति ॥ अनन्यत्वाभावशङ्कां व्यावर्त्येकरसत्वं  
दर्शयति । अभेदेनेति ॥ तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्पदमादाय  
व्याख्येयं । शास्त्रेणाभेदेनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरा-

गो० नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसं ॥ १३ ॥

भा० अथ तस्य भयं भवति । इदं सर्व्वं । अदयमात्मा । मृत्योः  
 च मृत्युमाप्नोतीत्यादिवाक्यैर्यान्वैद्य ब्रह्मविद्भिः । अथैतन्म-  
 देवं हि समञ्जसं अजयवबोधं न्याय्यमित्यर्थः । चास्य  
 तार्किकपरिकल्पिताः कुट्टवृक्षश्चाऽऽनृज्यो निरुद्यमाया  
 न चटानां प्राञ्जनीत्यादिप्रायः ॥ १३ ॥

आ० इमिन्च वेदार्थं व्याख्यायैरेकत्वं सूचते । अस्तरेकः सर्व्वमिति  
 स महात्मा सुदुर्लभः । अहं हरिः सर्व्वमिदं जगदादौ नाम्ब-  
 ततः कारककार्य्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह । आसादिभिश्चेति ।  
 द्वितीयाहं विभजते । यथेति । ब्रह्मिन्मया इति ब्रह्मज्ञेनोप-  
 क्रमादुक्तं । अविद्यामेहितात्मनः पुरुषा भिन्नदर्शनः ।  
 किन्तो न ज्ञातं मायं चैरेकात्मापहारिणेत्यादिवाक्यैर्वासाद-  
 योऽपि दैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह । अन्यैचेति । यद्यन्येकत्वदर्शनस्य  
 निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नानेकत्वं प्राप्नोति किन्तु चतुर्थवादा-  
 र्थमाह । अथैतदिति । विषयभेदेन प्रपञ्चनं निन्दयत्यर्थः ।  
 एवं हीति । दैतस्याशास्त्रोपलभ्यतस्यैव तच्चात्मव्यग्रन्तमित्य-  
 त्तीकारे अतीत्यर्थः । भेददृष्टितानपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्श-  
 ननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याह । यास्मिन्ति । वा वेद-  
 वात्माः स्मृतयो वाच्यं वाच्यं कुट्टवृक्षयः । सर्व्वानां निष्पन्नाः प्रेत-  
 तमोसूया हि ताः स्मृता इति कर्मवचनादित्यर्थः । न्यायविरो-  
 धादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह । निरुद्यमाया इति ।  
 वैश्वेदिकवैनाशिकादिष्वप्यन्य भेदानुष्ठानिभ्यो भेदश्च परस्पर-  
 अन्वयादिदोषदूषितो न प्रसीयते । तेन भेदवादानामन्यैषाम्-  
 चानामसमञ्जसत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० जीवात्मनोः पृथक् यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितं ।

भा० ननु श्रुत्यापि जीवपरमात्मनोः इत्थं चत्प्रागुत्पत्ते-  
इत्यन्वयोपनिषदाद्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे ।  
अनेकत्रः कामभेदेन इदं कामोऽहं काम इति । परस्य  
ब्रह्माधारइत्यिवीद्यामित्यादिमन्त्रवर्गैः । तत्र कथं कर्मज्ञा-  
नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य साम-  
ान्यसामवधार्यत इति । अत्रोच्यते ॥ वनो वा इमानि  
भूतानि जायन्ते । अथाऽग्नेः जुष्टा विष्णुश्चिद्वाः ।  
तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः व्यधूतः । तद्वैद्यत ।  
तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषदाद्येभ्यः प्राक् इत्थं  
कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं चत्तत्र परमार्थे किमर्थं गौणं ।

आ० भेदवादानामुत्पत्त्यामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परि-  
हरति । जीवात्मेति । उत्पत्तिर्युत्पत्तिः सन्धक् ज्ञानं तदर्थो-  
पनिषदः प्रकृत्यपेक्षया प्राक्प्रकृतकर्मकाण्डेन चत्परापरयो-  
र्मानात्ममुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यत्प्रकृत्या तच्छ्रुतेर्योदन-  
त्ववत् गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्व-  
मुक्त्यर्थत्वयोरभावादित्यर्थः । श्लोकस्यावर्त्तमानाशङ्कामाह । न-  
न्विति । न चैवमस्माभिर्व्येक्षितमिदं किन्तु श्रुत्यापि दर्शि-  
तमित्यपरोऽर्थः । भेदवत्त्वाः श्रुतेस्तात्पर्यक्षिप्रमभासं सूचयति ।  
अनेकत्र इति । कर्मकाण्डे तत्तत्त्वामनाभेदेन नियोज्य भेदसि-  
द्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्याह । परचेति । हिरण्यग्रभः समवर्त्तताय इति मन्त्रे  
ब्रह्मते हिरण्यग्रभः सर्वनाम्ना पराम्ब्रह्मते । स इमां पृथिवीं  
आमपि हृतवान् । अन्यथा मुक्तत्वात्तयोरवस्थानायोगात् । न  
च हिरण्यग्रभोऽतिरिक्तमीश्वरं भदे ब्रुवन्ते मन्त्रवर्गैः । परस्य  
प्रकीर्तित इति सन्धयः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवाध्य

गौ० भविष्यदृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

भा० महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यद्यौदनं पचतीति भवि-  
ष्यदृत्त्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्य-  
भेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविद्यावत् प्राणिभेददृ-  
श्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानां । इह उपनिषत्सूत्यन्ति-  
प्रसन्नादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयि-  
षितं । तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदे-  
त्यादिभिः । अत उपनिषत्स्लेकत्वं श्रुत्या प्रतिपाद-  
यिषितं भविष्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य लोके  
भेददृश्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा तदे-  
क्षत । तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्ये-

षा० ज्ञानकाश्वार्थस्यैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्य-  
बाधकभावनिर्द्धारणे कारणानवधारणान्नैवमित्याह । तच्चेति ।  
लोकाक्षरैरक्षरमाह । अत्रेत्यादिना । पृथक्स्य गौणत्वे प्रागुक्त-  
मेव दृष्टान्तमाह । महाकाशेति । तत्रैव लोकसूचितमुदाह-  
रणमाह । यथेति । मुख्यत्वं हीत्यादिना व्याचष्टे । न हीति । भे-  
दस्यापूर्वत्वाद्यभावात् वाक्यानां तत्परत्वं तत्परतत्परयोश्च तत्  
परं वाक्यं बलवदिति न्यायादख्यदवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः ।  
अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुप-  
पत्तिमत्त्वाच्चेत्याह । इह चेति । अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचर-  
त्वादपूर्वमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतं । तद-  
वेदं दृष्ट्वा । तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्रविष्टो जीवो  
ऽभिजग्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मता सम्भवतीत्युपपत्त्यापि श्रुतेरद्वैता-  
र्थत्वं गम्यते । दृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैते तात्पर्यं न दृष्ट्यादावित्त्व-  
नन्तरमेव वक्ष्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यान्तदर्थस्यैव तात्त्विकते-  
त्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किन्तु नवद्वत्तोऽभा-



गौ० मृत्नोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चेदिताऽन्यथा ।

भा० कलं प्रकीर्तितं । तदेव च तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यदृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यच्च कश्चिदाक्ये गम्यमानं ददौषं । यद्यौदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरुद्धं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवं । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनां । पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः सङ्गाताः घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिर्भेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादि-

आ० सादपीत्याह । तत्त्वमिति ॥ भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह । अन्योऽसाविति ॥ आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधानि च वचनान्तराणि च गृह्यन्ते । एकत्वमेव प्रति-  
पिपादयिषितमिति पूर्वेष्व सम्बन्धः ॥ एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्यं सिद्धे द्वितीयपादावष्टम्भेन फणितमाह । अत इति ॥ श्लोकस्य साध्या-  
हारं व्याख्यानान्तरमाह । अथ वेत्यादिना ॥ १४ ॥

वृद्ध्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव वृद्ध्यादिभेददृष्टेरद्वैतानु-  
पपत्तिरित्याशङ्क्याह । नञ्ज्ञेहेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थ-  
निष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्यक्षौद्यमुत्थापयति । नन्विति ॥ तासां स्वार्थ-  
निष्ठत्वाभावाद्भिरवकाशक्षौद्यमिति परिहरति । मैवमिति ॥  
परिहृतत्वाच्च नेदक्षौद्यं सावकाशमित्याह । पूर्वमपीति ॥ यदि  
प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्य-  
किङ्गमाकृत्योद्गाथ्य नृषा वृद्ध्यादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं  
तर्हि पुनरपन्यासो कथा स्यादित्याशङ्कते । इत एवेति ॥ उत्पत्त्या-  
दिश्रुतीनां मिथ्याकृत्यपरत्वं पूर्वमुक्तं । इह तु तासां ब्रह्मात्मिके  
तात्पर्यप्रतिपादनेऽप्या पुनरपन्यासः सिद्धतीत्युत्तरमाह ।

गो० उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ १५१ ॥

भा० श्रुतिश्च आद्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपारम्यप्रतिपि-  
पादयिष्योपन्यासः । मृत्तोऽविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः  
सृष्टिर्था चेदिता प्रकाशिता अन्यथा च स सर्वः सृष्टिप्र-  
कारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकं । यथा-  
प्राणसंवादे वागाद्यासुरपापवेधाद्याख्यायिका कल्पिता  
प्राणवैश्विष्यबोधावताराद्य तदप्यसिद्धमिति चेत् । न ।  
शाखाभेदेऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि  
वादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखास-  
श्रोत्यदिदृष्टानेकप्रकारेण नाश्रोष्यत् । श्रूयते तु तस्मान्न

आ० इह पुनरिति ॥ यादव्यगतान्यक्षराणि योजयति । मृदित्वा-  
दिना ॥ यः शब्दब्रह्मा प्रतीयते न स श्रुतार्थो भवति किन्तु  
तात्पर्यमन्यस्यैव श्रुतार्थत्वेन दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ वागा-  
दीनां प्राणानामहं श्रेयानिति मिथः सङ्घर्षो संवादस्तत्र वाऽऽ-  
ख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुतार्थो भवति । वागादीनामचेतनत्वात् ।  
तथा ऋक्षादिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्यवतीत्यर्थः । उदाहर-  
णान्तरं सूचयति । वागादीति ॥ देवासुरसङ्ग्रामे देवास्त्रावद-  
सुरानभिविबुधमुपचक्रमिरे । वागादीन्चोक्ताहत्वेन वज्रिरे । तांश्च  
वागादीन् कक्ष्याबासङ्गजेन पाप्मना असुरा विविधरित्वाद्याख्या-  
यिका च न यथाश्रुतार्था । वागादीनां वागभावेनोक्तानासाम-  
र्थ्यात् । किन्वासुरध्वितत्वात्त्रातोत्कान्तौ देहपातप्रसिद्धेऽपि प्राणः  
श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैश्विष्यनिश्चये बुद्ध्यवतारश्रेयत्वेन सा  
कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि ऋक्षादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्याभावा-  
त्तत्कार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्येतदबुद्ध्यवतारोपायत्वेन  
ऋक्षादिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागा-  
दीनामिति मुख्यार्थत्वं संवादादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहर-

भा० तादर्थ्यं संवादश्रुतीनां । तद्योत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतक्यानि ।  
 कस्यसर्गभेदात्संवादश्रुतीनाञ्च प्रतिसर्गमन्यथात्ममिति चेन्न ।  
 निप्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न  
 ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मं कस्यचित्तुं ।  
 तद्यात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कस्योत्पत्ति-  
 प्रसक्तानां प्रतिपत्तेरनिवृत्त्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय

या० नमिति ब्रह्मते । तदपीति । संवादविसंवादयोरसतोः श्रुते  
 ऽर्थे प्रामाण्यमसंवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवाद-  
 प्रमाणां । इह तु परस्परव्यावृत्तिदर्शनात् प्रामाण्यमिति परिह-  
 रति । न ग्राह्याभेदेऽपि । ग्राह्यादीत्यादिशब्देन मुख्यग्राह्याति-  
 रिक्ता वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन  
 विवक्ष्येति । यदि हीति । क्वचिद्विदमानानां ग्राह्यानां स्वयमेव  
 निर्वर्तुमशक्तानां प्रजापतिमुख्यगतानां यस्मिन्मुक्तान्ते शरीरमिदं  
 परापिबृत्तरमिव तिरुति सख्यः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः  
 श्रूयते । क्वचित्तु खरतन्त्रेण । यस्मिन्मुक्तान्ते शरीरमिदं पतति स नः  
 श्रेष्ठानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । क्वचित्पुनर्वाक् चक्षुःश्रोत्र-  
 मनांसीति मुख्यग्राह्यातिरिक्तात्कारः श्रूयन्ते । क्वचित्तुगादयो  
 ऽपीत्येवं विवक्षानेकप्रकारेण संवादमवबलमस्तीत्याह । श्रूयते  
 त्विति । प्रत्यसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामा-  
 ण्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुलोभादुत्पत्ति-  
 वाक्यान्वयि न विवक्षितार्थानि । क्वचिदाकाशादिब्रह्मेव दृष्टिः  
 क्वचिदग्न्यादिब्रह्मेव क्वचित्प्राण्यदिब्रह्मेव क्वचिदक्रमेणैवेवं परस्पर-  
 परदारुह्यतिदर्शनादित्याह । तथेति । प्रति कस्य दृष्टिभेदस्येष्ट-  
 तादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्यवस्थया व्यर्थवत्त्वं स्या-  
 दिति ब्रह्मते । कस्येति । सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कस्यते । तदेव  
 नास्तीति सिद्धमित्युच्यते । नेत्यादिना । तासां प्रयोजनवत्त्वं  
 त्वयापि लोकात्मनितादृश्यम् । यथोक्तमिति । प्रयोजनान्तराभावं  
 प्रकटयति । न हीति । ग्राह्यादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं ग्राह्यादि-  
 खङ्गीर्तनमिति ब्रह्मते । त्वयाप्येति । तं यथा यथोपासते तदेव

## गो० आश्रमान्निविधा हीनमध्यमेत्कृष्टदृष्टयः ।

भा० आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः ।  
अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथञ्चन । १५ ॥

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः पर-  
मार्थः सत्तेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थे-  
यमुपासनोपदिष्टा । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । य आत्मा  
ऽपहतपाप्मा स क्रतुं कुर्वीत । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रु-  
तिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु तत्र कारणं ।

आ० भवतीति श्रुतेः । न्यायसाम्यात्कण्ठादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् ।  
तच्चानिष्ठमिति परिहरति । नेत्यादिना । प्राक्संवादश्रुतीनां  
प्राक्सवैशिष्ट्याववाधवतारार्थत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति ।  
तस्मादिति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे फलित-  
श्रुत्युपपादावच्छेदेन स्पष्टयति । अत इति ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिवि-  
रोधं परिहरति । आश्रमा इति ॥ आश्रमिभ्यो वर्णिनश्च कार्यत्र-  
सोपासका हीनदृष्टयः । कारयत्रसोपासका मध्यमदृष्टयः । अदि-  
तीयत्रसदृशं नृणां लूतमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां  
मन्दानां मध्यमानाश्च उत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयाकुना वेदेनोपास-  
नोपदिष्टा । तथा सोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तममेकत्वदृष्टिं क्रमेण  
प्राप्ता उन्नमेवैवान्तर्भवित्यन्तीत्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्यामाश्रममाह ।  
यदीति । तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमादमाह । एकमेवेति ॥  
द्वैतप्रतीतेर्मिथ्याद्वैतविवयत्वेनाविरोधमाह । असदिति ॥ अद्वै-  
तस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह । किमथति ॥ उपासनो-  
पदेशमेव विप्रदयति । आत्मेति ॥ तत्र हि निदिध्यासितश्च  
इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विनिश्चासितश्च इति  
ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सशब्देन श्रमादिमानधिकारी  
पराम्भश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसर-

गो० उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

भा० आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्त्तिनश्च मार्गमाः ।  
आश्रममन्त्रस्य प्रदर्शनार्थत्वात्त्रिविधाः । कथं । हीनमध्यमो-  
त्कृष्टदृष्टयः । हीना निष्ठुष्टा मध्यमा उत्कृष्टा च दृष्टिर्द-  
र्शनसामर्थ्यश्च येषां ते मन्त्रमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता  
इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्त्रमध्यमदृष्ट्याश्रमा-  
द्यर्थं कर्माणि च । न चात्मीक एवाद्वितीय इति निश्चि-  
तोत्तमदृष्ट्यर्थं दद्याद्युना वेदेनानुकम्पया सम्मार्गमाः  
यन्तः कथमित्यामुत्तमामेकलदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-  
नसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ।

आ० तीर्त्वाह । कर्माणि चेति किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः ।  
अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति  
परिहरति । श्रूयति ॥ तन्नेतुपासनोपदेशः कर्म्मोपदेशश्च  
गृह्यते । तदेव कारखमन्त्रयोजनसा प्रकटयति । आश्रमा इति ॥  
आश्रममन्त्रेणाश्रमिणो गृह्यन्तां वर्त्तिनस्तु कथं गृह्येरन्नित्याश-  
ङ्गाह । आश्रमेति ॥ श्रूयान् आवर्त्तं जैवर्त्तिकानामेव ग्रहणार्थं  
मार्गमा इति विशेषणं ॥ जैविध्यमेवाकाङ्क्षादारा स्फोरयति ।  
कथमित्यादिना । कार्यब्रह्मविषयत्वाज्जिहृत्वं । मध्यमत्वं कारखत्र-  
ह्मविषयत्वत् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति प्रकट्यं । एवं पूर्वार्जं  
आख्यायित्वा उत्तरार्जं आकरोति । उपासनेति ॥ कर्म्मोपदेशस्यापि  
तदर्थत्वमाह । कर्माणि चेति ॥ सावर्त्थी श्रद्धां दर्शयति । न  
चेति ॥ वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्त्रानां मध्यमानाश्च कथमनुग्रहः  
सिध्यतीत्याशङ्गाह । सम्मार्गमा इति ॥ प्राप्नुयुरित्युपासनोप-  
दिष्टा । कर्माणि चेति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न भव-  
तीति प्रतिषेधात् मन्त्रमध्यमदृष्टिविषयमुपासनस्य प्रतिभाती-  
त्याह । यन्मनसेति ॥ अद्वैतदृष्टीनान्तु वर्त्तमानमभेदाभिमाना-

## गो•स्वसिद्धाक्षयवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढं ।

भा० नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादि-  
श्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वैतात्मदर्शनं सम्ब-  
न्धदर्शनं तदाह्यत्वात्प्रित्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं  
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्यदत्त्वात् कथं सिद्धान्तव्यवस्थासु  
स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धादिदृष्टानुशा-  
रिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैव परमार्थो नान्यथेति  
तत्र तच्चाऽनुरक्ताः प्रतिपद्यन्त्यात्मनः पञ्चमत्तत्वं दिव्यम्  
इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्पर-

आ० भावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरे-  
विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्नैवमित्याह । स्वसिद्धा-  
न्तेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । शास्त्रेति ॥  
तदाह्यत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्येते ॥ द्वैतदर्शनस्य  
मिथ्यादर्शनत्वे हेतुन्तरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति ।  
इत्येति ॥ इतःशब्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति ॥ आदि-  
शब्देन मदमाणादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्था-  
पयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्यदत्व-  
मित्याक्षिपति । कथमिति ॥ श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति ।  
स्वसिद्धान्तेत्यादिना ॥ निश्चयमेव स्फोरयति । एवमेवेति ॥  
रागास्यदत्त्वेऽपि तेषां दोषास्यदत्वं कथमित्याशङ्क्याह । प्रतिपद्य-  
मिति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । स्वसिद्धान्तेति ॥ बद्धि वादिनां  
प्रत्येकं स्वसिद्धान्तेनोपसङ्गृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं  
वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विद-  
ध्यमानमध्यवसीयते । यथा लक्ष्मीयकरचरबादिभिराघाते कदा-

गो० परस्परं विरूध्यन्ते तैरयं न विरूध्यते ॥ १७ ॥  
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

भा० मन्योन्यं विरूध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मादीयोऽयं  
वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरूध्यते ।  
यथा स्नाहस्नापादादिभिः । एवं रागद्वेषाणां स्यादत्मादात्मै-  
कत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरूध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं पर-  
मार्थो हि यस्माद्वैतं नानात्मस्याद्वैतस्य भेदस्य कार्य-  
मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं । तन्नेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उपप-

क्षा० चिदाचरितेऽपि देवो न जायते । परबुद्धभावात्तथा दैताभि-  
मानिभिरपत्रवे क्षुभे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु देवो जायते ।  
सर्वानन्यत्वात्परबुद्धभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं  
प्रतिष्ठातं । कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह ।  
एवमिति ॥ १७ ॥

दैतपक्षैरदैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथ-  
मविरोधवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदवि-  
रोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन दैतेनादैतस्याविरोधेऽपि  
परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं दैतमेव  
नास्तीति मत्वाह । तेषामिति । दैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थ-  
त्वेन च दैतमेव स्ववहारगोचरीभूतं । तच्च सत्प्रतिपन्नदैतवन्नि-  
ष्ठत्वेन स्थिते न दैतेनादैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः ।  
श्लोकाप्रतिषेधं प्रश्नं करोति । केनेति । श्लोकाक्षराबामर्थमा-  
चक्षाद्वो हेतुमाह । उच्यत इति । दैतस्यादैतकार्थत्वे प्रमाद-  
माह । एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्दैतस्यादैतकार्थत्वावगमा-  
त्कार्थस्य च कारणात् भेदेन सत्प्रतिषेधात्तत्त्वमित्यवधारणा-  
द्वाद्वैतदर्शनं दैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं दैतदर्श-

गो० तेषामुभयथा दैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

भा० तेन । अचित्तस्य नानाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चा-  
भावात् । अतस्तद्भेद उच्यते दैतं । दैतिनाम्नु तेषां परमा-  
र्थतत्त्वोभयथापि दैतमेव । अदि च तेषां भ्रान्ताणां दैत-  
दृष्टिरस्याकमदैतदृष्टिरभ्रान्ताणां तेनायं हेतुना स्यात्पक्षो  
न विरुध्यते तैः । इन्ने मायाभिः । न तु तद्वितीयमस्तीति-  
मुतेः । यथा मत्तनजाकूट उक्तात् भूमिष्ठं प्रति गजाकूटो  
ऽहं वाहय मां प्रतीति जुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्य-  
विरोधबुद्ध्या तदत् । ततः परमार्थतो ब्रह्म चिदात्मैव  
दैतिनां । तेनायं हेतुना स्यात्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

आ० नैरविद्वज्जमित्तमेव युक्तिमाह । उपपत्तेरिति । तामेवोपपत्तिं  
सङ्गित्य दर्शयति । अचित्तेति । सुषुप्ताद्यवस्थायां अक्षोव-  
चित्तस्य नानाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावाददैतं  
सिद्धं । तस्य अप्रवृत्त्याप्यङ्गेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्दैतम-  
दैतकार्यं न च कारणं तत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्यस्य वा-  
च्यारम्भमात्रत्वात् कारणविदेकेषां भावादित्यर्थः । तेषामित्या-  
दिभागं विभजते । दैतिनान्विति । परमार्थदैतान्नेनादैतविरोध-  
मात्रज्ञा द्विधा अवस्थादेऽपि विमतस्य दैतस्य दैतत्वादेव सम्पत्ति-  
वत्त्वमिति मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह ।  
यदि चेति । आन्तिमूषदैतदर्शनैरदैतदर्शनं प्रमाद्यमूषमविद्वज्-  
मित्येतदुक्तान्तोपपादयति । यथेत्यादिना । कार्यकारणभूतयो-  
र्दैतादैतयोरविरोधे सिद्धे यथितमाह । तस्य इति । अदैतिनां  
दैतिनाञ्च प्राविशिकयक्षयव्याप्योच्यतातो दैतमक्षैरदैतमक्षैरदैत-  
यस्यो विद्वजो न भवतीति यथितमुपसंहरति । तेषेति ॥ १८ ॥



गो० मायया भिद्यते क्षेत्रान्यथाजं कथञ्चन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १६ ॥

भा० दैतमदैतभेद इत्युक्ते दैतमप्यदैतवत्परमार्थसदिति स्यात्  
कस्यचिदाशङ्क्यत आह । वत्परमार्थसददैतं मायया  
भिद्यते क्षेत्रज्ञैर्मिरिकानेकषट्पञ्चः सर्पादिधारादि-  
भिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मवः । साव-  
यवं ज्ञवयवान्वथात्वेन भिद्यते । यथा मृद्वटादिभेदैः ।  
तस्याग्निरवयवमग्नं मान्वथा कथञ्चन केनचिदपि प्रका-  
रेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने ज्ञानम-  
ममद्वयं स्वभावतः सर्वार्थतां व्रजेत् । यथाऽग्निः प्रीततां ।  
तथानिष्टं स्वभाववैपरीत्यनमग्नं । सर्वप्रमाणविरोधात् ।  
अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थतः ।  
तस्यास्य परमार्थसदैतं ॥ १६ ॥

आ० अदैतमेव दैवात्मना परिच्यमते चेत् दैतमपि वास्तविकं स्या-  
दित्याशङ्क्याह । माययेति । विवर्त्तवादानुलोकादे दोषमाह ।  
वस्तुत इति । पूर्वार्द्धस्यावर्त्तमाशङ्कामादर्शयति । दैतमिति ।  
अथ पूर्वार्द्धाद्यवयवार्थं व्याकरोषि । अथ आहोषि । विमतो  
भेदो मिथ्याभेदत्वाशङ्कादिभेदवदित्यर्थः । विमतं वस्तुतो भेद-  
रहितं । निरवयवत्वान्नित्यत्वादजत्वाच्च अतिरेकेण मृदादिव-  
दित्याह । जेत्यादिना । निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटन-  
धर्म्मत्वमाशङ्क्याह । सावयवं प्रीति । उक्तमनुमानं निगम-  
यति । तस्यादिति । अन्वया परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्गण-  
नकर्त्तव्यमन्वयार्थं कार्यत्वधर्म्मत्वाशङ्कादिरूप प्रचारोऽभिप्रेतः ।  
विपक्षो दोषं वदन् द्वितीयाहं विदधेति । वस्तुत इति । प्रसङ्ग-  
कोट्यत्माशङ्क्या निराश्रये । तच्चेति । विवर्त्तवादनुययंहरति ।  
अजमिति । स्थिते विवर्त्तवादे कथितमाह । तस्यादिति ॥ १६ ॥

गौ० अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।  
 अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेधति ॥ २० ॥  
 न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतस्तथा ।  
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विधति ॥ २१ ॥

भा० चे तु पुनः केचिदुपनिषद्वाङ्मतादौ ब्रह्मवादिनो  
 वावदुका अजातस्यैवात्मतत्त्वस्यामृतस्य सभावतो जाति-  
 मुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव  
 मर्त्यतामेवत्यवश्यं । स चाजातो ह्यमृतभावः सभावतः  
 सत्त्वात्मा कथं मर्त्यतामेधति न कथञ्चन मर्त्यत्वस्य भाववै-  
 परीत्यमेवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्माच्च भवत्यमृतं मर्त्यलोकेनापि मर्त्यममृतं तथा  
 ततः प्रकृते सभावस्यान्यथाभावः सतः प्रच्युतिर्न कथ-  
 ञ्चिद्विधति । अग्रेरिवौषध्यस्य ॥ २१ ॥

आ० स्वप्नमुक्ता स्वयूथपक्षमनुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ।  
 अनुवादविभागं विभजते । ये त्विति । सभावत एवाजातस्य  
 सभावत एवामृतस्य चात्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं  
 ये स्वयूथाः स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य हि भ्रुवो मृतुरिति  
 न्यायेन दूषयति । तेषामिति । अजातो हीत्याद्यस्य दृष्टान्तेऽप्ये-  
 योजयति । स चेति ॥ २० ॥

पदार्थानां सभाववैपरीत्यमननुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति ।  
 न भवतीति । तत्र पूर्वार्द्धे हेतुत्वेन व्याचष्टे । तस्मादिति । उत्त-  
 रार्द्धे हेतुमत्त्वेन योजयति । तत इति । यथाग्नेः सभावभूत-  
 स्योदत्तस्यान्यथात्वं शैत्यमननुपपन्नं तथाऽन्यथापि सभावस्या-  
 न्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

गौ० स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यतां ।  
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

भा० यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां  
गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः सभावः  
स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं तर्हि कृतके-  
नामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्च-  
लोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्थास्यति आत्मा जातिवा-  
दिनः सर्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यं । अतोऽनि-  
र्णीचप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

आ० ननु ब्रह्म कारकरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारेणोत्पत्त्य-  
त्तरकाशं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविबद्धमिति  
तत्राह । स्वभावेनेति ॥ पूर्वार्द्धं साध्याहारं योजयति । यस्येति ॥  
प्रागवस्थायामपि कारकस्यैव कार्याकारेण जन्मवोग्यतया मर्त्य-  
तावगमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा  
युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविक्रयेनामृतस्तस्य वादिनः स कार-  
काख्यो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्याह । कथमित्यादिना ॥  
भवतु प्रजयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं  
स्यादित्याशङ्क्याह । कृतकेनेति ॥ कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनिव-  
मिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किञ्चास्यामवस्थायां कार्य-  
मार्गं वक्षित्वजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावाभ्युद्यो न स्यादित्याह ।  
आत्मेति ॥ २२ ॥

गो० भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

भा० नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते प्रामाण्यं । बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा तन्वपरा । उपायः सोऽवताराद्येत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षिताश्च प्रति सृष्टिश्रुत्यचराणामनुसोम्यविरोधाद्वाङ्मात्रपरिहारार्थौ । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अभू-

त्वा० परिग्रामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति । भूतत इति । परिग्रामवादे विवर्त्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानुद्विग्नश्रुतियुक्तिवशादिवर्त्तवादस्यैव स्वीकर्त्तव्यतेति भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुमुख्ये प्रमादयुक्त्यनुष्ठहीतमद्वैतमेवाभ्युपगम्यत्वमिति योजितमाह । निश्चितमिति । श्लोकस्यावस्थां शङ्कां दर्शयति । नन्विति । यद्यात्मा कार्यकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरस्मिन्ना स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनो श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकरोति । बाढमिति । तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कश्चमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सा त्विति । कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । उपाय इति । यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अद्यस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्च युक्तौ पुनश्चोदित्याशङ्क्याह । इदानीमिति । मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिप्रदानमस्त्वजताऽभवदित्यादीनामसामञ्जस्य विरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्जाक्षराणि व्याकरोति । भूतत इति । मावा श्लेषा मया सृष्टेत्वादिवत् तत्तेजोऽसृज्यतेति श्रुतिः । सच्च तत्त्वाभवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति । तन्न । न च सत्त्वं विशेयवन्नोपपद्यते । तेन मायामय्यां सृष्टाविद्यायामपि सृष्टिश्रुतिः स्मिन्नेत्यर्थः । गौबमुख्योर्मुंखे कार्ये सत्यत्व इति व्यायमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । अभिर्मात्रवत्

गो० निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यतद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

मा० ततो माधया वा मायां विनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा-  
 तुल्या सृष्टिऋतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये ब्रह्मार्थप्रति-  
 पत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वाभिप्रायोजनत्वाच्चे-  
 त्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च  
 सृष्टिः न परमार्थतः । सवाद्याभ्यन्तरो ह्यज इति श्रुतेः ।  
 तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं चदेकमेवादितोऽयमजममृतमिति  
 युक्तियुक्तञ्च । युक्ता च सम्यक् तदेवेत्यवोचाम पूर्वैर्पर्यन्तैः ।  
 तदेव मुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

आ० इत्थञ्च माधवकेऽपि ब्रह्मप्रयोगोऽप्यभिमानयेत्वादिप्रयोगे प्रथमं व-  
 त्प्रतिपत्तीतेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थ-  
 त्वा सत्त्वा सृष्टिरेत्येतर्थाः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्त्वा सृष्टिर्न  
 सिद्ध्यति । अस्त्यत्वे सत्त्वायाः सृष्टेः सृष्टिब्रह्मार्थत्वेनाप्रसि-  
 द्धत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना । लोभिकानां मुख्यसृष्टेः  
 सत्त्वसृष्टित्वेऽपि यथाभावान्न तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह । निष्प्र-  
 योजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति । अवि-  
 द्येति । गौणी स्त्रोत्रे रथादिसृष्टिः । मुख्या जाग्रदे घटादिसृष्टिः  
 सर्वाप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्त्वामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या  
 नापि सृष्टिः सम्भवति । तथा भूतस्थान्यथाभूतस्य सतः परतो वा  
 वस्तुनोऽन्यथाभावसम्भवात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः ।  
 वस्तुस्वरूपाभोजनया वास्तव्याः सृष्टेरस्मिन्निष्ठत्वे श्रुतिमनुकूलयति ।  
 सवाद्येति । सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु निवक्षितमि-  
 त्वाप्रसक्त्योक्तार्थं विभजते । तस्मादिति । गिरवयवत्वं विभुत्व-  
 मित्यादिवृत्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यमर्थं न द्वैतमिति प्रवि-  
 तमाह । तदेवेति ॥ २३ ॥

गौ० नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

भा० कथं भुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः  
 स्थापितः सत्यमेव नामा वसिति तदभावप्रदर्शनार्थमा  
 वाचो न स्यात् । अस्ति च नेह नामास्ति किञ्चनेत्यादि-  
 रावाचो हैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकलप्रतिपत्त्यर्था  
 कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । इन्द्रो मायाभि-  
 रित्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु  
 प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यं । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यालेन  
 मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिर-

आ. दृष्टेर्भवात्स्यष्टीकरवद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं  
 श्रौतनिश्चयमेव विवक्ष्येति । नेहेति ॥ आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाश्च-  
 दादि आकरोति । कथमित्यादिना ॥ तत्राद्यपादे अतिरेकं  
 दर्शयित्वा पुनरन्वयास्थानेन व्याचष्टे । यदि हीति ॥ द्वैतभाव-  
 श्चेत् प्रतिविध्यते कथं तर्हि दृष्टिरपदिश्यते तत्राह । तस्मा-  
 दिति ॥ यथा प्राक्वैशिष्ट्यदृष्ट्यर्थं प्राक्संवादः श्रुतिषु कल्प्यते  
 तथा दृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता । वास्तव्याः दृष्टेरवोग्र-  
 स्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता दृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयन्  
 द्वितीयं पादमवतार्य तात्पर्यमाह । इन्द्र इति ॥ मायाशब्देन  
 दृष्टेर्भवेदेशादसौ कल्पिता युक्तेति श्रेयः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञा-  
 नामसु पाठाच्चायाशब्दे मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते ।  
 नन्विति ॥ मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु क्वाचित्त्वं पाठमङ्गीकरोति ।  
 सत्वमिति ॥ कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राह । इन्द्रियेति ॥ न हि  
 मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं । भूयस्थान्ते विन्ममायानिर्दृष्टि-  
 रित्यादौ निवृत्तिश्रवणात् । किन्त्वसाविन्द्रियजन्वा तस्याच्चा-  
 विद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया विद्यात्वेन मिथ्यात्वाच्चाया-  
 शब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यार्थमस्मात् तत्रै-

गो० अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥

भा० विद्यारूपभिरित्यर्थः । अजायमानो बहुधा विजायत  
इति श्रुतेः । तस्मात्माययैव जायते तु सः । तुग्रब्धोऽव-  
धारणार्थः । माययैवेति । न अजायमानत्वं बहुधा जन्म  
शैक्यं सम्भवति । अग्राविव श्रैत्यमौष्यश्च । फलवत्त्वाच्चा-  
त्मीकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः  
शोकः एकत्वमनुपपन्न इत्यादिमन्त्रवर्णात् । मृत्योः स  
मृत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

आ० वाक्शरानुगुण्यामाह । मायाभिरिति ॥ पुरुरूपः सन्नीयत इति  
सम्बन्धः । मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन द्वितीयपादम-  
वतारयति । अजायमान इति ॥ अजायमानस्य बहुधा विजाय-  
मानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिति ॥  
अश्रुतस्य कथमेवकारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याह । तुग्रब्ध इति ॥  
अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति । माययैवेति ॥ कस्मादित्य-  
मवधार्यते । वास्तवे जन्मनि का वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याह । न  
ह्यजेति ॥ आत्मीकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यग्रन्थं सृष्टिस्तु  
तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । फलवत्त्वाच्चेति । यस्य  
फलवत्त्वं प्रमाद्यमाह । तत्रेति ॥ एकत्वमाचार्योपदेशमनुपपन्नतः  
साक्षात्कृत्वैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपशान्तितः सं-  
सारो न भवतीत्यर्थः । न केवञ्च विषयत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता  
किन्तु नित्यत्वेन निविद्धत्वादन्वयकरत्वाच्चेत्याह । मृत्योरिति  
॥ २४ ॥

## गो० सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

भा० अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिपासत इति श्रुतेः सम्भू-  
तेरपवाद्यापवादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः  
सम्भूतायां सम्भूतो तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन  
सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः । यथाऽन्धन्तमः प्रवि-  
शन्ति येऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य सम्भू-  
तिविषयस्य विनाशप्रवृत्त्याऽस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः  
सम्भूत्यपवादः । तथापि विनाशास्यस्य कर्मणः स्वाभा-  
विकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य नृत्थोरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्श-  
नकर्मसमुच्चयस्य पुद्गलसंस्कारार्थस्य कर्मफलरानप्रवृत्ति-

भा० भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेतुन्तरमाह । सम्भूतेरिति ॥ सम्भूत-  
दैवार्थं यस्याः सा सम्भूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च  
कार्यमध्ये श्रेष्ठतया निन्दितत्वात् प्रधानमङ्गनिवर्ह्यन्वायेन सम्भ-  
वप्रवृत्तितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमि-  
त्यर्थः । कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेः यथोक्तार्थसिद्धि-  
रित्याह । नो न्वेनमिति ॥ पूर्वार्द्धं व्याकरोति । अन्यमिति ॥  
सम्भूतुपासनाया मन्त्रार्जेनाद्येन निन्दा विधाय ततो भूय इवेत्या-  
दिनोत्तरार्द्धेन सम्भूतेरुक्ताया देवताया हेतुत्वमुपपाद्यते । ततश्च  
प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्कर्म सर्वमेव सम्भव-  
प्रवृत्तितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः ।  
सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावात् कार्यमात्रस्य  
मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ सम्भूति-  
निन्दा तदवस्तुत्वस्वापनायां न भवति । किन्तु विनाशेन कर्मणा  
देवतोपासनस्य समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते । न  
हीति ॥ अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥



गो० कोन्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

भा० रूपस्य साध्यसाधनैव सादयलक्षणस्य मृत्योरतिनिरणार्थत्वं ।  
 एवं श्लेषसादयलक्षणसादयविद्यया मृत्योरतितीर्णस्य विर-  
 ऋक्षोपनिषद्भाष्यार्थासोचनपरस्य नान्तरीयकी परमा-  
 त्मैकलविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पक्षा-  
 न्नाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण सम्बन्ध-  
 माना अविद्यया समुचीयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृ-  
 तत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति सम्भूत्यप-  
 वादः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतस्मिन्नत्वात् । अत एव सम्भू-  
 तेरपवादात्सम्भूतेरापेक्षिकमेव सत्यमिति । परमार्थसदा-

या० अथ सत्यविद्याशब्दितकर्मोपवादे विद्याकर्मजोः समुच्चयवि-  
 शेषः स्मृतो विद्याश्चाविद्याश्च यस्तदेदोभवं सहेति अवगादि-  
 त्वर्थः । उक्तसोद्यमनुमानाति । सत्यमिति । तर्हि सम्भूतपवा-  
 दस्तदवस्तुत्वस्यापेक्षो न भवतीत्युक्तं स्मृतमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्या  
 विद्यावस्थासामवस्थितस्य वस्तुत्वसाध्यदवस्तुत्वं सम्भूत्यादेर्निन्दाधीन-  
 मुक्तं तत्तदवस्थामेवेति मन्वानः सन्नाह । तथापीति । यथाभि-  
 होचादेः शास्त्रीयस्य कर्मजोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरकार्यत्वं  
 तथा साधनाद्येवकारूपमृत्युतरकार्यत्वं समुच्चयस्यापि वार्थं ।  
 तथा च सम्भूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मृत्युतरकार्यत्वे संस्का-  
 राद्यत्वं कथमित्याशङ्क्याह । एवं हीति । कामचारकामवाद-  
 कामभक्ष्यादिवस्तुत्वसाभाविकप्रवृत्तिरूपानुद्धिवियोगः संस्का-  
 दो यथा निष्कामिहोपादि यत्नं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्च-  
 यकर्म कामाख्या अनुद्धिवावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं ती-  
 र्ण्येति मन्वे मृत्युतरत्वहेतुरविद्येति अवगात् । सम्भूत्यामृतममृत  
 इति च सम्भूतेरमृतत्वपक्षाभिजायात्पक्षं समुच्चयकर्म मृत्योरति-  
 तरत्वमित्याशङ्क्याह । अत इति । यतो न समुच्चयानुत्पन्नममृतत्वं

भा० तैकालमपेक्ष्यामृताख्यः सम्भवः प्रतिविध्यते । एवं माया-  
निर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानामे-  
स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को ज्ञेनं जनयेत् । न हि रज्ज्वा-  
मविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत् कश्चित् ।  
तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को न्वित्याद्येपार्थत्वात्कारणं  
प्रतिविध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयित्वा कारणं न  
किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नाऽयं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति  
श्रुतेः ॥ २५ ॥

आ० घटते तस्य । विद्ययाऽमृतममृत इति वक्ष्यमाणात्वात् । अतः समुच्च-  
यश्चाद्या अविद्या विद्यया मृत्युं तीर्त्तव्यं निर्दिश्यते । अपे-  
क्षितमृत्युतराहेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । यद्यपि विद्याशब्देन समु-  
च्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्याश्चाविद्याश्चेत्यनेन विद्याविद्ययोः  
समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्म्मसमुच्चयस्य ब्रह्म-  
विद्यायाः समुच्चयः सम्भवतीत्याशङ्काह । एवमिति । नान्त-  
रीयकत्वमवश्यम्भावितां प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्पत्तेरित्यर्थः ॥  
एवं भग्नार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह । अत इति । अन्यार्थत्वं  
समुच्चयस्यामुद्भिद्योपहेतुत्वं तच्चेदित् किमित्यपवादस्तत्राह ।  
यद्यपीति । तथाप्यतस्मिन्नुत्पत्त्यात् परमार्थापूतत्वफलत्वाभावात्तदप-  
वादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुप-  
संहरति । अत एवेति । को ज्ञेनं जनयेत् पुनरिति श्रुत्यर्थ-  
मात्राद्याद्यो द्वितीयादौ विभजते । एवं मायेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं  
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं  
प्रतिविध्यत इति सम्बन्धः । प्रन्नार्थे किञ्चिन्ने दृष्टमाने कथं कारण-  
प्रतिवेधसिद्धिरित्याशङ्काह । को ज्ञिति । अकारार्थमुक्त्वा द्विती-  
यादौ तत्पार्थक्यमाह । अविद्येति । ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य  
जनयित्वा कारणं नेत्युच्यते व्याघातादिताशङ्काह । नष्टस्येति ।  
जीवस्य जनयित्वाकारणाभावे प्रमाणाह । नायमिति । तस्या-  
विद्यासत्कारेण ज्ञतो जन्माभावं सूचयति । न बभूवेति ॥ २५ ॥

गो० स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निवृत्ते यतः ।

भा० सर्वविशेषप्रतिषेधेनाथातोऽदेवो नेति नेतीति प्रतिपादितस्यात्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपादयिषया यद्यद्याख्यातं तत्सर्वं निवृत्ते । याज्ञं जनिमदुद्विविषयमपक्षपत्यर्थात् एष नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्भाष्यता

भा० इतोऽपि दैतं वस्तु न भवतीत्याह । स एष इति । देवा वेत्तादिना व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्वमेव त्वाव्यमयाद्यं नेति नेतीति वीक्षया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य ब्रूटस्याविविधत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीक्षया तात्पर्यमाह । सर्वेति । रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादादेशो निर्विशेषस्यात्मतत्त्वोपदेशकावत् प्रसूयते । एवं प्रसूत्य नेति नेतीति वीक्षया सर्वस्य मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्थारोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चात्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रवेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुद्धेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादितस्येति । यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमदृष्ट्यात्वात् दुर्ज्ञानत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषसङ्काषाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेऽप्यथा यद्यदरोपितं तत्तद्विशेषमपङ्क्त्यावशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमित्यादि स्पष्टीकुर्वीत्यः स एष इति व्याचष्टे । याज्ञमिति । स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यत् दृश्यं कार्यं मनसां वाचाश्च गोचरीभूतं तद्विशेषमर्थादपक्षयति । सा हि परमार्थतत्त्वदृश्यमिति ब्रुवाया

गो० सर्वमग्राहभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥  
सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ।

भा० मा भूदित्यग्राहभावेन हेतुना कारणेन निरुत इत्यर्थः ।  
ततश्चैवमुपायस्योपेक्षानिष्ठतामेव जानत उपेक्षस्य च नित्यै-  
करूपत्वमिति तस्य सवाद्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते  
स्वयमेव ॥ २६ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यव्रतैः सवाद्याभ्यन्तरमजमात्मत-  
त्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्वा चा-

षा० दृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्ध-  
मित्यर्थः । ननु किमिति श्रुतिर्वाक्यात् विज्ञेयज्ञातं निरुते पञ्च-  
प्रकाशमग्राहभावादिवाग्रह्यायाद्यभावेनेत्यादि व्याकरोति ।  
उपायस्येति । हे वा वेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय  
ब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायित्वमप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मवदेनोपायत्वे-  
नाभिमतस्यपि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाग्रहा वा सा माभूदि-  
त्यग्रेष्वराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चं  
प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादु-  
पेयस्य च सदैकरूपत्वात् कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याह-  
ङ्गाजमित्यादि आचष्टे । ततश्चेति । समारोपितस्य सर्वस्य नि-  
षेधादेव स्वात्मन्येव वस्तुत्वाभावनिरास्यदारीपितस्यर्पादेरविष्ठा-  
नाविरेकेवासत्त्ववदुपायस्य मूर्त्तादेरुपेयाद्वितीयब्रह्मात्मतामेव  
प्रतिषेधमानस्य ब्रह्मब्रह्म सदैकरूपत्वकूटस्थनिष्ठदृष्टिसमाव-  
त्वादि जानवस्तुसोक्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवाग्राह्येष्टामन्तरे-  
यात्मतत्त्वमुक्तं विज्ञेयत्वं प्रकाशं भवति । कल्पितस्य उपेयायत्वं  
प्रतिबिम्बादिवदविद्वद्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतं । हेतुस्तु मायाकल्पित-  
मसदिति प्रतिपादितं । तत्रैव हेतुनारमाह । सतो हीति ।  
यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं तस्या मायाया जन्मदाकारेण जन्म-

गौ० तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

भा० धुनैतदेव पुनर्निर्द्धार्यत इत्याह । तत्रैतत् स्यात्सदा याज्ञ-  
मेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथा  
सतो मायाविनो मायया जगत्कार्यं एवं जगतो जग-  
त्कार्यं ऋक्षमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्नमात्मानं जग-  
ज्जग मायासदमेव गमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमाना-  
त्कारणात् मायानिर्भितस्य हस्तादिकार्यस्येव जगज्जग  
युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवात्मनो जग  
युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पा-  
दिवन्मायया जग युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽयाज्ञ-

भा० युक्तं । मायाया दुर्गिरूपार्थसमर्थनपटीयत्वात्परमार्थतत्त्वेक-  
रूपमनेकरूपप्रतया नेत्यक्तं पारयति विरोधादित्यर्थः । विपक्षो  
दोषमाह । तत्त्वत इति । यस्य नास्ति नो मते ब्रह्मैव परमार्थतो  
जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्वप्रतिष्ठाया आहत-  
त्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्येत्यर्थः । अद्वैतभावेऽयन्त्या  
द्वैतनिषेधकं कृत्वा दृष्टान्तजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्द्धारि-  
तमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति । एवमिति । उक्त-  
मेव वस्तु बुद्ध्यान्तरेण पुनर्निर्द्धारयितुमुत्तरयस्य प्रवृत्तिरित्याह ।  
अधुनेति । पूर्वार्द्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शक्यति । तत्रेति ।  
श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते । यत्र कदाचिदपि ऋक्षते तदव-  
त्तासदेव ब्रह्मविद्यादिवदेक्यं । प्रमाणाभावे प्रमेयास्तिद्धेरि-  
त्यर्थः । कार्यक्षिप्तकानुमानवशादात्मतत्त्वस्याकारबत्वेन सत्त्वनि-  
र्णययात् । नासत्त्वबोधमिति दूषयति । तत्रेति । सङ्गृहीतमर्थं  
दृष्टान्तेन विदुषोति । यथेति । विमतं सदर्शकानं कार्यत्वात्  
सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । उक्तोऽर्थे पूर्वार्द्धाक्षराणि योजयति ।  
यस्मादिति । तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः । आसतः

गौ० असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

भा० तस्यापि सत एवात्मनो रज्जुवर्षवज्जमद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवात्मनात्मनो जन्म । यच्च पुनः पर-  
मार्थवदजमात्मतत्त्वं जमद्रूपेण जायते वादिनो न हि  
तस्याजं जायत इति त्रयं वक्तुं विरोधात् । ततस्तत्त्वार्था-  
भ्यातं जायत इत्यापत्तिः । ततश्चागच्छापाताज्जायमान-  
मेव । तस्मादजमेकमेवात्मतत्त्वमिति सिद्धं ॥ २७ ॥

असदादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कश्च-  
च्च जन्म युज्यते । अदृष्टमात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया

जा० इति तस्य विःश्रमात्मात्मारव्यवहारोमादित्यर्थः । न त्विति ।  
तथा भूतस्याव्यया भूतस्य च जन्मावोमादित्यर्थः । सत इति  
वक्ष्यमाणं यदं गृहीत्वा निमित्तकारव्यपदेशका व्याख्यातं सत्यमि-  
त्यत इति वक्ष्यमाणं यदमादावोमादानपरतया व्याख्या करोति ।  
अथ वेति । यथा रज्जोः सर्पश्चारासाकारेण नावाकृतं जन्म  
तथैवायाव्यव्यापि सत्रयस्यात्मवत्त्वस्य जन्मात्मना जन्म माया-  
वयुक्तं प्रतीयमानं । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मवाचावादित्यर्थः ।  
उत्तरार्धं विभजते । बन्ध्यादिना । नाविकं जन्म च तात्त्विक-  
मिति स्थिते यचितमाह । तस्यादिति ॥ २७ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न जातिः । असदादिभिरसतः सज्जन्मा-  
वयममादिनाशङ्काह । असत इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा ना-  
सतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्ताह । नर्थेति ।  
मूर्खार्थं याकरोति । असदादिनामिति । असतो निवृत्त्यवस्था  
अवस्थाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्यकारणत्वे न युक्तं जन्मे-  
त्यत्र हेतुमाह । अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्धं काकुर्वाद्गृह्यतमेव  
दृष्टाव्येन सत्यमिति । न हीति । सदादो मायया सम्भवति । अस-

गो० यथा स्वप्ने ज्ञयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।  
तथा ज्ञायद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २६ ॥

भा० तत्त्वतो वा जायते तस्मादवसादो दूरत एवानुपपन्न  
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः यतो मायैव जन्मोत्पद्यते । यथा रज्ज्वा  
विकल्पितः सर्पः रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन् एवं मनः  
परमार्थविज्ञप्तात्मा रूपेणावेक्ष्यमाणं सत् मायया हकारूपेण  
द्वयभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वा निव सर्पः । तथा  
तददेव ज्ञापकान्नरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत  
इत्येत्वर्थः ॥ २८ ॥

भा० दादस्तु तवापि नेति निजैवं दर्शयति । तस्मादिति । काल्पकार-  
वन्निवृत्तमनेति परामृश्यते ॥ २९ ॥

सत एव मायया जन्मोत्पन्नमुपपादयति । वचेति । सत एव  
मायया जन्मोत्पन्नं । अवसादयेति हेतुस्तु मनःस्पन्दितत्वा-  
न्नादिति श्लोकवाच्यं बोध्यमुत्थापयति । कथमिति । अधि-  
कान्तरूपेण मनोऽपि सदिति सदृशान्तमुत्तरमाह । उच्यते इति ।  
मनसः सत्त्वान्तोऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमिच्छाद्वयं सप्तदृशान्तं  
वापद्ये । याद्वेति ॥ दादन्तिकमाह । तथेत्मादिना । माया-  
धीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति शेषविशुद्धिर्बोध्यं मनो त्रय  
चेति आदयर्थः ॥ २९ ॥

मो० अद्वयस्य द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः १

अद्वयस्य द्वयाभासं तथा जाग्रद्वयं संशयः ॥ ३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरं १

भा० रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सत्तद्-  
द्याभासं मनः स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने इत्यादि ग्राह्यं  
ग्राहकं चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि  
तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥ ३० ॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एव युक्तं । तच्च  
किं प्रमाद्यमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं  
तेन हि मनसा विकल्पमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं  
सर्व्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् ।

भा० तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । अद-  
व्येति । दृष्टान्तभागं विभजते । रज्ज्विति । दृष्टान्ते चैतन्मा-  
तिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्यन्दितस्यासत्त्वं साधयति ।  
न हीति । तथैव जाग्रदितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेण द्वयं स-  
न्मनो ग्राह्यग्राहकद्वैताकारत्वावभासते । तथा च परमार्थसतो  
विज्ञानमात्रस्यावच्छादयेऽपि विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिकारो मा-  
त्राकल्पितं मनः स्यन्दते । दयाकारमित्यङ्गीकारात् ॥ न कारवद्वयं  
प्रक्षिप्तव्यमिवाह । जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाद्यमाह । मनो दृश्यमिति । दृष्ट-  
मनुद्य श्लोकतात्पर्य्यमाह । रज्ज्विति । तथा रज्जुः सर्परूपेण  
विकल्प्यते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकं । तथाविधाक-  
ल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाद्यगवेष्टयायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यती-  
त्यर्थः । तदेव प्रत्यपूर्व्वकं प्रकटयन् प्रथमार्द्धाक्षराणि व्याचष्टे ।  
अथमिवादिना । विमतं मनोमात्रं तत् । भावे नियतभावत्वात् ।



गौ•मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥  
आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

भा•मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां  
रज्ज्वाभिव सर्पे लयङ्गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्य-  
भावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कथं पुनरयं मनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्य-  
मात्मसत्यं सृष्टिकावत् । वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं  
सृष्टिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः । तस्य ब्रह्माचार्योपदेशमन्व-  
बोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्पाभावान्नया न सङ्क-

भा• यथा सङ्कावे नियतभावो सन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमाचर-  
यति । द्वैतमिति ॥ उक्तमेव अतिरेकं स्फोरयन् द्वितीयाङ्गं  
विभजते । मनसो ह्येति ॥ समाधिस्थापयोर्द्वैतस्यानुपपत्त्येऽपि  
नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेवसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । इत्यभा-  
वादिति ॥ ३१ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति । आत्मेति ॥ समाधिः  
स्थापयोरनुभवेऽपि मनसः स्वरूपेण निवृत्त्यान्नामनस्त्वमित्या-  
क्षिपति । कथमिति । सङ्कल्पो हि मनसो व्यावहारिकं रूपं ।  
सङ्कल्पश्च सङ्कल्पापेक्षत्वात् । तदभावे न भवति । सर्वान्तैवेत्यव-  
ग्रहे त्वसङ्कल्पाभावान्नमनसो मनस्वं न वर्तते तथापि स्फुरति  
चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाद्यद्वैतसर-  
माह । उच्यत इति । तस्यैव सत्त्वे दृष्टान्तमाह । सृष्टिकाव-  
दिति । यथा घटशरावादिव्यसत्त्वेषु सृष्टिकामात्रमनुसृतं सत्त्व-  
मिष्यते तथैवानात्मसु व्यसत्त्वेष्व्वात्ममात्रं सत्त्वमेवैक्यं । तत्त्वमित्य-  
वधारणादेव कारवस्य दृष्टान्तनिवृत्तस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुवङ्गादि-  
त्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाद्यमाह । वाच्यारम्भमिति । अव-  
शिष्टान्यकाराणि व्याचष्टे । तस्यैवादिना । तेन तत्त्वाज्ञानेना-

गो० अमनस्तां तदा याति यात्राभावे तदयहं ॥ ३२ ॥  
 अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।  
 ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

भा० स्थिते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्रेः । यदा यस्मिन् कासे  
 तदा तस्मिन् कासे । अमनस्याममनोभावं । याति यात्रा-  
 भावे । तन्मनोऽयहं यद्व्यविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यद्यदिदं दैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ।  
 उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितं अत एवाजं ज्ञानं  
 ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थवता ब्रह्मणा भिन्नं प्रचक्षते कथ-  
 चन्नि ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिचयो-  
 विद्यतेऽभ्युपगन् । विज्ञानमागन्तं ब्रह्म । यत्तं ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्मेत्यादिभूतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यच्च स्वसं  
 तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं श्रौण्यस्येवाग्निवदभिन्नं । तेनात्मास्वरूपेणा-

भा० तातिरित्यर्थोभावे निश्चिते सङ्गच्छविषयाभावनिर्द्धारयवा स-  
 ङ्गस्याभावे दृष्टान्तमाह । दाह्येति । यथाग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं  
 न भवति तथा सङ्गस्याभावे सङ्गस्यो निर्वकाहः स्यादित्यर्थः ।  
 सङ्गस्याभावे हि मनसो भवति तदाह । वदेति ॥ ३२ ॥

मनसश्चेन्नमत्त्वं ध्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो ब्रह्मका-  
 भावादित्याशङ्क्याह । अकल्पकमिति । श्लोकस्यावर्ण्यो ब्रह्मणमाह ।  
 वदेति । मनोमुखस्य दैतस्यासत्त्वे ब्रह्मकाभावान्नात्मबोधः सम्भ-  
 वति । मनसैवानुग्रह्यमिति श्रुतेः । मनसस्यासत्त्वाङ्गीकारा-  
 दित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसम्भवाद्भातिरित्ये-  
 मनस्येवेत्युत्तरमाह । उच्यत इति । ज्ञेयमभिन्नं ज्ञानमित्यत्र  
 भूतीवदाहदिति । न हीति । सत्त्वमौ वदात्मकमौष्ठं न परि-  
 श्रुयते तथेत्युदाहरति । अभ्युपगवदिति । प्रज्ञात्रं ब्रह्मेत्यादि-

गौ० निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः १

भा० ज्ञेयज्ञानेनाज्ञं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अवगच्छति  
नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसधन-  
त्वाच्च ज्ञानान्तरमपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मसत्त्वानुरोधेन सङ्कल्पमकुर्वन् वाङ्मविषयाभावे  
निरिन्धनाग्निवत्प्रज्ञानं निगृहीतं निबद्धं मनो भवतीत्युक्तं ।  
इवञ्च मनसो ज्ञमनीभावे दैताभावस्योक्तः । तस्मैव निगृही-  
तस्य निबद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य  
धीमतो विवेकवतः प्रचारणं प्रचारो यः स तु प्रचारविशेषश्च

आ० युतिषु प्रहार्थमादिपदं । ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति । तस्मै-  
वेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाच्चाज्ञानरापेक्षेत्येतमर्थं  
दृष्टान्तेन स्फुटयति । नित्येति ॥ ३३ ॥

मोक्षमात्रस्य ज्ञानपक्षं समर्थत्वं न परोक्षं किन्तु तत्तिवत्प्र-  
त्यक्षं । अतश्च प्रत्यक्षज्ञानपक्षस्य मनोविरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं  
करोति । निगृहीतस्येति ॥ न तस्य विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्ध-  
त्वादित्याशङ्क्यते । सुषुप्त इति । श्लोकादरात्रि आकाशं दत्तं  
कीर्तयति । आत्मेति ॥ तस्य सत्त्वस्य प्रागुत्तेनानुरोधेन सम्बन्ध-  
ज्ञानेन वाङ्मस्य विषयस्य सङ्कल्पस्याभावे निरात्मनस्य प्रचा-  
रात्मकत्वे च मनः सङ्कल्पमकुर्वन्प्रज्ञानं निबद्धञ्च प्रभवतीत्य-  
न्वयः । निर्विकल्पं मनः शान्त्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । निरिन्धनेति ।  
निबद्धे मनसि मनस्त्वद्यादृशो मनःस्यन्दितस्य दैतस्याभावमुक्तं  
स्मारयति । इवञ्चेति ॥ एवं दत्तमनूय पादचयस्यार्थमाह ।  
तस्येति ॥ एवं विषयाभावेनेति यावत् । आत्मसत्त्वानुरोधो विवे-  
कशब्दार्थः । प्रत्यग्मात्मत्वेन पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्य-  
क्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तं । चतुर्थपादस्यावर्त्तमाशङ्क्या-  
माह । नन्वेति ॥ निबद्धस्यापि मनसः प्रचार इति सम्बन्धः ।

गौ० प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

भा० ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्यक्षाभावे चादृशः सुषुप्तिस्थस्य मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्यक्षाभावाविशेषात्किं तत्र विशेषमिति । अत्रोच्यते । नैवं । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोयस्यस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधकतात्रविबुधाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रज्ञानं सर्वज्ञेश्वरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आ० विशेषप्रत्यक्षाभावस्य निरोधे स्थापे च विशेषाभावादिति हेतुर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वेनावतारयति । अत्रेति ॥ निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सूक्ष्मानत्वात् न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति ॥ विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषं चित्तभ्रमं व्यावर्त्तयितुं तमोविशेषं अन्तर्लीना गुप्ता अनेकानर्थयजानां प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषं । आत्मनः सत्त्वस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव ऊतामोऽभिप्तेन विबुधान्वविद्यादीन्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषं प्रकर्षेण ज्ञानं सर्वज्ञेश्वरात्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषान्तरं । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यद्योक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसृष्टस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते यच्चिन्तमाह । तस्मादिति ॥ ३४ ॥

गो०लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

भा० प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते हि । यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिप्रत्ययवोजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं वोजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सत् न लीयते तमोवोजभावं नापद्यते तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा याज्ञयाहकाविद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयं । दैतयदृष्टस्य भयनिमित्तस्याभावात् । ब्रह्मन्मभयं ब्रह्म । यद्विद्वान् विभेति कुतश्चन । तदेव विज्ञेयते अतिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो

भा० मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । लीयते इति । समाहितस्य मनसो दैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति । तदेवेति । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह । प्रचारेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यं । यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मिन्वारागाद्वयोऽऽसृजते । सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह जयप्रचारं कथयति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति सम्बन्धः । जायं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशिनष्टि । अविशेषेणादिना । एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तदिति । पूर्वविभाजविभजनेन फलितमाह । तस्मादिति । तदेव निर्भयं ज्ञेयमित्यर्थमाह । यदेति । समाहितं मनो याज्ञकमित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति सम्बन्धः । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह । इत्यत इति । तत्र हेतुमताः शब्देन सूचितमाह । दैतेति । यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति । यद्विद्वानिति । ननु यद्येकं ब्रह्म

## गौ० अजमनिद्रमस्वप्ननामकमरूपकं ।

भा० चक्षुः तद्गच्छा ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसचनमित्यर्थः । समन्ततः  
समन्तात्सर्वतो व्योमवक्षैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजनिमित्ताभावात्सवाद्याभ्यन्तरमजं । अविद्यानिमित्तं  
हि जगत् रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्या-  
नुबोधेन निद्रा । यतोऽजं अत एवाजिद्रं । अविद्यासचक्षु-  
ऽनादिमाया निद्रा । स्नापात्प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणात्मना अतो  
ऽस्वप्नं । अप्रबोधकृते स्वप्न नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्प-  
वद्विनष्टे । न नाद्याऽभिधीयते बद्धा रूप्यते वा न केनचित्प्र-

त्या० प्रकाशते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः ।  
न चेत् प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राह । तदेवेति । तस्य  
ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं अवच्छिनति । समन्तत इति ॥ ३५ ॥  
प्रकृतमेव प्रकारान्तरेण निरूपयति । अजमित्यादिना । न  
च तस्मिन्निद्रापाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह ।  
नेति ॥ अजत्वमुपपादयति । जन्मेति ॥ किं तज्जन्मनिमित्तं यद-  
भावादजत्वमुपपादयते तदाह । विद्येति । कुतर्हि तन्निद्राया  
अजत्वसिद्धिस्तथाह । सा चेति ॥ निमित्तनिद्राया अजत्वसिद्धे-  
र्ब्रह्मनिद्रात्वं । निद्राशब्देनाविद्याभिज्ञापादित्याह । अत एवेति ।  
विशेषणान्तरं साधयति । अविद्याकक्षयेति । उत्तरविशेषणद्वयं  
विदधेति । अप्रबोधेति । ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाद-  
माह । यत इति । विशेषणान्तरमाह । किंचेति । सदाभास-  
रूपत्वे हेतुमाह । अयमेवेति । जीवे ह्युपाधिक्ये ऽहंरूपयह-  
बानुदये तिरोभावः कर्त्ताहमित्यवधारयद्बोधदये चाविर्भावो  
भवति तदभावाद्ब्रह्मरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । सुखाचार्योप-  
देशात् पूर्वं ब्रह्मण्ययमेवं तदुपदेशादूर्ध्वनाहं यहवमिति प्रसिद्धे  
तस्माद्यपि यहवायहमे स्यातामित्याशङ्क्याह । यमेवेति । यथा

गौ० सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥ ३६ ॥

भा० कारेणेत्यनामकरूपकञ्च तत् । यतो वाचो निवर्त्तन्त  
इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा  
भारूपमयहणान्वयायहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् ।  
यहणायहणे हि राश्वहनी तमस्याविद्यालक्षणं सदा  
ऽप्रभातत्वे कारणं तदभावात् नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं  
सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वज्ञं तत् ब्रह्मरूपमेति  
सर्वज्ञं । नेह ब्रह्मस्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्त्तव्यः ।  
यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः ।  
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्ब्रह्माणः कथञ्चन न कथञ्चिदपि  
कर्त्तव्यसम्भवोऽविद्यानाम्ने इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आ० सवित्रपेक्षया राश्वहनी न स्तः किन्तूदयात्ममयकल्पनया कल्प्येते  
तथा ब्रह्मस्वभावोचनया यहणायहणे न विद्येते किन्तूपाधि-  
द्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मस्य सदाभारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च  
निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातमेवित्यभिप्रायः । तमचेति ।  
अप्रभातत्वं इति हेतुः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमःसम्बन्धाभावः ।  
उक्तमेव हेतुज्ञान विशेषणान्तरं विप्रदयति । अत एवेति ।  
विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तं । ये तु विदुषा ऽपि  
समाध्यादि कर्त्तव्यमाचक्षते तान् प्रत्याह । नेहेति । एवंविधत्वं  
निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो  
न कर्त्तव्यभेदोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति । यद्येता-  
दिना । अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादश्रयात्मेव  
सर्वो व्यवहारो विद्यादश्रयात्माविद्याया अस्तत्वात् नोऽपि व्यव-  
हारः । बाधितानुष्ठाना तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो०सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्यातिः सामाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

भा० अनामकत्वाद्युक्तार्थविद्वये हेतुमाह । अभिसंयतेऽने-  
मेति अभिलापो वाङ्मरणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्या-  
दिगतः । वागचोपलक्षणायां सर्ववाङ्मकरणवर्जित इत्ये-  
तत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्तयतेऽनयेति चिन्ता  
बुद्धिसंस्थाः समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अप्र-  
माणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतेः । अक्षरात्परतः परः ।  
यस्मात्सर्वविषयवर्जितः अतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्यातिः  
सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिमि-  
त्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः ।  
अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

भा० विद्वानेव ब्रह्मेत्वज्ञीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुंलिङ्गत्वेन निर्दिशति ।  
सर्व्वेति । श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । अनामेति । अनेति प्रकृतप-  
दोपादाने तर्हि सर्व्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविश्ले-  
षबोधनार्थकमिच्छाशब्दाह । सर्व्ववाद्येति । वाङ्मकरणसम्बन्ध-  
राहित्यवदन्तःकरणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति । तथेति । उभय-  
विधकरणसम्बन्धवैधुर्ध्वेयात्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह । अप्राव-  
इति । कारणसम्बन्धराहित्यमाह । अक्षरादिति । तस्य परत्वं  
कार्य्यपेक्षया ब्रह्मत्वं । उक्तं हेतुकात् विशेषज्ञानरं विशदयति ।  
ब्रह्मादिति । अस्मिन् परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निश्चिप्यते  
जीवस्तदुपाधिष्वेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया  
प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वात् वा समाधित्वमवगम्यत्वं । अत एवेत्युक्तं  
स्युटयति । विक्रियेति ॥ ३७ ॥



गो० ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

भा० यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचसोऽभय इत्युक्तं अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणं उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तत् दृष्टमिदं ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभावाज्जिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति । यच्चामनस्यं कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवात्मसत्यानुबोधो जातस्तदैवात्मसंख्यं विषयाभावादग्न्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानं । अजातिजातिवर्जितं । समतां गतं परं साम्यमापन्नम्भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्ष्णमजाति समतां गतमिति । इदं

आ० प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्बैदिकयोर्वा जौ-  
क्तिकयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह । ग्रहो नेति ।  
मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोदवकाशो नास्तीत्याह ।  
चिन्नेति । यद्योक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फणितमाह । आमेति ।  
प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति । अजातीति । किमिति जौ-  
क्तिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह । यस्मा-  
दिति । उक्तमेवार्थमुपपादयति । यत्र होति । ब्रह्मणि विक्रि-  
याभावे हेतुमाह । विकारेति । तस्य विक्रियाविषयत्वाभावे  
हेतुं अक्षयति । निरवयवत्वाच्चेति । विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य  
याभावे फणितमाह । अत इति । द्वितीयं पादमवतार्य व्या-  
चष्टे । विन्नेत्यादिना । तृतीयं पादं विभजते । यदैवेति ।  
चतुर्थपादं व्याकरोति । अजातीति । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं  
किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह । यदादाविति । ननु ग्रहो न

गो० आत्मसंस्थतदा ज्ञानमजाति समतां गतं ॥ ३६ ॥  
अस्पृश्ययोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

भा० तदुपपत्तितः शास्त्रतत्त्वोक्तमुपसंक्षिप्यते । अजाति समतां  
गतमित्येतस्मादात्मसत्यानुबोधात् कार्पण्यविवक्षमन्यत् । यो  
वा एतद्वचनं गार्ग्यविदित्वाऽस्मात्सोकात् प्रैति स कृपण  
इति श्रुतेः । प्राप्येतत् सर्वः कृतज्ञतयो ब्राह्मणो भवती-  
त्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

यद्यपीदमित्यं परमार्थतत्त्वं अस्पृश्ययोगो नामाद्यं सर्व-  
सम्बन्धाख्यास्यर्श्ववर्जितत्वादस्पृश्ययोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्ध  
उपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिर्वै-

आ० तत्रेतादौ पूर्वञ्च तत्त्वज्ञानमुक्तं न तत्कार्यव्यं तत्त्वधर्मकार्यव्यं  
वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यापोपसंहारः सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यै-  
वाकार्यव्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह । एतस्मादिति ।  
तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्यव्यविवक्षमित्यत्र निरुद्धं दर्शयति ।  
यो वा इति ॥ तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तद्वत्त्वे कथित-  
माह । प्राप्येति ॥ ३८ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकस्येदहेतुदर्शनं किमिति तर्हि  
सर्वैरेव नाश्रित्यते तथाह । अस्पृश्येति ॥ परमार्थतत्त्वं कर्म-  
निष्ठानां वह्निर्मुखानां दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह । योगिन इति ।  
यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति ।  
यद्यपीति ॥ परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतं । इत्थं प्रागुक्तपरिपाक्षा  
कूटस्थसच्चिदानन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते तथापि  
मूढाकुटाक्षमिच्छा न भवन्तीति शेषः ॥ यस्य तत्त्वानुभवस्य  
स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि । अस्पृश्येति ॥  
तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमणेन च स्पर्शा न भवन्त्या-

गो० योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३६ ॥  
मनसो नियहाय तमभयं सर्वयोगिनां ।

भा० दान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधाया-  
सक्तभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मात्सर्वमसक्तवर्ज-  
तादप्यात्मनाग्ररूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति  
अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाग्रदर्शनशीला  
अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-  
मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्म-  
स्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया भ्रान्तिः स्वभावत एव  
सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये ततो

आ० दिव्यदेतानुभवोऽस्यर्गः । स इव योगो जीवस्य ब्रह्मभा-  
वेन योजनादित्याह । सर्वेति ॥ नामेति निपातस्य पर्यायं  
गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह । नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न  
लिप्यते कर्मणा पापकृतेत्याद्यासु । दुःखं अवयवमनादिकक्षयं ।  
योगिशब्दस्य ज्ञानविषयत्वं यावत्तयति । वेदान्तेति ॥ कैकार्हि  
यथोक्तस्यानुभवस्य कश्चिन्मिथ्याग्रह्याह । आत्मेति ॥ उत्तरार्द्धं  
विभजते । योगिन इति । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मणाश्च  
ऽस्माकं न दृश्यन्तीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्विभ्यतीत्यर्थः । अभयनि-  
मित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशात् भयनिमित्तं पश्यन्ती-  
त्याह । सर्वेति ॥ भयदर्शित्वं विप्रदयति । अभयेति ॥ ३६ ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनं अद्वैतदृष्टिपक्षे मनोनिरोधमुक्त्वा  
मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति । मनस  
इति । अभयमित्यत्रैव अभयनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते । सर्व-  
योगिनां सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिबुद्धिमता-

गो० दुःखक्षयः प्रबोधनाऽप्यस्य शक्तिरेव च ॥ ४० ॥

भा० ऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्वदात्म-  
व्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धि यश्चान्ति तेषामात्मसत्यानुबोध-  
रहितानां मनसो नियहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनां ।  
किञ्च दुःखक्षयोऽपि । न ज्ञात्मात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचक्षिते  
दुःखक्षयोऽस्यविवेकिनां । किञ्चात्मप्रबोधोऽपि मनोनि-  
ग्रहायत्त एव । तथाऽचक्ष्यापि सोचाख्या शान्तिस्तेषां मनो-  
नियहायत्तैव ॥ ४० ॥

आ० मित्यर्थः । मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं  
कथयति । दुःखेति । श्लोकस्य विषयं परिशिण्वति । येषामिति ।  
अभयं भयराहित्यं असत्तासात्तकमित्यर्थः । उक्तलक्षणा शान्ति-  
निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादि-  
त्यर्थः । विदुषां जीवन्मुक्ताणां मुक्तेः सिद्धत्वात् न साधनापेक्षे-  
त्वाद् । नान्नायतेति । तत्र बाष्पोपक्रमसमुद्भववति । नेत्रा-  
दिना । उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिका-  
रेणावतारयति । ये त्विति । योगिनः सुखवानुष्ठापिनस्तदनु-  
ष्ठानादेव सम्मार्गगामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं  
चेदन्न मनोनिग्रहेवेत्याशङ्काद् । तेषामिति । अभयं तदेव  
सर्वज्ञानं । दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह ।  
क्षिप्तेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । न हीति । इत्यथ  
मनो निग्रहीतव्यमित्याह । किञ्चेति । अभयमित्यत्र क्वचित्  
स्यद्धं विद्महेति । आहोति । इत्यथ मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह ।  
तथेति । तेषां साधकानां समुच्चयमिति यावत् ॥ ४० ॥

गो० उत्सेक उदधेर्द्वत् कुशायेणैकविन्दुना ।

मनसो नियहस्तद्वेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

भा० मनोनियहोऽपि तेषां उदधेः कुशायेणैकविन्दुना उत्सेकेन गोषण्यवसायवत् अवसायवतामनवसन्नान्तः-  
करणानामनिर्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनियह उपायो नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् वक्ष्यमाणेनोपा-  
येन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो निगृह्णीयात् निद-  
म्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्ते  
सयश्चस्मिन् लये च सुप्रसन्नं आवासवर्जितमपि इत्येतत्  
निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नश्चेत् । कस्यानिगृह्यत

आ० कथं मुमुक्षूणां निष्ठाद्वयां मनोनियहः सिध्येदित्याशङ्क्य ।  
उत्सेक इति । दृष्टान्तदार्ढान्तिकभूतस्योक्तमिविद्याक्षराणि आ-  
चष्टे । मनोनियहोऽपीति ॥ तेषां व्यवसायवतां उद्योगभोगि-  
नामनुदेगवतामिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीकने लभो दृश्यते ।  
तस्य च उन्मीकने घटाखेनोपलक्ष्यते । न कदाचिदपि त्रस्येत्तुदेग-  
परिवर्जनात् । प्रागुदीरितानां मनोनियहः सम्भवति तदाह ।  
अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

समाधिं कुर्वन्त्यस्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः । जयविद्योपसुख-  
रागाः तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन नियहं कुर्व्यात् । अन्यथा  
समाधिसाधनानुपपत्तेरित्याह । उपायेनेति ॥ प्रागुक्तादुपाया-  
देव मनोनियहपरिरिह्ये अवसादिविध्यानर्थक्यमिति मन्वानः  
ब्रह्मते किमिति ॥ पूर्वोक्तोपायवतः अवसाद्यनुष्ठितो मनोनियह-

गौ० दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

भा० इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा स बो  
ऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो नियद्भवस्तथापि  
निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं दैतं अविद्यावि-  
जृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो  
भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निवर्त्तयेत्  
वैराग्यभावनया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतत् शास्त्रा-  
र्थोपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं दैतजातं नैव तु पश्यति ।  
अभावात् ॥ ४३ ॥

आ० द्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह । नेत्युच्यत इति ॥ तृतीयपादं  
व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ लीयते ज्ञानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपाद-  
माकाङ्क्षाद्वारा विवक्ष्येति । सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

उपायेन निरुद्धीयादित्युक्तं । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदि-  
शति । दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति ।  
अजमिति । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति । कः स इति ।  
तत्र पूर्वार्जं व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना । वैराग्यभावना  
तत्र तत्र दैतविषये दोषानुसन्धानेन वैदृश्यभावना । तथा काम-  
भोगात् मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्जं ज्ञानाभ्यासविषयं  
व्याकरोति । अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

गौ० लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४

भा० एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन ज्ञये सुषुप्ते  
लीनं सम्बोधयेन्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् ।  
चित्तं मन इत्यनर्थान्तरं । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु ब्रमयेत्  
पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो ज्ञयात् सम्बोधितं विषये-  
भ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि साम्यापन्नं अन्तराणावस्थं सकषायं  
धराणं वीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि  
यत्नतः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति सम-

क्षा० ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां ज्ञयाद्विक्षोपाच्च व्यावर्त्तितं मनो राग-  
प्रतिबद्धं अवब्रमनगनिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसम्यक्षातसमाधिप-  
र्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धाद्वावर्त्तनीयमित्याह । ज्ञय इति ।  
ज्ञोक्ताक्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः अव-  
द्याद्यावृत्तिविषयेषु क्षयिष्यत्वादिदोषदर्शनेन वैदृढ्यं वैराग्यं  
जयो निद्रा सम्यबोधनमेवाभिनयति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते  
क्विमिति चित्तमुच्यते तच्चाह । चित्तमिति ॥ विक्षिप्तं विप्रकृतं  
ब्रमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति यावत् । पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थ-  
माह । एवमिति ॥ उभयतो व्यावर्त्तितं मनस्सर्हि निर्विशेष-  
ब्रह्मरूपतां गतमित्याशङ्क्याह । नापीति ॥ अन्तराणावस्थमनसः  
स्वरूपं तृतीयपादावस्थेन स्पष्टयति । सकषायमिति ॥ रा-  
गस्य वीजत्वं पराचीनविषयप्रकृतिं प्रति प्रतिपत्तञ्च । यथोक्तं  
मनो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ततोऽपीति ॥ अ-  
न्तराणावस्था पक्षेणा पराव्यवहृते । ज्ञयावस्थादि दृष्टान्तयितु-  
मपिशब्दः । यत्नतः सम्यक्षातसमाधेरिति यावत् । साम्यमसम्य-  
क्षातसमाधिमित्यर्थः । चतुर्थपादस्यार्थमाह । यदा त्विति ॥  
समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मन-

गो० नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

भा० प्राप्ताभिमुखी भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विद्यासवेत् विद्याभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिगतो योगिनो यत् सुखं जायते तस्मात्सादृशेत् तत्र न रज्यतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गः निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागाग्निवृत्तं निःसङ्घातं इत्यर्थः । यदा पुनः सुखरागाग्निवृत्तं निःसङ्घ-

भा० सन्नाप्ततया समासचेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह । समप्राप्तीति । ततो निर्निर्ज्वलवस्तुप्राप्त्याऽऽभिमुख्यादङ्गत्वरहितत्वार्थः । किं तन्मग्नसन्नापनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राह । विवर्धेति ॥ ४४ ॥

समाधित्यायां वस्तुसुखमुत्पद्यते तद्विवर्धनाभिप्रायादपि मग्नो निरोद्धव्यमित्याह । नास्वादयेति ॥ तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किन्तु तस्यामवस्थायां सुखं यदुपलभ्यते तच्छाननिष्ठमितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकविज्ञानेन निस्पृहः सन् भाववेदित्वाह । निःसङ्ग इति । किञ्च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निःसङ्घं प्रत्यगात्मप्रवचं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्मन्तुमिच्छेत्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेरसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात् प्रवृत्त्या तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रमापद्य हरिमुद्भवपरिपूर्वज्ञातमकः स्वयं तिष्ठेत् इत्याह । निश्चरदिति । प्रथमपादाच्छराणि योजयति । समाधित्सित इति । तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः । द्वितीयपादमाकाङ्क्षादारा विवर्धेति । कथमिच्छादिना ॥ निस्पृहो बधोक्ते सुखे अनुरागमरहितः सन्नित्यर्थः । विवेककम्पा बुद्धिरात्मन्युक्तस्य रज्युसर्पवत् कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तया भाववेदिति सम्बन्धः ॥ भावनाप्रकारमभिनयति । वेदित्वादिना । प्रथमार्जस्योच्छराण्यमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति । ततोऽपीति ॥ उत्तरार्जं विभजते । यथेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्यानुरोधादात्म-



गौ० निबलं निबलत् चित्रं एकीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ४५  
यदा न लीयते चित्रं न च विक्षिप्यते पुनः ।  
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं बल तत्रथा ॥ ४६ ॥

भा० स्वभावं सचिद्वरद्विनिगच्छवति चित्तं ततस्ततो निब-  
ल्योक्तोपायेन आत्मन्येकीकुर्यात् प्रयत्नतः । चित्तरूप-  
वत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

वद्योक्तेन उपायेन निवृत्तीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न  
लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते अनिङ्गनमचक्षं निवा-  
तप्रदीपकक्षं । अनाभास न केनचित्कल्पितेन विषयभावे-  
नावभासते इति । यदैवंक्षयं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म  
ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भा० न्येन निबलवत्स्वभावं सचित्तं वद्योक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपाव-  
रागनिमित्तं वा निबलत् भवतीति सम्बन्धः । तच्च चित्तं बाह्य-  
विषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन आत्मन्यासादिना आत्मन्येव  
परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्बन्धातसमाधिवशादेकीकुर्यात् ।  
असंप्रज्ञातसमाधियुक्तं यदिपूर्वं ब्रह्मेवापादयेदित्यर्थः । तदेव  
स्पष्टयति । चित्तरूपेति ॥ ४५ ॥

यदा सुषुप्तिर्दं चित्तं ब्रह्मात्रमायस्यते तत्राह । वदेति ।  
त्रिविधप्रतिबन्धविधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते  
तदा ब्रह्म सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । अक्षराणि आचष्टे । वद्योक्तेन-  
त्यादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निवृत्तीतं विषयेभ्यो विमु-  
क्तोक्तं न लीयते न निद्रापादवशेन कारणात्मतां गतमित्यर्थः ।  
अचक्षं रागादिवासनाशून्यमित्यर्थः । अचक्षते दृष्टान्तो निवा-  
तेति । किन्तु ब्रह्मकारणेत्येवंक्षयं चित्तं यदा सम्पद्यते तदेति  
बोधना । निष्पन्नं ब्रह्मेतन्मेव स्पष्टयति । ब्रह्मस्वरूपेति ॥ ४६ ॥

गो० स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणं अकथ्यं सुखमुत्तमं ।  
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

भा० यथोक्तं परमार्थसुखमात्मवैश्यानुबोधसङ्क्षणं स्वसं  
खात्मनि स्थितं । ज्ञानं सर्वानर्थोपशमरूपं । सनिर्वाणं  
निर्वृतिनिर्वाणं कैवल्यं सह निर्वाणेन वर्तते । तच्चाकथं  
न शक्यते कथयितुं । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् ।  
सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न  
जातमित्यजं । यथा विषयं अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यति-  
रिक्तं सत् स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते  
कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

आ० असम्भ्रान्तसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते  
तद्ब्रह्म । स्वरूपं विशिनष्टि । स्वस्वमिति ॥ ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति  
शेषः ॥ तत्र विदुषां स्वस्वमितिमुदाहरति । सर्वज्ञमिति ॥ यथोक्त-  
मित्यसम्भ्रान्तसमाधिषष्ठ्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थ-  
रूपतामाह । सुखमिति ॥ वैश्यानुबोधं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति-  
विशेषणं । किन्तु च ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ तस्य सत्त-  
त्यावगमाच्चात्मानुदोधिना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति तयो-  
च्यते ॥ तस्य स्वमहिमप्रतिकृत्यमाह । खात्मनीति ॥ सर्वस्य  
त्रिविधस्यानर्थस्योपशमनेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरि-  
त्याह । सर्वेति ॥ निरतिशयानन्दाऽभिधृतिनिर्वशेषानर्थोच्छि-  
त्तिश्चेत्तेवंलक्ष्यं मोक्षमाचक्षते ॥ तत्त्वमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याह ।  
सनिर्वाणमिति ॥ तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यमदस्येव खानुभव-  
मात्राधिगम्यत्वादवाच्यत्वमाह । तच्चेति ॥ यदुक्तं परमार्थसुख-  
मिति तदिदानीमुपपादयति । सुखमिति ॥ तर्हि सर्वेषामेव तत्  
भूयादित्याशङ्क्याह । योगीति ॥ ज्ञानस्याऽजातत्वे वैधर्म्यदृष्टान्त-  
माह । यथेति ॥ ४७ ॥

गो० न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।  
एतन्नदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन् जायते ॥ ४६ ॥

भा० सर्वोऽप्यथं मनोनिग्रहादिमृत्तौहादिवत्सृष्टिरुपायना  
चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति ।  
परमार्थसत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्त्ता भोक्ता  
च नात्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-  
स्याऽस्यैकस्यात्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति ।  
यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव  
इत्येतत् । पूर्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं  
यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किञ्चिन्न जायते  
इति ॥ ४८ ॥

आ० उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतज्ञानिः । अन्यथा  
तदप्रमितिर्नित्याशङ्क्याह । न कश्चिदिति ॥ तत्र हेतुमाह । सम्भ-  
वोऽस्येति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकर्त्तुं भूमिकां व्याकरोति । सर्वो  
ऽपीति । व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्य-  
ङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्यप्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्त्याह । नृदिति ॥  
यदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वे द्वैतज्ञानिरिति तत्राह ।  
नेत्यादिना । तेषामपरमार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न ख-  
वहारिकसत्यानामपि तत् प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिविम्बवदुपपत्ते-  
रिति भावः । उपायानां व्यवहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं  
सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राह । परमार्थेति ॥ तदेव स्पष्टयति ।  
कर्त्तेति ॥ स्वभावतोऽजत्वं हेतुकर्त्तव्यं । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।  
अत इति ॥ हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति । यस्मादिति ॥ उत्तरार्द्धं  
व्याचष्टे । पूर्वेष्विति ॥ पूर्वेषु यद्व्येष्टि शेषः । इतिशब्दो द्वैत-  
प्रकरवपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

गौ०इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं  
प्रकरणं ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

---

भा० इति श्रीमेविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-  
ब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये  
आममन्त्रास्तविवरणेऽद्वैताख्यतृतीयप्रकरणभाष्यं ॥ ३ ॥  
ॐ तत्सत् ॥

---

आ० इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमुद्गानन्दपूज्यपादशिष्य-  
भगवदानन्दज्ञानविद्विषितायां गौडपादभाष्यटीकायां तृतीयं  
प्रकरणं समाप्तं ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरिः ॐ ॥

---

गो० ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मीन् यो गगनोपमान् ।

भा० ॐकारनिर्णयदारेण आगततः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य  
वाङ्मयविषयभेदवैतय्याच्च प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते ब्राह्मयुक्तिभ्यां  
साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते  
तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपन्नभूता द्वैतिनो वैना-  
शिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्वागदेषादिक्लेशस्यदं दर्श-  
नमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितं । क्लेशानास्यदत्वात् सम्य-  
ग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्युतये । तदिह विस्मरेणान्योन्य-  
विरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-  
सिद्धिरुपसंहर्तव्या । आवीतन्यायेनेत्यस्यातन्नातिरार-  
भ्यते । तच्चाद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नम-

भा० आद्यन्तमध्यमकृत्वा यस्याः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादा-  
वोद्धारोच्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेव-  
तारूपमुपदेष्टारं प्रवमति । ज्ञानेति । पूर्वोक्तप्रकरणसम्बन्ध-  
सिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणत्रये उत्तमार्थं क्रमादनुव्रवति । ॐकारेति ।  
अद्वैत इत्यद्वैतोपपत्तितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकर-  
णमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति । तस्येति । द्वैतिनो  
भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते वैनाशिका नैरात्म्य-  
वादिनो रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादानं । पक्षा-  
न्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह । क्लेशेति ।  
यातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । तदि-  
हेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आवीतन्यायो व्यतिरे-  
कन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनिर्णयत्वमित्यन्यथादनिर्णयत्वेऽवगते  
ऽपि यन्नानिर्णयं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशङ्का-  
निरासितत्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते । तथा तर्ज्जः सम्भावित-

गो०ज्ञेयाभिनेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदाम्बरं ॥ १ ॥

भा० स्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा अभिप्रेतार्थविषय-  
र्धेयते शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषद्वयमात्रमाकाशकल्पमा-  
काशतुल्यमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किं धर्मानात्मानः  
किंविद्ब्रिहान् गगनोपमान् गगनमुपमा येषाम्ने गगनो-  
पमाः तानात्मानो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणं । ज्ञेयै-  
र्धर्मैरात्मभिरभिन्नमन्युष्यवत्सवित्प्रकाशवच्च ज्ञानं तेन-  
ज्ञेयाभिनेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरि-  
क्तेन गगनोपमान् धर्मान् यः सम्बुद्धः सम्बुद्धवानित्यथमेवे-  
श्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्दे अभिवादये द्विपदां वरं  
द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममित्य-

आ० स्यावगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापाकरूपप्रपञ्चम-  
न्तरेण पाक्षिकी सन्ध्याप्रज्ञा स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्त्वविवेधेन  
तत्सिद्धिरुपसंहर्तव्यत्वात्तत्रानिष्टहृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रक-  
रञ्चमित्यर्थः । विप्रवेद्य स्यद्धमितो वीतः सन् भवतीत्यवीतः ।  
अवीत एवावीतः । तेन व्याप्तेन व्यतिरेकेत्येति यावत् । प्रकर-  
ञ्चस्य तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ।  
तत्र चतुर्थप्रकरञ्चं सप्तम्या परामर्शयते । किमित्यद्वैतरूपेणाचार्यो  
नमस्त्रियते तत्राह । आचार्येति । अभिप्रेतार्थः शस्त्रस्याविज्ञ-  
परिसमाप्तिरुद्देशे विप्रतिपक्षादिष्वालक्षितम् । आकाशस्य ब्रह्-  
त्वाधिष्ठात् ज्ञानं सप्रकाशमाकाशेनेषद्वयमात्रं वक्तव्यं । विभु-  
त्वादावुपमा ब्रह्मत्वा । ब्रह्मवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायं ।  
तेनामपि विष्णुवत्त्वं विवक्षितोक्तं ज्ञानस्यैवेति । तेनेत्यादि  
पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचये । आचार्यो हि पुरा वदरिकाशने  
वदनारायणाधिकृते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपोमहदत्-

गो० अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

भा० मिप्रायः । उपदेष्टुमस्कारमुखेन ज्ञानश्रेयज्ञादभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्सुतये स्पर्शनं स्पर्शसम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव वै नामेति । ब्रह्मविदामस्य-योग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः यथातपः अयम् न तथा किमर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयम् सुखो हितश्च ।

आ० प्यत । ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुप्तं परमेश्वरे इति भावः ॥ ननु प्रकरणे प्रारम्भमात्रे प्रतिपद्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राह । उपदेष्टि ॥ १ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रक्षीति । अस्य-र्शेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अधुनेति ॥ तस्य च क्षुतिः तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । सम्यक्क्षराणि व्याकुर्वन् अस्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति । स्पर्शनमिति ॥ योगस्याऽन्यसम्बन्धप्रसङ्गाभावात् कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥ निपातयोरर्थं कथयति । वै नामेति ॥ सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति क्षुत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषत्वेन दर्शयति । स-चेति ॥ सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति । भवतीति ॥ हितविशेषकस्य तात्पर्यमाह । तथेह भवतीत्यादिना ॥ तस्य हितत्वे हेतुमाह । गित्वमिति ॥ तस्यैव विशेषणा-

गौ० अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहं ॥ २ ॥  
 भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।  
 अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परं ॥ ३ ॥

भा० नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किञ्चाऽविवादः विरुद्धवदनं  
 विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन् विद्यते सोऽविवादः ।  
 कस्मात् यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः  
 शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य  
 विद्यमानस्ववस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः के-  
 चिदेव हि साङ्ख्या न सर्व एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्या-  
 ऽविद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः  
 प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तोऽन्योऽन्यमिच्छन्ति जे-  
 तुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

आ० नतरमाह । किञ्चेति ॥ तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कस्मादिति ॥  
 आत्मप्रकाशत्वात् ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वं । न हि कस्यचिदा-  
 त्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्र-  
 दायागतत्वमाह । य ईदृश इति । तन्मन्त्रकारव्याजेन तस्य कृति-  
 क्तदुपायेषु ओष्ठप्रत्ययार्थमत्र विवक्षितेत्याह । तन्ममामीति ॥ २ ॥  
 अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां वि-  
 वादं तावदुदाहरति । भूतस्येति ॥ एवं विरुद्धं वदन्तो मियो  
 जेतुमिच्छन्तीत्याह । विवदन्त इति ॥ प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि  
 योजयति । कथमित्यादिना ॥ एवकार्यं हेतुमाह । यस्मा-  
 दिति । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेषु सम्बन्धः ।  
 अतुर्थमाहं साध्याहारं व्याकरोति । विवदन्त इति ॥ ३ ॥



गौ० भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तोऽद्वयात्तेवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

ख्याप्यमानामजातिभैरनुमोदामहे वयं ।

विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

भा० तैरेवं विद्वद्भवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वन्निः किं  
ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते  
किञ्चिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदित्येवं वदन् सदादीषांख्य-  
पक्षं प्रतिषेधति । सञ्जन्म तथा अभूतमविद्यमानमविद्य-  
मानत्वान्नैव जायते शत्रुविषाणवदित्येवं वदन् सांख्योऽप्यस-  
दादिपक्षमसञ्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विद्वद्भ्यो वदन्तो  
ऽद्वयाद् अद्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषे-  
धन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात् ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे के-

- वयं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिषेधग्रहणेन । यथा  
तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तुमविवादं विवादरहितं

आ० पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति । भूतमित्यादिना ॥ श्लो-  
काक्षरव्याख्यानाथमाकाङ्क्षामिच्छति । तैरिति ॥ तत्रार्थं पादम-  
वतार्य व्याकरोति । उच्यत इति ॥ द्वितीयपादं विभजते । तथेति ॥  
द्वितीयाहं विभजते । विवन्त इत्यादिना ॥ सदसदतिरिक्त  
वस्तुभावादस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह । अर्थादिति ॥ ४ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिर्ब्रह्मत्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयत्वा-  
शङ्काह । ख्याप्यमानामिति ॥ प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे  
प्रणितमाह । अविवादमिति ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । तैरि-  
त्यादिना ॥ अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्ब्रह्मवादाभावे वैधर्म्यदृष्ट-

गौ० अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।  
 अजातो ह्यमृतो धर्मे मर्त्यतां कथमेथति ॥ ६ ॥  
 न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृताया ॥  
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विद्यति ॥ ७ ॥  
 स्वभावेनामृतो यस्य धर्मे गच्छति मर्त्यतां ।  
 कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

भा० परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे श्रियः ॥ ५ ॥  
 सदसदादिनः सर्वे यानि पुरस्तात्तत भाव्यश्लोकः ॥ ६ ॥  
 उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-  
 न्योन्यविरोधस्थापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

आ० नमाह । यथा त इति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । अत इति ॥ ५ ॥  
 जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाजातस्यैव पदा-  
 र्थस्य जन्म सदादिनोऽसदादिनश्च सर्वेऽपि खीकृज्वन्तीति पर-  
 पक्षमनुवदति । जातस्येति । तत्र श्रियामीहदोषं प्रदर्श्याऽ-  
 भ्यनुजानाति । अजातो हीति । ये ते वादिनो यैरेवमिच्छते  
 तत्राह । सदसदिति । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वात्  
 पुनर्थास्थानसापेक्षावतीत्याह । पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

परिग्रामिब्रह्मवादे यदब्रह्मवादिभिर्दूष्यमुच्यते तदप्यनु-  
 ज्ञातमेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे  
 स्थितं मर्त्यमवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं  
 स्वरूपस्थिते प्रत्ययावस्थायाममृतं ब्रह्म सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे  
 तस्यैवाभावाग्रान्ध्यात्ममित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति । किञ्च यस्य  
 परिग्रामवादिनः स्वभावेनामृतः सन् परमात्मास्यो धर्मश्चिदितो  
 भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति । तस्य कृते केन समुच्चया-  
 ऽमुक्तानेनाऽमृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चयः स्थातुं  
 पारयति । यत्कृतं तदनिवृत्तिमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावे-  
 नेति ॥ पुनर्वक्तिमात्रं प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

गौ० सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।  
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ६१ ॥

भा० यस्मात्सौक्येऽपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह सम्ब-  
क्षिद्धिः संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां  
सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्-  
कालयोरपि योगिनां न विपर्येति तथैव सा । तथा  
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा । यथाऽन्वादीना-  
मुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति  
देवान्तरे च तथा सहजा आत्मना सहैव जाता यथा  
पञ्चादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचि-  
दकृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निष्कदेवगमनादिल-  
क्षणा । अन्यापि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्व्या  
प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि  
वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्वभावेषु पर-

भा० प्रकृतेरन्वयाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथ-  
यति । सांसिद्धिकीति ॥ सौकाश्यादि व्याकूर्च्यन् प्रकृतेरन्वया-  
त्वाभावे हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मादनाद्यतस्वभावा प्रकृति-  
र्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्वायद्यो-  
तनार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रप्रपूर्वकं विभ-  
ज्यते । सावित्यादिना । साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं  
संसिद्धिः । सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ सामयौसम्यग्गानां या  
काचित् स्वभावान्न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमि-  
त्यादिकेति शेषः ॥ प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्वया

गौ० जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्त्यवस्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

भा० मार्थवस्तुव्यवृत्तत्वलक्षणा प्रकृतिर्गान्यथा भवतीत्यभि-  
प्रायः ॥ ८ ॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वा-  
दिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह । जरा-  
मरणनिर्मुक्ताः । जराणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः ।  
के सर्वे धर्मा सर्वे आत्मान इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।  
एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इवेच्छन्तो  
रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्त्यवस्ते स्वभावतस्त्व-  
न्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावि-  
तत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ० त्वाभावे प्रागुक्ते सिद्धान्ते यत्प्राप्नोति तदिदानीं किं पुनर्न्यायेन  
कथयति । मिथ्येति ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते । जरेति ।  
आत्मानो हि सर्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषा-  
मुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह । जरामरणमिति ।  
सर्वविक्रियाशून्ये आत्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्भासनया स्वभा-  
वहानिः स्यादित्यर्थः । श्लोकादराशि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति ।  
किंविषयेति । आशयविषयो विषयशब्दः । अप्रकृतं प्रकृतेराश-  
यनिरूपयमित्याशङ्क्याह । यस्या इति ॥ प्रभ्रान्तरं प्रकरोति ।  
कल्पनायामिति । तत्र पूर्वार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आह्वेत्वा-  
दिना ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

गौ० कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।  
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥ ११ ॥

भा० कथं सञ्जातिवादिभिः साक्षैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह  
वैशेषिकः । कारणं मृददुपादानसङ्घर्षं चस्य वादिनो वै  
कार्यं कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य वादिन  
इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि  
कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण सञ्जायमानं  
प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धाच्चेदं जायतेऽजश्चेति ।  
नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्षं स्फुटितमेकदेवेन  
सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेव-  
स्फुटनधर्म्मि नित्यं दृष्टं लोक इत्यर्थः । विदीर्षञ्च सादेक-  
देवेनाजं नित्यञ्चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्य-  
भिप्रायः ॥ ११ ॥

आ० प्रासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यपक्षे वैशेषिकादिभिर्बध्यमानं द्रव-  
्यमभ्यनुष्ठातमनुभावते । कारणमिति ॥ कारणस्य जायमानत्वे  
का हानिरित्याशङ्क्याह । जायमानमिति ॥ सावयवत्वाच्च प्रधानस्य  
नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह । भिन्नमिति ॥ लोकास्य तात्पर्यमाह ।  
कथमिति ॥ तत्र प्रथमपादाद्वाराणि योजयति । कारणमित्या-  
दिना ॥ तदेव स्पष्टयति । कारणमेवेति । द्वितीयपादं विभ-  
जते । तस्येति ॥ प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो  
गृह्यन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहङ्कारादियहर्षः ॥ तृतीयपादं  
व्याकरोति । महदादीति ॥ विप्रतिषेधं विशदयति । जायत इति ॥  
चतुर्थपादार्थमाह । नित्यञ्चेति । विमतमनित्यं साङ्ख्यवत्त्वाद्  
घटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ साङ्ख्य-  
सृष्टिविद्वज्जमनुमानमित्याशङ्क्याह । विदीर्षञ्चेति ॥ ११ ॥

गौ० कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि १

जायमानाद्विवै कार्यात् कारणं ते कथं ध्रुवं ॥ १२ ॥

भा० उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह । कारणादजात्कार्यस्य चद्यनन्यत्वमिष्टं तच्चा ततः कार्यमजमिति प्राप्तं । इदञ्चान्यदिप्रतिषिद्धं कार्यमजमेतितव । किञ्चाऽन्यत्कार्यकारणबोरेनन्यत्वे जायमानाद्विवै कार्यात्कारणमनन्यमित्यं भवत्य ते कथं भवेत् । न हि कुक्षुष्या एकदेवः पच्यते एकदेवः प्रघवाय कस्यते ॥ १२ ॥

आ० निश्च । कार्यकारणबोरेभेदे किं कारणमिभं कार्यं किंवा कार्यामिभं कारणमिति विवक्ष्याद्यमनुवदति । कारणमिति । अतोऽस्मिन् पक्षे कार्यमजं स्यात् ॥ तथाविधकारणमिभत्वादिति दूषयति । अत इति ॥ द्वितीयमनुवदति । यदीति ॥ जायमानात्कार्यात् कारणमिभं यदीति योजना । न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्यामिभत्वात्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति । कारणमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तमेति । कार्यकारणबोरेभेदवादे विप्रतिषेधो दर्शितः । तस्यैव स्पष्टीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्द्धाच्छेदोक्त्यमर्थमाह । कारणमिति । प्राप्तेरनित्यत्ववशाच्चित्तमाह । इदमेति ॥ प्रधानस्याजलं जायमानत्वञ्च विप्रतिषिद्धमित्युक्तं ॥ अन्यदित्युक्तमेव अत्राह । कार्यमिति । अभेदेऽपि मायावादे नैव दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् । कार्यस्यैव कारणमात्रलाघीकारादिति मत्वाह । तवेति । द्वितीयार्द्धं विभजते । किञ्चान्यदिभि । अभेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति अवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ १२ ॥

गो० अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।  
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥  
हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

भा० किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नादस्तुनो जायते तस्य वादिनः  
कार्यं । दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजाञ्च  
किञ्चिज्जायत इति सिद्धमवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाता-  
ज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः तदप्यन्यस्याज्जातात्तद-  
प्यन्यस्यादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । अनवस्थानं आदि-  
त्यर्थः ॥ १२ ॥

यच्च तस्य सर्वमात्मैवाऽभ्युदिति परमार्थतो हेता-  
भावः श्रुत्योक्तसमाश्रित्याह । हेतोर्भावेरादिः कारणं

भा० किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजाभिन्नं कार्यं जायते  
महदादीन्मभ्युपगम्यते । तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः  
तदवच्छम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् । न चात्रोभयव्यतिषक्तो  
दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह । अजादीति ॥ यद्यजात्रित्वादस्तुनो  
जायमानमभ्युपगमन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युप-  
गम्यतामित्याशङ्क्याह । जाताचेति । साङ्ख्यसमये दोषान्तरप्रद-  
र्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते । किञ्चान्यदिति ॥ तच्च पूर्वो-  
र्जाक्षराणि बोधयति । अजादिति ॥ दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमा-  
द्यान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह । दृष्टान्तेति । परस्य  
कल्पनगुमानाधीनमर्थपरिच्छानं । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमव-  
कल्पते तस्मान्न साङ्ख्यसमयः सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीयाहं आचष्टे ।  
यदा पुनरित्यादिना ॥ १२ ॥

हेतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन स्थापितं वस्तुनोऽन-  
न्यत्वमहेतवादिनाऽभ्यनुष्णातमिदानीं हेतुनिरसनमपि श्रुतं विद-  
दनुभवानुसारि चेतनाभ्यनुष्णातमेवेत्याह । हेतोदिति । हेतु-

गौ० हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ष्यते ॥ १४ ॥  
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।  
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

भा० देहादिसङ्घातः फलं येषां वादिनां । तथादिः कारकं ।  
हेतुर्धर्मादिः । फलस्य च देहादिसङ्घातस्य । एवं हेतुफल-  
योरितरकार्यकारकत्वेनादिमत्त्वं ब्रुवद्भिरेवं हेतोः फलस्य  
चानादित्वं कथं तैरुपवर्ष्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि  
नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो हेतुफलात्मकता सम्भवति ॥ १४ ॥

कथं तैर्विद्वद्भ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्मादेव  
फलाद्धेतोर्जन्माभ्युपगम्यतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो  
भवति यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥ १५ ॥

आ० फलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्यभावो नैव  
वक्तुं शक्यते । हेतुफलयोरितरकार्यकारकत्वात् हेतुफ-  
लात्मकं हेतमनिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्प-  
र्यमाह । यत्र त्विति ॥ तमाश्रित्य कार्यकारणत्वात्मकस्य हेतस्य  
दुर्निरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरितरकार्यकारकत्वादादि-  
मत्त्वमुपादानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्यात्मनो निरञ्जस्य कूट-  
स्थस्य नित्यस्य परिणामानुपपत्तेर्नैवमित्याह । न हीति ॥ १४ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यादिमत्त्वं ब्रूयता तदात्मकस्य संसारस्या-  
नादित्वं विप्रतिषिद्धमित्युपपादितं । सम्भवति कार्यकारणभा-  
वोऽपि तयोर्न सम्भवतीत्याह । हेतोर्निष्ठादिनां । हेतुफलयो-  
रन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगम्यद्भिरेवमभ्युपगम्यते विवक्ष्यमिति । एतत्  
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । इदंशत्वमेव विवक्ष-  
यति । यथेति ॥ १५ ॥



गौ० सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन् ते हेतुः प्रसिध्यति ।

भा० यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्यसे  
सम्भवे हेतुफलयोरेषितौ क्रम एषितव्यस्तथाऽन्वेष्टव्यः ।  
हेतुः पूर्वं पश्चात्फलश्चेति । इतरस्य युगपत्सम्भवे यस्मा-  
द्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा युगपत्सम्भ-  
वतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

कथमसम्बन्ध इत्याह । जन्यात् स्ततोऽन्यात्मात्मकात्  
फलादुत्पद्यमानः सन् अत्रविषाणादेरिवासतो न हेतुः

भा० प्रतीतितो हेतुफलयोरेषितेऽभ्युपगन्तव्यत्वात् युक्तं तन्निराकर-  
यमित्याशङ्क्याह । सम्भवे इति । तयोदये प्रतीतिके नियत-  
पूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह ।  
युगपदिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासम्भवः सन्  
युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्ती शङ्कामनुवदति ।  
यथेति । तत्रोत्तरत्वेन लोकाक्षराणि योजयति । सम्भव इति ।  
प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेरित्याह । इत्येति । तामेवोपपत्तिं  
स्फोरयति । युगपदिति । यथेयुगपत्सम्भवस्तयोर्न कार्यकारणत्वं  
यथा विषाणयोरेति व्यातिर्यक्तत्वात् क्रमस्यावश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति । फलादिति । हेतुफ-  
लयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽन्यात्मात्मकात्  
फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो जन्मात्मको भवत्यन्यात्मात्मकाऽऽ-  
त्मात्मा फलमुत्पादयितुं शक्नोति अतो हेतुफलभावस्यैवाविशिष्टि-  
रित्यर्थः ॥ हेतुफलयोः क्रमवतोर्न कार्यकारणभावेन सम्बन्धः  
सिध्यतीत्येतदाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं साधयति । कथमित्यादिना । हेतु-

गौ०अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥  
यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धयै हेतुतः ।  
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

भा०सिध्यति अत्र न सम्भवे । असम्भवात्कोऽप्रसिद्धः सन्  
ब्रह्मविषयादिकल्पस्य कथं फलमुत्पादयिष्यति । नही-  
तरेतरापेक्षसिद्धोः ब्रह्मविषयकल्पयोः कार्यकारणभावे-  
न सम्बन्धः कश्चिद्वृत्तः अन्यथा वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

असम्बन्धतादौपेक्षापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यका-  
रणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव  
तथा कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोरन्योन्यं पश्चाद्भाविनः  
सिद्धिः स्थात् पूर्वसिद्धपेक्षया तद्गृहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आ० स्वरूपात्मन्यं फलं तदधीनत्वेन जन्वात्मनं स्वतन्त्रात्मन्यं ।  
तत उत्पद्यमानः सन्नेव हेतुर्न सिध्यति । न खलु ब्रह्मविषया-  
देरसतः सकाशात्सिद्धिस्तन्वात्मनमुपपन्नते । हेतुचेदप्रसिद्धो  
ऽजन्वात्मनोऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पा-  
दयितुमुत्सहते । न हि सदादिमते फलमसतः सकाशादुपपन्न-  
चरमित्यर्थः । तथापि कथं हेतुफलयोरसम्बन्धः सिध्यतीत्याश-  
ङ्काह । न हीति । अन्यथा वेत्ताधाराद्येयभावादि । कथं न हेतु-  
फलयोर्योग्यपक्षे सत्सम्बन्धतस्यापि न पूर्वकाले सत्तेजसतोः ब्रह्म-  
विषययोर्दिवान्योन्यापेक्षया अन्यजनकत्वं नोपपद्यते ब्रह्मवि-  
षयादिव्यपि प्रसङ्गादित्युक्तं ॥ १७ ॥

इदानीं पुच्छे वै पुच्छेन कर्मणा भवतीत्यादिभूतेष्वर्मादिषु  
हेतुफलभावमाशङ्क्य भूतेरसम्भाविताये प्रामाण्यावोमादवर्षं  
पौर्णमास्यं वक्तव्यमित्याह । वदीति । श्लोकाद्यराशिर्बोजयति ।  
असम्बन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

गौ० अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धेरजातिः परिदीपिता ॥ १६ ॥

भा० अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे चेद्यमशक्तिरपरिज्ञानं ।

तत्त्वाविवेको मूढतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमः

हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरित्येतरेतरा-

नकार्यसम्यक्स्य कोपो विपर्ययोऽन्यथाभावः स्यादि-

त्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेर-

जातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्या-

पेक्षदोषं भ्रवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १८ ॥

आ० हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्परान्व-

यात् । अतश्चेदं पूर्वनिव्यक्तमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्ति-

रिति । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि अयमशक्तिसूचकं

तन्निराकरणमप्रतिभाभिधानोक्तमापत्तवीत्यर्थः । किञ्च यदि क्र-

मस्य नियतपूर्वमापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमु-

त्तरं कार्यमिति प्रतिष्ठा हीयेत । तथा च प्रतिष्ठाहानिर्निय-

हान्तरमापद्येतेत्याह । क्रमेति । अन्योन्यफलप्रतिषेधमुखेन सतो

ऽसत्तत्त्व जन्मवो प्रत्याख्याते । क्रमाक्रममाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजाति-

रेवाकाशमिमेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति । एवं

हीति । तथायं पादं व्याख्यातेति । अथेवादिना । क्रमपक्षे

पूर्वनिव्यक्तमेतच्छब्देन परान्वक्षते । द्वितीयपादं बोधयति । अथ

वेत्यादिना । द्वितीयाहं सिद्धयेति । इत्यमिति ॥ १८ ॥

गौ० वीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

भा० ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरक्तं  
शब्दमात्रमाश्रित्य क्वचिदं तथोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्धनं  
विषाणवच्चासम्बन्ध इत्यादि । न ह्यस्माभिरसिद्धा हेतोः  
फलसिद्धिः असिद्धादा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तु  
वीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रो-  
च्यते । वीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो मने-  
त्यभिप्रायः । न तु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो वीजा-  
ङ्कुरयोरनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवादादिमत्त्वाऽभ्यु-  
पगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो वीजादिमान्  
वीजस्याऽपरमन्यस्यादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् ।

आ० वीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावोऽभ्यु-  
पगमाद्व्योम्बाभ्ययत्नमित्याशङ्क्याह । बीजेति । दृष्टान्तस्य साध-  
समत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह । न हीति । श्लोकापोर्धं  
चोद्यमुद्गाधयति । नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थग्रन्थं । शब्द-  
माश्रित्य क्वचिद्व्योममेवोदाहरति । पुत्रादिति । आदिशब्देन  
यथादुत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि शङ्कते । कार्य-  
कारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति । न  
हीति । तत्रैव प्रत्यपूर्वक्रममभिप्रेतमर्थमुदाहरति । किन्तुहीति ।  
दृष्टान्तासम्पत्तिपत्त्या परिहरति । अत्रेति । मायावादिमते  
क्वचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्पत्तिपत्तेर्मन्त्रं ।  
प्रत्यक्षावबुद्धेन दृष्टान्तं साधयन्नाशङ्कते । नन्विति । किं वीजा-  
ङ्कुरवत्त्वयोरिदं कार्यकारणत्वमिच्छते किं वा वीजाङ्कुरसन्तानवो-  
रिति विवक्षितार्थं दूषयति । न पूर्वस्येति । तदेव प्रपञ्चयति ।  
यथेत्यादिना । वीजवत्त्वेरङ्कुरवत्त्वेत्येकप्रकारेणानादित्वस्याऽ-

गौ० न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते॥२०॥

भा० एवं पूर्वपूर्वोऽङ्कुरो बीजश्च पूर्व्यं पूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाङ्कुरजातस्मादिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलानां । अथ बीजाङ्कुरसन्ततेरनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण बीजाङ्कुरसन्ततिर्नामैकाभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्पूर्व हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्त्यत इति । तच्चात्रान्यदप्यनुपपत्तेर्न क्वचमितिभिप्रायः । नच श्लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलेरित्यर्थः । हेतुरिति

आ० न्योन्यकारवत्तस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । कस्यान्तरमुत्थापयति । अथेति । बीजसन्ततेरङ्कुरसन्ततेरानादित्वमन्योन्यकारवत्त्वाऽविबद्धं सिध्यति । बीजजातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयादीजजातीयमत्ययमानमुपपन्नत्वे । तथैव हेतुजातीयात् फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमविबद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्ढान्तिके च सन्ततेरेकस्या व्यतिरेकितरेकेवासम्भवाच्चेवमिति दूषयति । नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । तदनादित्ववादिभिरन्ताद्य व्यतिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तददनुष्ठीयैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानादा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति । दृष्टान्तस्यासम्पत्तिपक्षत्वे स्थिते कार्यकारवत्तस्य क्वचिदपि सम्पत्तिपक्षभावात्पुनराज्जन्म पितुर्यथेत्यादि न क्वचप्रयुक्तमिति पक्षितमाह । तथा चेति । एवं श्लोकस्य पूर्वाङ्गं व्याख्यायान्तराङ्गं व्याचष्टे । न चेति । किमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्वत्वा गौबोऽर्थो गृह्यते । प्रकरवसामर्थ्या-

गौ० पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकं ।

याजमानाद्वि वै धर्मीत्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

भा० दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥ १० ॥

कथं बुद्धेरजातिः परिदीपितेत्याह । अदेतद्देतफ-  
ल्लयोः पूर्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकं अव-  
बोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मी गृह्यते । कथं  
तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य  
ग्रहीचा तज्जनकं ग्रहीतव्यं । अन्यजनकयोः सम्बन्धस्याव-  
पेतत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

भा० दित्याह । प्रकृतो हीति । हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादिता-  
मुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ १० ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो जायिता परो-  
क्षकैरित्युपपत्तिं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो जायितेत्याशङ्क्याह ।  
पूर्वापरिति ॥ कार्यस्य गृह्यमायत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्य कार-  
णस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरसिद्धेत्या-  
शीत्याह । जायमानादिति । तत्र पूर्वार्द्धं प्रश्नद्वारा विह-  
ज्येति । कथमित्यादिना । नियते पूर्वोपर्य्ये निर्धारिते जातिः  
सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयाद्धं विभज्यते ।  
जायमानो हीति । कार्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो  
नियम्यते तत्राह । अवश्यं हीति । कार्यकारणयोर्नियतसम्-  
बन्धवतोऽदितरेतराश्रयात् दुर्गमत्वादजातिरेव वस्तुतो जायिते-  
त्युपसंहरति । तस्मादिति । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन  
परामृश्यते ॥ २१ ॥

गौ० स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

भा० इतश्च न जायते किञ्चित् । यत् जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सत् असत् सदसदा जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेव ऽपरिनिष्पन्नात्स्वरूपात् स्वयमेव जायते यथा घटस्वस्मादेव घटात् । नापि परतः अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात् पटान्तरं तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु मृदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः सत्यं अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानां तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तौ उत मृषेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्र-

था० वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति । स्वतो वेत्तादिना । कस्य चिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेतु-न्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोर-यितुं जायमानमनूद्य घोडा विकल्पयति । यज्जायमानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति । न तस्येति । तत्रार्थं दूषयति । न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपान्न तावज्जायते स्वयमेव स्थापेक्षामन्तरेण स्वकारबाधोन-तथा परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः । स्वसिद्धेरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति । न स्वस्वन्त्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकं । घटादपि घटोत्पत्ति-प्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यं । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरुवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निर-स्यति । तथेति । निरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । यथेति । न हि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे

गो० सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ॥ २२ ॥

भा० त्वद्यविषयं वस्तु चटपुत्रादिसङ्ख्यं शब्दमात्रमेव तत् । वाचा-  
रम्भमिति श्रुतेः । सचेन्न जायते सत्त्वात् मृत्पिण्डादिवत् ।  
यच्चक्षणाद्यापि न जायते न विद्यते असत्त्वादेव शब्दविषय-  
वत् । अथ सदक्षणाद्यापि जायते विदुर्लोकस्यासत्त्वात् ।  
अतो न किञ्चिदस्तु जायत इति सिद्धं । येषां पुनर्जनिरेव  
जायत इति क्रियाकारकफलेकत्वमभ्युपगम्यते चक्षितस्य  
वस्तुनः । ते दूरत एव न्यायायेताः । इदमित्यमित्यवधार-  
यसाकारानवस्थानात् अननुभूतस्य सत्यनुपपत्तेः ॥ २२ ॥

भा० सत्यपि नान्यजनकभावस्य प्रत्यक्षात्ताज्ञासौ शब्दमे प्रतिष्ठेत्तुमिति  
शङ्कते । नन्विति । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययावविवेकि-  
नामिष्येते किंवा विवेकिनामिति विवक्ष्याममप्रीकरोति । स-  
मिति । द्वितीयं प्रत्याह । तावेवेति । स्यैवेति घटीसमाये-  
वतीति सम्बन्धः । तच्च नान्यशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव ।  
वाचारम्भजन्यव्याप्यवरमार्चते वाचता विद्यते । तस्मादसत्ता-  
वम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेकत्वमिति बोधना । अतुर्थं त्रिपि-  
चयति । सचेदिति । यच्चमं निराकरोति । वदीति । वरुं  
प्रत्यादिशति । अथेत्वादिना । वस्यां विवक्ष्यामां निरासे षष्ठितं  
भिन्नमवति । अतो नेति । क्रियाकारकफलजनानात्ववच्छेद-  
नानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूय दूषयति । वेद्याम्युपवर्ति ।  
बोद्धावां न्यायावच्छेदेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायवाक्यत-  
मिन्वाशङ्काह । इदमिति । इदमा वस्तु वरात्कटं । इत्यमिति  
चक्षितत्वं विवक्षितं । स्वमवधारणावच्छिन्ने कश्चि वस्तुवच्छेदक-  
त्वमिरिक्ते वस्तुबोध्यवस्थानाभावात् तस्मिन्ननुभवः सिध्यतीत्यर्थः ।  
न च तस्मिन्ननुभूतेऽर्थे स्मृतिवत्यस्यते । तथा च वस्तुवि प्रत्यव-  
वाचिणौ व्यवहारादिजिह्विवाह । ननु भूतस्येति । २२ ।



गौ० हेतुर्न जायतेऽनादेः फलश्रुतिः स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य सादिर्न विद्यते ॥२३॥

भा० किञ्च हेतुफलघोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया वसा-  
हेतुफलघोरजन्मैवाभ्युपगतं स्यात् कथं आनादेरादिर-  
हितात्फलाहेतुर्न जायते । न ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाहेतो-  
र्जन्मोपपत्तेरिति त्वया फलस्य । आदिरहितादनादेर्हेतोरात्त्व-  
भावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मा-  
दनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलघोरजन्मैवाभ्युपग-  
म्यते । अस्मादादिः कारणं न विद्यते अथ सोके तस्य

आ० वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेतुन्तरमाह । हेतुर्नेति । ना-  
नादेः फलाहेतुर्जायते । न हि फलस्यानादित्ये ततो हेतुजन्म-  
शुक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः । फलमपि न हेतोरादानी-  
यते दोषस्यानादित्वात् । फलस्येति । नापि स्वभावतो निमि-  
त्तमन्तरमेव फलहेतुर्जायते । तत्र हेतुमाह । आदिरिति ।  
कारणराहित्यस्य जन्माभ्युपगम्येदित्यर्थः । वस्तुनो वस्तुतो जन्मा-  
भावे हेतुन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति । किञ्चेति । हेतुन्तरमेव  
दर्शयितुं प्रथमं प्रतिष्ठां करोति । हेत्विति । फलाहेतुर्जायते  
ततश्च फलमित्यभ्युपगमनात् कथमजन्माभ्युपगमनमिति पृच्छति ।  
अथमिति । जन्माद्यपादात्कारणबोद्धव्यं परिहरति । अनादे-  
रिति । तदेवोपपादयति । न हीति । फलं कार्यकारणसङ्घातः ।  
हेतुर्गर्भ्यादिः । फलस्योपासीति भागं विभज्यते । फलस्येति । अना-  
ज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः । स्वभावत इति पदं  
बोध्यति । स्वभावत एवेति । यत्निमित्तं निमित्तमवति । तस्मा-  
दिति । न हेतुफलघोरजन्मवतोरादित्वमभ्युपगम्यन्तुं शक्यं । अभ्यु-  
पगमे च जन्मैव तदोरात्त्वमित्यर्थः । स्वभाववादि

गो० प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः १

भा० आदिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते । कारणवत् एव आदि-  
रभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

उक्तस्यैवाऽर्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराधिपति ।  
प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वं । नि-  
मित्तं करणं विषय इत्येतस्य निमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्म-  
व्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे । न हि निर्विषया  
प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् ।  
अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्यय-  
वैचित्र्यद्वयस्य नाशतः नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च  
प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् अतः प्रत्य-  
यवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तन्म परतन्त्रमित्य-

था० राकारणं प्रतिज्ञातमुत्तराङ्गावच्छेदेन प्रतिपादयति । यस्मा-  
दिति ॥ २१ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तं ।  
इदानीं बाह्यार्थवादमुत्थापयति । प्रज्ञप्तेरिति । ज्ञानस्य नि-  
र्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाययति । अन्यथेति । अपि-  
दाहदिप्रयुक्तदुःखोपशब्दध्वन्यनुपपत्तेरस्ति बाह्यार्थ इत्याह । समु-  
प्रस्येति । परतन्म परकीयं शास्त्रं तस्यास्मिता तद्विवक्ष  
बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति यावत् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह ।  
उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थस्यैव दृढी-  
करणं पूर्वोक्तपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराशेषमुखेन बा-  
ह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । प्रज्ञास्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं  
प्रतिषेधति । शब्दादीति । साकारवादं कुदस्यति । स्वात्मेति ।  
प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वात् स्वातिरिक्तविषयतेत्याशङ्गाह । न

गौ० सद्देशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

भा० न्यत्रास्तं तस्य परतन्त्राग्रयस्य वाङ्मार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्त-  
स्याऽस्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्र-  
स्वरूपाया नीलपीतादिवाङ्मात्रमनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभा-  
वभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति । स्फुटिकस्येव नीलाद्युपाध्याग्र-  
यैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राग्र-  
यस्य वाङ्मार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । सद्देशं सद्देशो  
दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते अग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं  
यद्यन्यादिवाङ्मात्रं दारादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न  
स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु अत-  
स्तेन मन्यामहे अस्ति वाङ्मोऽर्थ इति । न हि विज्ञानमाने  
सद्देशो युक्तः । अन्यचादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

आ० होति । समिपित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरत्वं । तमेव हेतुं द्वितीय-  
पादयोजनया विशदयति । अन्यथेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे ।  
न चेति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं यत्नं चतुर्थपादस्यास्त्वा-  
नेन कथयति । अत इति । ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव वाङ्मा-  
त्रमनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राह । न  
होति । औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य वाङ्मार्थाति-  
रिक्तोपाध्यनधिगमानैवमित्याह । स्फुटिकस्येति । द्वितीयपादं  
हेतुन्तरपरत्वेनावतारयति । इतश्चेति । तस्योपलब्धिमुपपादय-  
ति । उपलभ्यते होति । तदुपलब्धेऽपि ज्ञता वाङ्मार्थसिद्धिरित्या-  
शङ्क्याह । यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य माभूदिति चेन्न ।  
स्वानुभवविरोधादित्याह । उपलभ्यते त्विति । विशिष्टदुःखोपल-  
ब्ध्यानुपपत्तिसिद्धं यत्नमाह । अत इति । विज्ञानातिरिक्तवाङ्मा-  
र्थाभावेऽपि क्षेत्रोपलब्धिरविवक्षेत्वाशङ्क्याह । न होति । अन्यत्र  
दाहच्छेदादित्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कजेपादाविति यावत् ॥ २४ ॥

गो० प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्यते युक्तिदर्शनात् ।

भा० अत्रोच्यते वाढं एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं दूषयद्दे-  
शोपसम्बन्धियुक्तिदर्शनादित्यते तत्रा । स्थिरीभव तावत्तं  
युक्तिदर्शनं वस्तुतत्त्वात्माभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि  
किन्नात इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञत्वात्तन्मनाभिमतस्य  
तत्र घटादेरनिमित्तत्वमनात्तन्मनसं वैचित्र्याहेतुत्वमित्य-  
तेऽस्याभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादित्येतत् । न  
हि घटो यथाभूतस्यद्रूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेषास्ति ।  
यथाऽस्यास्यद्वयः पटो वा तन्व्यतिरेकेष । तन्मवस्थाशुच-

भा० बाध्यामर्थोपसिद्ध्या बाध्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्धारयति ।  
प्रज्ञप्तेरिति । अस्तु का नाम वस्तुव्यतिरिक्त्याशङ्क्या । निमित्त-  
स्येति । मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरणमुच्यते । विज्ञानवादिनेति ।  
ज्ञानस्य तात्पर्यमाह । अत्रेति । तत्र पूर्वार्थं विभज्यते । बाधनि-  
त्यादिना । हेतुनस्तत्र तर्कप्रधानत्वान्न प्रतीतिमात्रप्रवरणं  
युक्तेति मत्वाह । स्थिरीभवति । वस्तुनो बाध्यास्यार्थस्य तत्रात्तं  
प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येव-  
स्मिन्नर्थे तं स्थिरीभवति बोधना । विचारदृष्टिमेवावच्छाद्य  
वर्त्ते क्तिततो दूषयं ब्रूहीति उच्यते । ब्रूहीति । तत्रोक्त-  
रार्थं सिद्धान्तो व्याकुर्वन्मुत्तरमाह । उच्यत इत्यादिना । घटा-  
देर्वैचित्र्यहेतुत्वे प्रत्यपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना । पर-  
मार्थदर्शनं प्रपञ्चयति । न हीति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह ।  
वच्येति । घटे दर्शितं न्यायं पटोऽपि दर्शयति । पटो वेति । तन्-  
व्यपि न्यायसाध्यमुदाहरति । तन्मव इति । परमार्थदर्शनस्य-  
मुपसंहरति । इत्येवमिति । घटादीनां सकारणव्यतिरेकेषा-  
सत्तां प्रत्यववैचित्र्यहेतुत्वं अतो घटादिप्रत्यववत् प्रत्यवान्तरा-  
द्यपि प्रत्यवत्ताविज्ञेयादासवाक्यमनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः ।

गो० निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

भा० तिरेकेष्वेवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आगच्छप्रत्ययनिरोधा-  
च्चैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा भूतदर्श-  
नादाह्वयार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरि-  
त्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं  
भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तसमाहितमुक्ताणां  
भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते ।  
न क्षुब्धतावगतवस्त्वनुत्पत्तेरपि तथा भूतं गम्यते । एतेन  
द्वयदर्शनं संक्षेपेपलम्बिषु प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

आ० भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति  
व्याख्यातं । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तर-  
माह । अथ वेति । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादेरादौपितस्य  
दर्शनात् तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्याकम्बनत्वमिदं । तथैवाधिष्ठान-  
ज्ञानापेक्षया परमार्थतो दर्शनाद् बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानस्यत्वाकम्ब-  
नत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्यमित्यर्थः । किञ्च । धिमतो बाह्यार्थो  
न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्याकम्बनं भ्रान्तिविषयत्वात् रज्ज्वां सर्पादि-  
वदित्वाह । भ्रान्तीति । हेतुं साधयति । तदभाव इति । भ्रान्त्य-  
भावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति । न हीति ।  
देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभागेत्यादौ तदर्थिनोऽपि तत्त्व-  
तिभागेन प्रब्रूहं प्राप्नोतीत्याह । न क्षुब्धतेति । बाह्यार्थ-  
समर्थनार्थमुक्तमर्थोपपत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह । एतेनेति ।  
तत्त्वदर्शनां स्फुरत्वातिरिक्तवस्तुमुपलम्बप्रदर्शनेन वैचिन्त्यदर्शनं  
दुःखोपलम्बिषु प्रयुक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थोपपत्तिद्वयस्यानुव्याप्तं ।  
अवधारदृष्ट्या तु पूर्वजन्मसमारोपितस्य प्रवदेव संबेदने वैचिन्त्यं  
दुःखं अवधारदृष्टमित्यन्वयाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० चित्तं न संपृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

भा० चक्ष्माणास्ति वाक्च निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं  
वाङ्मात्रमनविवक्षितं । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्प्रचित्तवत् ।  
अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव वाक्चः ब्रह्माद्यर्थो  
अत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक् चित्तमेव हि  
चटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

आ० ज्ञानस्य साक्ष्यमनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि  
न स्यादित्याशङ्क्याह । चित्तमिति ॥ न हि स्पृशत्वं सकर्मकं  
तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्धभावात् । जानातेषु सकर्मकत्वं श्रिवा-  
द्यत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः । चित्तस्थार्थस्पर्शित्वाभावे  
ऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याह । नार्थेति ॥ तत्र हेतु-  
माह । अभूत इति ॥ प्रथमपादं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ विमलं  
चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात् सन्नतिपन्नवदिति  
द्वितीयं पादं विभजते । नापीति ॥ न हि दृष्टान्ते तस्माद्यर्थाभा-  
सस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना भागादित्यर्थः । तृतीयपादं व्याच-  
रोति । अभूतो हीति ॥ विमतोऽर्थः सन्न भवति अर्थत्वात्  
सन्नतिपन्नवदित्यनुमानात् ज्ञानस्याक्षय्यमनित्यर्थः । विमतोऽर्थः  
स्वविषयज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात् सन्नतिपन्न-  
वदित्युक्तमनुमानं स्मारयति । उक्तेति ॥ अर्थजन्यत्वाभावे विद्या-  
नस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । ना-  
पीति ॥ २६ ॥

गै० निमित्तं न सदा चित्तं मंसृशत्यधुसु त्रिषु १  
अनिमित्तो विपर्ययासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

भा० ननु विपर्ययासश्चिह्नं असति घटादौ घटाद्याभासता  
चित्तस्य तथा च सत्यविपर्ययासः कश्चिद्वक्तव्य इति ।  
अत्रोच्यते । निमित्तं विषयमतीतानागतवर्तमानाध्वसु  
चित्तमपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि कश्चित्सं-  
स्पृशेत्तोऽविपर्ययासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति  
घटे घटाभासता विपर्ययासः स्यात् न तु तदस्ति कदा-  
चिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनं । तस्मादनिमित्तो विपर्ययासः  
कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्ययासोऽस्तीत्य-  
भिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति  
निमित्तो घटादौ तद्वदवभासनं ॥ २७ ॥

आ० ज्ञानस्य साधनत्वभावे तस्य तद्यात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् ।  
भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतियोगिनीत्यन्यथा स्याति मतमाशङ्क्याह । नि-  
मित्तमिति । कारणत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थस्य श्रित्वाभावे तदा-  
सनाभावात् तज्जन्वा नान्यथा स्यातिः सिद्ध्यति । भ्रान्तिसु विधा-  
नरेवापि भविष्यतीत्याह । अनिमित्त इति । श्लोकस्यावर्तमाना-  
शङ्कां दर्शयति । नन्विति । यदि घटादिवाच्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि  
तस्मिन्सत्त्वे तदाभासत्वाज्ज्ञानस्य विपर्ययासः । अतस्मिन्सद्गु-  
ह्यत्वात् । विपर्ययासे च स्वीकृते कश्चिदप्यविपर्ययासो वक्तव्यः ।  
आन्तेरभ्रान्तिपूर्वत्वस्यान्यथा स्यातिवादिभिरिदृत्वादित्यर्थः । तत्र  
पूर्वाज्ज्ञेयोजनया परिहरति । अत्रेति । उक्तमेवार्थमुत्तराज्ज्ञेय-  
नार्थं साधयति । यदीति । अभाक्तेरभावादसम्भवे आन्तेरसति  
घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्ज्वहतीत्याशङ्क्याह । अय-  
मेवेति । स्वभावश्चन्द्रेणाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्वके-  
ति नियमः । सविषयाज्ज्ञानमात्रमविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

गो० तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

भा० प्रश्नोः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्नं विज्ञानवादिनो  
बौद्धस्य वचनं वाङ्मार्थवादियक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणा-  
नुमोदितं । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमु-  
च्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभा-  
सता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितम-  
स्माभिरपि भूतदर्शनात् तस्मात्तस्यापि चित्तस्य ज्ञातमा-  
नावभासताऽसत्येव ज्ञानं युक्ता भवितुमित्यतो न जायते  
चित्तं । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये  
जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्वदुःखलघून्यत्वा-  
नात्मत्वादिति च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं दृष्टुमशक्यं

आ० वाङ्मार्थवादियक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञा-  
नवादमिदानीमपवदति । तस्मादिति । प्रतिक्षेपं विज्ञानस्य  
जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याह । तस्येति । दृक्तसङ्गी-  
र्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह । प्रश्नोऽनेति । तच्च वाङ्मार्थ-  
वादिनो वाङ्मोऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेनाप्रवृत्तं  
तत्पुनराचार्येण भवत्वैवमित्यभ्यनुज्ञातं । वाङ्मार्थवादद्वयस्य  
समतेऽपि सम्मतत्वादित्याह । वाङ्मोऽर्थे इति । वाङ्मार्थवादद्वय-  
वानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवेति । असत्येव घटादौ घटाद्या-  
भासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवा-  
दिनिषेधार्थं वाङ्मार्थपक्षद्वयसमनुमोदितमित्यर्थः । सम्मतिः वि-  
ज्ञानवादद्वयसमवतारयति । तदिदमिति । तस्मादित्यादि आ-  
चष्टे । यस्मादिति । भूतदर्शनात् घटादेर्भेदादिमात्रं भूतं वस्तु-  
तत्त्वं तस्यपि विद्यतिमात्रं तत्त्वं तस्य ग्राह्यतो दर्शनादिति  
यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभज्यते । यथेति । विभवं  
विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वमीशपीतादिनदित्यर्थः । विपक्षे



गौ० तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदं २८॥  
अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः १

भा० पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पश्चादीनां । अत इतरे-  
भ्योऽपि दैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्य-  
वादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां खदर्शनस्यापि शून्यतां  
प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि  
जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धं यत्पुनरादौ प्रति-  
ज्ञातं तत्प्रज्ञापसंहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चिन्तं  
ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते

आ० दोषमाह । अत इति ॥ तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगादये तस्य  
तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पश्चादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः ।  
अनात्मत्वादीत्यादिशब्देनाख्यानविकल्पात्तन्मन्योन्मसादृश्यं गृ-  
ह्यते । तत्र हेतुं सूचयति । तेनैवेति ॥ खट्वेतेन उपपत्तेस्तद्गुणता-  
मन्तरेण च तद्वर्णदृश्यतासम्भवादित्यर्थः ॥ विज्ञानवादे प्रकृतं  
विशेषं दर्शयति । अत इति ॥ शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथ-  
यति । येऽपीति ॥ पश्यन्त एवेत्यनुपपत्तयुपता द्योतते । दृग्ग-  
देव सर्वभावः सिध्यति । दृग्भाववस्तु कथं सिध्यति । न च  
तावत् दृग्मेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरि-  
त्यर्थः । किञ्च सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य  
च शून्यतां वदन्ति । तथा च स्वप्नासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ।  
खदर्शनस्येति । ततोऽपीति विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यदि विज्ञानस्य वाङ्मयत्वमन्तं क्षणिकत्वं शून्यत्वञ्च न सम्भवति  
किन्तर्हि तत्त्वमेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याह । अजातमिति । तस्याच्च  
प्रकृतेरन्वयात्वं पुरस्तादेव निरुक्तमित्याह । प्रकृतेरिति । श्लोकस्य  
तात्पर्यमाह । उक्तैरिति । कूटस्थमद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पूर्वञ्च  
प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धं । तस्यैव

गो० प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भवति ॥ २४ ॥  
अनादेरसवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

भा० यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्य ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जगत् न कथञ्चिद्भवति ॥ २५ ॥

अथ ज्ञापय आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तिः सिद्धिं नोपवाच्यति । न ज्ञानादिः सन्नान्तवान् कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । वीजाद्गुरुसम्बन्धनैरन्तर्गन्धविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवक्त्रभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकाश-

भा० सिद्धस्थायस्य यच्चमुपसंहरुमेव श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थे बोधयति । अजातमिति । यदि चित्तस्फुरद्वमजातमभीष्टं तर्हि वदन्त्येव तस्य कोटरव्येकस्याभावात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव भावना जन्मवदिति कथ्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयाहं बोधयति । अजातरूपाया इति ॥ तस्याच्छेदस्यार्थं च रूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

ब्रूतव्यं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । अनादेरिति । विमतः संसारो नान्तवान् अनादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किञ्चाप्युक्तो न भावत्वे सत्त्वादिसत्त्वाद् घटवदित्याह । अनन्तोति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अथ चेति । तत्र पूर्वार्थे व्याख्यातेति । अनादेरिति । अतीतकोटिरहितस्य पूर्व्यं नास्तीदित्यवच्छेदवर्जित-  
स्त्येवार्थः । सोऽनादिभावः सोऽन्तवाग्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह । न हीति । वीजाद्गुरुर्योर्हेतुपक्षभावेन सम्बन्धस्य नैरन्तर्गन्धसम्बन्धस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य दृष्टत्वादनेवाप्ति-  
कतेति शङ्कते । वीजेति । भावत्वविशेषांशस्य तत्रावर्तनात्तत्राभि-  
चारशङ्केति दूषयति । नैकेति । द्वितीयाहं व्याख्याते । तथेति । यथादिमत्त्वं तत्र नागन्तव्यमिति व्याप्तिभूमिमाह । घटादिमिति ।

गो० अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥  
 आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्रथा ।  
 वितथैः सदृशाः सन्नोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥  
 सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।  
 तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

भा० प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्श-  
 नात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा  
 च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव  
 ब्रह्मविषाणस्येवादिमत्ताभावस्य ॥ ३० ॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रस-  
 ज्जेन पठितौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आ० यथा कृतव्योऽपि घटादिष्वसौ निवस्यथा बन्धव्यसौऽपि भविष्य-  
 तीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते । घटादीति । मोक्षस्याभावत्वे सति  
 परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्ग्येतेति दूषयति । तथा चेति । किञ्च  
 प्रागसतः सत्ता समवायक्यं चार्थ्यत्वं तदपि मोक्षस्याऽसत्त्वे न  
 सिद्धतीत्याह । असत्त्वादेवेति ॥ ३० ॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति ॥ यदि-  
 त्त्वस्योदकादि गृह्यते तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । त्रितयैकै-  
 देव मरीच्युदकादिभिः सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वं । विमता मोक्षादयो  
 न परमार्थसन्नो भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादि-  
 बदित्वर्थः ॥ कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रत्येक्षाशङ्काह ।  
 अवितथा इति ॥ कक्षिता मूढैरविचारचैरिति शेषः । ऊव-  
 रोदकादीनां खानपानादिप्रयोजनानुपकम्भाभोक्ष्यमादीनान्तु  
 सुखादिप्रतिप्रयोजनप्रतिबन्धाच्च मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्काह ।  
 सप्रयोजनतेति ॥ तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां  
 वारयति । वैतथ्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गो० सर्वे धर्मी मृषा स्वप्ने कायस्यान्ननिर्दर्शनात् ।  
 संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥  
 न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।  
 प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

भा० निमित्तस्थानिमित्तत्वमित्यते भूतदर्शनादित्यवमर्थः  
 प्रपद्यते एतैः श्लोकैः ॥ ३३ ॥

जागरिते गत्यागमनकाद्यौ नियतौ देशः प्रमाद्यतो  
 यस्तस्थानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-  
 गमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आ० किञ्च वेन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिदं तस्य जागरितेऽपि  
 तुल्यत्वाज्जन्मादिरहितं संविम्भावं तत्त्वमेक्यमिति विवक्षि-  
 त्वाह । सर्वेति ॥ यदि देशान्तर्द्दर्शनाभिमित्यात्वं सप्रसिद्धं तर्हि  
 वैराग्यदेशे सर्वस्य जागरितस्य दर्शनात् मिथ्यात्वं दुर्वारमि-  
 त्यर्थः । किञ्च योग्यदेशवैधुर्थाभिमित्यात्वं स्वप्नस्य वक्ष्यमीदं तर्हि  
 संवृत्ते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यख्यैकरसे भूतानां विद्यमानानां  
 दर्शनं न कुतोऽपि स्यात् ब्रह्मबोऽनवकाशत्वादित्याह । संवृत  
 इति ॥ अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां आत्माभासमि-  
 त्तत्वात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह । निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपद्यति । न युक्तमित्यादिना ॥ स्वप्ने देशान्तर-  
 गतौ नियतकाशाभावाच्च गत्वा दर्शनमिदं तथा मरणादु-  
 त्तमर्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमवुक्तं काशानवच्छिन्नत्वा-  
 दित्यर्थः । किञ्च यद्देशस्यः स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्यिन्द्रे  
 नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टं । यथा यस्मिन्देहे स्थितः संसारमनुभ-  
 वति ब्रह्मभावं प्रतियन्नस्यिन्द्रेऽहोरे नोति यदिपूर्वब्रह्म-  
 पेक्षावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेक्यमिति ॥ प्रति-  
 बुद्धश्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति । जागरित इति ॥ ३४ ॥

गो० मित्राक्षैः सह सम्मन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतश्चापि यत्किञ्चित् प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं ॥ ३६ ॥

भा० मित्राक्षैः सह सम्मन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतश्च यत्किञ्चित् हिरण्यादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

स्वप्ने च अटन् दृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततो  
ऽन्यस्य स्थापदेशस्यस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा  
स्वप्नदृश्यः कायोऽसंख्यया सर्वचित्तदृश्यमवस्तुकं जागरि-

या० किञ्च यथा स्वप्ने विशंवादादप्रामाण्यमित्यं तथा जागरितेऽपि  
परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति स ब्रह्मवादिभिः सह समाजो-  
प्याविद्यानिवृत्तः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयःसाध्यत्वमाजोषितं प्रतिप-  
द्यते । सर्वस्य मित्यमुक्तत्वनिश्चयात् । अतो मुमुक्षुत्वं अवस्थादिकर्त-  
व्यता च आनन्धवेत्याह । मित्राक्षैरिति । किञ्च स्वप्नवदेव गृही-  
तमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यपक्षाभावादित्याह । गृही-  
तश्चेति । अथवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्राग्रेसकादि  
तदिदामैव किञ्चित्करोमिति प्रतिबुद्धो अन्यप्रत्यववाधान्न स्व-  
सन्धिलेनाधिगच्छति । तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह । मित्राक्षै-  
रित्यादिना । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति ।  
गृहीतश्चेति । ३५ ।

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नद्यादिषु दर्शयति स मिथ्या  
एवमभूतस्य निश्चयस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते यो न प-  
रित्राजकादिशरीरेषु लोकस्य पूज्यो देवो वा दृश्यते स मिथ्या  
कथ्यते । एवमेव कूटस्थब्रह्माण्णरीरस्यानुभवादित्याह । स्वप्ने  
चेति । किञ्च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्व-  
मवस्तुकं मिथ्याभूतमेवित्यमित्याह । यथेति पूर्वोक्तमन्य-

गो० ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्धेतुत्वात् तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

भा० तेऽपि चित्तवृत्तत्वादित्यर्थः । सप्रसमत्वादसज्जागरितम-  
पीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रदवस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रह-  
णाद् घातघातकरूपेण सप्रसम तज्जागरितं हेतुरस्य सप्र-  
सद्धेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्य-  
त्वान्नस्यैव सप्रसम एव सज्जागरितं न तन्येषां । यथा सप्र  
इत्यभिप्रायः । यथा सप्रः सप्रसम एव सन् साधारण-  
विद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्य-  
मानवस्तुवदवभासनं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु सप्र-  
वदेवेत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

आ० क्षराणि योजयति । सप्ते इति । उत्तरार्द्धगतानि व्याकरोति ।  
यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति । सप्तेति ॥ ३६ ॥

यथा जाग्रदितं तथा सप्ते ऋक्षते । तथा सप्रसम जाग्रदित-  
कार्यत्वाच्च सप्रसम तस्यैव जाग्रदितं सदिति सप्रसममिष्या-  
त्वमित्याह । ग्रहणादिति । किञ्च जाग्रदितस्य विद्यमानत्व-  
मनेकसाधारणत्वं वस्तुनो नास्ति सप्रकारणत्वात् किन्तु तथा  
भासमानत्वमित्याह । तद्धेतुत्वादिति । जाग्रदितस्य वस्तुतो  
ऽसत्त्वं हेतुत्वरूपत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इत्येवेति । इतः प्रव्या-  
र्थमेव स्मरितवन् पूर्वार्द्धं योजयति । जाग्रदितवदिति । उत्त-  
रार्द्धं योजयति । तद्धेतुत्वादिति । सति प्रमाददि बाध्यत्वं  
सप्रसम मिथ्यात्वं जाग्रदितस्य गुणवदनुपपन्नत्वात् परमार्थतः सत्त्वं ।  
जाग्रदितस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न  
हि सर्वसाधारणं विद्यमानवस्तु जाग्रदितं मिथ्या भवितुं युक्त-  
मित्याशङ्क्याह यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

गो० उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतं ।

न च भूताद्भूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥ ३८ ॥  
असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

भा० ननु सप्रकारणत्वे जागरितवस्तुनो न सप्रवदवस्तुत्वं ।  
अत्यन्तचक्षो हि सप्नो जागरितानु स्थिरं लक्ष्यते । सत्य-  
मेवाविवेकिनां स्यात् विवेकिनान् न कस्यचित् वस्तुन  
उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्मैव सर्वमित्यजं  
सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाच्याभ्यन्तरो ज्ञाज इति । यदपि  
मन्वसे जागरितास्ततोऽसत्सप्नो जायत इति तदसत् । न  
भूतादिद्यमानाद्भूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः  
प्रवविषाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि ॥ ३८ ॥

ननु उक्तं त्वैव सप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथ-  
मुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते । शृणु तत्र यथा कार्यका-

या० कार्यकारणभावेऽपि सप्रजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्ट-  
मन्वसवैकल्यादिवाशङ्क्याह । उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं  
सत्तासम्बन्धोरेव सप्रजागरितयोरित्युक्तं तत् दुर्बलमित्याह ।  
न चेति । श्लोकव्याख्यामाशङ्क्याह । नन्विति । किमिदं  
वैकल्यात्मनविवेकिनां प्रतिभाति किंवा विवेकिनामिति विक्-  
ल्यात्मनोपपत्तेरिति । सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह । विवेकि-  
नान्विति । द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभज्यते । यदपीत्या-  
दिना । सम्भवो नासतोऽस्तीत्येतत् दृष्टान्तेन साधयति । न  
हीति । कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्तर्यः ॥ ३९ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽप्रसिद्धत्वं तदयुक्तं । सप्रजागरितयोस्त्वकार्य-  
कारणत्वाप्रीकरवादिवाशङ्क्याह । असदिति । जागरिते दृष्टस्य

गो० असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३६ ॥

भा० रणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असद्विद्यमानं रज्जुवर्ष-  
वद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितकालः  
स्वप्ने जागरितवद्भावाद्येकरूपेण विकल्पयन् पश्यति तथा  
सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अविकल्पयन् च  
शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदा-  
चिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्ने हेतुद्वन्द्वते न तु पर-  
मार्थसदिति कृत्वा ॥ ३६ ॥

आ० स्वप्ने दर्शनात् । जागरितस्य स्वप्नमिति कारकत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने  
दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितमिति कारकत्वं किं  
न स्यादित्याशङ्क्याह । असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोकवाच्यत्वाभावात्तदु-  
क्त्यापयति । नान्वति । पूर्व्यापरविरोधे चेदित्ये परिहारे कथ-  
माने मनःसमाधानं प्रार्थयते । शृण्वति । तमेव प्रकारं प्रकट-  
यन्नक्षराणि योजयति । असदिति । तुच्छत्वं व्यवहिनति ।  
रज्ज्विति । दर्शनस्याभासत्वं सूचयति । विकल्पितमिति । यथा  
जाग्रत्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्ने  
जागरितकार्थत्वेन व्यवक्रियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि  
दर्शनात्तत्कार्थत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे ।  
तथेति । यत्तु स्वप्नजागरितयोरेकत्वं कार्यकारकत्वं तदपि न  
नियतमिति निपातार्थं कथयति । चक्ष्मादिति । तस्मात्वावयवः  
स्वप्नस्य जाग्रदासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमा-  
र्थसत्त्वात्कार्थस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विनश्वित्वा कार्य-  
कारकत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति । न त्विति ॥ ३६ ॥



गौ० नास्त्यसङ्घेतुकमसत् सदसङ्घेतुकतथा ।

सच्च सङ्घेतुक्रं नास्ति सङ्घेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

भा० परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्य-  
कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसङ्घेतुकमसत्प्रविषा-  
णादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव खपुष्पादेस्तदसङ्घेतुक-  
मसत्तु विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु । असङ्घेतुकं ब्रह्म-  
विषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि-  
वस्तुत्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न  
चान्यः कार्यकारणभावः सम्भवति ब्रह्मो वा कल्पयितुं ।  
अतो विवेकिनामचिद् एव कार्यकारणभावः कस्यचिदि-  
त्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

आ० व्यावहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं खप्रजागरितयोर्ब्रह्म । तत्त्वदृष्ट्या  
त्वप्रतिविद्धमेव कचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन् वस्तुनो  
ऽद्यानादवस्थेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्त्तयति । नास्तीति ॥  
मृन्मवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते मृन्मत्वादिति मन्यन्ते तान्  
प्रत्याह । सदिति । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुक्तव्यते । साङ्ख्यादयस्तु  
कार्यकारणयोर्द्वयोरेपि सत्त्वं सङ्गिरते तान् प्रत्युक्तं । सचेति ॥  
सङ्घेतुकारणं मिथ्याप्रपञ्चदृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचये ।  
सङ्घेतुकमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । परमार्थतस्तिति ।  
प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कथा च प्रक्रियया प्रतिपादयितु-  
मुचितं अन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादिनाक्षिपति । कथमिति ॥  
अविर्भावार्थं मायामवं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्ति-  
कमधिकृत्य प्रसिद्धिरविबद्धेत्यभिसम्वाद्यार्थं पादं विभजते ।  
नास्तीत्यादिना ॥ द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तथेत्यादिना ॥ तृतीयं  
पादं व्याकरोति । तथा सचेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । असदिति ॥  
अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुप-  
पत्तिविवक्षित्वान्नैवमित्याह । न चेति ॥ ४० ॥

गो० विपर्ययासाद्यथा जायदचिन्त्यान् भूतवत् स्पृशेत् ।  
तथा स्वप्ने विपर्ययासाद्वर्ष्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४९ ॥  
उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनां ।

भा० पुनरपि जायत्स्वप्नबोरसतोरपि कार्यकारणभावाव-  
काशमपनयन्नाह । विपर्ययासादिविवेकतो यथा जायज्या-  
वरितेऽचिन्त्यान् भावान् ब्रह्मचिन्तनीयान् रज्जुवर्षादीन्  
भूतवत्स्वप्नरमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्नपि विकल्पयेदित्यर्थः ।  
कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्ययासाद्वर्ष्मादीन् पश्यन्नपि वि-  
कल्पयति तथैव पश्यति न तु जानरितादुत्पद्यमानानि-  
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

आपि बुद्धेरद्वैतवादिभिर्जातिर्देवितोपदिष्टा । उप-  
लम्भनमुपलम्भस्तस्मादुपलम्भेरित्यर्थः । समाचारादर्शान्-  
नादिधर्मसमाचाराणां भावां हेतुभावास्ति वस्तुत्ववादिना-

आ० स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेतु-  
कारणमाह । विपर्ययासादिवि ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनर-  
पीति । अकारणं कथयति । विपर्ययासादित्वादित्वा । कश्चिदि-  
त्यस्य पूर्वोक्तं क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूय दार्ढान्तिकमाह ।  
यत्नेनादिना ॥ ४९ ॥

तत्पदद्वया कार्यकारणत्वस्याप्रतिपत्ते कथं चकारादिसूत्रप्र-  
मुखैः सूत्रैर्गन्तव्यकारणं ब्रह्म सूचितमित्याह । उपलम्भा-  
दिति ॥ अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्र-  
कारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाकाराणि आचष्टे । गामीत्यादिना ।  
अस्ति वस्तुभावेनैवत्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य चोप-  
दिष्टतामद्वैतवादिनां सन्धिविवेकिषु विवेकदर्शोपायत्वेन कथं

गौ० जातिस्तु देशिता बुद्धेरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥  
अजातेस्त्रसताक्षेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

भा० मक्षि वस्तुभाव इत्येवं वदनग्रीसानां वृद्धयादवतां अदधाना-  
नानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः तां  
वृद्धन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनान्तु स्वयमेवाजादया-  
त्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि  
श्रोत्रियाः । सूक्ष्मबुद्धिजादजातेः । अजातिवस्तुनः सदा  
चक्षन्त्यात्मनामं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उपायः सोऽवतारायेत्युक्तं । ये चैवमुपलम्भात् समाचा-  
राणां जातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तो ऽसि वस्त्रित्यदयात्मनो  
विद्यन्ति विदुः चन्ति दैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषाम-  
जातेस्त्रसतां अदधानानां सन्नार्गावलम्बिनां जातिदोषा

आ० तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह । तामिति ॥ यदा ब्रह्मणः सका-  
शादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतो अभावात्  
ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितं । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणा-  
लोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव ब्रूढस्याद्विती-  
यवस्तुविवेकदार्ढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्यादैतवादिभिर्जातिरूपदिष्टा  
न तु दैतस्य अतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं  
गृहीत्वा जातिरूपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थ-  
पादार्थमाह । ते हीति ॥ ४२ ॥

तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरूपदिष्टेत्युपक्रममनुकूलयति ।  
उपाय इति ॥ उदरमन्तरङ्गवते अथ तस्य भवं भवतीत्यादि-  
श्रुतिभ्यः । ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्तिः भूयते । तथा च  
श्रोत्रियाद्यामपि भेददर्शनान्नानुयास्यतेत्याशङ्क्याह । अजातेरिति ॥  
न हि कस्यावकल्पश्चिदुर्मतिं ताव ब्रह्मतीति श्रुतेस्तेषामात्म-  
न्तिरूपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या च्छिदेव ज्ञेयः सम्भवतीत्या-

गो० जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति

[॥ ४३ ॥

उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

भा० जात्युपलम्भकता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपवाह्यन्ति ।

विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । अद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात् सोऽप्यस्य

एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः

॥ ४३ ॥

ननुपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्यैव दैतं वस्त्विति ।

नोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्यु-

च्यते । उपलभ्यते हि मायाहस्ती हस्तीव हस्तिनमिवात्र

समाचरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिष्वम्बुभिर्भिर्धर्मैर्हस्तीति

चोच्यते । अस्यपि यथा तथैवोपलम्भात् समाचारात् दैतं

भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ दैत-

वस्तुसङ्गावे हेतुभवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

आ० ब्रह्म सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुमानाति ।

दोषोऽपीति । अन्यथादर्शयन् यादत्रयगतान्ब्रह्मरात्रिं बोध-

यति । ये चेत्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे । यद्यपीति । कश्चि-

न्निन्दानुपपत्तिस्तुचित इति यावत् ॥ ४२ ॥

यत्तु हेतुर्भा दैतस्यास्तित्वमुक्तं तद्वक्ष्यति । उपलम्भादिति ।

श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामनूय दूषयति । नन्वित्यादिना । व्यभिचार-

स्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । उपलम्भसमा-

चारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः । तथा दैतेऽपि

न तयोदक्ति वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥

गो० जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।  
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयं ॥ ४५ ॥  
एवं न जायते चित्तमेवंधर्मी अजाः स्मृताः ।

भा० किमुनः परमार्थसदस्य यदास्यदा जात्याद्यसंभुद्भ्यः  
इत्याह । जाति सञ्जातिवदभासत इति जात्याभासं ।  
तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलनमिवाभा-  
सत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्राभासं  
वस्तु द्रव्यं धर्मी तदवभासत इति वस्त्राभासं । यथा स  
एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्यन्दते  
दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतत्त्वजमचलमवस्तु-  
त्वमद्रव्यञ्च । किन्तदेवम्प्रकारं विज्ञानं विवृतिः । जात्यादि  
रहितत्वाच्छान्तं । अत एवाद्वयञ्च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मी  
आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्मी इति बहुवचनं ।

आ० भूतदर्शनावलम्बेन निमित्तस्थानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तर्लोकैर्वि-  
प्रपञ्चितं । सञ्चति भूतदर्शनमुपसंहरति । जात्याभासमिति ।  
लोकान्तराख्याकाङ्क्षादारा विवृतेति । किं पुनरित्यादिना । गौर-  
त्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन प्रत्यक्षं स्फुटोक्तिवते । पूर्वा-  
र्द्धार्थानुवादेनापराद्धं योजयति । जायत इत्यादिना । विशेष्यं  
प्रत्यपूर्व्यकं विप्रदयति । किन्तदित्यादिना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मबन्धिग्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति । एवं नेति ।  
चित्तविविक्तानां जीवानां विव्वभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशि-  
ष्टमित्याह । एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह । एव-  
मिति । लोकान्तराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकार-

गो० एवमेव विज्ञानस्यो न पतति विपर्यये ॥ ४६ ॥  
 ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।  
 यहणयाहकाभासं विज्ञानस्पन्दितमथा ॥ ४७ ॥

भा० देहे मेदानुविधाधितादहचक्षैवोपचारतः । एवमेव यद्योक्तं  
 विज्ञानं आत्मादिरहितमहचमात्मतत्त्वं विज्ञानमात्मत-  
 वाक्षेयत्वाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्मयागरे । विपर्यये तत्र  
 को मोहः कः शोक एकत्वमनुपपन्न इत्यादिमन्त्रवर्षात्  
 ॥ ४६ ॥

यद्योक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चविषयात् । यथा हि  
 शोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुक्ताचक्ष-  
 तथा यहणयाहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः । किमादिज्ञा-  
 नस्पन्दितं । स्पन्दितमिव स्पन्दितमविषया । न ह्यचक्ष-  
 त्वाभासस्य दुर्भेदादयो यद्योक्ता हेतवश्चित्तचैतन्यं ब्रह्मेति  
 वापत् । एवमिति प्रतिविम्बानां विम्बमात्रत्वं जीवानामपि  
 प्रतिविम्बकस्यानां विम्बभूतब्रह्माभासत्वादित्यर्थः । अहवस्य ब्रह्म-  
 वचनमात्ममयुक्तमित्याशङ्क्याह । धर्मा इतीति । उत्तरार्धे  
 बोधयति । एवमेवेति । विज्ञानं विद्यतिरूपं ब्रह्मेवम् । यद्यो-  
 क्तज्ञाने मुख्यानधिपकारिणो अपदिशति । तत्तेति । उक्तज्ञान-  
 वर्ता संसारसंज्ञाभावे प्रमादमाह । तथेति । ४६ ।

विज्ञानमजमचक्षमेव आत्माभासश्चेत्तुं यदिदानीं दृष्टान्त-  
 प्रपञ्चयति । ऋजुवक्रादिनेति । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यास्य  
 भावाकाराभासो विवर्तकश्च विज्ञानस्य स्पन्दितत्वं शोकस्य  
 तात्पर्यमाह । यद्योक्तमिति । तत्र दृष्टान्तभासं याचते । यथा  
 हीति । शार्ङ्गानिकं बोधयति । तथेति । किमिहविद्यामना-  
 देव मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेत्ये तत्राह । न हीति ।

गौ० अस्पन्दमानमत्मातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४६ ॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।

भा० विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजातमिति युक्तं ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवास्मात्तद्व्याख्याका-  
रेणाकथ्यमानं । अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्द-  
मानमविशेषपरमे अस्पन्दमानं जात्याद्याकारेणानाभास-  
मजमवच्छन्नविद्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च तस्मिन्नेवास्मात् स्पन्दमाने ऋजुवक्राद्याभासा  
अस्मात्तादन्यतः कुतसिदागत्यास्मात्तेनैव भवन्तीति गान्यतो

आ० निरवयवस्य विभुजो विज्ञानस्य वस्तुतत्त्वजनविकल्पस्याविद्य-  
मानस्यैव स्पन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुसूच्यं कथयति । अ-  
वेति ॥ ४९ ॥

विज्ञानं ज्ञानमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अस्पन्दमान-  
मिति । ज्ञेयाकाराणि व्याकरोति । अस्पन्दमानमित्यादिना ।  
तथाविद्यवेत्तयाऽविद्यवेति छेदः ॥ ४८ ॥

अजातदृष्टान्ते कथं ऋजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्कायां नि-  
रूपयसासह्यत्वादित्याह । अजात इति ॥ यदा रूपमजातं स्पन्द-  
मानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्वतो देशान्तरादात्मनाभासा भव-  
न्तीति न शक्यं वस्तुऋजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादात्मन-  
स्यानवगमाद्यदा तदेवाजातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते  
तदा ततोऽव्यानाभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वस्तुमनुपपन्नमविशे-  
षात् । न चाभासास्तस्मिन्नेवाजाते जीयन्ते तदनुपादानत्वात् ।  
यदि हि स्पन्दननिमित्तमजातमुपादानं तदा निमित्ताभासमा-  
त्रात्रैमित्तिकाभावादर्थनादृजुवक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यजाते  
भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते दृष्टान्तानामाभासानां मिथ्या-

गो० नततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातम्प्रविशन्ति ते ॥ ४६ ॥  
 न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।  
 विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

भा० भवः । न च तस्मात्तिस्यन्दादलातादन्वच निर्गताः । न च  
 तिस्यन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४६ ॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते । आभासा दृष्टादिव  
 द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्य-  
 ताभावः द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावा-  
 दित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः ॥ ५० ॥

आ० तमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन् पूर्वार्द्धो-  
 क्तरादि आचष्टे । तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादात्म-  
 नस्त्यानुपपन्नो हेतुः कर्तव्यः । अनुपपत्तिमेव हेतुत्वं द्वी-  
 तपादार्थमाह । न चेति । चतुर्थपादार्थमाह । न च तिस्यन्द-  
 मिति ॥ ४६ ॥

अनुवक्त्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसम्भवं सा-  
 धयति । नेत्यादिना । दृष्टान्तनिविष्टाभासवदार्ष्टान्तिकेऽपि  
 जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति । अनु-  
 वक्त्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाभासस्य तुल्यत्वादिति हेतु-  
 माह । आभासस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामे-  
 ष्टव्यमित्याह । किञ्चेति । तदेव पूर्वार्द्धयोजनया विशदयति ।  
 नेति । अनुवक्त्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशा-  
 द्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । वस्तुनो होति । द्वितीयार्द्धं दार्ष्टान्ति-  
 कमाचष्टे । विज्ञानेऽपीति । तुल्यत्वं सार्द्धेनोत्तरस्योक्तेन साध-  
 यति । अथमित्यादिना ॥ ५० ॥



गो० विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।  
 न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान् विज्ञानं विशक्षिते ॥ ५१ ॥  
 न तिर्गता विज्ञानात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।  
 कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

भा० विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् । कथं तुल्यत्वमित्याह । अत्रातेन समानं सर्वविज्ञानस्य सदा अचलत्वन्तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किं कृता इत्याह । कार्यकारणताभावात् अन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वाच्चिन्त्यास्त्यतः सदैव । यथाऽसत्सु अजाद्याभासेषु अज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽज्ञातमात्रे तथाऽसत्त्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे

आ० न हि तस्मिन् विज्ञाने यथा कथञ्चिन्न जनवति ततोऽन्यस्मात्स्माच्चिदाग्रत्वं जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति । तथा प्रथाभावात् न च तस्मात् विज्ञानादचलतयावस्थितादन्यत्राभासा भवितुमुत्पद्यन्ते । प्रतीत्याभासस्य तुल्यत्वान्नापि तदैव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषामित्याशङ्क्यैवेत्याह । कार्येति ॥ आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया दुर्बलत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्द्धं श्लोकतात्पर्यमाह । अत्रातेनेति । तर्हि सन्नियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । सदेति ॥ यदि विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावात् स्युदित्याशङ्क्यान्तिमार्जेन परिहरति । जात्याद्याभासा इत्यादिना ॥

गो० द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावे वा धर्मीणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

भा० आत्मादिबुद्धिर्देवेति समुदाहार्यः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र चैरपि कार्यकारण-  
भावः कस्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः कारणं  
स्यात् तत् तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं  
लोके । न च द्रव्यत्वं धर्मीणामात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा । कु-  
तश्चिदेनान्यकारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वा-  
दन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वास्मैत्यर्थः ॥ ५३ ॥

आ० यतः सदैवाचित्वा अतो मयैवेति ज्ञेयः । सङ्गप्रतत्तात्यर्थमाह ।  
वषेत्वादित्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

बहुलं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमु-  
पक्रमते । प्रथमिति । अवयवप्रथमवयवविग्रहस्योपादानं । अव-  
यवग्रन्थावयवविग्रहेषु समानजातीयेष्वसमवायिषो दृष्टाः । न  
चैवमात्मनो प्रथमं तेन समवायित्वं । न च तद्रूपाणां कश्चिदसम-  
वायित्वं मुखगुणिभावस्यान्यत्वेन तस्मिन् दुर्लभतयादित्यर्थः ।  
लोकादराणि बोधयति । अजमित्यादिना । अवयवभाववि-  
विभागविरहितमजत्वं । इत्थं मुखगुणिभावग्रन्थत्वं । तत्रेता-  
त्मतत्त्वं परामृश्यते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्य-  
माह । तेषामिति । अत्रत्यस्यापि रूपादेरुत्पादित्वादिद्वारा  
पटपौष्पादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विभिन्नमिदं । स्वप्नमिति ।  
अस्य तर्हि प्रकल्पेनान्यत्वेन चात्मन्यपि कार्यत्वं ज्ञेयाह । न  
चेति । न हि तत्र मुखवत्त्वेन प्रकल्पं निर्मुक्तत्वाज्ञापि समवायि-  
त्वेन संचाल्यमान्योक्त्यावयवप्रसङ्गात् । न च तत्र कुत्रचित्कृतं  
कार्यं संचाल्यमान्योक्त्यावयवप्रतिभावात् । अतो न तत्र कारणत्वं  
कार्यत्वं वा प्रतिपद्युं प्रथममिति यमित्यमाह । अत इति ॥ ५३ ॥

गौ० एवं न चित्तजा धर्माच्चित्तं वापि न धर्मजं ।  
 एवं हेतुफला जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥  
 यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

भा० एवं यद्येतेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्त-  
 मिति । न चित्तजा वाङ्मधर्मा नापि वाङ्मधर्मजं चित्तं ।  
 विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्माणां । एवं न हेतोः  
 फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलस्योरजातिं हे-  
 तुफला जातिं प्रविशन्ति अध्ववञ्चन्ति । आत्मनि हेतुफ-  
 लस्योरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलस्योरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते ।  
 धर्माधर्माश्च हेतोरक्षं कर्त्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं का-  
 श्मान्तरे कश्चिन्नाशिनिकाये जातो मोक्ष इति यावद्धे-

षा० धिक्कीर्षितकुम्भसंवेदनसमन्तरं कुम्भः सम्भवति । सम्भूतश्चासौ  
 कर्मतया खसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । नस्य-  
 चिदपि विदुर्दृष्ट्यगुरोधेनानन्यत्वादित्याह । एवमिति । न च  
 धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विदुर्दृष्ट्या पुरस्कान्निरस्तः  
 सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह । एवं हेतुर्निति । तत्र पूर्वार्द्धे  
 योजयति । एवमित्यादिना । आत्मस्वरूपस्य निर्मिकारत्वात्  
 ब्रह्मत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो बधोक्ता हेतवः । वाङ्मा धर्मा घटा-  
 दयो नात्मनः । न च धर्मब्रह्मितायां जीवानां चित्तब्रह्मितायां  
 पदस्मादात्मनो जन्मेति युक्तं । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां विम्बभूत-  
 ब्रह्ममात्रत्वादित्यभिप्रेत्याह । विज्ञानेति । उत्तरार्द्धे योजयति ।  
 एवं नेति ॥ ५४ ॥

न यथाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टं ।  
 इदानीं मुमुक्षूनाम्तदभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशाभावा-

गो० क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥  
 यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।  
 क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

भा० तु फलस्योपावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तस्मिन्-  
 तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलस्योद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य  
 चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्धर्मौषधिवीर्य-  
 षेव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावे-  
 शोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलो-  
 द्भवः ॥ ५५ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते यावत्सम-  
 दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्ताव-  
 दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं  
 न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

आ० भावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति । यावदिति ॥ श्लोकाक्षराद्या-  
 कङ्काप्रदर्शनपुरःसरं विवक्ष्येति । ये पुनरित्यादिना ॥ ५५ ॥

अभिनिवेशवशवद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह । याव-  
 दिति ॥ अभिनिवेशनिवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्या ।  
 क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्जं योजयति । वदीति ।  
 उत्तरार्जं व्याचष्टे । क्षीणे पुनरिति ॥ ५६ ॥

गो० संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन खर्जं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

भा० नभ्यजादात्मनोऽन्यन्नाख्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य  
चोत्पत्तिविनाशवृत्तेरिति तया । प्रष्टु । संवृत्या संवरणं संवृ-  
त्तिरविद्याविषयो लौकिकव्यवहारस्तथा संवृत्या जायते  
सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै । अत उत्प-  
त्तिविनाशखण्डः संसार आचत इत्युच्यते । परमार्थस-  
द्भावेन तत्र सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावादुच्छेदः  
तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

आ० ब्रूटस्यमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशो व्यवहियेते  
तत्राह । संवृत्तेति । अविद्याया सर्वस्य जायमानत्वे सत्त्वविद्या-  
विषये नित्यं नाम नाख्येवेत्याह । शाश्वतमिति । परमार्थस्य  
सर्वमर्जं ब्रूटस्यमाख्ययते तेन कस्यचिं विना विनाशो नाख्येव  
हेतुफलादेरित्याह । सद्भावेनेति । पूर्वोपरविरोधमाशङ्कते ।  
नञ्चिति । न तावदात्मनो जन्मविनाशो तस्य ब्रूटस्यत्वाभावि  
ततोऽन्यस्य तौ युक्ता तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च हेत्वादेर्बन्धस्य  
जन्मनाशो न तत्रा वल्लभावित्यर्थः । उच्यमाने समाधाने मनः-  
समाधानमर्हयते । इदमिति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं वक्ष्यति ।  
संवृत्तेत्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनो समाये षधि-  
तमाह । अत इति । द्वितीयार्धाक्षरार्थमाह । परमार्थेति ।  
आत्मभावो जन्मादिविक्रियाभावः तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथ-  
यति । तेनेति । यथा वुरोवर्तिनि भुजमाभावमनुभवन् वि-  
वेकी नास्ति भुजगो रज्जुरेवा कथं वृथैव विभेदीति आत्ममभि-  
दधाति । आत्मस्य खकीवादपराधादेव भुजगं परिकल्प्य भीतः  
सन् यथायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विवक्षते ।  
यथा परमार्थब्रूटस्यतत्त्वदर्शनं आकस्मादिकजन्मादिवचनेनावि-  
वक्ष्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

गो०धर्मी य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।  
जन्ममायोपमन्तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५६ ॥  
यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽद्भुरः ।  
नाऽसौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्भर्मेषु योजना ॥ ५६ ॥

भा० येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्ते इति कस्यन्ते त  
इत्येवंप्रकारा यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्तैव  
धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-  
स्तत् संवृत्त्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानां । यथा मा-  
यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतत्त्वं । माया नाम वक्ष-  
तर्हि नैव सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याख्ये-  
त्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

कथं मायोपमन्तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा  
मायामयादासादिवीजाज्जायते तन्मायो मायामयोऽद्भुरो  
मायावद्भुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा । अभूतत्वादेव

भा० संवृत्ता जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्मा  
इति । तथापि पदं विभज्यते । येऽपीति । प्रसिद्धान्चोक्तत्वं  
मिति ब्रह्मस्य दर्शयति । त इत्येवंप्रकारा इति । एवं प्रकार-  
त्वेन स्फोरयति । यथोक्तेति । अन्यन्तरप्रकृत्या संवृतिरिति-  
ब्रह्मेनोक्ता । तथा च संवृत्तैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो  
जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति । परमार्थ इति ।  
संवृत्तापि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य त्वतीवपदं बोधयति ।  
यत्पुनरिति । प्रत्येतत्त्वं जन्मेति श्रेयः । यत्पुनरप्यपदार्थमाकाङ्क्ष-  
कारा स्फोरयति । मायेत्यादिना ॥ ५७ ॥

जन्ममायोपमं तेषामित्युक्तं तदपि दृष्टान्तावच्छेदेन साधयति ।

गो० नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्षा न वर्तते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

यथा स्वप्ने द्रव्याभासं चित्रं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्व्याभासं चित्रं चलति मायया ॥ ६१ ॥

भा० धर्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः । न तु परमार्थतो  
धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

परमार्थतस्मात्प्रत्यक्षजेषु नित्यैकरसविश्रान्तिमात्रसत्ता-  
केषु शान्ततोऽशान्त इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत  
इत्यर्थः । यत्र येषु वर्त्तन्ते चैरर्थास्तो वर्षाः ब्रह्मा न प्रव-  
र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इदमेव-  
मिति विवेको विवेकृता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते ।  
यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

यत्पुनर्व्यामोचरत्नं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य

आ० यथेत्यादिना । श्लोकाद्व्यामोचरत्नं दर्शनं योजयति । कच-  
मित्यादिना ॥ ५९ ॥

यदुक्तं सद्भावेन स्रजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति । नाजेष्विति ।  
आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह । यत्रेति ।  
श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । परमार्थतस्त्विति । द्वितीयार्द्धं व्याक-  
रोति । यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेभ्य इति यावत् । आ-  
त्मस्य नित्यानित्यकथाभावे ब्रह्ममोचरत्नं हेतुस्तत्र प्रमादमाह ।  
यत इति ॥ ६० ॥

आत्मनः ब्रह्ममोचरत्ने कथमसौ व्याख्यातृभिः ब्रह्मैव  
प्रतिपाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तस्यन्दनमात्रमविचारसुन्दरं  
प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं दैतमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति ॥

गो० अद्वयश्च इयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयश्च इयाभासं तथा जायन् संशयः ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति

[यान् सदा ॥ ६३ ॥

भा० तस्मान्न सः स्वप्नमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थो श्लोकौ ॥

६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वाग्योचरस्याभावो दैतस्य सप्राज्ञं पश्यतीति  
सप्राज्ञं प्रचरन् पर्यटन् सप्रे सप्राज्ञान् दिक्षु वै दशसु  
स्थितान् वर्तमानान् जीवान् प्राणिनोऽण्डजान् स्वेदजान्  
वा ज्ञान् सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किमुच्यते ॥ ६३ ॥

भा० सप्रे प्रविषाद्यप्रविषादकदैतस्य चित्तस्यन्दितमात्रत्वेऽपि जाग्र-  
दिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याह । अद्वयश्चेति । यौनवत्त्वं  
श्लोकयोराशङ्क्य ब्रह्मान्तरनिराकार्यत्वान्नैवमिति मन्वागः सप्ताह ।  
यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य दैतस्यासत्त्वे हेतुन्तरमात्रज्ञातो दृष्टा-  
न्मात्राश्चे । सप्राज्ञमिति । यान् पश्यति ते न विद्यन्ते एवमित्यत-  
रुच सम्बन्धः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । इतश्चेति । इतःशब्दार्थ-  
मेव स्फुटयद्वाचराशि आचष्टे । सप्राज्ञमिति । न ते विद्यन्ते इति  
पूर्ववदन्वयः । सप्राज्ञो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमान-  
त्वेऽपि दैतभेदमिच्छान्ते विमायातमिति एष्टति । वदीति ।  
उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ ६३ ॥



गो० स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।  
 तथा तदृश्यमेवेदं स्वप्नदृक् चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥  
 चरन् जागरिते जायद्विष्णु वै दशसु स्थितान् ।  
 अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति  
 [यान् सदा ॥ ६५ ॥  
 जायच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

भा० स्वप्नदृग्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तं तेन दृश्यासौ जीवाः  
 ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न व्रजनीत्यर्थः ।  
 चित्तमेव तर्हि न जीवादिभेदाकारेण विकस्यते । तथा  
 तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्वत्त्वेन तेन स्वप्नदृग्वा दृश्या-  
 नादृशं । अतः स्वप्नदृग्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः  
 ॥ ६४ ॥

जायते दृश्या जीवाश्चित्ताश्चतिरिक्ताश्चित्तेष्वपी-  
 क्षतात् स्वप्नदृक्चित्तेष्वपीवजीवन् । तच्च जीवेष्टत्वात्मकं

आ० श्रोत्राक्षरादि योजयन् कर्मधारयं स्थापयति । अत्रेति ।  
 जीवादिभेदानां अत्रे दृश्यमानावामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं  
 स्थापयति । चित्तमेवेति । तर्हि प्रकृता चित्तमेति इयं अत्रे स्वीकृतं  
 नेत्याह । तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविवरणं स्थापयति ।  
 तेनेति । स्वप्नदृगस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विवरणत्वे यचित्तमाह ।  
 अत इति । ६४ ।

दृष्टान्तनिबिडमर्थे दार्ढ्यान्तिके योजयति । चरन्निष्ठादिना ।  
 जायदवस्थो हि पुरुषो यान् जीवान् पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन  
 कार्यकारणवद्वृत्ताता गृह्यन्ते चेन्नानां दृश्यत्वाभावादिति शङ्क्यं ।  
 श्रोत्रद्वये विवक्षितवस्तुमानवयमारचयति । जायत इति ।

गो० तथा तद्दृश्यमेवेदं जायतचित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥  
उभे अन्योन्यदृश्ये ते किमदस्तीति चेन्न्यते ।

भा० चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टुं दृक्षत्वात्प्रचिन्तवत् । उक्ता-  
र्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचेत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरेनन्ये ।  
जीवादिविवक्षापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं  
हि जीवादि दृश्यं । अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । तस्माच्च किञ्चि-  
दस्तीति सोच्यते चित्तं वा चित्तेष्वपीयं वा । किमाद-  
स्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा  
विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं स्वप्नवा-

चा० अक्षरव्याख्यागन्तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वात् प्रथमपेक्षित-  
मिति विवक्षित्वाह । उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमात्रप्रतिपत्तं हेतुद्वयमित्याह-  
ह । उभे हीति ॥ दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिर्नो दृश्ये सिद्धे  
तदवच्छिन्नं दर्शनं सिद्धति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं  
सिद्धतीत्यन्योन्याश्रयात्त दृश्यं दर्शनं वा सिद्धतीत्यतो विभाजा  
ऽवग्राहिप्रमात्राभावात् तद्बाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च सम्भा-  
वनायां प्रमात्रप्रवृत्तिर्वक्तव्या न दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैर-  
पेक्षेण सम्भावना भवति अन्योन्याश्रयदोषात् । तथा च पर-  
स्परपुरस्कारेण विद्येत यदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाह ।  
किमादिति ॥ तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना  
नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामात्रिकस्यैव प्रामा-  
त्रिको भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वल्पे प्रमात्रमस्ती-  
त्याह । कथमेति ॥ कथं तर्हि प्रमात्रप्रमेयविभाजो वादिभि-  
र्मृक्ष्यते तच्चित्ततादोषेवेत्याह । तच्चवेनेति ॥ तच्च प्रथमं पार्श्वं  
विभजते । जीवेति । ते जीवचित्ते इति सम्मत्तः । अन्योन्यादृश्य-

गौ० लक्षणाग्रन्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥ ६७ ॥  
 यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

भा० शून्यं स्रज्ज्यतेऽनयेति स्रज्ज्या प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं  
 चिन्तं चेत्थं इयं यतः तस्मते नैव तच्चिन्ततयैव तत् गृह्यते ।  
 न हि घटमिति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं प्रत्या-  
 ख्याय घटमिति । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते  
 कस्यचित्तुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः कृतः निर्मितको मन्मैष-  
 धादिभिर्निर्म्यादितः । सप्रमायानिर्मितका अण्डजादयो

आ० त्वमितरेतरयाद्वात्वं तदेव स्पष्टयति । जीवादिति । द्वितीयपादं  
 व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ तदेव स्फुटयति । चिन्तं वेति । किन्त-  
 दस्तीति एष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना ॥  
 उल्लेखेनार्थं दृष्टान्तेन विवक्ष्यते । न हीति ॥ इहेति आनन्दितो-  
 क्तिः । द्वितीयाज्ञं व्याचिख्यासुतया एष्टेति । कथमिति । तदेवा-  
 वतात्वं व्याचरोति । अण्डजेत्यादिना । यतस्ततो न तद्भेदस्य  
 प्रामाणिकत्वमिति श्रेयः । कथं तर्हि जीविकानां परीक्षकानाञ्च  
 प्रमाणप्रमेयविभागएवमिति रित्वाशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । तन्म-  
 तेनेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ घटे किं प्रमाणमित्युक्ते  
 ज्ञानमित्यनुत्तरमिति प्रसङ्गाप्रापि घटज्ञानमन्वोव्याख्यप्रसङ्गा-  
 दतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेवभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृष्टानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेद-  
 याश्चप्रसाधबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेवानसत्त्वे जन्मादि-  
 प्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । यथेत्यादिना ॥ मायाम-  
 यस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विभेदं बुभुक्षुमानं प्रत्याह ।  
 नावेति । संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानु-

गौ० यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६६ ॥  
 यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥  
 न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।  
 एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥  
 चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्भूयं ।

भा० जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिकृषणा  
 च विद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥  
 ६९ ॥ ७० ॥

यवहारसत्यविषयजीवानां जन्ममरणादिः कृत्रादि  
 जीववदित्युक्तं उत्तमम् परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते  
 जीव इति । उक्तार्थमन्वत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्पन्दितमेव इदं चित्तं पर-  
 मार्थत आत्मैवेति निर्बिम्बकत्वेन निर्बिम्बकत्वेन निरुपमसङ्गं

आ० मानसं न जन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि कृत्रादिभु  
 जन्मादिविकल्पबाधलोपन्यादिति श्लोकप्रत्ययस्य तात्पर्यमाह ।  
 कृत्रादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यस्य जन्मादिसत्यमिति मन्त्रे तं प्रति प्राप्तुं सारवणि । न  
 कश्चिदिति । उक्तानुवादपूर्वकं श्लोकात्पर्यमाह ।- यवहा-  
 रेति । यवहराणि न आत्मेवानि आत्मासत्तादिनाह । उक्तार्थ-  
 मिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कश्चिद्वदलोपहितरूपेण दृश्यमात्र दृष्टकर्मिरेवेव  
 सत्यमिति कल्पदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं सत्यतः संवेदनस्य विषय-

गो० चित्रं निर्विषयं नित्यमसङ्गत्वेन कीर्तितं ॥ ७२ ॥  
योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यऽसौ ।

भा० कीर्तितं । असङ्गो अर्थं पुरुष इति श्रुतेः । निर्विषयस्य हि  
विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता  
भवति यस्माच्छास्त्रां ब्राह्मं त्रिव्यस्येत्येवमादैर्विषयस्य विद्य-  
मानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिर्वि-  
द्यते स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता च या परमार्थप्रतिपत्त्यु-  
पायत्वेन संवृतिर्य सा तथाऽस्ति परमार्थेन नास्त्यऽसौ न

आ० सम्बन्धभावादात्मेव संवेदनमित्याह । चित्तेति ॥ अक्षरार्थं  
कथयति । सर्वमित्यादिना ॥ निर्विषयत्वेनासङ्गत्वं सिद्धे श्रुति-  
मपि संवादयति ॥ असङ्गो ज्ञोति ॥ श्रुतिश्रुतिसिद्धमसङ्गत्वं  
साधयति । निर्विषयस्येति ॥ ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गतं तदसङ्गतं शास्त्रादैर्वि-  
षयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशे-  
षिकाः षट्पदार्थान् ब्रह्मादिसमवायान्तानातिरुक्ते तथा च  
चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राह । अपरेति ॥ वैशेषिकपादिभा-  
षिकस्य बह्वहानुरोधेन पदार्थो यो ब्रह्मादिः समवायान्तः  
स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादवि-  
बुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः । यावत्संशयमुत्थापयति । नञ्चित्ति । तत्र  
यस्मादिति समान्वेनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति । ब्राह्मेति ।  
आदिब्रह्मेन प्रमाता प्रमात्रं प्रमेयमित्यादि गृह्यते ॥ असङ्गत्वा-  
द्योपं परिहरति । नैष दोष इति ॥ तत्र निर्विषयत्वहेतुं  
प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं योजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ॥  
परमार्थतो हैतुकाऽसत्त्वे बाण्योपक्रमसङ्गुलमदर्थयति । स्यात्  
इति । द्वितीयार्थं बोधयति । यच्चेति ॥ न हि द्रव्यस्य लक्षणं

गो० परतन्नाभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥  
अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

भा० विद्यते । ज्ञाते हेतुं न विद्यत इत्युक्तं । यच्च परतन्नाभिसं-  
वृत्या परब्राह्मणवहारेण ज्ञात् पदार्थः स परमार्थतो  
निरूप्यमाणो नास्ति । तेन युक्तमुक्तमवष्टं तेन कीर्तित-  
मिति ॥ ७३ ॥

ननु ब्राह्मादीनां संवृतित्वे अज इतीयमपि कल्पना  
संवृतिः ज्ञात् । सत्यमेवं ब्राह्मादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्यु-  
च्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्नाभिनिष्पत्त्या

भा० युवादियुक्तस्य च ततो आवर्तकप्रतिषिद्धकल्पप्रतिषेधमन्वा-  
देन प्रकल्प्यते । तथा च तत्तत्कल्पतस्तत्प्रतिषेधौ तद्विरुद्धप्रति-  
षेधः । तत्प्रतिषेधौ च तत्कल्पतस्तत्प्रतिषेधप्रतिषेधिरिति पर-  
स्परान्वयात् किंचिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः । वस्तुतो निर्भिन्नव-  
स्तुतः सिद्धत्वादसङ्गतत्वमित्यस्य प्राप्तं सङ्गतमेवेत्युपसंहरति ।  
तेनेति ॥ ७३ ॥

ब्राह्मादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्व-  
कल्पनापि संवृतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्क्याहोक्तोक्तिः । अज इति ।  
कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्नेति । परित्याम-  
वाद्प्रतिषेधकल्पना भाग्यैवात्मा जायते जन्मनश्च विज्जन्तत्वे तन्निवे-  
द्यस्याजत्वस्यापि तच्चात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकवाच्यमाशङ्क्यामाह ।  
नन्विति । ब्राह्मादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रवृत्तमात्मन्यजत्वमपि  
कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽयमात्मेति अवधारण कल्पितत्वं  
किं वा तदुपपन्नित्वस्य रूपस्येति विवक्षयायमप्रीकरोति । सत्व-  
मिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रवृत्तत्वात्तत्प्रवृत्तत्वे  
कल्पितत्वमित्युक्तमित्यर्थः । नैवस्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधाना-  
भावमनुपेत्य आवर्तं दर्शयति । परमार्थेनेति । आत्मन्यजत्व-

गो० परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥  
 अभूताभिनिवेशोऽस्ति इयं तत्र न विद्यते ।  
 इयाभावं स बुद्धेव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

भा० परब्राह्मसिद्धमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते ।  
 अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव क्रमत  
 इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसद्विषयस्य स्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति के-  
 वलमभिनिवेश आग्रहमात्रं इयं तत्र न विद्यते । मिथ्या  
 ऽभिनिवेशमात्रस्य जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्बुद्धाभावं  
 बुद्धा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न  
 जायते ॥ ७५ ॥

आ० स्ववहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्ज्याख्यानेन हेतुमाह । वस्त्रा-  
 दिति । परेषां परिग्रामवादिनां शास्त्रे वा परिग्रामप्रसिद्धि-  
 क्षामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मेक्षः स संवृत्यैव यतो जायते  
 अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्व-  
 मपि तादृमेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपपन्नमित्यस्य रूपस्याक-  
 ल्पितत्वं । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरक-  
 ल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रति विवादे विन्यादिप्रमितिहेतुत्वस्य स-  
 म्यतिपन्नत्वादिति प्रकृत्यं ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नायुनराह-  
 त्तिफलसाधनत्वं तत्राह । अभूतेति । यदि द्वितीयः संसारः  
 सत्यः स्यात् तदा तन्निवृत्त्यर्थे साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते  
 मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्यापायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तु-  
 निष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति स्त्रोकार्थं कथयति । वस्त्रादिता-  
 दिना ॥ ७५ ॥

गो० यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् १

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

भा० जात्याश्रमविहिता आशीर्वर्जितैरनुष्ठीयमानात् धर्मा-  
देवतादिप्राप्तिहेतवे उत्तमाः केवलाश्च । धर्माधर्म्या-  
मिमा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनि-  
मित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । तानुत्तम-  
मध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान् यदा एकमेवाद्विती-  
यमात्मतत्त्वं सर्व्वकल्पनावर्जितं जायते न पश्यति  
यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मखं विवेकी न पश्यति तद-  
न्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमा-  
धममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते वीजा-  
द्यभाव इव सस्यादिः ॥ ७६ ॥

आ० निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत् प्रपद्यति । यदेति ।  
उत्तमान् हेतून् विभजते । जातीति ॥ आशीर्वर्जितैः फलद्व्यार-  
हितैरधिकारिभिरिति यावत् । देवतादित्यादिशब्देनोत्कृष्टं जन्म  
गृह्यते । केवलत्वेन धर्म्यां प्राधान्यं । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन म-  
ध्यमयोनयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्याशब्देनाधमजन्म सङ्गृह्यते ।  
वाङ्मयीयज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि । अवि-  
द्येति । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्ये-  
तत् दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ उक्त्यर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं  
व्याचष्टे । न हीति ॥ ७६ ॥



गो० अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया १  
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

भा० हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति श्रुतं । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति । उच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्थानिमित्तस्य चित्तस्येति सा मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्यादयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तत् दयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिदा न भवति सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

आ० तदा न जायते चित्तमिति काकपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति । अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य निवृत्तिद्वयस्य सा सर्वदाऽनुत्पत्तिः सा निर्विशेषाद्वितीया चेत्तत्र हेतुमाह । अजातस्येति । सर्वस्य द्वैतस्य चित्तदृश्यत्वेन निष्ठात्वान्निवृत्तिद्वयस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्माद्योगात्तदनुत्पत्तिरुक्तवच्छा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूयाकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याकरोति । हेत्वभाव इत्यादिना । यथा रूपकल्पनाकाशेऽपि शक्तेरुच्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकाशेऽपि संविदे निर्विशेषाद्वितीयाग्रहता स्वाभाविकी । जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह । सर्वदेति । न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजतत्वं किन्तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याह । सर्वावस्थास्थितिः । सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पग्रहणरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह । अद्वया चेति । तृतीयपादार्थं कथयति । पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । तस्माद्रज्जुसर्पवत् द्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्भक्तुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

गौ• बुद्धा निमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनापुवन् ।

वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्रुते ॥ ७६ ॥

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

भा• यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य इत्याभावादनिमि-  
त्तताच्च सत्यां परमार्थरूपां बुद्धा हेतुं धर्मादिकारणं  
देवादियोगिप्राप्तये पृथगनापुवन्ननुपाददानव्यक्तवाङ्मेषः  
सन् कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभवन्पदमश्रुते  
पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति इत्येदयास्ति त्वनिस्यो  
ऽभूताभिनिवेशस्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सद्बुद्धे तद-

भा• इत्याभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं  
प्रपञ्चयति । बुद्धेति ॥ हेताभावोपपत्तितां सत्तामनाद्यनन्तां  
परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोगिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसाङ्ग-  
र्थेणाऽननुत्तिष्ठन् यदा विज्ञानवत्तिष्ठते तदा सर्वसंसारकारव-  
हितं पदमश्रुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे ।  
यथोक्तेति ॥ दृष्टान्तादिना हेतुना हेतस्य रज्जुसर्पादिवदेव  
कस्यितत्वं यथोक्तन्यायेन चैतन्यस्य जन्मनि यत् इयं निमित्तं  
तस्याभावतामभावोपपत्तितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्य-  
नन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्धेति योजना । एयमिति देवतादिप्रकृत-  
जन्मप्राप्तये धर्म्मं मनुष्यत्वप्राप्तये धर्म्माधर्म्मां तिर्यग्माद्यधमयोगिप्रा-  
प्तये चाधर्म्ममसाङ्गर्थेजाननुत्तिष्ठन्निति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो  
धर्म्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति । तत्तेति ॥ कार्यभूतसर्वाङ्ग-  
यर्दादित्यमुक्त्वा पुनरभयमित्यस्यार्थमाह । अविद्येति ॥ ८० ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदास्तीत्याशङ्काह । अभूतेति । अभिधा-  
दित्वादिहेतुरद्वयतामदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो हेतस्य वक्तु-  
नोऽभावं यदा पुमान् बुद्धवांसदा वक्त्रभावं पुत्रवो बुद्धैव

गो० वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७६ ॥  
निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।  
विषयः स हि बुद्धानां तत्त्वाम्यमजमद्वयं ॥ ७७ ॥

भा० नुरूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य इयस्य वस्तुनोऽभावं यदा  
बुद्धोऽस्मदा तस्माद्विःसङ्गं निरपेक्षं सन्ननिवर्ततेऽभ्युत्ता-  
भिनिवेशविषयात् ॥ ७८ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयादिवचान्तरे चाप्रवृत्तस्याभा-  
वदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चक्षुगवर्जिता स्वरूपैव तदा  
स्थितिर्येषा ब्रह्मरूपा स्थितिश्चित्तस्यादयविश्रमनैकरस-  
चक्षुचया । स हि यस्यादिवचनोत्तरः परमार्थदर्शिनां  
बुद्धानां तस्मात्तत्त्वाम्यं परं निर्विज्ञेयमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

आ० निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनुवृत्तो  
भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि विभजते । यस्मादित्यादिना । यस्मा-  
दभ्युत्ताभिनिवेशात्तदनुरूपे चित्तं प्रवर्तते तस्माद्विःसङ्गं निव-  
र्तते इति सम्बन्धः ॥ अभ्युत्ताभिनिवेशमेव विशदयति । अस-  
तीति ॥ अभिनिवेशस्याऽविद्यायामोदरूपत्वमन्ययसिदेकसि-  
द्धमिति वक्तुं शीलुक्तं । वदनुरूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो  
गृह्यते तस्यैव अभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अभयं यदमन्यत इत्यत्र हेतुमाह । निवृत्तस्येति ॥ विवदनु-  
भवैकग्रन्थत्वादशेषकल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूप-  
त्वमित्याह । विषय इति ॥ अक्षरार्थं कथयति । निवृत्तस्येत्वा-  
दिना ॥ ८० ॥

गो० अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातम्भवति स्वयं ।

सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मे धातुः स्वभावतः ॥८१॥

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

भा० पुनरपि कीदृशस्यासौ बुद्धानां विषय इत्याह ।  
स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिः-  
स्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् ।  
एव एवंलक्षण आत्मासौ धर्मो धातुः स्वभावतो वक्ष्य-  
स्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्यात् लौकिकैर्न  
गृह्यते इत्युच्यते । यस्मात् तस्य कश्चित् दयवस्तुतो धर्मस्य  
गृहेषु गृह्यावेतेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमात्रियते

आ० यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विभिनष्टि ।  
अजमिति । स्वयमभासत्वे हेतुमाह । सकृदिति । कश्चित्तस्य  
सर्वस्य धारणाद्वर्मे नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्तव-  
वस्थानादतः स्वयं ज्योतिरित्याह । धर्म इति । किञ्च जीयते निधी-  
यते सर्वं निःक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा  
च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्ता साक्षितयाऽऽत्मनः  
सिद्धेः स्वयं ज्योतिर्भूमेत्यमित्याह । धातुरिति । किञ्चात्मत्वादे-  
वात्मनः स्वयं ज्योतिर्भूततया घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह । स्व-  
भावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं लोभमवतार्य तदक्षराणि योज-  
यति । पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येवमपि गृहीता  
याचष्टे । वक्षति ॥ ८१ ॥

विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते । आत्मा चेदुक्तलक्षणो  
विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैर्न  
गृह्यते तत्राह । सुखमिति । मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं  
सदैवाप्ताद्यते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटी-

गो० यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ६२ ॥  
अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्तीति नास्ति  
[वा पुनः ।

भा० ऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः । अदयोपसम्भिनिमित्तं हि  
तथावरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखञ्च विप्रियते प्रकटी-  
क्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्मा  
ऽदयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुत्र उच्य-  
मानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । आचार्यो यत्ना कुत्र-  
लोऽस्य लभ्येति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा  
भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनबुद्धि-

भा० क्रियते तेनाऽसौ भगवान् आत्मा श्रुत्याचार्योपदिष्टोऽपि न वि-  
सृष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकस्यावर्त्तां शङ्कां दर्शयति । एवमिति ।  
स्वयं ज्योतिर्मादि प्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । तत्र श्लोकमव-  
तार्यं याकरोति । उच्यत इत्यादिना । दैते गृह्यमात्रेऽपि कथ-  
मात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाच्छाद्यमानत्वं तथाह ।  
इयेति । इतश्चात्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह । दुःखञ्चेति ।  
यथावदात्मप्रथाभावे हेतुमाह । परमार्थेति । देवो याथा-  
तथ्येन न भातीति शेषः । सुखस्य विद्यमानस्य आवरणमविसृ-  
मानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फणितमाह । अत इति ।  
श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यग्रन्थत्वं वारयति । बहुत्र इति ।  
आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमादमाह । आचार्यं  
इति । ८२ ।

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति जैत्रिकपुत्रया-  
ऽभिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति । अस्ती-

गौ० चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

भा० लक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह । अस्तीति । अस्मात्तेति वादो कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाग्रिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽङ्गवैनाग्रिकः सदसदादी दिव्यावाः । नास्ति नास्तीत्यन्यन्नग्र्यवादी । तच्चास्तिभावस्यैः घटाद्यनित्य-  
विषयत्वात् । नास्तिभावः स्मिरः सदा विज्ञेयत्वात् । उभयस्यैस्मिरविषयत्वात् सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदा-  
दिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिगोविषेकी । यद्यपि पण्डितो नास्ति एव परमार्थतत्त्वानवबोधात् किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

भा० तादिना ॥ श्लोकतात्पर्यमाह । अस्तीति । प्रमाणा देहादिव्यति-  
रिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैज्ञेयिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नास्ती-  
बुद्धेरिति रिच्यते । अविषयस्य विज्ञानस्यैवात्मत्वादिति द्वितीयो  
विज्ञानवादिपक्षः । तृतीयो दिग्गम्यपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवा-  
दिपक्षे शून्यस्यात्मनिकत्वद्योतनार्थं बोध्या । द्वितीयाह विभज्यते ।  
तत्रेतादिना ॥ अजितेभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामि-  
तया चैक्यस्यादक्षिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स अक्षः स विज्ञेयः  
सम् सद्विज्ञानीत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाणा बुद्धिरिति  
नास्तीति । यो नास्तिभावः स स्मिरो निर्निश्चेयत्वात्तदभावस्ये-  
त्याह । नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तीत्य-  
स्यास्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । नास्तिज्ञाने सिद्धे  
यत्ने तं न्यायमुपसंहरति । किमिति ॥ ८३ ॥

गो० कोट्यन्तस्त एतास्तु ग्रहेय्यासां सदा वृत्तः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

भा० कोट्यक् पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादवाप्तिः पण्डितो भवतीत्याह । कोट्यः प्रावादुक्तान्तरनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्तिनास्तीत्याद्यास्तस्यो चाणां कोटीनां ग्रहे-  
य्यैरूपसन्निधेयैः सदा सर्वदा आवृत्त आच्छादित-  
स्त्वामेव प्रावादुक्तानां यः स भगवान् आभिरस्तिनास्ती-  
त्यादिकोटिभिस्तदभिरस्पृष्टोऽस्यादिविकल्पनावर्जित इ-  
त्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वपनिषदः  
पुरुषः स सर्वदृक् सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आ० आत्मनो यदावरजमुक्तं तदुपसंहरति । कोट्य इति ॥ यासां  
कोटीनां परीक्षकपरिक्लितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभि-  
निवेशविशेषैरात्मा सदा समावृतताः सन्नेतास्ततः कोट्यः  
सन्ति । तथा आत्मनो न यथावदात्मप्रथमनिर्णयः । यदि स-  
दात्मा समावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति वैराकाङ्क्षं  
ज्ञातव्यान्तरपरिज्ञेयादिज्ञाप्रज्ञाह । भगवानिति । आत्मा हि  
वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनाहितो वेनोपनिषत्प्रबन्धेन प्रतिपन्नः स  
सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन् परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो भव-  
तीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति । कीदृमिति । कि-  
मिति परमार्थतत्त्वं निष्ठास्यते । तज्ज्ञानात् पाण्डित्यसिद्धयर्थ-  
मित्याह । यदवबोधादिति । तत्र श्लोकमवतार्य आकरोति ।  
आचेत्यादिना ॥ तेषामेव प्रावादुक्तानामुपसन्निधेयैरिति स-  
म्बन्धः । यो भगवानुक्तविशेषज्ञः स वेनेति याजना ॥ ८४ ॥

गौ० प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयं ।

अनापन्नादिमध्याह्नं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

विप्राणां विनयो लेश शमः प्राकृत उच्यते ।

भा० प्राप्येतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं  
स ब्राह्मणः । एष नित्यो महिमेति श्रुतेः । अनापन्नादि-  
मध्याह्नं । आदिमध्याह्ना उत्पत्तिस्थितिरथा अनापन्ना  
अप्राप्ता यस्याद्वयपदस्य न विद्यमाने तदनापन्नादिमध्याह्नं  
ब्राह्मण्यं पदं । तदेव प्राप्य ब्रह्मा किमतः परस्मादात्म-  
साभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । नैव तस्य  
कृतेनार्थ इत्यादिगीताश्रितेः ॥ ८५ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं साभाविकं  
यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानं । एष विनयः ब्रह्मोऽप्येष एव

भा० आनवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्त्तव्य-  
मिवाशङ्काह । प्राप्येति ॥ यथोक्तां यदुःकोटिविनिर्मुक्तमिति  
यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णव्यतिरूपत्वं । तत्र  
ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमादमाह । स ब्राह्मण इति । स विदा-  
नपदोक्तोक्ततत्रासत्तत्वं सन् यथावस्थो मुखो ब्राह्मणो भवती-  
त्यर्थः । ब्राह्मणस्य त्रयविदो विद्या यथावस्थस्यैव सभावो म-  
हिमेत्युक्तो निर्बिकारो रुद्धिप्रासाभावादेकरूपो भवतीति  
वाक्यान्तरस्यार्थः ॥ तदेव पदं विशिनष्टि । अनापन्नादिमध्या-  
ह्नमिति ॥ तस्याकरोति । आदौति ॥ अन्यत्वं दर्शयन्नवशिष्टं  
याचष्टे । तदेव प्राप्येति ॥ आनवान् यथावस्थः सन् ज्ञवज्जन्तो न  
तस्य किञ्चिदस्ति कर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वक्तृत्वं प्रमादयति ।  
नैव तस्येति ॥ ८५ ॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्विषयत्वाद्विदुषो नाग्निहोत्रादि कर्त्त-  
व्यमित्युक्तं । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्त्तव्यमित्याशङ्काह ।



गौ० दमः प्रकृतिदानत्वादेवं विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥  
सर्वस्तु सोपलम्भञ्च इयं लौकिकमिथ्यते ।

भा० प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदानत्वात् स्वाभावत एव सोपलम्भरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वाभावोपलम्भं ब्रह्म विद्वाञ्छमं उपलम्भं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां व्रजेत् ब्रह्मस्वरूपेणाऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमन्योन्यविद्वत्त्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषा-  
स्तदानीं प्रावादुक्तानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि  
तानोति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितलाङ्गा-  
नादिदोषानास्तदं स्वाभावब्रह्ममद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्श-  
नमित्युपसंहृतं । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः

आ० विप्रायामिति ॥ ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेव विनयः स्वाभावतो न  
नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । श्रमोऽपि स्वाभाविको न  
नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वाभावसिद्धत्वात् नियोगमपेक्षते ॥  
एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान् पुमानशेषविक्रियाभूत्यब्रह्मस्वरू-  
पेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं कथयति । विप्रायामित्यादिना ॥  
तमेव स्वाभाविकं विनयं विदुषोति । यदेतदिति ॥ ८७ ॥

एष एवेवात्मस्वभावो गृह्यते । परमतनिराकरणमुखेनात्म-  
तत्त्वमवधारितं । अधुना स्वप्रक्रियायाऽवस्थाप्रयोगान्वासमुखेनापि  
तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति । सर्वस्त्विति ॥ हतानुवा-  
दपूर्वकं प्रकरणशेषस्य तात्पर्यं दर्शयति । एवमिति ॥ शिष्य-  
साध्यारोपदृष्टिमाश्रित्य आद्यदादिपदार्थपरिमुञ्चिपूर्वको बोध-  
प्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैवात्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो यश्चशेष  
इत्यर्थः ॥ तत्र आगदितमुदाहरति । सर्वस्त्विति ॥ यद्वि प्राति-  
भाविकं व्यावहारिकञ्च स्मरणमर्थजातमादित्यादिदेवतानुग-

गो० अवस्तु सोपलम्भश्च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ६७ ॥  
अवस्तुनुपलम्भश्च लोकोत्तरमिति स्मृतं ।

भा० सवस्तु संवृतिः । यथा वस्तुना सह वर्तत इति सवस्तु । तथा  
सोपलम्भिरुपलम्भः तेन सह वर्तत इति सोपलम्भः । सोपल-  
म्भश्च ग्राह्यादिसर्वव्यवहारात्पदं याज्ञवल्क्यकलत्रचं इव  
लौकिकं लोकादगतेन लौकिकं आगरितमित्येतत् । एवं-  
लक्षणं आगरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृतेरप्यभा-  
वात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भमनुपलम्भोऽस्यपि वस्तुनि  
तेन सह वर्तत इति सोपलम्भश्च । शुद्धं केवलं प्रतिविविक्तं  
आगरितात् सूत्रात् लौकिकं सर्वप्राणिसाधारणत्वादि-  
ष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवस्तुनुपलम्भश्च याज्ञवल्क्यवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरं ।  
अत एव लोकातीतं । याज्ञवल्क्यविषयो हि लोकः तद-

भा० हीतेरिन्द्रियैरुपलभ्यते । तस्यागरितमित्यर्थः । इवमित्यस्यार्थ-  
माह । ग्राह्यादीति । यत्र लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते ।  
लौकिकमिति । तस्याचष्टे । लोकादिति । न केवलं आगरित-  
मिदं लोके प्रसिद्धं । किन्तु वेदान्तेष्वपि परम्परया आनोपाव-  
त्वेन प्रसिद्धमित्याह । एवं लक्षणमिति । स्वप्नान्यासपरमुक्त-  
राजं योजयति । अवस्थिति । वास्तेन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संव-  
तिश्चमार्थः सोऽपि सूत्रार्थवत् स्वप्नं भवति । तथा च वास्तेषु  
करवेष्टुप्रसङ्गेषु आगरितवासनानुसारेण मनसस्तत्तदर्थभासा-  
कारावभासनं स्वप्नश्चित्तमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमिति प-  
र्यायं शृण्वीत्या विवक्षितमर्थमाह । प्रतिविविक्तमिति । तस्यापि लो-  
कप्रसिद्धत्वं लौकिकमित्यनेनोक्तं तद्विद्वदिति । सर्वप्राणोति ॥ ८७ ॥  
तस्माति सुषुप्तं दर्शयति । अवस्थिति । सूत्रं स्वप्नस्य वस्तु

गो० ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धेः प्रकीर्तितं ॥ ६६ ॥

भा० भावात् सर्वप्रवृत्तिदीप्तं सुषुप्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपा-  
यम्परमार्थतत्त्वं लौकिकं । इन्द्रं लौकिकं इन्द्रं लौकिकं  
लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेता-  
न्मेव चीष्टि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुक-  
कल्पितवस्तुनोऽप्येवान्तर्भावाद्विज्ञेयं परमार्थतत्त्वं तु र्थाख्य-  
मद्वयमवमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौकिकाद्विज्ञे-  
यान्तं बुद्धेः परमार्थदर्शिभिर्ग्राह्यविद्भिः प्रकीर्तितं ॥ ८८ ॥

भा० विद्ययभूतं यत्र न विद्यते तत्तथा इन्द्रिवार्यसम्बन्धोऽत्रान्यथो वा  
खूषार्धावगाही वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तद-  
र्थेवविज्ञानमूढं सुषुप्तमिति विशिनष्टि । अनुपलम्भश्चेति ॥  
नन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानं । न च कारणं बोधे प्रसिद्धं ।  
कार्यस्यैवावस्थादयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याह । लोकोत्तर-  
मिति ॥ तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षितोक्तमित्याह । स्मृतमिति ॥  
ज्ञानज्ञेयात्मकमेवावस्थापयं तुरीयञ्च परमार्थतत्त्वं विददनु-  
भवसमधिगम्यमित्याह । ज्ञानमिति ॥ लोकाग्रतत्त्वदद्वयमनूय  
विवक्षितमर्थं कथयति । अवस्थिति । यावत्तद्वयविभाज्यवर्ज-  
त्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याह । याच्चेति ॥ सुषुप्तचेदं  
लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याह । सर्वप्रवृत्तीति ॥ अव-  
स्थादयवीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह । स्वमिति ॥  
अवस्थापयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति । सोपायमिति ॥  
ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थापयतिरिक्तमपि परी-  
क्षकपरिक्लृप्तं ज्ञेयं सम्भवतीत्याशङ्क्याह । सर्वेति ॥ सर्वैरेव  
प्रावादुक्तैः मुक्ततर्कमख्यनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादि-  
रूपवस्तुनोऽवस्थापये निधमेनान्तर्भावाच्चेवान्तरं नास्तीत्यर्थः ।  
ज्ञेयमेव विज्ञेयेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते न तदपि नावस्थापयति-  
रिक्तमस्तीत्याशङ्क्याह । विज्ञेयमिति ॥ उपायोपेयभूते वयोक्ते  
ऽर्थे विदुषामभिमतादर्शयति । सदेति ॥ ८८ ॥

गौ० ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयं ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८६ ॥

भा० ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ  
त्रिविधे च । पूर्वं लौकिकं स्थूलं । तदभावेन पञ्चाक्षुर्लू  
लौकिकं । तदभावे न लोकोत्तरमित्येव क्रमेण ज्ञानपरा  
भावेन परमार्थसत्ये तुल्येऽद्वयेऽजेऽभये विदिते स्वयमेवा-  
त्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ ज्ञस्य सर्वज्ञस्वरूपाः  
सर्वज्ञता ईशानिहोके भवति महाधियो महाबुद्धेः ।  
सर्वलोकातिगम्यवस्तुविषयबुद्धित्वादेव विदः सर्वज्ञ सर्वदा  
भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।

आ० आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्भवतीति श्रुत्वा वक्ष्य-  
ज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति । ज्ञाने चेति । ज्ञान-  
ज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुज्ज्ञामति । पूर्वमित्यादिना । यत्तु-  
नरवस्थापयातीतं तुरीयान्त्यपरिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति ।  
ज्ञानेति । तुल्यविदिते सतीति सम्यक् । तस्य ज्ञानत्रयात्मै-  
ताभावोपपन्नितत्वमाह । अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रिवा-  
रहितत्वेन कौटुम्भं कथयति । अज इति । कार्यसम्बन्धस्य  
नास्तीति वस्तुं कारणभूताविद्यासम्बन्धाभावमभिदधति । अ-  
भय इति । यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णस्वरूपेणावस्थानं  
फलमाह । स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथोक्तं स्वयमर्चिरादिमा-  
र्गावयमिति शङ्कां वारयति । इहेति । उक्तज्ञानवतो महा-  
बुद्धित्वे हेतुमाह । सर्वज्ञोकेति । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदा-  
चिद्भवेदपि आशान्तरेऽभिभूतमसत्प्रत्यक्षमविद्यतीत्याशङ्काह ।  
एवंविद इति । श्रुत्वाकार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपसुख-

गो० हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यमयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ६० ॥

भा० नहि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ सौ यथाऽन्येषां  
प्रावादुकानां ॥ ८६ ॥

लौकिकादीनां क्रमेष ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्मिन्नाश्रया  
परमार्थतो माभूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि  
जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्भातव्या-  
नीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वं ।  
आप्यान्वाप्तव्यानि त्यक्तवाञ्छैषणाचयेण भिक्षुणा पाण्डित्य-  
वाक्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहा-  
दयो दोषाः कषायाख्यानि पक्कव्यानि । सर्व्याख्येयानि हेय-  
ज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः ।  
अयथाकृतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्पर-  
मार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भो

या० यस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णज्ञमिच्छता विदुषो भवतीत्युक्तं  
स्फुटयति । न हीति ॥ ८६ ॥

अवस्थापयस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्मिन्नाश्रया परि-  
हरति । ज्ञेयेति ॥ ब्रह्मोत्तरत्वेन लोकमवतार्य हेयज्ञेयार्थं  
व्याचष्टे । लौकिकादीनामिति । तान्मेव त्रीणि विभजते । जात-  
रितेति ॥ पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचार-  
चातुर्थ्यपरिनिष्पन्नं अवयवं । वाक्यं दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यं ।  
बुद्धितः अतार्थानुसन्धानकुशलत्वं मौनं मुनेः कर्मज्ञानाभ्यास-  
व्ययं निर्दिष्टासनवृद्धितं । तान्मेतान्वाप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य  
विज्ञेयत्वं युक्तं तथापि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याश्रयाह ।

गौ० प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मी अनादयः ।

विद्यते नहि नानात्वं तेषां क्व न किञ्चना ॥ ६१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्येव सर्वे धर्मीः मुनिचिताः ।

भा० ऽविद्याकल्पनामात्रं । हेयाप्यपाकेषु चिद्वपि स्यतो ब्रह्म-  
विद्भिर्न परमार्थसत्यतत्त्ववाणामित्यर्थः ॥ ८० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या सभावन आकाशवदाकाशा-  
स्तृत्याः स्रष्टानिरञ्जनसर्वगतत्वे सर्वे धर्मा आत्मनो  
ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । ब्रह्मवचनकृतभेदाब्रह्मं  
निराकुर्वन्नाह । कश्चन किञ्चन । किञ्चिदकुमात्रमपि  
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ८१ ॥

ज्ञेयतापि धर्माणां संवृत्तैव न परमार्थत इत्याह ।  
आदौति । यस्यादादौ बुद्धा आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सभा-  
वत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोध-

भा० उपायत्वेनेति । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तं । उत्तराह  
आचष्टे । तेषामिति । हेवादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितता-  
प्राप्तिं परमार्थत्वशङ्केत्यर्थः ॥ ८० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं  
खण्डयति । प्रकृत्येति । ब्रह्मवचनप्रयोगप्राप्तं दोषव्यत्यादिश्रुति ।  
विद्यत इति । कल्पितभेदनिवन्धनब्रह्मवचनमित्यर्थः । न च  
नेति देशकालावस्थापहर्षं । अकुमात्रमपीति कार्यकारणभाव-  
स्यांशान्निभावनस्य बोधादानं ॥ ८१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगात् मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति । आदिबुद्धा  
इति । यथोक्तदीप्ता समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य यथमाह । वस्येति ।  
प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह । ज्ञेयतापीति । उक्तमर्थं दृष्टानेन  
सकृद्वयति । वधेति । पदान्तरस्यार्थं वक्ष्यति । न चेति । निश्चित-

गौ० यस्यैवम्भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ६२ ॥  
आदि शान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

भा० स्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च तेषां  
निश्चयः कर्त्तव्योऽनित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दि-  
ह्यमानस्वरूपा एवं नैवञ्चेति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रका-  
रेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षता आत्मार्यं परार्यं वा ।  
यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थ-  
ञ्चेत्येवम्भवति । ज्ञानिर्बोधकर्त्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा  
स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय स-  
मर्था भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तथा नापि ज्ञानिकर्त्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्यादादि  
ज्ञाना नित्यमेव ज्ञाना अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनि-  
र्वृताः सुहु परस्वभावा नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः । सर्वे

आ० स्वरूपत्वमेव अतिरेकद्वारा स्फोरयति । ज्ञेयादिना ॥ न सत्त्वात्मा  
सप्ततायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमर्हः । तस्य  
स्फुरन्वाद्यभिचारात्तद्रूपस्य प्राप्तेव साधितत्वादित्यर्थः ॥ द्विती-  
याहं आक्षेपेति । यथेत्यादिना ॥ आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्भूतत्वं  
यथोक्तस्वकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयसंज्ञिनिरपेक्षत्वं  
स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः ॥  
तदेव दृष्टान्तेन साधयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दो यथेतेन  
सम्बन्धते सोऽमृतत्वावेत्यादिबचनात् ॥ ६२ ॥

आमन्त्रकममृतत्वं प्रबुद्धयति । आदि शान्ता इति । श्लोकस्य  
तात्पर्यमन्तरार्थं निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ॥ उक्तमे-  
वार्थं चतुर्थपादेन सङ्गित्यर्थं दर्शयति । अजमिति । श्लोकार्थमुप-

गो० सर्वे धर्मीः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं ॥६३॥  
 वेशारद्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।  
 भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥६४॥

भा० धर्मीः समाद्याभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं  
 विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मेवो वा नास्ति  
 कर्त्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदेव  
 स्यात् ॥ ६३ ॥

ये यथोक्तम्यरमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्तै एवाकृपणा लोके  
 कृपणास्तन्ये इत्याह । यस्माद्भेदनिष्ठा भेदानुवाचिनः  
 संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वादाः पृथक् ज्ञाना वस्ति-  
 त्वेवं वदनं येषां ते पृथग्वादा दैतिन इत्यर्थः । तस्मान्ने  
 कृपणाः शुद्धाः स्यता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषा-  
 न्भेदे विचरतां दैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्त्तमाना-  
 नामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः  
 ॥ ६४ ॥

आ० संहरति । विशुद्धमिति । उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्वाप्त-  
 वार्थता स्यादित्याह । न हीति । संसारदुःखोपशमनं सुखवश  
 यदि क्रियते तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यमावीत्यर्थः ॥ ६३ ॥  
 इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविदग्धिनां दर्शयति । वैशारद्य-  
 न्विति । लोकास्त तात्पर्यं दर्शयति । यथोक्तमिति । उच्यते-  
 मादौ बोधयति । यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेवास्य सम्बन्धः ।  
 प्रथमाहंमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । सम-  
 न्तोक्तस्य यस्मादित्यस्याऽपेक्षितं पुरयति । अत इति ॥ ६४ ॥



गौ० अजे साम्ये तु ये केचिद्विषयानि सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ६५ ॥

भा० यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तवहि-  
ष्टैः सुद्वैरक्षयैरनवगाह्यमित्याह । अजे साम्ये परमार्थतत्त्वे  
एवमेवेति ये केचित् स्थादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यान्ति  
चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयक-  
ज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं  
सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयी-

भा० एवमविद्वद्भिन्दात्मदृष्टं त्रिदशशंसां प्रसारयति । अज इति ।  
कूटस्थे वस्तुनि निर्विघ्नेषु वेधामसम्भावनाविपरीतभावनावि-  
रहि निर्झाररूपं विज्ञानसम्भावनोपनीतमस्ति ते हि स्व-  
हारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा  
भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वा-  
त्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रसूयते तच्चाह । तच्चेति ।  
ज्ञानस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति । यदित्युपक्रमान्तदमहात्म-  
भिरनवगाह्यमिति बोधनीयं । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वं । तच्च  
हेतुरपण्डितैरिति । अपण्डितत्वं विवेकरहितत्वं । तच्च हेतुर्वेदा-  
न्तोत्पादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण पर्यायोचनपरिचयप-  
राप्त्युत्प्रेरितार्थः । विचारचानुव्याभावादेव पदार्थवाक्यार्थ-  
विभागावगमशून्यत्वमाह । अल्पप्रज्ञैरिति । तर्हि परमार्थिणे  
तत्त्वे केवमेव मनीषा समुन्निवेदिताग्रहणं येषां केवाचिदेव  
तन्निष्ठानामित्याह । ये केचिदिति । स्मृतीनामुपनिषत्पारा-  
ज्ञानाधिकाराभावेऽपि दारान्तरप्रयुक्तपदधिकारः सम्भवती-  
त्यभिप्रेत्यापीतुम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्बलत्वमभ्युपेत्य चेदुक्तं चतु-  
र्धपादं व्याचष्टे । तच्चेति । ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वम-  
न्येवामनवगाह्यमित्यत्र प्रमादमाह । सर्वभूतेति । सर्वेषाम्भू-  
तानां ब्रह्मादीनां सत्यपर्यन्तानामात्मा परब्रह्म तद्वृत्तस्य विदुषः  
सर्वभात्मभूतस्य सर्वेषु भूतेषु निरपचरितस्वरूपत्वादेव पर-

गो० अजेधजमसंक्रासं धर्मेषु ज्ञानमिच्छते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितं ॥ ६६ ॥

भा० करोतीत्यर्थः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा  
मार्गेऽपि मुञ्चन्ति आपदस्य परैविषः ॥ ब्रह्मजीनामिवाकाशे  
गतिर्नैवोपलभ्यत इत्यादि स्मरणात् ॥ ६५ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेधनुत्यजेध्वचक्षेधु धर्मे-  
ष्व्वात्मसंजमचक्षुश्च ज्ञानमिच्छते सवितरीवैष्णवं प्रकाशच  
यतस्तस्मादसङ्गान्तमर्थान्तरे ज्ञानमजमिच्छते । अस्माच  
क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानमनो न कारणेनासङ्गं तत् कीर्तितमा-  
काशकल्पमित्युक्तं ॥ ६६ ॥

आ० महितस्य परमप्रेमास्यदत्तादेव परमसुखात्मकस्य प्राप्य पुत्रवा-  
चं विरहितो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि यदमन्वेयमाया विविधं  
मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो जन्तव्यपदरहितस्य  
परिपूर्वस्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विप्रददति ।  
ब्रह्मजीनामिति ॥ ६५ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयं । तद्विषयमिच्छन्वान् प्रमाता । प्रमायं  
तच्च विषयमिच्छन् ज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमि-  
त्याशङ्क्याह । अजेध्विति । अजा धर्मा चित्ततिमिन्वा जीवा विव-  
क्षन्ते । तेभ्यश्च ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं विभक्तत्वं ब्रह्माचक्षमात्मभू-  
तमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो  
वस्तुपरिच्छेदाभावादुपपन्नं तदज्ञानवता महाज्ञानत्वमित्यर्थः ।  
क्षिप्वास्मज्जते ज्ञानस्य पदसङ्गतमङ्गीकृतं तदपि विवक्षमाभादेव  
सिद्ध्यति । ततश्च मुक्तौ निर्विषयं मन इति बहुच्यते तदप्यविवक्ष-  
मित्वाह । यतो नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्थं योजयति । कव-  
मित्यादिना । उत्तरार्थं आचष्टे । यस्मात्तेति । निवृत्तिरूप-  
स्यात्मनोऽसङ्गतं प्रागपि सूचितमित्याह । आकाशेति ॥ ६६ ॥

गो० अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥ ६७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्मीः प्रकृतिनिर्भलाः ।

भा० इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽप्येऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि  
वहिरन्तर्वा जायमाने उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनो  
ऽसङ्गताऽसङ्गतं सदा नास्ति किमु वक्ष्यमावरणच्युतिर्ध-  
र्मनाशो नास्तीति ॥ ६७ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं  
तर्हि धर्माणामावरणं नेत्युच्यते । असम्भाव-  
मप्राप्तमावरणमविद्यादिवन्धनं येषां ते धर्मा असम्भाव-  
रणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्भलाः स्वभाव-  
बुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यबुद्धबुद्धमुक्त  
स्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुद्धान् इत्युच्यते । नायकाः

पा० कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति समते ज्ञानमसङ्गं सिद्धयतीत्युक्तं  
मतान्तरे पुनः स्ववियत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गतमसङ्गतं प्रसज्येतेत्याह ।  
अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्बुद्ध्या कस्यचिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गो-  
कारे ज्ञानस्य तदनुषङ्गित्वेनासङ्गत्वाद्येमे बन्धनसंशयस्य प्रयोजनं  
दूरापास्तम्बतीत्याह । किमुतेति । श्लोकाच्चरादि व्याकरोति ।  
इत इति ॥ ६७ ॥

विज्ञानवैतवादी पक्षस्या यदाम्बुधते । न चेदावरणच्युतिरि-  
ष्यते तर्हि शीघ्रतमावरणमिवावच्छाह । असम्भवेति । बोद्धुं  
तर्हि कथमिवावच्छा बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुद्धान् इति ।  
ब्रह्मोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना । अविद्व-  
द्बुद्ध्याविद्यावरणं सिध्यति । न तत्त्वदृष्ट्यैवभिप्रेत्य व्याचष्टे ।  
असम्भवेति । उक्तोऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषवचनमिवाह । यस्मा-

गो० आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुद्ध्यन् इति नायकाः ॥ ६८ ॥  
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

भा० स्वामिन्ः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।  
यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते  
यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव त्रैलोक्यिष्ठस्त्री-  
त्युच्यते तद्वत् ॥ ६८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिर्ज्ञो ज्ञानं विष-  
यान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्वं सवितरीव प्रभा । तापिनः  
तापोऽस्यास्तीति तापी तस्य सन्नापवतो निरन्तरस्याका-  
शकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा  
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाकाशकल्पत्वात् क्रमन्ते कश्चि-

त्वा० दिति ॥ तस्मात् बन्धनरहिता इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । आत्मनो  
यथोक्तस्वभावत्वे बोधत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति । यथेवमिति ।  
पदान्तरेष्वेतरमाह । उच्यते इति ॥ मुख्यादेव क्रियाकर्त्तारौ  
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्वाश्रया नियममुदाहरणाभ्यां निर-  
स्यति । यथेत्यादिना ॥ ६८ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धुत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याश्रया  
नस्य विवदृष्ट्या विषयसम्बन्धासम्भवादित्याह । क्रमत इति ॥  
किञ्च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत् क्रियासमवाया  
योगात् मुख्यं बोद्धुत्वं सेजुमजमित्याह । सर्वं इति ॥ ज्ञान-  
मात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकक्षिप्तमिति सौम्यतम-  
मेव भवतापि सङ्गृहीतमित्याश्रयाह । ज्ञानमिति । तत्र पूर्वो-  
क्ताक्षराणि आकरोति । यस्मादिति ॥ यद्धि परमार्थदर्शिर्ज्ञो  
ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किन्तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव  
प्रतिष्ठितं यस्मादित्युच्यते तस्मान्नास्मिन् मुख्यत्वं सेजुमर्हतीत्यर्थः ।  
परमार्थदर्शिर्ज्ञो विज्ञेयं तापिन इति ॥ तस्याचष्टे । तापो-

गो० सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितं ॥ ६६ ॥  
दुर्दृशमिति गम्भीरमजं साम्यं विशारदं ।

भा० दृष्टार्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्यं ज्ञानेनाकाशकल्पेने-  
त्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिनो बुद्धस्य तदन्यत्वा-  
दाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते कश्चिददृष्टार्थान्तरे । तथा धर्मा  
इति आकाशमिवाचक्षमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीय  
मसङ्गमदृष्टमया ह्यमग्नयायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वं । न हि  
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिस्त्रोपो विद्यत इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञादभेद-  
रहितं परमार्थतत्त्वमदयमेतन्न बुद्धेन भाषितं । यद्यपि वा-  
च्यार्थनिराकरणं ज्ञानमाचक्ष्यमा चादयवस्तुसामीप्यमुक्तं ।  
इदन्तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विशेषमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते ।  
दुर्दृशं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दृशं । अस्तिनास्तीति चतु-

ष्ठा० श्रुत्यादिना । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्याभावे हेतुन्तरं सर्वे  
धर्मास्तथेति तद्विभजते । सर्वं इत्यादिना । प्रकृत्यादावुक्तमेव  
किमर्थं पुनरिहोच्यते तच्चाह । यदादाविति । तदिदमिहोप-  
संहृतमिति शेषः । क्रमते न श्रुत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति ।  
आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निगमयति । तथेति ।  
धर्मा न क्रमन्ते कश्चिदपीति शेषः । तथा च नात्मनि मत्स्यं बोद्धृत्यं  
किन्त्वौपकारिकमिति प्रकृतमुपसंहरन्मिति शब्दः । पूर्वोक्तस्य  
तात्पर्यमाह । आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे । ज्ञानेति ।  
सकलभेदविकल्पं परिपूर्णमनादिनिधनं अतिमात्रमुपनिषदेक-  
समधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु वैवमिति कुतो  
मतसाङ्ग्यां ब्रह्मज्ञानकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रकृत्यचतुष्टयविभक्तस्य शास्त्रस्यादाविनान्तोऽपि परदेवता-

गौ० बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुम्भे० यथा बलं॥ १००॥  
इति गौडपादाचार्यकृता माण्डुक्योपनिषत्का-  
रिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

भा० ष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं  
दुःप्रवेशं महासमुद्रवदद्यतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विभारदं ।  
इदृक् पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्धा अवगम्य तद्भूताः

आ० तत्त्वमनुस्मरन् तन्ममस्काररूपं मङ्गलाचरणं सम्पादयति । दुर्द-  
र्शमिति ॥ दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाखानधिगम्यत्वं हेतुं विव-  
क्षित्वा विधिगच्छि । अतिगम्भीरमिति ॥ प्रत्यक्षादिभिरनव-  
गाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसम्बन्धविधुरत्वञ्चेति हेतुत्र-  
यमभिप्रेत्याह । अजमित्यादिना ॥ विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनव-  
गतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तं । प्रमाख्याधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेदि-  
त्याशङ्कोपनिषद्भिरतद्गम्भीरमाधासापाकरवद्वारेणावगम्यमानत्वा-  
न्मैवमित्याह । पदमिति ॥ तत्र तर्हि सकलविभागविकषे कुतो-  
नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याशङ्क्याह । अनानात्वमिति ॥  
यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकस्यते तथापि यथा सामर्थ्यं  
मायावशमवकस्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया  
प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाण्यैरभिप्रेतेत्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्प-  
र्यमाह । शास्त्रेति ॥ यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाविवान्तेऽपि  
नमस्क्रियते तदा तस्याद्यन्तमध्येऽनुसन्नेयतया श्रुतिः सिध्यति ।  
तेन तदर्थमादाविवारसानेऽपि प्रकटीभावस्तद्विषयश्लोकेनोप-  
दिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमतं समधिग-  
तमित्यर्थः । दुर्दृशत्वमुक्तं अगच्छि । अस्तीति ॥ सर्वेषामेव यथोक्ते  
परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य सम्प्रदायरहितानां तथा  
त्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह । अद्यतेति ॥ कौटल्यादिसिद्ध्यर्थं व्या-  
ख्यातमेव पदत्रयमनुवदति । अजमिति ॥ उक्तं वेदान्तैकगम्यं  
तत्त्वं हैताभाषोपपन्नमित्याह । इदृगिति । यथोक्तं ब्रह्म  
ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्यात् ब्रह्मीभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नम-

भा० सन्तो नमस्कृत्यैकै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहार-  
गोचरमापाद्य यथा बलं यथा शक्तौत्यर्थः ॥ १०० ॥

अजमपि अनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगादगति च गति-

आ० स्मृत्तुं प्रवर्तते ॥ न हि परिपूर्सं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरता-  
माचरतीत्याशङ्काह । अव्यवहार्येति ॥ परमार्थतो व्यवहा-  
रगोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुष्ठत्त व्यवहार-  
गोचरताम्परिकस्य नमस्कारक्रिया तस्मिन् प्रयोजनवशादाभि-  
तेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितं  
परदेवतातत्त्वमनुष्ठत्त तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति ।  
अजमपीति ॥ यत् ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा परिच्छेद-  
रहितं तदहम्यत्प्रभूतं नमस्ये तद्विषयं प्रकटीभावं करोमीति  
सम्बन्धः ॥ प्रथमप्रयोजनमाह । प्रवर्ततेति ॥ ये हि प्रवृत्ता ब्रह्मणि  
प्रकटीभूतास्तन्निष्ठास्तिसृन्ति तेषां यदविद्या तत्कार्यात्मकम्भयं  
तदाचार्योपदेशजनितबुद्धिरुत्तिफलकारुणं ब्रह्मैव हन्ति । न  
खलु जडाहन्ति वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं स्वकार्यमपनेतुमर्हं ।  
बुद्धीज्ञो बोधो बोधेज्ञा बुद्धिबलं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव  
ब्रह्मणः सम्प्रति तटस्थजलक्षयं विवक्षति । अजमित्यादिना ॥ य-  
द्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते  
तथापि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मके नाग्निर्वाच्याज्ञानवैभवेन  
योगादाकाशादिकार्यात्मना जन्मसम्बन्धमप्य जगतो निदान-  
मिति उपदेशभागभवति तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मज्ञो जग-  
त्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया  
च गतिवर्जितमवतिष्ठति तथापि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात् कार-  
्यब्रह्मतामप्य गतिमत्तां गन्तव्यतां वादर्थ्यधिकरन्ध्यायेन प्रति-  
पद्यते तदाह । अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्त-  
समक्षानात्ममेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथापि  
जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्व्यायाविद्यावशादनेकमिव प्र-  
तिभातीत्याह । एकमिति ॥ केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मयोऽव-  
गम्यते तदाह । विविधेति ॥ विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्ग्राहि-

भा० मत्ताम्नापदेकं ज्ञानेकं । विविधविविधधर्म्यादि मुग्धेष्व-  
जानां प्रणतभवविहङ्गु ब्रह्म चक्षततोऽस्मि ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिर्धेर्वेदनाखोऽन्तरस्थं भूता-  
न्याखोक्त्य मग्नान्यविरतजननपाहघोरे समुद्रे । कारुण्या-

क्षा० तया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्ष्यं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्म-  
जोऽनेकत्वधीर्न तु तत्त्वतः । शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामा-  
न्यिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्यति यन्मध्ययनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुन्त्यागम-  
शास्त्रस्य शास्त्रातस्य प्रखेटत्वेन खवस्थितान् प्रब्रमति । प्रचेति ॥  
यो हि कावण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्-  
धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति सम्बन्धः । अमुनिमिति तस्य पुरो  
देशे सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितं । परमगुरुत्वं पूज्याना-  
मपि मुदबामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह ।  
पूज्येति ॥ नमस्कारप्रक्रियाप्यकटयति । पादपातैरिति ॥ पादौ  
तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पाताः भूयोभूयो  
नमीभावास्तैरिति यावत् ॥ आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं कथं भूत-  
मुद्धृतवानित्यपेक्षायामुक्तं । अन्तरस्थमिति ॥ कस्यान्तरस्थमिति  
विवक्षायामाह । वेदेति ॥ कथमित्यत्राह । प्रचेति ॥ मेधासहित  
प्रचैव वैशाखः मग्नानदख्यस्य वेधो वेधनं प्रक्षेप्यं तेन क्षुभितो  
विजोडितो जलनिर्धेर्वेदनामा तस्याऽन्तरेऽभ्यन्तरे स्थावमिद-  
ममृतमिति यावत् ॥ उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवा-  
न्तरवैषम्यमादर्शयति । अमरैरिति ॥ यद्धि भगवता नारा-  
यणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथञ्चिद-  
मरा जेभिरे इदं तु तैरनायासकथं न भवति । ज्ञावसामयी  
सम्पन्नैरेव जण्यत्वादित्यर्थः । यदि कावण्यादिदममृतमाचार्येण  
वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कावण्यं तस्य प्रादुरभू-  
दित्याशङ्क्याह । भूतानीति । योऽयं समुद्रवत् दुर्दत्तारः संसा-  
रस्तस्मिन्नविरतमनवतरं सन्ततमेव यानि जननानि विग्रह-  
भेदग्रहणानि ताण्येव ग्रहा जलचरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मघानि



भा० दुहधारासूतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतोर्लक्षं पुण्याभिपुञ्जं  
परमगुह्यममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

अथज्ञासौकभाषा प्रतिवृत्तिमगमत्त्वान्तमोक्षान्वकारो  
मञ्जोन्मज्जच्च घोरं असह्यदुपजनोदयति चासने मे ।

आ० मय्यकल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य काव्यमाचार्यस्य प्रादु-  
रासीत् । ततश्चेदमृतमुद्धृत्य भूतेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानि-  
त्यर्थः ॥ २ ॥

अथाधुना खगुह्यमल्लेखिद्याप्राप्तावन्नरपुत्रमङ्गीकृत्य तदीव-  
पादसरसीद्वयगुणं प्रथममिति । यत् प्रचेति ॥ तेषामस्मदुल्ह-  
ङ्गाभ्यादौ सर्वभावेर्वाङ्मनोदेहानाम्पङ्कटीभावैर्नमस्ये गङ्गीभवा-  
मिति सम्बन्धः । तौ च जगतः सर्वस्यापि पावनीयौ पवित्र-  
तया पवित्रत्वमापाद्य निर्द्वेषाते तौ च स्वसम्बन्धिनां सर्वेषां भवः  
संसारस्तत्रयुक्तं भयं स्वकारणेन सहापनुद्य पुद्गलार्थपरिसमाप्तिं  
कुर्वन् यतानेव गुरुन् विशिनष्टि । यत्प्रचेति ॥ मे मम स्वान्त-  
मन्तःकरखं तस्मिन् मोक्षो व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारखं  
यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवाजोक्तस्तस्य भा दोमिच्छया प्रतिवृत्तिं  
विनाशमगमत् गतवत् तत्पादाविति सम्बन्धः । न केवलम-  
ज्ञानमेवाचार्यप्रसादादपगच्छतुच्छीभवति किन्तु तत्कार्यमनर्थ-  
जातमपि कारखनिहतौ स्थितिमज्जमानमाभासीभवतीत्याह ।  
मञ्जोन्मज्जदिति ॥ असह्यदनेकशो देवतिथ्यगादियोगिषु योऽ-  
यमुपजनो नागाविधदेहमेदसङ्गहोऽसावेवोदन्वानुदधिसस्त्रि-  
तिचासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदन-  
भिष्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविषये तद्रूपेणोन्मज्जदभिष्यक्त-  
मनर्थकरं परिवर्त्तते । तदेवमतिकूरे संसारसामरे परिवर्त्तमान-  
मज्ञानं स्वकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवल-  
मेकस्य ममेव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादाविरभूत् किन्तु  
तच्चरखपरिचर्यापरायणानामन्येषामपि भूयसामित्याह । यत्पा-  
दाविति ॥ येषां गुरुङ्गाभ्यादहममाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां  
तदीयशुश्रूषाप्रबन्धमनीषागुणां श्रुतिर्म्मनननिधिध्यासनसङ्कतं

भा० यत्पादावाञ्छितानां श्रुतिश्रमविनश्यप्रान्तिरयाहमोघा तत्-  
पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ते ॥ १ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-  
ब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे  
अज्ञातज्ञानध्यातुं चतुर्थप्रकरणं समाप्तं ॥ समाप्तोऽयं  
ग्रन्थः ॥ ॐ तत् सत् ॥

आ० अवबोधानं । श्रमः श्रान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौ-  
द्धत्यं तेषाम्प्रान्तिरग्रा अष्टा प्रतिष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोघा  
सफला अवबोदीनाम्प्रान्तिस्तस्मादग्रात्वं तस्याऽग्रं भाष्यते तदेव-  
माचार्यप्रसादादात्मनोऽन्वेषाच्च बहूनां पुरुषार्थे परिसमाप्ति-  
सम्भवादाचार्यपरिचर्यं पुरुषार्थकामैराचरन्तीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधदैतवर्गं निसर्गा-

दुद्यातानर्घसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावं ।

आज्ञायात्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं

वन्दे वाचां धियाच्चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानां ॥ १ ॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यादसम्भता ।

सम्भिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-  
भगवदानन्दज्ञानकृतायां गौडपादीयभाष्यटीकायां अज्ञातज्ञा-  
नध्यातुं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥ श्रीसद्गुरुः प्रियतां ।

गौडपादीयमाख्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ।

